त्रिपुरदहनम्
TRIPURADAHANAM

Prakashika Series
No. 45

General Director
Prof. Pratapanand Jha

वासुदेवविरचितम्

त्रिपुरदहनम्

सम्पादकः

के. भारती

राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन

नयी दिल्ली

तथा

न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन

नयी दिल्ली

प्रकाशक :

राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन

11, मानसिंह रोड,

नई दिल्ली–110 001

फोन : 2338 3894; फैक्स : 2307 3387

E-mail: director.namami@nic.in

www.namami.org

सह–प्रकाशक :

न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन

208, द्वितीय तल, प्रकाशदीप बिल्डिंग,

4735/22, अंसारी रोड, दरिया–गंज,

नई दिल्ली–110002

फोन : 011-23280214, 011-23280209

E-mail : deepak.nbbc@yahoo.in

प्रथम संस्करण : 2020

© राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन

ISBN: 978-93-80829-72-2

ISBN: 978-93-80829-02-9

मूल्य : Rs. 400.00

TRIPURADAHANAM
OF
VĀSUDEVA

Editor :
K. Bharathi

National Mission for Manuscripts
New Delhi
&
New Bharatiya Book Corporation
New Delhi

Publisher :
National Mission for Manuscripts
11, Mansingh Road,
New Delhi - 110001
Ph.: 011-23383894; Fax: 011-23073340
E-mail: director.namami@nic.in
www.namami.org

Co-Publisher :
New Bharatiya Book Corporation
208, 2nd Floor, 4735/22,
Prakash Deep Building,
Ansari Road, Darya Ganj,
New Delhi-110002
Ph. : 011-23280214, 011-23280209
E-mail : deepak.nbbc@yahoo.in

First Edition : 2020

© National Mission for Manuscripts

ISBN: 978-93-80829-72-2
ISBN: 978-93-80829-02-9

Price : Rs. 400.00

Foreword

The contribution of Vāsudeva Bhattatiri to Sanskrit literature has not been fully assessed by, nor presented to the admirers of Sanskrit language and literature. Born in a Nampootiri family, named Pattathu in the Peruvanam village of Trissur district of Kerala, probably in 10th cent A.D. Vāsudeva had composed at least three Yamaka poems. Tripuradahana kavya is one among them. It is a poem divided into three cantos and contains two hundred stanzas in total. The text narrates the destruction of three cities of the demons (Tārakākṣa, Kamalākṣa and Vidyunmāli) by Lord Shiva based on the narratives in the Purāṇa. But the grandeur of the work lies in the application of Yamaka and Alaṅkāra which speaks of the scholarship of the poet. The Yamaka poems of Vāsudeva and their commentaries were appreciated by royal families. As a result palm-leaf manuscripts of Vāsudeva's works were preserved by many royal families as well as by Nampootiri families. Presently, some of these manuscripts are found in certain libraries though many of them are in a highly dilapidated condition.

The National Mission for Manuscripts is pleased to present the critical edition of the Tripuradahana, one of the Yamaka kavyas of Vāsudeva Bhattatiri to interested readers along with some as yet unpublished commentaries.

The present editor, Dr. K. Bharathy of Kerala is an erudite Sanskrit scholar and she has thoroughly scrutinized the related manuscripts while preparing the critical edition of the text. The work also contains an elaborate introduction by the present editor to understand and enjoy this kavya in total perspective.

We hope this publication will throw some light on the significant contribution of Kerala to the Sanskrit literature in general and on scholarship of the poet, Vāsudeva Bhattatiri in particular.

Prof. Pratapanand Jha
Director
National Mission for Mainscripts

Transliteration Scheme

Devanāgarī	English	Devanāgarī	English
अ	a	क	ka
आ	ā	ख	kha
इ	i	ग	ga
ई	ī	घ	gha
उ	u	ङ	ṅa
ऊ	ū	च	ca
ए	e	छ	cha
ऐ	ai	ज	ja
ओ	o	झ	jha
औ	au	ञ	ñа
ऋ	ṛ	ट	ṭa
ॠ	Ṛ	ठ	ṭha
ऌ	Lṛ	ड	ḍa
अं (anusvaara)	ṁ	ढ	ḍha
अः (visarga)	ḥ	ण	ṇa
ॐ			
त	ta	य	ya
थ	tha	र	ra
द	da	ल	la
ध	dha	व	va
न	na	श	Śa
प	pa	ष	Ṣa
फ	pha	स	sa
ब	ba	ह	ha
भ	bha	क्ष	kṣa
म	ma	त्र	tra
ज्ञ	jna	श्र	śra

Abbreviations

A.S	Ala-Nkārasarvasva of Udbhaṭa
AL	Adayar Library Manuscript
ALB	Adayar Library Bulletin
BORI	Bhandarkar Oriental Research Institute
CKSL	Contribution of Kerala to Sanskrit Literature
DA	Dhvanyaaloka of Anandavardhana
DC	Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts In the Govt. Manuscripts Library, Madras.
HCSL	History of Classical Sanskrit Literature- M Krishnamācāriar-Madras 1937
HSL	History of Sanskrit Literature-A.B. Keith.
IHQ	Indian Historical Quarterly
IO	Catalogue of Sanskrit Manuscripts in India Office, London
Jha.	Figurative poetry in Sanskrit Literature-S.K.Jha
JMS	Journal of Mythic Society, Bangalore.
JRAS	Journal of Royal Asiatic Society, London.
KA	Kāvyāla-Nkāra of Bhāmaha
Kad	Kāvyādarsha of Daṇḍin
KAL	Kāvyāla-Nkāra of Rudraṭa
KAS	Kāvyāla-Nkārasūtra of Vāmana
KM	Kāvyamīmāmsa of Rājashekhara
KP	Kāvyaprakāsha of Mammaṭa
KS	Kāvyānushāsana of Hemacandra
KSC	Keralasāhityacaritram. Ulluur.S.Parameshvara lyer Kerala University Series
KSLB	Kerala Sanskrit Literature-A Bibluography- Dr. S . Ve-Nkaṭasubramoṇia Iyer

KSSC	Keralīya Saṃskrita Sāhitta Caritram-V. Rājarāja Varma Rāja
NCC	New Catalogus Catalogorum, Madras.
NS	Bharatamuṇiyuṭe Nāṭyashāstram-Kerala Sāhitya Accademy- 1967.
NV	Nalodaya of Vāsudeva
POC	Proceedings of All India Oriental Conference
R.	Report No. of Triennial Catalogues of Sanskrit Manuscripts In the Govt. Oriental Manuscript Library, Madras.
RG	Rasaga-Ngādhara of Jagannātha
RV	Raghuvamsha of Kālidāsa
SDK	Sanskrit Dramas of Kukashekhara-Dr. NP Unni
SK	Shauriikathodaya of Vāudeva
SPT	Sāhitya Pariṣat Traimāsikam
TAS	Travancore Archaeological Series
TC	Descriptive Catalogue of Curator's library, Trivandrum.
TD	Tripuradahanam of Vāsudeva
TP	Trivandrum Palace Library.
TSS	Trivandrum Sanskrit Series
VJ	Vakroktijiivita of Kuntaka
VV	Vyaktiviveka
YV	Yudhiṣhṭhira Vijaya

Edotor's Note

The contribution of Kerala to Sanskrit Literature has been enormous through ages and pervading almost all branches of learning. If we set aside the works produced before the 8th century AD. , we can see that the contribution of Kerala to Sanskrit is more or less equal to the contribution of the rest of India put together. The labours of Sri Vatakkumkuur Rājarājavarma Rāja, Sri Ulluur S. Parameshwara Iyer, Dr. K. Ku-n-nan Rāja, Dr K. Kunnuṇṇi Rāja, Dr. S.Venka Tasubramonia Iyer and several others have unearthed many gems of Sanskrit Literature and shown to us that there are many more such precious materials still lying uncared in many old families. Some of these have been examined and studied properly but many more remain that deserve a detailed study. The present attempt is to bring to light one of such gems namely the Tripuradahana of Vāsudeva.

The name of Vāsudeva Bhaṭṭatiri is second only to Srii Sha-Nkarāchārya or Melpattuur Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri among Sanskrit writers from Kerala and among writers of yamaka poems, he is second to none in the whole of India. The two yamaka poems of Vāsudeva namely Yudhiṣṭhiravijaya and Nalodaya had become known even in far off regions and had elicited commentaries from all parts of India. The fame of Yudhiṣṭhiravijaya had reached as far as Kashmir while the Nalodaya was for a long time considered by many as a

Work of Kālidāsa. The other two poems Tripuradahana and Sauriikathodaya, both composed in yamaka throughout, though not very popular outside Kerala, were highly appreciated within the region. Of these Tripuradahana had six commentaries suggesting the popularity enjoyed by the work.

The Tripuradahana is a short poem in three Aashwāsas in 195 stanzas. The work narrates the story of the three cities of demons being destroyed by Lord Shiva, narrated in the Liṅgapurāṇa, the Mahābhārata, Bhāgavatapurāṇa and the like. The work is not impeded by long descriptions and has successfully depicted the heroic sentiment. The yamaka employed in the work throughout is conducive to the sentiment and gives to the poem a majestic grandeur

The text of Tripuradahana has been printed along with Hṛdayagrāhiṇī commentary as No. 181 by Suranād Kunnan Pillai in the Trivandrum Sanskrit Series, but it was not a critical edition of the text and was based on a single manuscript. Since the work has six commentaries and more than twenty manuscripts available for the text, there is the need of a critical edition of the text. The text of Tripuradahana was critically edited by the present editor along with the commentary Arthaprakāshikā and a critical study was presented for the degree of Ph.D. in the University of Kerala. Here is an attempt to present a critical edition of the text and its available commentaries with a detailed study.

It was late Dr. K. Kunnuṇṇirāja who gave me a paper manuscript of the Arthaprakāshikā commentary of the text and suggested that a research on the same will be profitable in many respects. I worked as a fulltime research scholar in the department of Sanskrit, University of Madras for one year and had the opportunity to examine the many manuscripts in the Oriental Manuscript Library, Madras, in the Adyar Manuscript Library, in the Oriental Manuscript Library, Trivandrum and the Manuscript Library at Sanskrit College , Tripunithura. The authorities and staff in these various libraries have been very helpful and co-operative in allowing me to make use of the manuscripts. I express my sincere gratitude to all of them. I am very much indebted to late Dr. K. Kun-nuṇṇi Rāja for initiating me into this work and for giving continued inspiration and guidance for completing the work. My sincere thanks are due to late Dr.S VenkaTasubramaṇia Iyer, late Dr. M.S. Menon, and Dr. N.P. Unni for giving the necessary guidance and help in completing the work with the commentary Arthaprakāshik ā.

It was in 2017 that the idea of editing the text of Tripuradahana and all its available commentaries was suggested by Dr C.M. Niilakaṇṭhan who was then working as Academic Director of Kerala Kalāmaṇḍalam, Deemed University for Art and Culture and a project was prepared accordingly. The project for the publication was presented to the National Mission for Manuscripts (N.M.M.) in New Delhi and was accepted by the same. My sincere thanks are due to the N.M.M. for bringing my effort to light. Let me take this opportunity to thank Dr. C.M. Niilakaṇṭhan for the efforts he had taken and for the encouragement he had given for undertaking and completing this work.

Vāsudeva Bhaṭṭa had composed four yamaka works all of which deserve special study. Of these the Yudhiṣṭhiravijaya was the topic of special study of Dr K. Leelāmaṇi while Shourīkathodaya was critically edited and studied by Dr Caul Suneson from Stockholm. Nalodaya was critically edited and studied in detail by Dr. K.K. Hariharan from Truvandrum in his thesis submitted in 1990. I hope the present attempt of editing Tripuradahana with all its available commentaries will awaken a new interest in the works of Vāsudeva.

Contents

Foreword vii
Transliteration Scheme ix
Abbreviations xi
Editor's Note xiii

Introduction 1-61
प्रथमः आश्वासः 62-158
द्वितीयः आश्वासः 159-223
तृतीयः आश्वासः 224-285

Select Bibliography 286-292
Stanza Index 293-296
Word Index 297-300

INTRODUCTION

The relative importance of sound and sense elements in poetry has been a point of great controversy ever since the origin of rhetorics. Almost all rhetoricians have dealt with this topic and their commentators have been more eloquent in establishing the diverse viewpoints presented by them. In spite of the diversity in approach all the scholars agree with one point viz Kāvya is not merely śabda or artha. It is a combination of the two - a combination of an attractive sound with an attractive sense. The particular aspect that captivates the mind or intellect is caused by certain peculiarities of the sound and sense. This idea has been expressed in varied forms by different scholars.

Bharata the earliest writer to define poetry limits his definition to that particular form of it to be presented on the stage. He says[1] that from the view point of a spectator, good poetry is that which is composed of delicate and charming words, devoid of obscure and implied meanings, easily understood even by country-folk, logical, capable of being put to dance, depicting various emotions and observing dramatic unities. Bharata has stressed on the simplicity in śabda and artha since it is most necessary in a dramatic performance to be easily understood by the spectators.

Bhāmaha was the next critic to define poetry which according to him is a combination of sound and sense[2]. Thus he distinguishes poetry from the Vedas where śabda is important and from the itihāsas and purāṇas where artha is prominent. After considering well, Bhāmaha comes to the conclusion that both the sound and sense elements are equally important and that figures belonging to

1. मृदुललितपदाढ्यं गूढशब्दार्थहीनं जनपदसुखबोध्यं युक्तिमन्नृत्ययोग्यम्।
बहुकृतरसमार्गं सन्धिबन्धानयुक्तं स भवति शुभकाव्यं नाटकप्रेक्षकाणाम्।। N-S 16-118
2. शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् K.A. 1-16

both are desired in it[1]. A poetic expression is necessarily to deviate from an ordinary expression. This strikingness or vakrokti is the essence of all the alaṅkāras and hence of the kāvya itself.

The definition of kāvyasharīra given by Daṇḍin is also not much different from that of Bhāmaha, giving importance to both sound and sense. The body of poetry is, according to him 'a group of words expressive of an elegant sense'[2]. Like Bhāmaha, Daṇḍin also recognises the importance of a beautifying principle like alaṅkāra in a kāvya. Yet Daṇḍin gives equal importance to guṇa as well.

Vāmana also regards poetry as a combination of sound and sense assisted by guṇa and alaṅkāra. According to him guṇas are the factors contributing to the beauty of a poem, while alaṅkāras add to the beauty thus produced[3]. While Rudraṭa defines poetry simply as an association of sound and sense[4], Udbhaṭa gives no definition of poetry at all.

Ānandavardhana, the greatest of Indian rhetoricians too is silent as to the definition of poetry. He emphasises only on the soul of poetry and gives that position to dhvani or the suggested sense[5]. Coming to Bhaṭṭanārayaṇa both sound and sense are subordinated to the vyāpāra of three kinds viz abhidhā, bhāvakatva and bhojakatva.

Rājashekhara conceives śabda and artha as the body of kāvyapuruṣa[6]. He describes poetry as a sentence possessing literary excellences and embellished by poetic figures. He does not at the same time fail to stress the importance of rasa for the development of which guṇa, alaṅkāra, rīti, sabda, artha and bandha are to be employed properly.

---

1. रूपकादीनलङ्कारान् बाह्यमाचक्षते परे। -K.A.S. 3-1, 1, 2.
   सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्।।
   तदेतदाहु: सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी।
   शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु न:।। K.A
2. शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली। -K.A
3. काव्यशोभाया: कर्तारो धर्मा: गुणा:, तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा:
4. ननु शब्दार्थौ काव्यम्। K.A l.
5. प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
   यत्तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तम् विभाति लावण्यमिवाङ्गनानाम्।।
   काव्यस्यात्मा स एवार्थ:। ध्वन्यालोक 1-4-5
6. शब्दार्थौ ते शरीरम्। KM-P. 16

Bhoja in his Śṛṅgāraprakāśa defines poetry in terms of vakratā. Kuntaka, the author of Vakroktijīvita also defines poetry as sound and sense brought together and presented through vakrokti.[1] Kuntaka emphasises that in a kāvya sound and sense are to be arranged in perfect union, the language rendering more charm to the meaning and the meaning making the language attractive. According to him vakrokti is an indispensable factor and the only embellishment of poetry.

The most popular definition of poetry is however of Mammaṭa. Poetry is according to him a combination of sound and sense free from poetic blemishes, endowed with poetic excellences and sometimes even devoid of poetic figures.[2] Hemachandra's definition of poetry differs only in accepting alaṅkāra as a necessary ingredient of poetry[3].

Jagannāthapaṇḍita is perhaps the only rhetorician to give more emphasis on śabda than on artha in the definition of poetry. He defines poetry as śabda which conveys an attractive meaning.[4] Thus he stresses on the importance of śabda though he has not rejected the scope of artha.

The one noteworthy point in all these definitions is that both śabda and artha are to be attractive in poetry. It is this inseparable relation[5] of sound and sense that has been discussed in detail in the many works on alaṅkāra. What distinguishes kāvya from an ordinary parlance is the attractiveness or strikingness in the word and the meaning. This strikingness can be produced in varied ways by skilled poets to such an extent that even the most common incidents can be presented in such a way as to give to it a novelty. As the great rhetorician Mammaṭa says,' a poet's creation has no limitation caused by physical laws of the Universe, creates only unmixed joy in the minds of the reader, is independent of all other factors and is attractive with the nine sentiments depicted in it[6]

---

1. शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
   बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि।। V.J. 1-7
2. तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि। K.P. 1-2
3. अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम्। K.S. P. 19, 20
4. रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् – R.G. 1-P-4
5. वागर्थाविव संपृक्तौ –R.V.1-1
6. नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्रां।
   नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति।। –K.P. 1-1

Figures of Sound in the view of Sanskrit Rhetoricians

Sanskrit rhetoricians have throughout maintained the view that the first object of all poetic art is the aesthetic and intellectual pleasure. While this aesthetic pleasure is produced by the sense element in poetry the intellectual pleasure is created by both the sound and sense elements. Even for attaining aesthetic pleasure; the sound element cannot be dispensed with. Ānandavardhana, the promulgator of dhvani theory himself accepts the necessity of employing particular sounds for depicting particular sentiments[1]. The importance of the sound and sense elements was accepted even from the time of the Vedas. The happy union of these two elements is clearly seen in the works of Vedic Riśhis, Vyasa, Vālmīki and the greatest of Indian poets, Kālidāsa.

Rhetoricians also had given for a long time equal status to the sound and sense elements. This is clearly seen in the works of earlier writers like Bharata, Bhāmaha and Daṇḍin. Of the four alaṅkāras treated by Bharata, yamaka occupies a prominent place. Not less than ten varieties of this alaṅkāra are treated in detail[2].

From this treatment; it would seem that in the earlier stages of poetics, the śabdālaṅkāras received a more elaborate treatment. However Bharata seems to include under one broad head of yamaka all the repetitions of sound including anuprāsa.

As has been already pointed out Bhāmaha gives equal importance to figures of sound and sense. Two long chapters of his Kāvyālaṅkāra are devoted to define and discuss the poetic figures of which the essential principle is vakratā either in sound or in sense. At first Bhāmaha gives an ancient list of alaṅkāras viz; anuprāsa, yamaka, rūpaka, dīpaka and upamā. Bhāmaha gives various

---

1. शषौ सरेफसंयोगौ ठकारश्चापि भूयसा।
विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णाः रसच्युतः।।
त एव तु निवेश्यन्ते बीभत्सादौ रसे यदा।
तदा तं दीपयन्त्येव तेन वर्णाः रसच्युतः।। D.A-3—3, 4

2. शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु विकल्पितम्।
पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च।।
समुद्रयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा।
यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा।।
पादादियमकं चैव आम्रेडितमथापि च।
चतुर्व्यवसितंचैव मालायमकमेव च।। NS 18-st-53-56

subdivisions of all these to bring the number of alaṅkāras to thirty six.

Daṇdin who stands midway between the alaṅkāra school of Bhāmaha and the rīti school of Vāmana is much influenced by the alaṅkāra system and pays great attention to the elaborate treatment of poetic figures. Daṇdin uses the word alaṅkāra in the general sense of that which causes beauty in poetry[1] and includes the guṇas also in alaṅkāras. Without expressly giving the distinction between śabdālaṅkāras and arthālaṅkāras, Daṇdin treats them in two separate chapters. The śabdālaṅkāras are dealt in detail, seventy seven verses are devoted for the treatment of yamaka alone while sixteen varieties of prahelikā are discussed. Other figures like gomūtrikā, sarvatobhadra, sthānaniyama, arthabhrama and varṇaniyama have also been fairly discussed.

The Alaṅkārasarvasva of Udbhaṭa is merely an enumeration of poetic figures. The author closely follows Bhāmaha in the treatment, showing at the same time some advance in poetics. Strangely enough he omits the treatment of yamaka altogether. Like Daṇdin, Udbhaṭa also does not give any clear distinction between śabdālaṅkāras and arthālaṅkāras but implies such a distinction by treating them separately.

Vāmana the promulgator of rīti school deals with poetic figures as of subsidiary importance. According to him rīti or style is the life of poetry, the guṇas endow beauty to it and the alaṅkāras enhance that beauty. Guṇa is related to the soul of poetry while the alaṅkāras rest merely on the body. He gives only thirty alaṅkāras of which only the two śabdālaṅkāras viz yamaka and anuprāsa find a place. Vāmana purposely excludes prahelikā and bandhas.

In Rudraṭa we again find a supporter of the alaṅkāra school. In his Kāvyālaṅkāra he devotes ten chapters for the elaborate and exhaustive treatment of the poetic figures. Rudraṭa adds thirty more alaṅkāras to the already existing list. He was perhaps the first to mention directly the twofold classification of figures to śabdālaṅkāras and arthālaṅkāras. All the śabdālaṅkāras are arranged under five broad heads vakrokti, shleṣa, chitra, anuprāsa, and yamaka. The figures of sense are also brought under four broad heads vāstavya, aupamya, atishaya and śleṣa.

1. काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते। KA d—2-1

It was with Ānandavardhana, the great exponent of the dhvani theory that alaṅkāras, especially śabdālaṅkāras were pushed to the back. Ānandavardhana established suggestion as the soul of poetry and explained how even the elements of figures can be more attractive when suggested. He did not however deny the scope of the figures of sound and sense in poetry. They should however be subservient to the sentiment suggested and should come forward without any additional effort on the part of the poet[1]. Even the use of yamaka and the like , he deplores only in Sṛṅgāra, especially the vipralambha variety of it which is most delicate[2].

Later, as Dr. Jha puts it 'the power of suggestion is thought to be the very life-blood of poetry in Sanskrit literature and hence the positive presence or otherwise of it is the chief determinent, according to Sanskrit rhetoricians of the said varieties.[3]

Mammaṭa, a strong follower of Ānandavardhana was the first to classify poetry on the basis of dhvani. His threefold classification of poetry into uttama, madhyama and adhama has been very popular and accepted by most of the subsequent writers. According to him the suggestive poetry or dhvanikāvya wherein the suggested sense is predominant is the best variety. The second variety known as guṇībhūtavyaṅgya is that poetry wherein the suggested sense is subordinated to the expressed sense. The third variety or the lowest type of poetry is that in which there is no suggestive element at all and the charm, if there is any, is produced by the peculiarity of the sound and the expressed sense. This third variety is again of two kinds, one that is made attractive by the figures of sound and the other by the figures of sense[4].

Mahimabhaṭṭa in his Vyaktiviveka is concerned mainly with the criticism of the dhvani theory. According to him meaning is of three

---

1. रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः।। D.A. 2-17.
2. ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनं।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः।। Ibid 2-16
3. Jha, p. 20
4. इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाक्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः। K.P. 1-4, 5.
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्।
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।

kinds the inference of vastu, the inference of alaṅkāra and the inference of rasa. He also accepts rasa as the soul of poetry.[1] It is the one principle of charm in poetry and hence it cannot be spoken of as more important or less important. Hence there can be no division of poetry at all based on the prominence or otherwise of rasa.[2]

Ruyyaka, Appayyadīkṣita, Hemacandra, Vidyānātha, Vidyādhara and others followed the threefold classification of Mammaṭa, Viśvanātha, the author of Sāhityadarpaṇa went a step further. According to him the third variety of Mammaṭa wherein the suggestive sense is completely absent cannot be accepted as poetry at all. It is only a semblance of poetry.

Paṇḍitarāja Jagannātha, the celebrated author of Rasagaṇgādhara slightly differs from Mammaṭa in his division of poetry. In the place of the threefold division of Mammaṭa, Jagannātha divides kāvya into four viz.; uthamothama, uthama, madhyama and adhama. While the uthama and madhyama varieties of Mammaṭa are here treated as the uthamothama and uthama varieties, the adhama or chitra variety of Mammaṭa is divided into two viz.; śabdachitra and arthachitra. Arthachitra is accepted by Jagannātha as the madhyama variety and the śabdachitra is treated as the adhama variety[3]. Thus Jagannātha draws a clear demarcation between arthachitra and śabdachitra and places arthachitra on a superior level. Appayyadīkṣita went a step further in accepting three divisions of chitrakāvya viz; śabdachitra, arthachitra and ubhayachitra. Among these three varities of chitrakāvyas the śabdachitra mainly based on the figures of sound has been generally looked upon as the least important. The reason perhaps is that it stands in the way of the realization of sentiment which is most important in the poem. Even of the figures of sound, the greatest aversion has been to the chime or yamaka.

In spite of this severe criticism raised against figures of sound and other chitra varieties by the followers of dhvani school the school

---

1. काव्यमेवान्यथा न स्यात् रसात्मकमिदं यत:। V.V. 1-9.
2. केचिच्चित्राख्यं, तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति। तदाहु:-शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतमिति। तन्न, यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्दा तस्य काव्यत्वमपि नास्ति। ----साहित्यदर्पण-4
3. शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यङ्क्तस्तदाद्यम्। यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारकारणं तद्द्वितीयम्। यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तत्तृतीयम्। यत्रार्थचमत्कृतिशून्या शब्दचमत्कृति: प्रधानं तदधमं चतुर्थम्।

never lost its ground and had at times even greater acceptance among poets and readers.

Among later writers the author of Agnipurāṇa and Bhoja in his Śṛṅgāraprakāsha have accepted the importance of figures of sound and sense and have treated them elaborately. The Agnipurāṇa recognises nine classes of śabdālaṅkāras Chāyā, mudrā, śakti, yukti, vākovākyam, anuprāsa and yamaka. As Neelakaṇṭhadīkṣita puts it in his characteristic manner, it was the Kali age of poetry 'युगे तुरीये यमकप्रपञ्च'[1]

Bhoja explains twenty four varieties of śabdālaṅkāras and concludes विना यमकचित्राभ्यां कीदृशी वाग्विदग्धता"

Abhinavagupta and Jagannāthapaṇḍita seem to be of opinion that anuprāsa and the like which may be used without any special effort and which can be relished by the listener along with the enjoyment of rasa need not be avoided. Abhinavagupta not only justifies the use of yamaka in Ghaṭakarpara kāvya but represents it as a point of surprising excellence of the poem. Referring to the kārika in Dhvanyāloka, ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनं शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः, he says, न हीयं राजाज्ञा अपि तु रसबन्धविघ्नकारित्वप्रमादः परिहर्तव्यः। Jagannādha also expresses the same opinion,' ये तु पुनरनुस्कन्धतया न पृथग्भावनामपेक्षन्ते किन्तु रसचर्वणायामेव ससुखं गोचरीकर्तुं शक्याः न तेषामनुप्रासादीनां त्यागो युक्तः।

Development of Śabdacitras in Sanskrit Literature

The attitude of rhetoricians may be diverse with regard to the figures of sound and sense in Sanskrit poetry, nevertheless the greatest of Sanskrit poets from the very beginning have given equal importance to the figures of sound and sense. Even the earliest of Sanskrit poets viz; the Vedic Ṛiṣis freely used simple assonances as in सखा सखायं, सत्पतिं पतिं etc. The Ṛigveda, the Brāmhaṇas and the Upaniṣads abound in the use of riddles and anuprāsas. One of the most pleasing examples is seen in the Muṇḍaka ,'द्वा सुपर्णा सयुजा समानं वृक्षं[2] After the Vedic period it was in the Mahābhārata that the kūta style of poetry flourished. There we find a full-fledged use of

---

1. Sanskrit Citrakāvya, Dr. V. Rāghavan-Vedāntakesari, May-1949
2. Muṇḍaka 3-1-1

alliterations, puns and chimes. The words of Vidura giving hint to Yudhiṣṭhira that Purochana will set fire to the house are introduced like this. प्राज्ञः प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः। प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञे प्रलापज्ञो वचोऽब्रवीत्।[1] Śleṣa and yamaka are cleverly knit here. Similarly we find in the Rāmāyaṇa abundantly attractive use of many figures of sound. A continuous use of unlaboured yamaka is found in the fifth sarga of the Sundara kāṇḍa.[2]

Coming to the purely classical period we find in Kālidāsa free and unlaboured use of anuprāsa as in, 'ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः[3] and 'अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे'[4] and the like. The whole of the nineth canto of the Raghuvamśa is a glowing example of beautiful yamaka[5]. From the beginning of the Christian era we see the increased use of figures of sound by Sanskrit poets. Aśvaghoṣa, Mātriceṭa and āryaśūra who are known for their simplicity in language have freely used yamaka and other śabdālaṅkāras. From the sixth century onwards it was the fashion among poets to make use of artifiality and śabdālaṅkāras. It was with Kirātārjunīya of Bhāravi that poetry came to be looked upon also as a means of projecting the poet's scholarship. A strong step towards artificiality is found in this poem. The fifth canto gives many examples of alliteration and illustrates many varieties of Yamaka like samudgaka, arthabhrama, sarvatobhadra etc. The description of battle scenes in canto 15 illustrates various kinds of sabdacitra and bandhas. Some of the verses are made up of only one or two

---

1. MB145 -20
2. ततः सः मध्यंदिनमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमन्तं
   ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तनिव भ्रमन्तम्।।
   या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था
   यथा प्रदोषेषु च सागरस्था
   तथैव तोयेषु च पुष्करस्था
   रराज सा चारु निशाचरस्था।
   वाल्मीकिरामायणम् 5–1–3
3. RV 2- 39
4. RV 1-54
5. दशरथः प्रशशास महारथो
   यमवतामवतां च धुरि स्थितः।

consonants[1]. Later Bhaṭṭi had intended his poem only for the erudite grammarians with the twin objective of teaching grammar and poetics and relating the story. He has used alliterations with various intensity. Chimes of twenty varieties are also illustrated in twenty stanzas of the tenth canto. Māgha is a true follower of Bhāravi in artificiality and is certainly superior to his predecessor in this line. The description of the six seasons in the Raivataka Mountain in the sixth canto is couched in alliteration set in most appropriate words. The message of Śishupāla to Kṛṣṇa in the 14th canto is also given in a punning style. Again the 19th canto is full of various Citrabandhas. In one cakrabandha, Māgha gives his own name and the name of the work.[2] He has also used sarvatobhadra[3], gomūtrikā[4], murajabandha[5] and ardhabramaka[6]. There are ten di-syllabic stanzas and one monosyllabic one all in the 19th canto.

Following the lead of Bhāravi and Māgha almost all later epic writers have set aside parts of their kāvyas for the display of the figures of sound. The name of Srīharṣa deserves special mention in this context. In the 13th canto, of his Naiṣadhīyacarita he has used stanzas with two, three or even five meanings. Sreeharṣa has clearly expressed that his work is not meant for the stupid to play with.[7] Setubandha of Pravarasena also deserves special mention. The Kashmir king Avantivarman was a patron of this type of poetry and took a keen interest in its development. Sivaswāmi, the author of Kappiṇābhyudaya, Ratnākara, the author of Haravijaya and Ānandavardhana, the promulgator of dhvani theory were patronized by him. Haravijaya is a kavya in fifty cantos in which three full cantos are devoted to citra varieties of poetry. Ānandavardhana, though an exponent of dhvani school has

1. न नोननुन्नो नाना नानानना ननु
   नुन्नोऽनुन्नोननुन्नेनो नानेनानुन्ननुन्ननुत्
2. माघकाव्यमिदं शिशुपालवध: -शिशुपालवध:-19-120
3. शिशुपालवध:19-27
4. शिशुपालवध:-19-46
5. शिशुपालवध:-19-29
6. शिशुवालवध:-19-7296
7. ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
   प्राज्ञंमन्यमना: हठेन पठिती मास्मिन् खल: खेलतु। नैषधीयचरितम् 22-154

composed a hymn to goddess Durgā, Devīshataka by name showing himself an equal to any of the crazy craftsmen in the exhibition of all verbal tricks. It contains the most beautiful wheel design.

The increasing fondness for śabdālaṅkāras was not limited to the mahākāvyas. It was rather a peculiarity of the time. We find this fondness in the stray verses, the inscriptions, the prose and in all other writings. In the Aihole inscription of 634 A.D, we find the following verse in praise of Ravikeerti, "येनायोजि न वेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म। स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकाळिदासभारविकीर्तिः।। The famous comparison of Bhāravi and Māgha, उदिते तु पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव। is also couched in beautiful yamaka. Puns, alliterations and chimes had become part of excellence in the prose works. While alliteration gives a material effect to the works of Daṇḍin and Bāṇa, Subandhu promises to compose a work with pun on every letter[1]

Chitra variety of poetry found in stray verses or cantos in various works paved the way for integral compositions of four types of poems- the śāstrakāvyas, the śleṣakāvyas, the yamakakāvyas and the bandhakāvyas. The śāstrakāvyas are those which by way of illustrations explain the śāstras like vyākaraṇa or sāhitya side by side with the narration of the story. The first available śāstrakāvya is Bhaṭṭikāvya or Rāvaṇavadha of Bhaṭṭi. Rāvaṇārjunīya of the Kashmirian poet Bhaṭṭabhūma giving examples to the sūtras of Pāṇini in order, Kavirahasya of Halāyudha giving side by side the varied meanings of roots in Sanskrit, Vāsudevavijaya of the Keralite poet Vāsudeva giving examples to the sūtras of Pāṇini, the Dhātukāvya of Melpattūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri, the Subhadrāharaṇa of Nārāyaṇa and Kumārapālacharita of Hemacandra illustrating haimavyākaraṇa and Prākritavyākaraṇa are some of the subsequent compositions in the field of shāstrakāvyas.

The śleṣakāvyas having the same set of words give more than one meaning to the verses throughout the composition. Thus there are poems narrating two, three or even more stories simultaneously. Among such kāvyas Pārvatīrugmiṇīya of Dhananjaya, Rāghavanaiṣadhīya of Haradattasūri, and Rāghavapāṇḍavīya of Kavirājasūri are important. There are again the Rāmacharita and Ānandakāvya of Sandhyākaranandin. This pedantry with puns was

1. प्रत्यक्षरश्लेषमयं प्रबन्धम्- वासवदत्ता

developed further in the Rāghvayādavapāṇḍavīya of Chidambara Dīkṣita giving at the same time three stories by means of puns. Panchakalyāṇachampu goes further in presenting five stories simultaneously. Moving on further the Saptasandhānakāvya of Meghavijayakavi narrates the stories of the Jain saints Riṣabhanātha, Śāntinātha, Pārśvanātha, Neminātha and Mahāvīra and also of Kṛṣṇa and Balarāma. To crown all, the Śatārthakāvya of Somaprabhācārya gives hundred meanings for each verse. Śleṣacūdāmaṇi of Śrīnivāsa, Śleśollāsa of Śivaprasāda, Śleṣacampūrāmayaṇa of Veṅkaṭācārya and Śleṣachintāmaṇi of Cidambara are such poems of less importance. There are again Prāsabhārata of Sūryanārāyaṇa, Citraratnākara of Citrakavi, Citrakāvya of Somakuñjara and many other works.

Combining two or three stories in one poem in this way had become very common and hence poets had to look for some novelty. This gave rise to gatapratyāgata or vilomakāvyas, the same composition giving two stories, one by reading the verses forward and the other by reading them backwards. Of such poems, the Rāmakriṣṇaviloma of Sūryapaṇḍita is well-known.

Bandhakāvyas form another variety of citrakāvyas. They contain verses depicting different designs illustrating lotus, sword etc. Lakṣmīsahasram of Vekaṭādhvrin, Citrabandharāmāyaṇa of Veñkaṭesha etc are among such poems. Innumerable citrakāvyas have been produced in recent centuries and the composition of such forms are continued to the present day.

Delopment of Yamaka Kāvyas

Of all the citrakāvyas the most attractive and most popularly employed are the yamaka kāvyas. Alliteration, the forerunner of yamaka is found freely employed even in Ṛigvedic hymns. As we have already seen, from the Christian era onwards poets had set apart portions of their epics for the display of yamaka. The artificiality and complexity of yamaka developed with the age and we have stanzas wherein all the four lines are formed with the same sequence of letters, but with different meanings. Classification of yamaka and the definition and illustration of its varieties started with Bharata himself.

Yamakakāvyas as separate compositions started perhaps with the Ghaṭakarparakāvya or Ghaṭakarparakulaka, a lyrical poem in twenty two verses. The theme of the poem is that of a love-lorn

woman sending a message to her lover through the cloud in the rainy season. Nothing definite is known about the author of the work. Divākara one of the commentators of the poem gives Ghaṭakarpara as the name of the author while others give it as the name of the poem. The poem is said to have derived its name as herein the poet vows to carry water in a potshred to one who can defeat him in the use of appropriate yamakas[1]. The famous stanza,

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेताळभट्टघटकर्परकाळिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेर्सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य mentions Ghaṭakarpara as a contemporary poet of Kālidāsa adorning the court of king Vikramāditya. Since it has been now proved that many of the poets mentioned in the stanza are not contemporaries, the stanza itself cannot be taken as authoritative. Tradition has often attributed the authorship of the poem to Kālidasa or Bhāsa.[2] Abhinavagupta in his commentary on the work, Ghakarparakulakavritti attributes its authorship to Kālidāsa. He asserts that the use of yamaka in the poem gives such a musical effect to it so as to enhance its emotional and aesthetic values. There are more than a dozen commentaries on the poem.

Next in chronological order comes the Kīchakavadha of Nītivarman. The poem is very popular in Bengal and is supposed to belong to the first half of the 9th century AD. The assault of Kīchaka described ln the Virāṭaparva of Mahābhārata is elaborated in five cantos. The poem illustrates how the yamaka generally opposed to the enjoyment of rasa is conducive to the development of rasābhāsa. The poem begins with an invocation of Kriṣṇa and Śiva simultaneously through śleṣa. The whole of the 1st canto is devoted to the eulogy of the poet's patron who appears to be a king of Kaliṅga[3]. The story begins only in the second canto. The whole of the first, second, fourth and fifth cantos are set in yamaka while the third canto describing Draupadi's words to her husbands is interspersed with śleṣa and yamaka. The poem presents beautiful

---

1. Abhinavagupta-An Historical and philosophical Study-Vol-1 by K.C. Pandey, pp 94-107
2. Indian Kavya Literature–A.K. Warder Vol-2, Motilal Banarsi Dass, p. 331
3. Kīchakavadha-Ed. Dr S. K. De –Dacca University p. 10; Figurative Speech in Sanskrit Poetics –Kalānath Jha-1975-p. 150

and unlaboured yamaka. There are two commentaries available for the text, one by Janārdanasena[1] and another by Sarvanandanaga[2].

Rākṣasakāvya is a small poem in twenty verses attributed to Kālidāsa, Vararuchi or Vāsudeva. In an enigmatic style full of alliterations and yamaka, the poet describes the sylvan beauties of the Himalayas through the mouth of a couple moving in the forest. There are six extant commentaries on the poem.

The greatest name in the field of yamaka poems is that of Vāsudevabhaṭṭa of Kerala. Three poems, Yudhiṣṭhiravijaya, Tripuradahana and Saurīkathodaya have been unanimously accepted as his compositions while the authorship of Nalodaya, another yamaka poem is still under dispute.[3]

The contributions of the Jains to the śabdachitras is enormous. Caturvimśatikā[4] is a panegyric in four groups of twenty verses each. The first group is in praise of the twenty four tīrthaṅkaras, the second in praise of the Jains in general, the third praises the Jain doctrines and the fourth eulogizes various deities. The author Sobhanamuni, an ardent follower of the Jain faith lived in the 10th century AD and was a member in the court of Dhāra. In this yamaka work the second line of every stanza agrees to the fourth line in letter with different meaning. There is a commentary by one Dhanapāla to this poem.

Seetāharaṇa of Nārāyaṇa is yet another yamaka poem from Kerala. The poet was a contemporary of Ravi alias Manukulāditya, a Kerala king. Sarvajnatmamuni, the author of Samkṣepashārīraka, a text on philosophy speaks of himself as a contemporary of Manukulāditya of the 10t century AD. If Nārāyaṇa's patron is the same Manukulāditya, Narāyaṇa also might have lived in the 10th century AD and might be a junior contemporary of Vāsudeva. Sītāharaṇa[5] is a poem in fifteen cantos based on the Rāmāyaṇa story.

Śrīvatsāṅka, a disciple of Rāmānuja is the author of Pañchastavī, a collection of five hymns in yamaka. These are the Vaikuṇṭhastava in praise of Viṣṇu residing in Vaikuṇṭha, Atimānuṣastava extolling

1. Edited by S. K. De. With an elaborate introduction and notes.- Dacca University;. J.R.A.S. 1929-p. 109.
2. J. R. A. S. 1929-p. 109 ; I. O. 1184
3. Vāsudeva and his works—dealt in detail later
4. Translated and edited by Jacobi
5. T.C. 1563a, 1564, CKSL-p. 205

the superhuman powers of Viṣṇu, Sundarabāhustava eulogizing the beauty of Viṣṇu's arms Varadarājastava in praise of lord Varadarāja at Kāñchi and Lakśmīstava extolling the virtues of goddess Lakṣmī. This Śrīvatsāṅka is the son of Kuraṭṭālwar and the grandson of Rāma alias Vedavyāsa. It is said that this Śrīvtsāṅka later became the disciple of Rāmānuja and took to sanyāsa[1].

Parāśarabhaṭṭa, son of Śrīvatsāṅka composed one yamaka poem in ārya metre under the name Yamakaratnākara extolling the sports of Kriṣṇa. The whole of the first half of the verse is often repeated in the second half, thus showing the poet's skill in the use of yamaka[2]. Since he was the grandson of Kuraṭṭālwār born in 1039 AD., the poet might have lived in the latter half of the 11th century and the former half of the12th century. The poet himself has composed a commentary to this yamaka poem.

Anandatīrtha who was born in 1198AD and became later famous as Mādhavāchārya, the great dvaita philosopher has composed a yamaka poem by name Yamakabhāratam. The poem clearly speaks of the mastery of the poet in the language. There are several commentaries of unknown authorship to the work. The poet has also composed several other works like Āryāstotra, Gurustotra, Kriṣṇastuti, Dvādaśastuti and the like.

Dharmaghoṣa[3] is yet another poet who has attempted on yamaka. Apart from the two yamaka works Yamakastuti and Śrīśayamakaśataka, he has one more work to his credit, Achutalīlā based on the Bhāgavata. The poet might have died in AD 1301. One Somatilaka has written a commentary to his Yamakastuti.

Manaṅka[4] is the author of two yamaka poems Vrindāvana and Meghābhyudaya. In his commentary on Gītagovinda he speaks of himself as a king. The poet has also written a commentary on Mālatīmādhava. Since Rāyamukuṭa, author of a commentary on Amarakosha in 1431AD quotes Manaṅka, he might have lived at least in the 14th century AD.

---

1. Jha P. 152
2. पद्माक्षमासमेतं प्रसन्नतोयदगतिस्वभावस्थं
   पद्माक्षमासमेतं प्रसन्नतो यदगतिस्वभावस्थम्।
3. Jha p. 153
4. Ebid. p. 153

Payyūr Bhaṭṭa family which was the cradle for many poets and scholars has also produced a prominent yamaka poet viz. Vāsudeva[1]. Many yamaka poems like Devīcharita Accutalīlā, Satyatapahkathā and Śivodaya[2] are attributed to him. Devīcharita is a mahākāvya in six āshvāsas describing the glory of goddess Gopālikā, the family deity of the Payyur Bhaṭṭas. Achutalīlā in four cantos describes the story of Kriṣṇa as given in the Bhāgavata. Satyatapahkathā gives the story of the penance of Satyatapas or Maharṣi, the poet's ancestor. Sivodaya is a poem in two āśvāsas and extols Siva and Pārvatī at Vedāraṇya. Besides the yamaka poems, Vāsudeva has composed two scientific poems Vākyāvalī and Kumārilayuktimālā. Riṣ́i IV, a nephew of Vāsudeva and other members of the Payyur Bhaṭṭa family have been praised by Uddaṇḍa shastri and Kākkashsheri Bhaṭṭatiri and hence Vāsudeva might be placed at least in the 15th century A.D.

Yet another yamaka poem from Kerala is Raghūdaya of Srīkaṇṭha varrier. The poet was a protege of a zamorin of Calicut and lived to the north –east of the royal house and was a student of his own uncle Shankara. The poet also pays homage to the yamaka poet Ravideva[3] who perhaps is the author of Nalodaya, a poem attributed by some to Vāsudeva, the author of Yudhiṣṭhiravijaya. The poem is composed on the model of Yudhiṣṭhiravijaya and describes the story of Rāma in eight cantos. There is also a commentary on the poem composed by one Rudramishra, a disciple of Shrīkaṇṭha[4]. It is likely that this poet Shrīkaṇṭha is one of the four Shrīkaṇṭhas of the Deshamaṅgalam Varriam mentioned by Shrīkaṇṭha, the author of the Bālabodhini commentary on Shishupālavadha[5]. The members of this family were traditionally teachers of the zamorins of Calicut. If the above identification is correct Raghūdaya can be ascribed to the 15th century A.D. A Prākrit yamaka poem Śorīcharita by name is also attributed to the author of Raghūdaya. Rudramishra has commented on this poem as well.[6]

The 17th century also has produced some yamaka works. Rājacūḍāmaṇi Dīkṣita, the author of Rāghavayādavapāṇḍavīya has

1. CKSL. P96; KSC Vol-2 p32
2. All the four yamaka poems are together found in R.3060 and R3607
3. तत्सारविदेवाय न्याये यमके नमोस्तु रविदेवाय।
4. R 2977; K SSC -1 p181
5. CKSL. P111 F.N
6. JBU. 12-pp. 47-62

also composed a yamaka poem Ratnagheṭavijaya about the poet's own father Ratnagheṭa. The author has to his credit many works on alaṅkāra, dramas and Shastra works. It is understood that his commentary on Jaiminīya sūtras was completed in 1636AD and hence the poet may be placed in the 17th century AD.

Veṅkaṭeśa son of Śrīnivāsa and grandson of Veṅkaṭeśa born in the family of Veṅkaṭādhvari is the author of the poems Rāmayamakārṇava and Rāmachandrodaya, the former in the yamaka style. The poet was born in 1596 AD. and composed his Yamakārṇava in 1656 AD.

Gaurīkalyāṇa of Govindanātha is yet another yamaka poem from Kerala. In three āśvāsas the poem describes the marriage of Pārvatī. From a commentary, Padārthavadinī on the poem by a disciple of one Nārāyaṇa it is understood that Govindanātha was a disciple of one Rāma Varrier[1] of Karīkkāṭṭu Varriam of south Malabar. If this Rāma Varrier is the one extolled by Candraśekhara Varrier, a disciple of Melputhur Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri in his Krisṇacarita, Govindanātha can be placed in the 17th century AD. Govindanātha has also composed one Shañkarācāryacarita on the model of the Purāṇas.

Rāmalīlāmrita of Krisṇamohana, Rāghavavijaya of Elaṅkunnattu Kurīri Bhaṭṭatiri, Devīstavayamaka of Vaidyaratnam Taikāṭṭu Nārāyaṇan Mūssat Rāmāyaṇayamaka of Machchāṭṭu Nārāyaṇan Elayatu, RugmiNīsvayamvara of Kuṭṭamattu Rāmakuruppu etc are yamaka poems of the recent centuries. The affinity of poets and readers to the yamaka type of poems has been continuing to the present century and the yamaka works are being produced and appreciated to the present day.

Vāsudeva and his Yamaka Poems

Among the yamaka poets from Kerala Vāsudeva Bhaṭṭatiri of Paṭṭattu family occupies the first place. He is not only the first but also the foremost in composing alliterating poems in Kerala. The fame of Vāsudeva was not limited to Kerala alone, it spread far and wide in India, an honour achieved by very few Kerala writers like Shaṅkarāchārya and Nārāyaṇa Bhaṭṭa. Vāsudeva can rightly be considered as the father of yamaka poems especially in Kerala. Following Vāsudeva a number of poets have composed yamaka

---

1. अथ गजवनग्रामे पारशवान्वयसम्भूतसाहमत्यविद्यापरमदेशिकं महदभिरामं रामाभिधानं निजगुरुभूतं–CKSL p.206 FN

poems in this small region while many of such writers acknowledge with gratitude and respect their indebtedness to this great poet[1]. Yudhiṣṭṭiravijaya, Tripuradahana and Shaurīkathodaya are the three works unananimously attributed to this poet. The authorship of yet another yamaka poem viz Nalodaya is not unanimously accepted, but most of the scholars now accept Vāsudeva as its author. There are also other works Gajedramokṣa, Vāsudevavijaya etc which are attributed by some to this poet, though without sufficient proof.

Different Vasudevas

With many a Vāsudeva emerging out from Kerala itself in the field of Sanskrit kāvya literature a great problem was created in identifying the yamaka poet and his works. Dr. S. Veñkaṭa Subrahmaṇia Iyer in his 'Kerala Sanskrit Literature-a bibliography' mentions twenty Vāsudevas of Kerala who have contributed to Sanskrit literature[2].

A few of these have been however identified as different from the yamaka poet, but the great problem of identifying the other Vāsudevas and their works remains. At least a few of these Vāsudevas whose works have been attributed to the yamaka poet deserve special mention.

The first of the Vāsudevas to establish his name in Sanskrit literature was the yamaka poet Vāsudeva who was the son of Ravi and a protege of king Kulaśekhara. The works generally attributed to him are Yudhiṣṭhiravijaya, Tripuradahana and Shaurīkathodaya. According to tradition this Vāsudeva was a member of Paṭṭathu family of Nampūtiris situated to the north of the Peruvanam temple in Trichur district.

Vāsudeva, the author of Viddhasālabhañjikā is different from the yamaka poet as he refers to one Karuṇākara as his teacher and the deity at Mūkkola as his family deity.[3] If Karuṇākara mentioned by him is identical with Karuṇākara the teacher of Mānavikrma,

---

1. तस्मै नमोऽस्तु कवये वासुदेवाय धीमते। येन पार्थकथा रम्या यमिता लोकपावनी।
–पाण्डवचरितम्–T.C. 1468a

2. K S L B pp-99 to 104

3. चित्ते निधाय करुणाकरनामधेयानस्मद्गुरून् गुरुकृपाभरपूरिताक्षान्।
श्रीराजशेखरकवीन्द्रकृतेरमुष्याः किञ्चिद्यते पदपदार्थविवेकसिद्ध्यै।
भक्तस्य मे मनसि खेलतु सर्वकालं मुक्तिस्थलीनिलयिनी परदेवता सा। CKSL p. 73FN(DC 12681

the zamorin at Calicut this Vāsudeva may be placed in the 15th century AD.[1]

Vāsudeva the author of Vāsudevavijaya, a poem illustrating the rules of Pāṇini is often identified with the yamaka poet[2]. Dr. K.Kuññuṇṇirāja however opposes to this identification on the ground that the author of Vāsudevavijaya was identical with Vāsudeva of Mahiṣamaṅgalam of Peruvanam whom he identifies with the author of the simple poems like Govindacharitam, Samseparāmāyaṇam, Samsepabhāratam and Kalyāṇanaiṣadham under the patronage of king Ravivarman of Veṭṭathunāḍu of the 16th century AD and thus being an elder contemporary of Nārāyaṇa Bhaṭṭa[3]. Dr. Rāja prefers to attribute Uttararāmacharitam,[4] a poem in five cantos and Śvetāraṇyastuti[5] to the same Vāsudeva. Śri Veṅkaṭarājaśarma again identifies Payyur Vāsudeva the author of several yamaka poems, Devīcharitam, Achutalīla, Satyatapahkathā and Sivodaya with the author of Yudhiṣṭhiravijaya[6]. These two cannot be identical as Vāsudeva Bhaṭṭatiri was the son of Ravi while Payyūr Bhaṭṭa speaks of himself as the son of Maharṣi and Gopālikā. Further tradition speaks of the author of Yudhiṣṭhiravijaya as a native of Peruvanam while Payyūr Vāsudeva belonged to Vedāraṇya near Kunnamkulam[7].

Vāsudeva the author of Bhramarasandeśa also is not identical with the famous yamaka poet. The former was a contemporary of Nārāyaṇa Bhaṭṭa as he mentions king Devanārāyaṇa, Melputhur Mātridatta and his son Nārāyaṇa Bhaṭṭa in his poem[8].

Vaṭakkumkūr Rājarāja Varma and O.K.Vāsudeva Paṇikkar identify the author of Gajendramokṣa, a fine poem in five cantos

---

1. CKSL p 72-73
2. KSC Vol 1-pp. 137, 138; KSSC-1-p 175; Venkitarajasarma Yamakakavi Vāsudeva POC-10-1941-pp187-202
3. CKSL- pp. 23, 24; K Kunjan Rāja, Authorship of Vāsudevavijaya-SPT &13, Part 4
4. CKSL pp123, 124; Dr. K. Kunjunnirāja Mazamanglam Vāsudevan Nambootiri' & Malayālarājyam Annual-1957.
5. CKSL. P. 123 FN
6. POC&Tiruppati-p. 187 FN
7. CKSL. P. 23; K. Kunjunnirāja Author of the Vāsudevavijaya'-SPT-12-Part-4
8. TSS 128- Edited by K Sambashiva Shāstri-Verses 9, 148

illustrating various meters in Vrittaratnākara with the yamaka poet[1]. The identification was made on the ground that the author of GajedramokSha was a native of Peruvanam and he refers to lord Shāstā of Tiruvallakkāvu by whose favour the yamaka poet Vāsudeva composed Kathāsudhā[2]. This identification cannot be correct as the reference to Vāsudeva is not to its own author but to an ancient famous author as suggested by the words सुमेधा and विश्ववितत‌यशा:. Further Vrittaratnākara was composed long after the Yudhiṣṭhiravijaya[3].

Again Vaṭakkumkūr Rājarāja Varma identifies the author of a commentary on Arjunarāvaṇīya with the yamaka poet merely on the ground that the names coincide[4]. But this identification cannot withstand as the preceptor of the commentary was one Kriṣṇa while the teacher of the yamaka poet was Paramesvara alias Bhārataguru. Vāsudeva, the author of the Bhaktapriya commentary on Bhāgavata and Vāsudeva the author of Rāmakathā, the son of Umā and Nārāyaṇa too cannot be identified with the yamaka poet. There are also many later Vāsudevas like Vāsudeva Gīrvāṇakavi and Kūṭallūr Vāsudevan Nampūtirippād.

With many a Vāsudevas being thus familiar to the students of Kerala Sanskrit literature, it is not an easy task to find out the works of a particular author. Continued and devoted research work of several scholars has been of much help in this and generally four works viz. Yudhiṣṭhiravijaya,Tripuradahana, Śaurīkathodaya and Nalodaya have been accepted as the works of the yamaka poet Vāsudeva Bhaṭṭatiri of Paṭṭattu family.

Identity of Authorship of the four Works

As in the case of most of the Sanskrit works, we get only very scanty information about the works of Vāsudeva from his own pen.

---

1. KSSC-1-p175 (YudhiṣtiraVijayam with Malayālam commentary-Madras-1955-Preface-p. 11
2. कल्याणं विदधाद्वो भूतानामधिपति: स: करुणाब्धि:।
   रक्ष1र्थं सुजनानाम् सन्निदधत् पुरुवने रम्ये।।
   यस्य च भाजकरूपप्रसादतो विश्ववितत‌विमलयशा:।
   रचयामास सुमेधा: कथासुधां वासुदेवकवि:।। Quoted KSC-1-p. 138
3. KSC.1-pp. 138, 139; Vijnānadīpika-4-pp. 68, 69
4. KSSC. 1-p-176

The introductory verses of Yudhiṣṭhiravijaya speaks of its author as Vāsudeva, his preceptor as Parameśvara also known as Bhārataguru and his patron as Kulaśekhara. Vāsudeva's preceptor Parameśvara was well-versed in the Vedas, an expounder of the Mahābhārata and a devotee of Viṣṇu. Both the Goddesses of wealth and learning embraced him at the same time. This preceptor was perfect and uneqalled in knowledge and was as it were an orpiment of the earth. The poet's patron was king Kulaśekhara of elephant's gait, in whose kingdom there was no misery and whose terrific battle fields were glorified by poets. The soil of his dominions yielded coveted harvests and the trees provided ample shade. His subjects were modest and his land was a fitting receptacle for fame[1].

Tripuradahana speaks of its author as Ravibhūh, son of Ravi and the author's patron as Rāma. The poet speaks of his patron in great praise. In trying to bring about the equality of the king to Śiva by means of śleṣa, he is spoken of as Rājaśekhara which the commentators explain as राज्ञां शेखर and not as a name or title[2].

1. अस्ति स कविराजगती राजवरो येन गतशुगजरा जगती।
भीषणमधिकं कवय: स्तुवन्ति जन्यं यदीयमधिकङ्कवय:।।
तरवो भूरिच्छाया: समानफलदायिनी च भूरिच्छाया:।
सविनयशोभा जनता यद्राज्ये यस्य भुवि यशोभाजनता।।
तस्य च वसुधामवत: काले कुलशेखरस्य वसुधामवत:।
वेदानामध्यायी भारतगुरुरभवदाद्यनामध्यायी।।
यं प्राप रमाचार्यं देवी च गिरां पुराणपरमाचार्यम्।
यमशुभसन्तोदान्तं परमेश्वरमुपदिशन्ति सन्तो दान्तम्।।
समजनि कश्चित्तस्य प्रवण: शिष्योऽनुवर्तकश्चित्तस्य।
काव्यानामालोके पटुमनसो वासुदेवनामा लोके।।
कीर्तिमदभ्रान्तेन स्मरता भारतसुधामदभ्रान्तेन।
जगदुपहासाय मिता पार्थकथा कल्मषापहाय सा यमिता।। Y.V. 1st-4 to 10

2. अस्ति स कविलोकनत: क्षितिभृदरिर्यस्य सैनिकविलोकनत:।
बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति कुर्वन् पदानि दिक्षु द्रवति।।
साधूनां पाता य: स्थिरव्रतो यश्च पापिनां पाताय।
यस्मादुर्व्यापारं प्रीतिं यस्यामलं विदुर्व्यापारम्।
स्वपदपयोजनते यं सदैव सम्पादकं श्रियो जनतेयम्।
भूतिधरं व्यालपतिस्फुरत्करं राजशेखरं व्यालपति।।
रामसमत्वादेव स्रष्टा रामाख्यमकृत मत्वा देव:।
यं स च रक्षोऽपायं चक्रेस्य च कर्म जनितरक्षोपायम्।।
निजया तन्वा नेत्रप्रमोदनं प्राणिनां वितन्वानेऽत्र।
मतिबलमासाद्य मितं पुरदहनं रविभुवा समासाद्यमितम्।। T.D. 6 to 10

Śaurīkathodaya does not mention the name of the author but the commentator Nīlakaṇṭha mentions the name as Vāsudeva[1]. The name of the poet's patron is given as Rāma by the poet himself[2].

Nalodaya was for a long time attributed to Kālidāsa. There is one manuscript which attributes the authorship of the work to Abhinava Kālidāsa or Keshavāditya[3]. There are manuscripts and commentaries which attribute the authorship of Nalodaya to Ravideva[4], while there are others which attribute the authorship to Vāsudeva[5]. An introductory verse of Nalodaya mentions Rāma alias Rājāditya as the patron of the poet[6]. Thus out of the four poems, Yudhiṣṭhiravijaya mentions Vāsudeva as its author and Kulaśekhara as his patron. Tripuradahana mentions the poet as Ravibhūh and his patron as Rāma while Shaurīkathodaya and Nalodaya speak of Rāma as the poet's patron. No other details are given in these poems by the poet himself. From these scanty references it may not sound quite proper to attribute the four poems to the same author.

Scholars are however unanimous in accepting the identity of authorship of the three poems Yudhiṣṭhiravijaya, Tripuradahana and Śaurīkathodaya. All of them accept Kulaśekhara mentioned in the former and Rāma mentioned in the latter two[7] as identical mainly on the ground that many commentators have said the two to be identical[8]. The commentator Chokkānātha in his Bālavyutpattikāriṇi

---

1. अहमिति कविरात्मानं निर्दिशति।
   वासुदेवनामाहमित्यर्थः। -अर्थप्रकाशिका।
2. जयति सुधामा रामः क्षितिपालः काव्यवीरुधामारामः। SK. 1-6
3. NCC. Vol-9-pp. 3-77
4. CKSL. p-22-FN; KSC-1 p. 139
5. KSC. 1 p140; CKSL-p-22(JRAS-&1925-p. 268
6. अस्ति स राजा नीते रामाख्यो यो गतिः परा जानीते।
   यस्य रराजानीते रत्नानि जनः कुले धराजानीते।।
   अविदू राजादित्या कृताल्पभेदैव भूस्सराजादित्या.
   येन स राजादित्या त्रिदिवात् संयुक्तशत्रुराजादित्या।। KSC- P-140
7. CKSL- P-12; SDK. p-27 (KSC–I-pp136, 137
8. कुलशेखरस्य कुलशेखरनाम्नः कुलालङ्कारोऽयं भवतीति विचार्य गुरुभिस्तथा कृतनामधेयस्य, पट्टबन्ध इत्यर्थात् भवति, प्राग्रामवर्मनामत्वात्। -पदार्थचिन्तनम्-राघव-Quoted in KSSC-1-p. 128; KSC-1-p 136
   कुलशेखरस्य कुलशेखर इति नामवतः, एतदभिषेककृतं नाम, पित्रादिकृतं तु रामवर्मेति। रत्नप्रदीपिका अच्युत KSSC-1-p182; SDK. p. 27
   कुलशेखर इत्यभिषेककृतं नाम, पित्रादिकृतं तु रामवर्मेति। –CKSL-p. 20; SDK. & p27

commentary on Yudhiṣṭhiravijaya expressly states that Vāsudeva was a Kerala poet[1]. Further prof. Elamkulam Kuññan Pilla has discussed in detail the many Kulaśekharas of Kerala and has proved that Kulaśekhara was a title held by the king who ruled at Mahodayapuram from the latter half of the 8th century A.D. to the beginnings of the 9th century A.D.

Śañkaranārāyaṇa the author of a commentary on Laghubhāskarīya written in 869-70 A.D. refers to his patron Sthāṇuravi as Kulaśekhara[2]. The commentary also speaks of one Rāma as the heir apparent[3]. The Tarisshāppilli grant of 848-49 A.D. written in the 5th year of Sthāṅu Ravi Varma mentions Vijayarāgadevar as the Koyiladhikārikal as representing the emperor while an inscription at Tirunantikkara[4] refers to KīzhanaDigal, the daughter of Kulaśekharatevar and wife of Vijayarāgatevar. The subsequent rulers like Rāmavarma and Kota Ravivarma are also known to have held the same title[5]. Kulaśekhara being thus proved to be a title of the Chera kings, the identification of Rāma mentioned in Tripuradahana and Kulaśekhara mentioned in Yudhiṣṭhiravijaya is only justified.

Identification of the name of the poet given in Yudhiṣṭhiravijaya and Tripuradahana also is not very difficult. Ravibhūh or Ravisūnu mentioned in Tripuradahana means only the son of Ravi and the poet is given as Vāsudeva in the commentaries of both Tripuradahana and Śaurīkathodaya. This identification can further be proved by a close comparison of the three works. All the three kāvyas are mostly composed in the ārya meter most suited for yamaka. Pādantayamaka has been used throughout. The use of words like 'alam', and 'aram' in the sense of extremity, 'itam' in the sense of along with, 'ku' in the sense of earth and the use of passive aorist are found very common in all the three works. Even parallel uses for the sake of Yamaka are not rare.

---

1. वासुदेवनामा केरलकविः–CKSL&p20
2. केरलवंशकेतुरविणा केरलेश्वरः कुलशेखरः, नृपेन्द्ररविणा कुलशेखरेण–Keralacharitrattile irulatanna etukalp—p-108, 109
3. चौरवार्तां विदित्वा रविकुलपतिना रामदेवेनलग्नं –Ibid
4. TAS-4-p- 144
5. Kerala charitrattile irulatanna etukal-pp 105 to 111

For examples,

विजहाराक्षीणांसः समं समूहेन कातराक्षीणां सः। -Y.V. -1-67

ह्रस्वाङ्गो पीनांसः सन्नपि हृदयं जहार गोपीनां सः। -S-K 1-168

यत्र च लोलं बकुलं बन्धुत्वादिव बभार लोलम्बकुलत्। -T-D-1-4o

काचन लोलम्बालङ्कारं कोरकमिहेति लोलं बालम्। -YV-2-87

अतिसुकृतवदेवाद्य ज्ञातं नो दर्शनेन देवाद्य। -Y V -4-138

नाथ बलादेवाद्य त्रिभिरसुरैर्देहिनोऽखिला देवाद्य। -TD-3-8

अधिकं सन्तुष्टाऽवस्थितं पुरः कृत्तिवाससं तुष्टाव। -TD-3--2

समितिस्तुष्टाव च सा गदाधरं गद्गदेन तुष्टा वचसा। -YV-6—137

Apart from such parallel uses for the sake of yamaka, there are also similar ideas used as in the case of descriptions of the seasons and the battle field. Thus both the internal and external evidences prove the identity of authorship of the three works viz. Yudhiṣṭhiravijaya, Tripuradahana and Shaurīkathodaya.

As to the authorship of Nalodaya evidences are yet wanting to say anything definitely. For a long time the work had been attributed to Kālidāsa. The work was later attributed to Abhinavakālidāsa or Keśavāditya[1]. In 1887 AD. Peterson discovered a manuscript of Nalodaya with the Yamakabodhinī commentary of Rāmarṣi which speaks of Ravideva son of Bhaṭṭanārāyaṇa as the author of the poem[2]. Yet another manuscript in the Bhaṇḍārkar Oriental Research Institute[3] also refers to Ravideva as the author. Again Srīkaṇṭha, probably a 15th century poet and author of the yamaka poem Raghūdaya composed in the model of Nalodaya with yamaka on the four lines, pays homage to one Ravideva[4]. On these grounds Ravideva was later considered as the author of the work. Pischel, Winternitz and Pizhani held this view[5]. Vaṭakkumkūr Rāajarājavarma Rāja is also of the same view[6]. He also believes that

1. NCC. Vol. 9-1977-p 377
2. DC.No. 3811 -इति श्रीकविचक्रचूडामणिभट्टनारायणसुतरविदेवविरचिते नलोदयनामनि महाकाव्ये-KSC-1-p 139
3. BORI. Vol-12-Part-1-No. 306; CKSL-p 22
4. तत्सारविदेवाय न्याय्ये यमके नमोऽस्तु रविदेवाय -KSSC-1-p161; KSC-1p139
5. Shouriikathodaya-Ed. by Carl Suneson1986-pp22, 23
6. KSSC-1-p. 161

this Ravi might be the father of the yamaka poet Vāsudeva Bhaṭṭatiri mentioned in Tripuradahana. According to Vaṭakkumkūr this Ravideva is perhaps identical with Ravi, a friend of Kulaśekhara mentioned in Mukundamālā[1].

There are again manuscripts and commentaries attributing the authorship of Nalodaya to Vāsudeva, the yamaka poet. The Vivaraṇa commentary on Nalodaya by Viṣṇu speaks of Vāsudeva as the author in the colophon[2]. The Kavihṛidayadarpaṇa commentary of Shrīkaṇṭa of Deshamaṅgalathu Vāriyam also speaks of Vāsudeva as the author of the poem[3]. Again Rāma alias Rājaditya is mentioned in the poem as the patron of the poet[4]. A.S. Rāmanātha Iyer was the first to propound the theory that Nalodaya also was a work of Vāsudeva[5]. Prof.A.B, Keith also accepts this view[6]. Ullūr. S.Parameshvara Iyer is yet another in attributing the authorship of Nalodaya to Vāsudeva. He explains Ravideva found in some manuscripts and commentaries as the name of the poet as a bahuvrihi compound and gives the meaning as the son of Ravi. The reference to Bhaṭṭanārāyaṇa as the father of the poet found in the Tanjore Manuscript is a mistake according to him[7].

Contradictory statements being thus found in the commentaries and manuscripts, it is very difficult to fix the authorship of Nalodaya. With regard to style and diction Nalodaya is a far more difficult poem using various kinds of yamaka employed in all the four lines. Restricted by this overenthusiasm in exhibiting varied yamakas, the poem lacks the poetic beauty of Yudhiṣṭhiravijaya or the serene grandeur of Tripuradahana. In spite of the opportunities presented

---

1. यस्य प्रियौ श्रुतिवरौ रविलोकवीरौ –KSSC-1-p. 104
   मित्रे द्विजन्मवरपारशवावभूताम्–
2. इति नलोदये वासुदेवकृते चतुर्थः परिच्छेदः।
   रवितनुभूयमितायाः कृतेर्गतिश्शब्दचित्रभूयमितायाः।
   जनहासाय मितायाः धियश्च विवृता मयात्र यमितायाः।।
   –KSc-1p140; CKSL-p. 22, JRSAS-1925-p. 268
3. श्रीमान् महाकविमहेश्वरो वासुदेवनामा वासुदेवानुस्मरणपूर्वकं..............वासुदेवाय काव्यनिर्मात्रे नमो नमः–added at the end of the commentary-KSC-1-p-140, 141
4. अस्ति स राजानीते रामाख्यो. KSC-1-p. 140
5. JRAS-19255-pp 263-275
6. HSL-p. 97
7. KSC-1-pp-139to141

by such an aesthetic theme as the story of Nala, the poem fails in depicting sentiments. Taking all this into consideration, it is not unlikely as Vaṭakkumkūr says that the poem is not the work of Vāsudeva. It is probable that Ravi the father of Vāsudeva is the author inspired by whom Vāsudeva too developed a taste for the yamaka style. King Rāma alias Rājāditya mentioned in Nalodaya can be identical with the patron of Vāsudeva since there is nothing against accepting more than one title to a king. The references in some commentaries and manuscripts attributing the authorship to Vāsudeva will then have to be explained as caused by some later mistakes, probably caused by the great popularity of Vāsudeva putting into oblivion all other yamaka poets. Mention of Vāsudeva as Ravibhūh or Ravisūnuh might have also caused this mistake.

It is however interesting to note the similarities of Nalodaya to the three poems of Vāsudeva. The verses introducing the poet's patron in the four works run almost parellal.[1] The use of words like "nā', 'āra', 'nunna', 'yoñjani' are common in the four works, and the use of the rare word 'rahaṇa' is found in Shaurīkathodaya and Nalodaya[2]. These similarities tend to accept the identity of authorship of the four works. Yet the authorship of Nalodaya cannot be completely ruled out to Ravi or Ravideva as well since the similarity in usage and style can be found in the works of a father and son as well. In accepting Ravideva as the author the statements of Viṣṇu and Śrīkaṇṭa Varrier in their commentaries will have to be taken as wrong and if Vāsudeva is accepted as the author the statements of Rāmarṣi in his commentary and in the manuscript in the library at Tanjore will have to be taken as wrong. Hence as Dr. Kuññuṇṇi Raja says 'Vasudeva's authorship of Naḷodaya can be accepted only tendatively as it does not stand in any decisive evidence[3].

---

1. अस्ति स राजा नीते रामाख्यो यो गतिः परा जानीते।
   यस्य रराजानीते रत्नानि जनः कुले पराजानीते।। -नलोदयम्।
   अस्ति स कविलोकनतः क्षितिभृदरिर्यस्य सैनिकविलोकनतः।
   बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति कुर्वन् पदानि दिक्षु द्रवति।। -त्रिपुरदहनम्।
   जयति सुधामा रामः क्षितिपालः काव्यवीरुधामारामः
   दधदिभमस्तकलीलामंसेन बिभर्ति योऽयमस्तकलीलाम्।। -शौरीकथोदयम्।
   अस्ति स गजराजगती राजवरो येन गतशुगजरा जगती।
   भीषणमधिकं कवयः स्तुवन्ति जन्यं यदीयमधिकं कवयः।। -युधिष्ठिरविजयम्।
2. शौरीकथोदयम्-Ed. By Carl Suneson-pp22-23
3. CKSL. P-23; Thesis on Nalodaya by Dr K.K. Hariharan

Date of Vāsudeva

Poet Vāsudeva is not an exemption to the general trend of Sanskrit writers in keeping silent about themselves. But fortunately he has given us some clues that may help us in fixing his date. In his Yudhiṣṭhiravijaya he refers to one Kulaśekhara, the king of Kerala with his capital at Mahodayapuram as his patron. Tripuradahana. and Shaurīkathodaya mention king Rāma as the poet's patron. Again Ravi is the name of the poet's father as given in Tripuradahana. Yudhiṣṭhiravijaya speaks of one Parameśvra also known as Bhārataguru as the poet's preceptor. As has already been pointed out Kulaśekhara was only a title used by the Kerala kings at Mahodayapuram and hence king Rāma and Kulaśekhara may be identified. Thus it is clearly understood that Vāsudeva lived at the time of Rāmavarma Kulaśekhara as the son of Ravi and disciple of Parameśvara. If Nalodaya is accepted as a work of Vāsudeva or his father Ravi, this Rāmavarma had also another title Rājāditya. The reference to the king as Rājaśekhara in Tripuradahana[1], does not necessarily point out to another title of the king. As the commentator Nīlakaṇṭha says[2], this need not be essentially a title, it can just be an adjective used for bringing out similarity with Śiva.

While Vāsudeva does not give any explicit reference to any earlier work or author, the earliest clear references to Vāsudeva or his works are seen in the commentaries themselves. Of the many commentaries on Yudhiṣṭhiravijaya, Tripuradahana and Śaurīkathodaya, many are of later origin and many do not give details about the authors or their dates. The earliest of the commentaries seem to be the Padārthacintana of Rāghva, a disciple of Śrīkaṇṭa. The commentary was written at the request of King Kerala Varma of Kollathunādu who ruled over the country from 1422AD to 1445[3]. Apart from the commentaries, there are some mahākāvyas which refer to Vāsudeva or his works. Pāṇḍavacharita of unknown authorship and date is much influenced by Vāsudeva's Yudhiṣṭhiravijaya and pays homage to the poet[4]. Sītāharaṇa of

---

1. भूतिधरं व्यालपतिस्फुरत्करं राजशेखरं व्यालपति। –TD 1-8
2. राज्ञां क्षत्रियाणां शेखरं शिरोमणिं, शिवपक्षे तु राजा चन्द्रः सः शेखरो शिरोलङ्कारो यस्येति विग्रहः।
–अर्थप्रकाशिका
3. CKSL. p. 25
4. तस्मै नमोऽस्तु कवये वासुदेवाय धीमते। CKSL. p207; KSSC-1-p. 188
येन पार्थकथा रम्या यमिता लोकपावनी।

Nārāyaṇa though not explicitly referring to Vāsudeva or his work is a poem written on the model of Yudhiṣṭhiravijaya, showing many striking similarities. The poem mentions one Manukulāditya as the king ruling the country[1]. Śri Ullur identifies this Manukulāditya with the one mentioned in Samkṣeparāmāyaṇa who was a contemporary of Bhāskara Ravivarman and takes the poet Nārāyaṇa to the latter half of the 10th century.A.D.[2]. Sri VaTakkumkūr Rājarājavarma Rāja identifies this Manukulāditya with a king of Cochin and says that there is a vague reference to Trichur in the poem[3]. Since the date of Sītāharaṇa itself is uncertain it cannot be depended for determining the date of Vāsudeva.

Internal and external evidences being thus limited to proving Vāsudeva to be a protege of Rāmavarma Kulaśekhara of Mahodayapuram, scholars have tried to fix the poet's date by fixing the date and identity of this Rāmavarma Kulaśekhara. Scholars are generally inclined to identify the patron of Vāsudeva with the dramatist Kulaśekhara the author of Subhadrādhanañjaya, Tapatīsamvaraṇa and the prose work āshcharyamañjarīkathā[4].

Regarding the date of the dramatist Kulaśekhara diverse viewpoints have been raised and discussed and It still remains an unsolved problem. Vaṭakkumkūr Rājarājavarma Rāja takes Kulaśekhara Alvār, the dramatist Kulaśekhara and Vāsudeva's patron Kulaśekhara to be identical and places him in the first half of the 4th century A.D.[5]. Srī T. Gaṅapati Shastri in his preface to Tapatīsamvaraṇa[6] places the royal dramatist after Dhanañjaya on the ground that the author of Vyañgavyākhyā, a contemporary commentator of the dramatist refers to Daśarūpaka[7]. Further several passages from Āścharyamañjari of Kulaśekhara are quoted by Sarvānanda in his Tīkāsarvasva, a commentary on Amarakoṣa

---

1. अस्त्यवतारविरमतस्तथापि भूमेरधीशिता रविरमदः सद्विधिनामायाद्यः स मनुकुलादित्य इति च नामायाद्यः। KSSC-1 –p. 553
2. SPT -1-p. 386; KSC-1-p.146
3. रविवंशसुधांबुधिना मनुना समुवास तते सकलेड्यगुणे शिवधाम्नि पुरे रघुवंशमणिर्युवतंससमः स समस्तु शिवः। –KSSC-1-p. 553
4. KSSC-1-p. 155; CKSL-p 16; SDK. p. 28
5. KSSC-1 p134
6. TSS-No-11 Preface-p5
7. नाटकनायकलक्षणं सर्वं दशरूपके द्ष्टव्यम्। –CKSL p. 12

written in 1159 A.D. Hence Kulaśekhara the dramatist may be placed between the latter half of the 10th century A.D. and the earlier half of the 11th century A.D. This view of Gaṅapatishāstri was accepted by scholars like Winternitz[1], and A.B.Keith[2].

Prof. K Rāma Piṣāroti objects to this view on the ground that the reference to Daśarūpaka may be an interpolation or it may be to the 18th chapter of Bharata's Nāṭyashāstra. He considers the royal dramatist as a contemporary of Śaktibhadra and hence places him in the middle of the 8th century A.D.[3] A.S. Rāmanātha Iyer[4] finds in the word 'akālajalada' found in Tapatīsamvaraṅa a veiled reference to the Rāṣṭrakūṭa king Kriṣṇa 1, Kriṣṇa 11 or Kriṣṇa 111 who held the title 'Akālavarṣa' and places him between A.D. 935 and 955. Prof. Elamkulam Kuññan Pillai[5] holds that Kulaśekhara Varma, the dramatist must be the first king of the second Chera dynasty from whom the other kings of the dynasty got the title Kulaśekhara and suggests that he might be identical with the Alwar who ruled at Mahodayapuram from 767 to 834A.D. He does not however take the dramatist Kulaśekhara and Rāmavarma Kulaśekhara, the patron of Vāsudeva as identical, since according to him Kulashera is the personal name of the former while Kulaśekhara is the title for the latter whose personal name is Rāmavarma. This Rāmavarma Kulaśekhara, the patron of Vāsudeva might be according to him the one who ruled at Mahodayapuram from A.D. 885 to 913.

Sri M.P. Shaṅkunni Nair[6] has pointed out that the Vyaṅgyavyākhyā refers not only to Dasharūpaka but to many later works like Jayamaṅgala, a commentary on Vātsyāyana's Kāmasūtra of the 13th century A.D. and Bhojasūtra of Bhoja of Muñja who ruled from 1005 to 1054 A.D. Quotation is given also from the Vaijayantīkoṣa of Yādavaprakāsha who was the preceptor of Rāmanuja and hence lived in the first half of the 11th century A.D. Hence according to him the author of the commentaries Vyaṅgyavyākhya and Dhanañjayadhvani and his contemporary Kulaśekhara Varma are posterior to these works.

---

1. Shaktibhadra's place in the history of Indian Literature- Kuppuswāmi Shāstri Commemmoration Volume-Madras
2. The Sanskrit Drama-p247
3. IHQ-7-pp328, 329
4. JRAS. 1925-p269
5. Cila Keralacharitra Prashnannal-pp35to55; Cerasāmeājyam-p15
6. Mātribhūmi Weekly dated 10-2-1957

Dr. N.P. Unni[1] agrees to the views of M.P. Saṅkunni Nair and places Kulaśekhara and his commentator and his protege Vāsudeva between 1050 and 1159 A.D. 1050A.D. is given as the upper limit as the commentator quotes from Bhojasūtra and 1159 A.D. is given as the lower limit as Vandyaghaṭīya Sarvānanda quotes from Kulaśekhara in 1159AD. The quotation from Rājaśekhara in Jalhaṇa's Sūktimuktāvali composed in 1256A.D. refering to Kulaśekhara and his Ashcharyamanjari[2] is explaied by Dr. Uṅṅi as from some Rājasekhara other than the 10th century dramatist.

Dr. K. Kuññuṇṇirāja[3] takes Kulaśekhara the dramatist and the patron of Vāsudeva to be posterior to Ānandavardhana of the 9th century A.D. and anterior to the 10th century dramatist Rājashekhara. Dr.Unni's assumption that the quotation from Sūktimuktāvali is from some other Rājashekhara is not acceptable to him as it is not supported by the available data. The text of the Vyaṅgyavyākhyā available now need not be the original one, according to him. The commentary is in the form of stage manuals and fresh materials might have been added by different chākyārs of Kerala in different times. Hence according to Dr.Rāja the quotations found in the present text cannot be taken as genuine[4]. Dr. Kuññuṇṇirāja identifies the dramatist Kulaśekhara with Rāmavarma Kulaśekhara who is mentioned by Shaṅkaranārāyaṇa in his Vivaraṇa commentary on Laghubhāskarīya written in 869A.D.[5] This Shaṅkaranārāyaṇa was patronized by Ravivarma Kulaśekhara who was succeeded by Rāmavarma who according to other records must have ruled from 885A.D. to 913 A.D.[6] Dr.Rāja takes this Rāmavarma Kulaśekhara to be the dramatist and the patron of Vāsudeva.

The only difficulty in accepting the view of Dr. Kuññuṇṇirāja is presented by the quotations found in Vyaṅgyavyākhya commentary supposed to be written by a contemporary of Kulaśekhara. There is also difficulty in accepting a later date to the dramatist Kulaśekhara. The only other Rāmavarma Kulaśekhara we know of in history ruled from 1090A.D. This Kulaśekhara was continuously engaged in battle

---

1. SDK-p40
2. दूरादपि सतां चित्ते लिखित्वाश्चर्यमञ्जरीं कुलशेखरवर्माख्यश्चकाराश्चर्यमञ्जरीम्। –CKSL-p. 15
3. CKSL. Pp14-16
4. CKSL-A dditions and corrections-p14
5. एवं शकाब्दाः पुनरिह चन्द्ररन्ध्रमुनिसङ्ख्ययाअस्माभिरवगताः शकाब्द –791–CKSL. P166
6. Elamkulam Kunjan Pillai-Chila Kerala caritra Prshnaṅṅal part-1 p-59

with Rājarājachola and had shifted his capital to Quilon after his final victory in 1102 A.D[1]. But the Vyaṅgyavyākha speaks of his patron as residing in Mahodayapuram and in an opulent state. Further even if we take this lower limit for Kulaśekhara, the quotations from Vaijayantīkosha and Jayamaṅgala cannot be explained. Hence it is better to take as prof. Kuññan Pillai has pointed out that the author of Vyaṅgyavyākha and Dhanañjayadhvani had purposely stated himself to be a contemporary of the dramatist in order to attain authenticity for his commentaries or to accept the view of Dr.KuññuNNirāja that the quotations are later additions by various people. If the date of the dramatist Kulaśekhara is fixed in this way between 885 and 913 A.D, Vāsudeva, his protege, the author of the yamaka poems also can be placed in the second half of the 9th century and the first half of the 10th century A.D..This is further strengthened by the fact that Vāsudeva in his Shaurīkathodaya mainly depends on Harivamsha and not on Bhagavatapurāṇa.

Works of Vāsudeva

Yudhiṣṭhiravijaya stands foremost in merit and popularity among the works of Vāsudeva. Several writers from Kerala and outside have commented on the poem. The popularity of the poem had reached as far as Kashmir to be commented by Rājānaka Ratnakaṇṭha in the 17th century A.D. The commentators have been eloquent in praising Yudhiṣṭhiravijaya. Rāghava Varrier the author of Padārthachintana commentary says,

स्मरत युधिष्ठिरविजयं काव्यं कर्णैकभूषणं पुंसाम्।
हारवदत्यन्तगुणं गुरुतरकृष्णार्चितेजसोल्लसितम्।।[2]

Chokkānātha, the author of Bālavyutpattikāriṇī commentary also says,

भावाद्यलङ्कृतिरसध्वनिभासमानम् धर्मार्थमोक्षफलभारतबद्धसख्यम्।
द्राक्षातिशायि रसवद्यमकप्रबन्धम् श्रीवासुदेवकलितं भुवि काव्यमिन्धे।।[3]

The mastery of Yudhiṣiravijaya was considered essential in Kerala to a student of Sanskrit and the large number of commentaries produced in Kerala and outside for the poem is a proof of the fact that it was accepted as a text for Sanskrit studies for a long time.

1. Kerala dist gazetier Quilon. A Sreedhara Menon
2. Kerala District Gazetier-Quilon-A. Sreedhara Menon 1964-pp88,89
3. KSSC. 1-p-163; KSC. 1-p-142

The Yudhiṣṭhiravijaya is a Mahākāvya in eight cantos consisting about one thousand stanzas. The work is composed mainly in āryā meter with some exceptions towards the end of cantos. The yamaka used is mainly pādāntayamaka, though the poet has at times employed various other types of yamaka. The work deals with the story of Mahābhārata beginning with the hunting expedition of Pāṇḍu and ending with the coronation of Yudhiṣṭhira after the great war. Because of the great popularity of the work there have been several commentaries for the Yudhiṣṭhiravijaya[1a]. Padārthachintana by Rāghava[1b], a disciple of Srīkaṇṭha, written at the instance of King Kerala Varma of Kollattunāḍu who ruled from1422 to 1455.AD, is perhaps the earliest of the commentaries. Bālavyutpattikāriṇī of Chokkānātha[1c] is a lucid and elaborate commentary very popular in South India. Śiṣyahita[1d] is a commentary by Rājānaka Ratnakaṇṭha of Kashmir composed in 1661AD for the benefit of his disciple Gangādhara. Prakāśika by Sadāśiva, a disciple of Dharmarāja[1e] is a lucid commentary intended for the youngsters. The available manuscript is incomplete. Vijayadarśika by Accuta[1f] is yet another commentary. Ratnapradīpika by Shivadāsa[1g] is yet another commentary similar to Vijayadarṣika. Kavikaṇṭhābharaṇa of Srīkaṇṭha[1h] is an elaborate and scholarly commentary on the first two āshwāsas giving in full the derivation of all the words and is very useful as a grammar text. The only manuscript belonged to Deshamañgalam wariam and is probably composed by a member of that family of many scholars. Padabhedinī[1i] is another commentary available only in fragments and there is yet another commentary Padārthadīpika by a disciple of Srīkaṇṭha mentioned by Ullūr. S. Parameshwara Iyer[1j].

1. KSSC. 1-p-163; KSC, 1-p-143
1a. K.Kunnunnirāja-Manuscripts notes ALB-
1b. p109
1b. R.5119
1c. DC. 11635
1d. Kāvyamāla No. 60
1e. Saraswatimahal Library, Tanjore No.3834
1f. R.3007,3686
1g. Kssc-1-p183
1h. KKunjunnirāja-The Kavikaṇṭhābharaṇa of Srīkaṇṭha-a practical study on Sanskrit grammer ALB-14
1i. TP. 1821, 1822
1j. KSC-1-p-121

The Tripuradahana is a small epic poem in three cantos named āśvāsas. Though it fulfills the other conditions of a Mahākāvya, it cannot be considered as such on account of its small size. In two hundred stanzas, the poem describes the story of the destruction of the three cities of demons by Lord Śiva. As in the Yudhiṣṭhiravijaya here also pādāntayamaka is mainly used while there are other types of yamaka used here and there especially towards the close of the cantos. A peculiar feature of this poem is that the poet has here taken special care not to repeat the same grammatical form for the sake of yamaka. Though not so popular as the Yudhiṣṭhiravijaya, this poem also was highly esteemed by the scholars and has elicited not less than six commentaries[1].

Śaurīkathodaya is a yamaka poem[2] in six cantos depicting the early life of Lord Kriṣṇa as depicted in the Harivamśa. The āryā meter is employed in this poem as well and the poet has confined himself mainly to pādāntayamaka. In spite of the use of yamaka, the poem is couched in very simple Sanskrit so as to be understood even at the first reading. The birth of Kriṣṇa, his exchange with the daughter of Yaśodā, Kriṣṇa's childhood plays, the killing of Agha, Shakaṭāsura, Pralambāsura and Pūtanā the binding of Kriṣṇa on mortar, the subduing of Kāliya, killing of Ariṣṭa, and Keshin, foiling of Indra's sacrifice, killing of Kamsa, Kriṣṇa's education, shifting of the capital to Dvāraka after the fight with Jarāsandha, the marriage of Rugmiṇi, Satyabhāma and other wives of Kriṣṇa, the birth of Pradyumna and the marriage of Rukmāvati, the killing of Narakāsura, bringing of Pārijāta from heaven and the battle with Bāṇa—all these major incidents in the life of Kriṣṇa are narrated in the order of the Harivamśa. Śaurīkathodaya has two commentaries, the Tatvaprakāśikā by Nīlakaṇṭha of Mūkkola[3] and Anvaya-bodhika by Nityāmṛitayati[4]. Dr. Carl Suneson has critically edited and published this work with notes and translation in English from Stockholm.

Nalodaya is a poem in four āsvāsas dealing with the wellknown story of Nala and Damayanti depicted in the Mahābhārata. Here the poet has used yamaka in all the four lines and often at the middle

1. Detailed account given later.
2. Edited with notes and translation by Dr Carl Suneson, Stockholm 1986
3. CKSL. P28; ALB. -11-p212
4. R. 3718 Colophon इति शौरिकथाव्याख्यायां नित्यामृतयतिकृतायां प्रथमः आश्वासः।

of the lines. Many varieties of yamaka are employed and this often hinders the enjoyment of sentiments. The adherence to yamaka in all the four pādas has made the otherwise aesthetic theme a dry work. In spite of Nalodaya's drawbacks as a kāvya, the poem had enjoyed great popularity throughout India and had more than thirty commentaries[1]. As has already been pointed out, the authorship of Nalodaya is not yet free from dispute.

Tripuradahana–A Study and Critical Appreciation

The Tripuradahana of Vāsudeva is a laghukāvya in three āsvāsas consisting of two hundred stanzas describing the destruction of the three cities of the demons Tārakākṣa, Kamalākṣa and Vidyunmāli by Lord Śiva. The poet has employed pādāntayamaka throughout with different morphemes without in any way affecting the serene grandeur of the poem. Though the poem fulfills the conditions laid down by Daṇḍin and others for a mahākāvya, it cannot be treated as such because of its small size. The development of a concrete plot does not allow it to be treated as a khaṇḍakāvya as well. Hence the poem is best treated as a laghukāvya.

The poem begins with the customary homage paid to Lord Śiva in three stanzas. Then follows an invocation of Sarasvati and Vyāsa each in one separate stanza. In the next four stanzas the poet gives a short descriptin of his own patron whose name is given as Rāma and who is compared to Lord Śiva and Śri Rāma. In the next stanza the poet gives his own identity as the son of Ravi and the name of the poem as Puradahanam. Then follows a eulogy of Lord Śiva in sixteen stanzas wherein are mentioned the various exploits of the hero given in the Purāṇas. This is followed by a description of the three demons, the sons of Tāraka, their penance of Lord Brahmā and the attainment of the boon. At first the demons requested as boon their unassailability by the entire world. But Brahmā denying this boon as impossible asks them to choose some other boon. At this they request as boon three cities which can move separately from place to place at their will and pleasure and come together for one moment at the end of thousand years. They also requested as boon that only such a hero who can destroy the three cities at that moment with a single arrow shall be their slayer. Attaining this as

1. KSC. 1-pp139-141; CKSL-pp22, 23; JRAS-1925-p268 ṅalodaya and its author-A.S. Rāmanātha Iyer KSSC-1-p161;HCSL-M Krishnamachariar-1974

boon from Lord Brahmā, they approach their artisan Maya and get constructed three cities of gold, silver and iron. This narration is followed by a short description of the three cities in eight stanzas. The opulence and beauty of the cities, their invincibility by gods, the various attractive lakes in the cities, the shrines of Śiva built in every house of the cities are all described. The eldest of the three brothers Tārakākṣa occupies the golden city, the second one Kamalākṣa the city of silver and the youngest one Vidyunmāli moves about in his iron city. This is followed by the exploits of the demons destroying the sacrifices and causing fear to the gods and brahmins. Indra the Lord of gods however prepares for a battle and then follows in seven stanzas a description of the fight between the gods and demons in which the gods are defeated and Indra has to flee for his life. Even the great gods Śiva and Viṣṇu are defeated. In spite of the victory over gods and the subsequent haughtiness, the demons are greatly devoted to Śiva and offer to that god whatever they attain in their victories. The canto ends with a small description of the various seasons which wait upon the victorious demons, watersports, rise of the moon, sexual sports etc.

The second āśvāsa begins with the gods approaching Viṣṇu for protection. A small invocation to the lord in four stanzas is given in the beginning. Viṣṇu explains to the gods that the invincibility of the demons is on account of the blessings of Śiva poured on them and hence Śiva is to be approached for succour. Along with the gods and the deity of 'upasad' sacrifice, Viṣṇu proceeds to the snow-clad mountain. Here the poet utilizes the opportunity for giving a small description of the same mountain. Reaching Kailasa, Viṣṇu performs the sacrifice and from it emerges out a group of Pramathas which proceeds towards the three invincible cities. But this group is destroyed in no time and Viṣṇu contemplates about the cause of the defeat of the sacrifice. He realizes that the favour of Śiva is the cause of the victory of the demons and determines that the only way to bring about the destruction of the demons is to make them averse to the worship of Śiva. Having thus decided and having sent the gods to practice penance, Viṣṇu disguised as an atheist proceeds to the cities of the demons and instills the nāstika views into the minds of the demons. Here the poet expounds the cārvāka philosophy in some thirteen stanzas.

The hollowness of the theory of transmigration, the futility of sacrifices and the like, the negation of an omnipotent god and

unauthenticity of the Vedas are all expounded to the demons. Viṣṇu's effort has the desired effect and the demons are soon engaged in destroying the garlands of beeds and the Śivalingas. Sage Nārada too at the request of gods moves about in the harems of the women of the demons and explains to them about the futility of adherence to dharma, chastity and the like. This also works and the women soon engage themselves in wanton acts leaving the elderly ones to mourn.

The gods at the end of their penance move towards the snow-clad mountain and extoll Śiva in glowing terms. The praise of Śiva by the gods is given in some seven stanzas and this the poet utilizes for establishing the āstika philosophy. Each of the argument put forth by Viṣṇu in disguise formerly is here refuted. The canto ends with the appearance of Lord Śiva before the gods, being pleased by their worship.

The third āsvāsa begins with a eulogy of the Lord by the gods given in six stanzas. Nandi then announces to the gods at the bidding of Shiva that their enemies will be destroyed if they make arrangements for the chariot, the bow, the arrows and the like fit to be used by the Lord. The gods are rejoiced at this and they proceed to the divine artist Tvaṣṭri for making the necessary articles. Accordingly the four Vedas are made the horses, the Sun and the Moon the wheels of the chariot and the Earth the chariot itself. The great mountain Himālaya is made the bow and the 'year' the bow-string. Lord Brahmā is made to hold the reins made of lightning while Viṣṇu himself is made the arrow.

With such preparations being made, the gods again approach the Lord, who manifests before them and wants them to accept Pashubhāva. The Lord promises them that they will not be slain even on their Pasubhāva if they perform Pāshupatavrata. Accordingly the gods accept Pshubhāva and perform Pāshupatavrata.

The Lord then mounts the divine chariot, when unable to bear the great weight the horses fall to the ground. With difficulty Lord Brahmā the charioteer makes them get up and the great expedition is started. But Lord Vighneśa who can create as well as remove obstacles cannot tolerate his own father and the gods proceeding towards the three cities without offering due worship to him and he stands in front of the chariot blocking the way. At the bidding of Lord Śiva the gods propitiate him with his cherished articles and he

moves in front of Śiva removing all obstacles. Then reaching the place of union of the three cities Śiva waits for that particular moment for union with the strung bow and arrow in his hands ready to strike.

The three wandering cities are soon united in front of Śiva and even on seeing them doing havoc to the entire universe a spark of fire emerges out from Śiva's third eye and consumes them entirely. As the cities are thus burnt by the anger of Śiva itself, the arrow finding no target began to consume the universe. Alarmed at this the gods pleaded to the Lord again to direct his arrow as well to the three cities. Then taking back his fire of anger, he directs the arrow towards the cities. With the destruction of the cities in this way the gods shower flowers on the Lord. The poem here ends with the happy union of Pārvati and the victorious Śiva.

The story of the destruction of the three cities is narrated in the Liṅgapurāṇa, the Mahābhārata, the Bhāgavatapurāṇa and the Śivapurāṇa. Vāsudeva has based his poem mainly on the Lingapurāṇa. He has however avoided the unnecessary details that may mar the realization of sentiments in the poem. The story given in the Karṇaparva of the Mahābhārata does not differ much from that given in the Liṅgapurāṇa. The only deviation found here is that it describes Hari the son of Tārakākṣa practicing penance and obtaining from Brahmā as boon a pond by bathing in which the demons could become ever stronger[1]. This is not however mentioned by Vāsudeva in the poem. He just says that Maya had constructed attractive ponds in the cities.

The Bhāgavatapurāṅa, being a Vaiṣṇavite epic explains the destruction of the cities as an achievement of Viṣṇu[2]. This purāṅa is silent about the attempts of Viṣṇu made earlier to destroy the demons. The demons being killed at first were thrown into the pond obtained by the penance of Hari, the son of Tārakākṣa and had emerged out doubly strong. The final victory was made possible, according to this purāṅa by Viṣṇu drinking the water of this pond. It is evident that Vāsudeva has not based his poem on this narration as his poem is entirely in praise of Śiva.

---

1. तारकाक्षसुतश्चासीत् हरिर्नाम महाबलः।
   तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत् पितामहः।।
   स तुष्टमवृणोद्देवं वापीर्भवतु नः पुरे।
   शस्त्रैर्विनिहताः यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः।। –M.B. 8-24-16, 17
2. Bhāgavata-7-10-53 to 70

As has been already pointed out the poem closely follows the story narrated in the Lingapurāṇa. Yet there are a few omissions of details and slight elaborations in a few cases so as to suit the purpose of a kāvya. The purāṇa gives a short discourse of Viṣṇu to the gods about the greatness of Shiva and the subservience of Brahmā, Viṣṇu and other gods to Shiva in some ten stanzas[1]. All this is condensed by Vāsudeva in the two stanzas,

निरतः परमोदे वः सततं परमेश्वरो हि परमो देवः।
तस्मान्मनसामर्थ्यं कर्तुं भवतां सुरा न मम सामर्थ्यम्।।
प्रार्थ्योऽहिततोदे वः पिनाकपाणिः स एव हि ततो देवः।
यमगमसावध्यास्ते तं यामस्तस्य तेजसा वध्यास्ते।।

-TP 2-17,18

Again the Lingapurāṅa speaks of Pārvatī diverting the attention of Shiva as he is talking to the gods by referring to the sports of Subrahmaṅya. Captivated by the childish sports, Śiva retires to the inner apartment and forgets about the gods who have sought his refuge. The gods become impatient and restless and are struck by Kumbhodara who becomes enraged at this. Then Nandi prevents Kumbhodara and announces to the gods that their enemies will be destroyed by the Lord if they make arrangements for the necessary equipments like chariot, bow and the arrow fit to be used by the Lord. This incident is completely brushed aside by Vāsudeva as it contributes in no way to the development of the heroic sentiment. He just mentions. 'अथ नन्दी प्रोवाच स्थितवान्पार्श्वे हरस्य दीप्रो वाचः' Similarly the long description of the chariot is also omitted. Vāsudeva has described the chariot and the like only to bring about their divine nature. The long description of the advance of the Lord and the gods to the cities of the demons is also omitted. Apart from cutting short the unnecessary details Vāsudeva has also been more elaborate in certain places. The description of the six seasons, each in one stanza, the short description of mount Kailāsa and the description of the fight between Indra and the demons are thus elaborations made by Vāsudeva. The discourse of Viṣṇu disguised as an atheist to the demons has given to the poet an opportunity for expounding the cārvāka philosophy. Similarly the invocation of Śiva by the gods is pregnant with the percepts of Advaita philosophy. Though the

---

1. ....

poet has thus slight elaborations and omissions for the sake of the development of sentiments, he has nowhere swerved seriously from the original.

Tripuradahana is one of the famous yamaka poems by Vāsudeva. Though not so popular as his other work Yudhiṣṭhiravijaya this poem does not lack any of its merits. The salient feature of Tripuradahana is its being a citrakāvya. The rhetoritions like Mammaṭa and Jagannātha have treated chitrakāvya as an inferior type of poetry while rhetoricians like Viśvanātha even denies the status of poetry to the citra variety.[1] But even the greatest exponents of dhvani school like Ānandavardhana and Abhinavagupta haven't denounced citrakāvya completely. Ānandavardhana denies the use of yamaka and the like only in depicting Śṛṅgāra especially the vipralambha variety of it.[2] He only insists that they should be employed as conducive to the development of sentiment. This is the principle accepted by Vāsudeva in his Tripuradahana; the employment of yamaka is only congenial to the development of heroism. In most cases as in the Yudhiṣṭhiravijaya, the poet had not to go in search of words for the sake of yamaka and the words used for this purpose are almost always very simple and common as to be easily understood by the readers. The stanzas like,

अस्ति स कविलोकनतः क्षितिभृदरिर्यस्य सैनिकविलोकनतः।
बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति कुर्वन् पदानि दिक्षु द्रवति।।
निजया तन्वा नेत्रप्रमोदनं प्राणिनां वितन्वानेऽत्र।
मतिबलमासाद्य मितं पुरदहनं रविभुवा समासद्यमितम्।।

are only examples for his natural flow of words. By his two poems, Yudhiṣṭhiravijaya and Tripuradahana, Vāsudeva has not only proved as Rudramishra, the commentator on Raghūdaya says, 'मन्दानां दुर्गमतया चित्रकाव्यं न दुष्यते। यदुत्सवस्तत्सुधियां भामहस्य वचो यथा।।, but also makes it clear that a citrakāvya need not be devoid of sentiments or inaccessible to the slow-witted. The greatest flaw in later Sanskrit court epics is that they abound in artificial descriptions and give no importance to the narrative or to the sentiments. A very slender narrative is often elaborated to poems of thirty or fifty cantos. Like other poems of Vāsudeva Tripuradahana also is an exception to this

1. Sāhityadarpaṇa-4
2. ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनं शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः।। -ध्वन्यालोक-2-16

general trend. The entire story of the penance and adventures of the demons and the destruction of the three cities by Lord Śiva is given in merely one hundred and ninety five stanzas. The narrative moves on quickly without being impeded much by descriptions that never go beyond six or seven stanzas. This has helped much in the development of the sentiment.

Unlike other writers of citrakāvyas, Vāsudeva has given equal importance to the figurative expression and the sentiment. Even apart from being a yamaka poem, the Tripuradahana deserves special mention. It can never be spoken of as an adhamakāvya being pregnant with devotion and heroic sentiment. The most difficult of the śabdālaṅkaras viz; yamaka and the varied emotions and sentiments are most harmoniously blended together. Still another peculiarity of the poem is that Vāsudeva has not used the same morpheme for the sake of yamaka. This principle the poet has kept throughout the poem.

Development of Sentiments

Of the three sentiments accepted by Bharata as suitable for being the main sentiment (angirasa) of the kāvya , Vāsudeva has selected Vīrarasa for the poem. From the very beginning, the poet has taken special care for the development of this sentiment. The short description of Lord Śiva given at the beginning of the poem, has given a proper background for this. The description gives stress mainly on the heroic deeds of the Lord like the checking of the current of the celestial Ganges, the demolition of the sacrifice of Daksha and the destruction of the demons like Tāraka and Andhaka. Above all it stresses the superiority of the Lord to Viṣṇu and Brahmā. Fully aware of the accepted principle that the valour and greatness of the foe to be defeated only enhances the greatness and worth of the hero, the poet has elaborately described the achievements of the three demons occupying the three cities. The defeat of even Indra, Viṣṇu and others at the hands of the demons hightens the weight of Śiva's victory over them. The description of the final destruction of the demons by Lord Śiva is pregnant with heroic sentiment. The stanzas like:

सत्फलकैरत्रासिप्रवरैः समरे न सैनिकैरत्रासि।
उन्नदता चापेन प्रणतिर्गुरुणा धनुर्भृता चापे न।।
अव्यधितः सद्योद्धा पदमकृत द्वेष्टुरग्रतः सद्योद्धा।
घटया शैलीमुख्या दलितोऽप्येषा हि सुभटशैली मुख्या।।

can stand comparison with the best of the stanzas depicting this sentiment. Again the description of the Lord awaiting for the union of the three cities with strung bow and arrow in his hand presents a picture of valour personified.

Though Vīra is thus the main sentiment, the poet has not failed to give the proper place for the other sentiments. Raudra and Bhayānaka are necessarily the most important accessories. These are clearly visible in the stanzas

> **अथ संरम्भान्वितत: तृतीयनयनाग्निरम्बरं भान्वितत:।**
> **प्रविवेश तदा हरत: पुरमाप च तत्कणोऽरिशतदाहरत:।।**
>
> **शत्रुषु दाहन्तेषु श्रयत्सु रोषेण स च तदा हन्तेषु:।**
> **सगिरिवनोदधि कबलीकर्तुं जगदर्चिरातनोदधिकबली।।**
>
> **क्षुभिताम्बुध्यालोके गम्भीरे विस्तृते च बुध्यालोके।**
> **परुषगिरा जघटाते सुरराजघटा च दनुजराजघटा ते।।**
>
> **पेतु: साध्यवसाया: क्षेप्तारो सिद्धसाध्यवसाया:।**

The other sentiments like Śṛṅgāra, Hāsya, Karuṇa and Adbhuta are also not altogether given up. The divine love of Lord Śiva and his spouse has been beautifully brought forth. The worldly aspect of love has not much scope in the poem, still it is found slightly and most befittingly in the description of the seasons and the enjoyment of the demons in the three cities. A dignified aspect of Hāsya is found in the discourse of Nārada to the women in the cities and the advice of Lord Viṣṇu in his disguise to the demons. Karuṇa however finds only a little scope in the description of the pitiable state of the gods defeated by the demons. Adbuta is found in various descriptions of the Lord, especially in describing the destruction of the three cities. The Shanta too finds its place in the penance and the philosophical prayers of the gods. Bhakti too, whether it is accepted or not as a sentiment is given great importance in the poem. The poem is in fact half heroic and half devotional. From the very beginning of the poem, devotion to the Lord has been developed in the various descriptions and prayers. In short the poem deserves the comment, नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति।

The persistence in the use of Yamaka especially with different bond morphemes has greatly stood in the way of the poet's using other alaṅkāras. The greater stress given to the narrative rather than

to the descriptions also has been here a cause for the less employment of figures. The serious nature of the narrative full of devotion and heroism has again curtailed the poet from running after figures. In spite of all these restrictions, the poet has depicted a few alaṅkāras like Upamā, Shleṣa, Virodhābhāsa, Arthāntharanyāsa etc. Śleṣa is the one alaṅkāra that can be used with ease in a Yamaka poem. This has been employed with advantage in lines like,

भूतिधरं व्यालपतिस्फुरत्करं राजशेखरं व्यालपति।
यं स च रक्षोऽपायं चक्रेऽस्य च कर्म जनितरक्षोपायम्।।

The employment of Virodhābhāsa is also not very difficult in a Yamaka poem as is seen in,

यत्र च मन्दा रागाः भुवो दधानेऽपि विपुलमन्दारागाः।
धृतनानाकुरवापि भ्रमरीसुरवेण सुबहुना कुरवापि।।

and

यदुरसि कुम्भीनस्यः स्वपन्ति यो भेदकश्च कुम्भीनस्य । Simple figures like Upamā are found here and there as in, स्फुरतु सरस्वत्यन्तस्वच्छेन्दुकलेव वः सरस्वत्यन्तः and

नगरीर्भव तिस्त्रस्ताः द्युसदां सेना समेत्य भवति स्त्रस्ता
सकुमाराः शिव देव प्रभञ्जनं प्राप्य तूलराशिवदेव।।

The poet's reference to 'tridoṣas' in one simile bears testimony to his knowledge in Ayurveda. There are also two or three instances of Arthāntaranyāsa as in

क्षुधितेनापि शितेषुव्याप्तेषु शुना विलम्बना पिशितेषु।
प्रियमशनं प्रत्यूहे न विषक्तं किं प्रयोजनं प्रत्यूहे।।

The use of figures other than Yamaka is however very limited in the work.

Tripuradahana being mainly a Yamaka poem, the greatest attention of the poet is given to the use of this figure. The poet cannot claim the use of Yamaka here as spontaneous as Ānandavardhana wants it to be, nor has he any intention of such a claim. Being a product of that time when erudition was considered as the standard of measuring the skill of a poet, Vāsudeva too had resorted to this peculiar method and in this respect he has overpowered all other poets in the field. Laboured construction for the sake of Yamaka is very rarely found. A number of varieties of yamaka are used in this

small work of nearly two hundred stanzas. The yamaka generally used is Ardhapādāntayamaka, the same group of syllables, generally of four or five being repeated at the end of the first and second lines and another set of syllables being repeated at the end of the third and fourth lines. The majority of stanzas are composed in this Yamaka. Sometimes the same set of syllables is repeated at the end of all the four lines, thus making a poorṅapādāntayamaka[1] Another interesting Yamaka used is cakravāla yamaka wherein the group of syllables used at the end of a foot is repeated at the beginning of the next foot[2], thus combining in the same stanza chakravālayamaka and āmreditam[3]. A semblance of this cakravālayamaka not defined in the texts on rhetoric is also found with the group of syllables in the beginning of the first line being repeated at the end of the second line[4] Yet another variety of pādāntayamaka is found with a set of syllables repeated at the end of the second and fourth lines.[5] There is also an example of kāñchīyamaka with the same set of syllables repeated at the beginning and at the end of the line[6].

Many varieties of yamaka can be made by repeating the syllables in different places and Vāsudeva has proved that he can handle any

---

1. शक्तिरकम्प्रा सादिस्थितैर्जनैर्यत्र चाधिकं प्रासादि।
   यत्कटकं प्रासादिस्फीतं यत्तुङ्गवेदिकं प्रासादि।। -2-18
   चतुर्णामपि पादानामन्ते स्यात् सममक्षरं
   तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा।। -नाट्यशास्त्र-17-57
2. पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः
   चक्रवच्चक्रवाकं तद्विज्ञेयं नामतो यथा।। -नाट्यशास्त्र-17-65
   द्युसदामुदयानवतानवता नवता न बताश्नुत तन्महता।
   स जनो विजहार सदारसदा रसदार सदा जयतूर्यमपि।। -त्रिपुरदहनं-1-74
3. पादस्यान्तं पदं यत्र द्विद्विरेकमिहोच्यते।
   ज्ञेयमाम्रेडितं नाम यमकं निपुणैर्यथा।। -नाट्यशास्त्र-17-71
4. पुरत्रये मुदं दधुर्निवासमापुरत्र ये
   पराभवेन वर्जिताः प्रणामतत्पराः भवे। -त्रिपुरदहनं-1-75
5. अधुनापि तथैव समस्तगुरो परिरक्ष जगत् समुदस्य पुरः।
   इति देवगणस्य तदा स्तुवतः प्रभुराविरभूत् समुदस्यपुरः।। -2-59
   पादस्यादौ तथा चान्ते यत्र स्यातां समे पदे। तत् काञ्चीयमकं नाम विज्ञेयं सूरिभिर्यथा।
6. बबन्धुरेव बन्धुरे स्ववर्त्मनि स्थितिं जनाः
   पिनाकिनापि नाकिनाममोदि मोदकारिणा।। 3-61
   पादस्यादौ तथा चान्ते यत्र स्यातां समे पदे।
   तत्काञ्चीयमकं नाम विज्ञेयं सूरिभिर्यथा।। -नाट्यशास्त्र-17-59

variety of yamaka with ease. Another great peculiaritly of the poem, as the commentator Nīlakaṇṭa has pointed out is that throughout the poem words with different morphemes have been employed to bring about yamaka, an adherence never found in other poems of even the same poet. Thus when a nominative case is used at the end of the first line, an accusative or dative is used at the end of the next line; while part of a compound is found at the end of a line a passive aorist is found at the end of the next line. While it is comparatively easier to compose yamaka poems by using same morphemes, it is much more difficult to compose it with different morphemes. This special adherence has given a unique place to the poem.

Vāsudeva was a great scholar well-versed in various branches of Sanskrit literature. Though the poet's erudition is well-expressed in his other work, the Yudhiṣṭhiravijaya the present work is no less important in this respect. Being a disciple of a great expounder of the Mahābhārata, the poet was well-versed not only in that epic but also in many purāṅas. The frequent references to the many stories relating to Śiva speaks of the poet's great familiarity with the purānic lore. Almost all the stories connected with Śiva narrated in the various purānas have been alluded to. The protection of Mārkaṇḍeya by destroying even the god of death, the story of Cupid being reduced to ashes, the story of the churning of the Milky ocean and Śiva protecting the Universe by drinking the virulent poison, the stories of the destruction of the demons Andhaka and Tāraka, the story of the crushing of the pride of Ravaṇa, the annihilation of Gajāsura the legend of the descent of the Ganges, the story of the brahmin Śveta being protected from the clutches of god of Death, the story of Dakṣa, the story of Arjuna attaining the Pāśupatāstra and the story of Brahmā and Viṣṇu trying to find the beginning and end of of the Linga are only some of the many stories referred to.

Being well-versed in the puranic lore, the poet was naturally a great philosopher too. The great tenets of Indian philosophy, particularly Advaita are beautifully summed up in the eight stanzas given by way of the praise of the Lord by the gods. The poet gives not only a general idea about the faith, but alludes to the various arguments put forth by scholars in support of the faith. The poet has first presented the carvāka philosophy by way of the advice of Viṣṇu disguised as an atheist to the demons. Here the arguments are put forth one by one in support of atheism. The praise of the

Lord by the gods is in reply to these arguments and each argument of the chārvaka is refuted. The poetic beauty is not however marred by philosophical diversion.

Vast is the vocabulary of the poet as is only to be expected in such a poem. As the poet has to stick to Yamaka, one might expect him to go in search of words. But fortunately Vāsudeva has never to go in search of them, the most appropriate words are ever near at hand.

The poem is not however without defects. The particular style chosen by the poet has here and there forced him to resort to long compounds and words that are rarely used. As instances of long compounds are seen,

स विधुतोयेनद्युधरात्ममरुन्मयेन विधुतो येन (1-3) and अघशतघस्मर-हासस्फुरितमुखाम्भोरुहः स्मरहा सः (3-22.) Such usage may not be a flaw in a poem of heroic sentiment, but it becomes a defect in such instances as above in the description of the manifestation of the Lord before his devotees. The use of rare words like कुम्भीनस्यः, प्ताः, अन्यङ्काः, फलिनी, अमा, अनवमा etc. though found in limited number is another defect necessitated by the adherence to yamaka with different morphemes. Undesirable break of compounds or even of uncompounded words at the end of pādas for the sake of yamaka is another serious defect in the poem. In certain cases this is well-pronounced as in उज्झितवानाश्वश्रूःकारीश्शुचोऽश्नुवानाः श्वश्रूः wherein ऊःकारी is broken in the middle and in युगमविजानं दम्पत्योर्वृत्तीर्जहौ निजा नानन्दम्, wherein दम्पत्यो is similarly split. Certain words are again used in meanings not sanctioned by common use or dictionaries as 'ālasya' in the sense of sorrow[1] and 'uṣṇa' in the sense of terrific[2].

In spite of these defects which are but black spots in the full moon, the poem never loses its attractiveness and has inspired even many commentators. The name of Vāsudeva has been an inspiration to the scholars of Kerala through centuries and his Tripuradahana, though not as famous as his other work Yudhiṣṭhiravijaya has also found its place in the hearts of erudite poetic admirers of Kerala

Tripuradahana is a small yamaka poem in three Asvāsas consisting of two hundred and ninety five stanzas. Because of this

1. येन सशङ्कालस्यः श्वेतो जुगुपे गतो वशं कालस्य। -1-20
2. येन रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसोत्पाट्यते स्म पूष्णो दन्तः। -1-21

small size it cannot be termed as a mahākāvya, since it requires at least five cantos to make a mahākāvya. Apart from the length, the poem satisfies all the requisites of a mahākāvya as given in the Kāvyādarśa. With Śiva as the hero and Vīra as the main sentiment, the poem has a puraṅic story as its plot. Descriptions of the seasons, mountains, water-sports, rise of the moon, battles etc. also find their place in the poem, although to a much limited extent. The descriptions are often limited to one or two stanzas thus not impeding the connection of events. The poem can thus better be termed as a laghukāvya.

Commentaries on Tripuradahana

On the whole six commentaries of the work are known to us. While some of these are available in complete form, others are available only in parts. The six commentaries are Hṛdayagrāhiṅi by Pañkajākṣa, Arthaprakāśika by Nīlakaṇṭha , Padārthadīpini by a son of Nityapriyayati, Spaṣṭārtha commentary by one Nityāmritayati, yet another commentary of unknown name and unknown author and a Prakāsshika commentary of unknown authorship. T.S.S.181 (introduction –page 3) refers to one Arthadīpinī commentary by Nityānandayati, but this manuscript could not be traced in the manuscript library. The Arthadīpinī seems to be another name given to the Spaṣārtha commentary by the commentator himself as the name is partly seen in two places of the commentary with the palm leaves broken. The commentary in a much dilapidated condition without giving the name of the work or of the author available in the manuscript library Trivandrum is however different from all other commentaries available as is clear from the available portion.

Of these the Hṛdayagrāhiṅi of Pañkajākṣa is printed and published by the University Manuscript Library of Trivandrum in 1957 by Śūranād Kuñjan Pillai. The commentary was preserved in a single manuscript in that library. The author Pañkajākṣa was a Piṣāroṭi of ānāyathu family and a nephew of Karuṅākara Piṣāroṭi who was a contemporary of Udda-ṇḍa Śāstri as is understood from the colophons. इति वैष्णवकुलालङ्कृते: कविसहृदयसार्वभौमस्य करुणाकरनाम्नो विद्वत्प्रवेकस्य भागिनेयेन पङ्कजाक्षनाम्ना विरचितायां त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां प्रथम: आश्वास:। The same idea is repeated at the end of the second and third āśvāsas' This Karuṅākarapiśāroti is supposed to be identical with the teacher of Mānavikrama of Calicut who was a great patron of

letters and of the renowned poets and scholars like Udda-ṇḍaśāstry and Kākkaśśeri Bhaṭṭatiri. In his commentary Vikramīya on Anargharāghava, Manavikrama pays homage to his teachers Karuṅākara , PaṅkajākSha and Rāma.

करुणाकरसंज्ञांस्तान् पङ्कजाक्षाख्ययान्वितान्।
रामाभिधांश्च वन्देऽहं गुरूनेतान् महामतीन्।।

The author of the commentary on Vrittaratnākara named Kavichintāmaṇi is also one Karuṅākarapishāroti

अस्ति श्रीराजराजाख्यो केरलेषु महीपतिः।
अभूत् कश्चन निश्शेषगुरुसात्कृतसंपदः।।
सर्वविद्यानिधेस्तस्य साहित्यदिशि देशिकः।
श्रीवैष्णवकुलोद्भूतः शेवधिः कविसंपदाम्।।
करुणाकरदासाऽख्यः कमलेक्षणनन्दनः।

Paṅkajākṣa referred to by Mānavikrama as his teacher is identified as the author of the commentary Hridayagrāhiṇi on Tripuradahana of Vāsudeva. Paṇkajākṣa speaks of himself as the nephew of one Karuṇākarapiṣāroti who was a great scholar. इति वैष्णवकुलालङ्कृतेः कविसहृदयसार्वभौमस्य करुणाकरनाम्नो विद्वत्प्रवेकस्य भागिनेयेन पङ्कजाक्षनाम्ना विरचितायां त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां..............। If this identification is correct, he can be placed in the 15th c AD. Paṅkajākṣa's commentary is an excellent one giving grammatical notes, quotations from varied lexicons, statements from different philosophical works and the like. The poetic beauty of the work is best brought out in this commentary. The readings in the commentary differ in many places from those in other commentaries. Clear references can also be seen to one of the other commentaries viz. Arthaprakāśikā , though it is not referred to by giving the name. Even the words in the commentary are quoted. In certain places it would seem that both the commentators of Arthaprakāśikā and Hṛdayagrāhiṇi were contemporaries and knew each other as there seems to be mutual references. Śri Śūranād Kuññanpilla has assigned the commentator to the 16th C.AD and if this is correct both the commentators would have been contemporaries as Nīlakaṇṭha also has been assigned to the same century.

The Hṛdayagrāhiṇī is a very lucid and explanatory commentary giving the meanings of all the words. The commentator's vast

knowledge of grammer is understood from the large number of quotations used in the commentary and the explanations given. Quotations have been given from purāṇas and many lexicons too.

The Arthaprakāshika of Nīlaka-ṇṭha also is an elaborate commentary giving the splitting of words, grammatical notes, different readings of the text, various explanations offered by other commentaries, quotations from lexicons and the like thus adhering strictly to the concept of a commentary as given in the verse,

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजनम्।
आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्।।

the author Nīlaka-ṇṭha has one more commentary to his credit viz. the Tatvaprakāśika on Śaurīkathodaya another work of Vāsudeva. The author Nīlakaṇṭa was a Nampūtiri of Veṭṭaśśeri Mana at Mūkkola (Muktisthala) and was the son of Iśāna and Gauri. All these details are given by the commentator himself in the stanzas,

वेवर्णः प्रथमं ततो द्विगुणितष्टः शेति तादृग्विध-
स्तत्र द्वित्रिपदान्ततोऽपि सहितश्शब्दोपि यद्वाचकः।
यद्धाम्नापि च नीलकण्ठवचसा ख्यातेन चेशानतो
गौरीगर्भधृतेन तेन रचिता व्याख्या यथाश्रुत्यसौ।।

That he was the son of Gaurī and Īśāna is also understood from the same verse. The same information about his parents is given in the stanza,

अर्थप्रकाशिकानाम्ना व्याख्या पौरदहन्यसौ।
क्रियते नीलकण्ठेन यो गौरीशानसम्भवः।।

The poet also speaks of his preceptor as Puruṣottama Sarasvati well-versed in Vedic lore and other śāstras in the stanza,

वादिव्रातदुरासदेभसदृशप्रध्वंससिंहोपमं
स्वान्तेवासिहृदम्बुजस्थतिमिरप्रध्वंसभान्वाकृतिम्।
त्रय्यन्तोक्तिविचारचारुधिषणं कर्मन्दिचूडामणिं
वन्दे तं पुरुषोत्तमादिकसरस्वत्याख्यमस्मद्गुरुम्।।

The same details are given in Tatvaprakāshikā, a commentary by the same writer on Śaurīkathodaya, another yamaka poem of Vāsudeva.

महिषप्रोथनिहितचरणं कारणं महः मुक्तेर्मुक्ताफलस्थानं दौर्गं दुर्गं भजे मुहुः।।
यदनुग्रहतः पुंसां मतिर्दर्पणनिर्मला। यतीशं तं गुरुं वन्दे त्रय्यन्तोदधिपारगम्।।

तत्वप्रकासिकानाम्ना व्याख्या शौरिकथाश्रया।
क्रियते नीलकण्ठेन श्रुतार्थपरिशुद्धये।।
मुक्तिस्थलोदवसितो गिरिराजकन्यापादाब्जधूलिरनिशं निगमान्तसेवी।
गोविन्दभक्तिरससम्भृतभुग्नकण्ठो व्याख्यामिमां व्यरचयत् खलु नीलकण्ठः।।

The commentator has also given that he composed Arthaprakāśikā while king Rājarāja was ruling the country with Rāma and that he composed Tatvaprakāshikā while the earth was ruled by Rāmavarma with the assistance of Godavarma.

जगति गदितकीर्तौ राजराजे नरेन्द्रे क्षितितलमिदमृद्धं पाति रामेण साकम्।
रचयति मितमेनां वृत्तिमल्पेतरार्थां गळितगहनभावां नीलकण्ठो द्विजाग्रः।।
रामवर्मनृपतौ महीमिमां पाति साकमिह गोदवर्मणा।
नीलकण्ठमहिताङ्घ्रिकृता सा वृत्तिरान्ध्यमतिदोषहन्त्र्यसौ।।

From this particular group of kings we have to ascertain the date of Nīlakaṇṭha. As Dr. Kuññuṇṇi Rāja has pointed out there have been several Rāmavarmas and Godavarmas in Cochin and Rājarāja need not be a proper name. Balakavi, the author of Ratnaketūdaya and Rāmavarmavilāsa was patronised by one Rāmavarma of Cochin. The poet says that the king went to Tulākkāveri and later to Banares entrusting the administration of the country to his brother Godavarma. Nīlakaṇṭhadīkṣita in his prologue to Nalacharita refers to this Bālakavi as an elderly contemporary of Appayya Dīkṣita and hence he might have lived in the 16th C.AD. Mahiṣamaṅgala Bhāṇa by a member of the family of that name probably identical with the great astrologer and mathematician Śaṅkara, author of the commentary of Kāladīpika praises one king Rājarāja. According to Śri. K.M.George, the date of Mahiśamaṅgalam is between 1494 and 1575.AD. Sri Ullur is of opinion that this Rājarāja is identical with Vīrakeralavarma who ruled between 712 and 740 Kollam era (1537.and 1565 AD). Rājaratnāvalīyam Champu attributed by many to Mazhamaṅgalam (Mahiśamaṅgalam) has as its hero Rāmavarma son of Vīrakeralavarma. It is also given in Rājaratnāvalīyam that this Rāmavarma had two brothers viz. Godavarma and Vīrakeralavarma. This Vīrakeralavarma might have been the protÈgÈ of Melputhūr Nārāyaṇa Bhaṭṭa.

Teṅkailanāthodayam attributed to Nīlakaṇṭhan Nampūtiri speaks of king Rāmavarma having conqured his enemies with his

brother Godavarma. There is one grant inscribed in the Chidambaram temple dated 12th Dhanu 751 ME. (AD1575). It is recorded that the king performed Tulāpuruṣadāna on 27th Kanni 776 ME (1600AD). He later went to Banares and had his end there. His brother Godavarma also expired on the way back at Rāmeshvaram. From a study of the language Prof. K Rāma piṣaroti has opined that the champu was written towards the close of the 16th century or the beginning of the 17th century AD. All these facts taken together point to the identity of Rājarāja, Rāmavarma and Godavarma mentioned by Nīlakaṇṭha in his Tattvaprakāśika and Arthaprakāshika to the Vīrakeralavarma who ruled between 1531 and 1565AD, to Rāmavarma who ruled between 1565 and 1601 AD. and had gone to Banares and to Godavarma who had expired at Rāmeśvaram on his way back from Banares He was succeeded by Veerakeralavarma who has been praised by Nārāyaṇa Bhaṭṭa.

Thus Nīlakaṇṭha had written Arthaprakāshika while Rājarāja was the king i.e, between 1531 and 1565 AD. and had written Tattvaprakāśika while Rāmavarma was ruling the country i.e. between 1565 and 1601 AD. It is further to be assumed that he had become a sanyasin by the time he had composed Tattvaprakāśika.

Nīlakaṇṭha's commentary has its own identity among the commentaries on Tripuradahana. It is perhaps the only commentary of the text adhering to the concept of a commentary. The padaccheda is given first and the explanation follows in the prose order. In giving details the commentator quotes elaborately from the Karṇaparva of the Mahābhārata, the Lingapurāṇa, the Vāyupurāṇa and the Bhāgavata. In giving the meanings of words not largely used, he quotes passages from many lexicons of which some are not even known today. Vaijayanti of Yādavaprakāsha, Nāmakośa, Bhṛigukośa, Vishvaprakāśikā of Maheśvara, Abhidhānakośa of Halāyudha Amarakośa of Amarasimha and Medinīkosha of Pratāpa are only some of the lexicons quoted. The quotations from Bhṛigukośa and Nāmakosha are not to be traced to any of the available lexicons. There are also many other quotations from lexicons without specifying the source. The commentary of Nīlakaṇṭha is not merely an explanation of the stanzas, it is rather a detailed appreciation of the text. The commentator has pointed out that the poet has never repeated the same case-ending for bringing out Yamaka, an achievement not often found in other poets or even

in other poems of the same poet. The commentator further adds that the poet has intentionally used this trick throughout to prove how advantageously and in a varied way the figures of sound can be used. An important aspect in which the Arthaprakāśika differs from other commentaries of Tripuradahana is that the commentator has gone through many manuscripts of the poem and studied other available commentaries of the same. Though he has not made a critical edition of the text in the present sense, Nīlakaṇṭha has examined the various readings and accepted in his commentary the reading he felt was best. Nīlakaṇṭha has often taken pains to examine other commentaries and point out the differences in viewpoints. Often he has also given reasons for accepting the particular explanations. In certain other cases the commentator gives two or more explanations without any comment as to the better one.

Another peculiarity of Nīlakaṇṭha's commentary is the elaborate explanation of allusions in the text by quoting even long passages from puranic lore. One is sure to be inspired with the vastness of literature familiar to the commentator, be it the puranic lore, philosophical literature, Nighaṇṭus or grammatical works. The commentary of Nīlakaṇṭha is on the whole lucid, elaborate and so much explanatory that it leaves no more doubt in the reader.

The Padārthadīpinī commentary attributed to a son of Nityapriyayati of Gokarṇa is a short commentary and is preserved partly in one manuscript (R2711) of the Madras Oriental Manusripts Library. The available manuscript gives the commentary only up to the end of the first āśvāsa. The commentary is simple, lucid and is very close to the Arthaprakāśika. Arthaprakāśika often refers to this commentary though without specifying the name of the commentary. The available manuscript gives the name of the commentary as Padārthadīpinī and states that it was written by the son of one Nityapriyayati in the lines,

भजामि गोकर्णनिवासमीशं भुजङ्गभोगाभरणाभिरामम्।

and

पुरदहनाङ्घ्रिं नत्वा कुरुते नित्यप्रियाख्यमुनितनयः
टीकां पदार्थदीपिन्याख्यां पुरदहननामयमकस्य।।

There is yet another commentary of the text preserved only in parts in the Government Oriental Manuscripts Library, Trivandrum. The manuscript does not give the name of the commentator or of

the commentary. The available manuscript gives the commentary only up to the 69th stanza of the first āśvāsa. Many folios of the manuscript are missing and the available folios are in broken and worm-eaten state. From the available portion it was clear that the commentary is different from the other existing commentaries. This commentary has not been included in this edition as it was considered to be a futile effort.

Prakāśika or Tripuradahanaprakāśika is yet another commentary preserved in three manuscripts of the Government Oriental Manuscripts Library, Trivandrum. The commentary is a lucid one. The name of the commentary is known from the colophon at the end of the second āśvāsa while the name of the author is nowhere given. इति त्रिपुरदहनप्रकाशिकायां द्वितीयः आश्वासः The commentary is complete though having gaps in many places. The commentary is simple though short. Neither the splitting of words nor the prose order is given. There are many mistakes in the transcript cooy. Though complete , the commentary cannot claim any excellence ,it has just given the meaning in a lucid manner. Grammatical explanations are not much given but there are quotations from lexicons like Pratāpa, Amara, Halāyudha etc.

Spaṣṭārtha commentary by one Nityāmṛtayati is an excellent commentary preserved in two manuscripts of the Oriental Manuscript Library, Trivandrum. There is also one paper manuscript in Devanāgarī script. While one of these preserves the text in full, the other gives it only in part. Arthaprakāśika seems to have reference to this commentary in certain places. The name of the commentary is given as Arthadīpinī in the colophones at the end of the first aśvāsa and as Spaṣṭārthā at the end of the third āśvāsa. इति त्रैपुरदहनी व्याख्या निहिता नित्यामृतेनास्प्राक्षीः आश्वासानां प्रथमं परमेश्वरान्तिकार्था आश्वासानां नाम्नार्थदीप............। The colophone at the end of the second āśvāsa gives त्रैपुरदहनी व्याख्या निहिता नित्यमृतेन मस्करिणा परमेश्वरान्तिकार्था द्वितीयः आश्वासः समाप्तः। The colophone at the end of the third āshvāsa is, त्रैपुरदहनी व्याख्या रचिता.......मृतेन मस्करिणा। नाम्ना स्पष्टार्थेयं तृतीयमाश्वासमगमच्छान्तम्। The Spaṣṭārthā is a fairly loose commentary giving the splitting of words, prose order and word meanings. Unlike in other commentaries the words are explained in the order in the stanzas and not in the prose order. The prose order is given at the end.

Manuscript Details

The present critical edition of Tripuradahana is based on eighteen manuscripts of the text that were available in the various manuscript libraries of Kerala and Madras. The New Catalogus Catalogorum published by the University of Madras speaks of twenty two manuscripts. Two more manuscripts were however traced in the Trivandrum Manuscript Library. Yet another transcript was available with late Dr. Kuññṇṇirāja who was honourary Director of Adayar Library, Adayar. Of these, six manuscripts give the Arthaprakāśika commentary of Nīlakaṇtha, two the Spaṣṭārtha commentary of Nityamṛita Maskari, one the Padārthadīpini commentary of the son of Nityapriyayati, one the Hṛidayagrāhiṇi commentary of Paṅkajākṣa, three the Prakāshika commentary of unknown authorship and still another anonymnous commentary. Eight other manuscripts give only the text. The text has been also printed and published with the Hṛidayagrāhiṇi commentary as No 181 of the Trivandrum Sanskrit Series. This was not a critical edition of the text but a mere reproduction of the same as found in the manuscript L150A of the Trivandrum Manuscript Library. Three more manuscripts mentioned in the Catalogus Catalogorum as containing the text alone were not used for collation as the manuscripts already collated were found to be representative enough. Moreover all the manuscipts giving the text alone were found to be closely related to one or other commentary. Even of the twenty two manuscripts actually examined three viz T 5437 B, T 1839 and T 10694 were found to be completely useless for collation as they were greatly damaged. Yet another, T995 was found to be a direct copy of another manuscript viz T 2445. Hence this was also not used for collation. The 18 manuscripts collated are distributed into five groups as follows based on their internal relationship.

GROUP-A

1. K.Text with Arthaprakāśika in the possession of Dr. K. Kuññṇṇirāja
2. M 1-MT -1852a-text only
3. M 2-MT 3353 Arthaprakāśika
4. AL1-Adyar D 5-521 –text only
5. AL.2-Adyar D5 -522 text only
6. AL 3 D5-523-Arthaprakāśika

GROUP-B

8. M 3 MT 2711-Padārthadīpini
9. T 4-T8383 b-Spaṣṭārtha
10. T 5-T993-Spaṣṭārtha

GROUP-C

11. T 6 –T 6185-Anonymnous commentary

GROUP –D

12. T 7-L150A-Hṛidayagrāhiṇi
13. T8 –T1004 –Text only
14. T9 T196 – Text only
15. T3-T8383a-Text only
16. T P A 921-Text only

GROUP –E

17. T 10 T 2445 Prakāśika
18. T 11 T5556 Prakāśika

Group–A

Four manuscripts of this group are with the commentary Arthaprakāśika. The readings of the text according to Arthaprakāśika being the same in all manuscripts there is no difficulty in putting these four manuscripts into one group. The other three manuscripts of the group giving only the text do not differ much from the readings of Arthaprakāśika. Hence these three can also be grouped along with the manuscripts of Arthaprakāśika. Mutual relationship of the various manuscripts of this group could not be fixed.

Group–B

This group consists of three manuscripts of the text of which one gives also the commentary Padārthadīpini by the son of one Nityapriyayati and the other two give the commentary Spaṣṭārtha of one Nityāmṛita Maskari. The Spaṣṭārtha and Padārthadīpini readings differ only in the former accepting one stanza omitted by the latter and in the latter accepting one stanza omitted by the former.

Group–C

This group consists of a single incomplete manuscript of the text with an anonymnous commentary. The manuscript covers only part

of the first Āśvāsa and even here many folios are missing. Most of the readings of the available part agrees with the readings of Arthaprakāśika, but occasionally the readings agree with those of the other groups. This has been considered as a separate group since it does not present any close affinity with any other group and since it presents the readings according to an old commentary.

Group–D

This group consists of five manuscripts of which one contains the commentary Hṛidayagrāhiṇi of Paṅkajākṣa. The readings according to this commentary agree closely to the readings of T9 and TPA, though the latter two show a further deviation of their own. T8 is closely related to this group, though in certain cases it presents the readings of Group A, B or E. But because of its greater affinity to the manuscripts in Group D, it has been put in it. T3 though found in the same bundle as T4 of group B has been taken as belonging to this group due to similarity in readings.

GROUP- E

This group is made up of two manuscripts with the commentary Prakāśika of unknown authorship. Since the two present the same readings throughout they are put in the same group. The eighteen manuscripts collated present a large number of variant readings. The grouping of the eighteen manuscripts into five was made mainly on the basis of the readings of the different commentaries. The relationship of the manuscripts within the groups is traceable only in very few cases.

Group A and group D show the greatest difference in readings, the other two, group B and group C standing midway between these two. Group B and group C have greater affinity to group A while group E is equally related to group A and D. Group A and group D separately present some readings of their own which are not found in any other group. Group B and group E rarely present readings that are exclusive to themselves. The readings of these groups agree generally with those of group A or those of group D. The single manuscript of group C is related more to group A, but it presents many individual readings of its own.

Of the six commentaries that represent the various groups, Arthaprakāśika is the only one that speaks of the variant readings. The Athaprakāṣika and the Hṛdayagrāhiṇi commentaries seem to

have mutual references with mutual criticism, though without specifying the name of the commentator or of the commentary. There are many differences in readings in these two commentaries. Nīlakaṇṭha, the composer of the Arthaprakāśika commentary had however made use of many available manuscripts of the text and the commentaries present at the time, as is clear from the relevant comments he makes about other readings and commentaries. Many of his references point to the Spaṣṭārtha commentary of Nityāamritayati or to the Padārthadīpini commentary of Nityapriya's son and to one another commentary presently lost. This may be perhaps the anonymnous commentary available only in fragments in T6. This fact suggests that at the time of Arthaprakāśika itself, the text had come to a flexible state.

The conclusion arrived at from these points is that the Arthaprakāśika group A and the Hṛdayagrāhiṇi group D had separate ancestors while group B, group C and group E had a common ancestor. We may make a pedigree of the manuscripts in the following way.

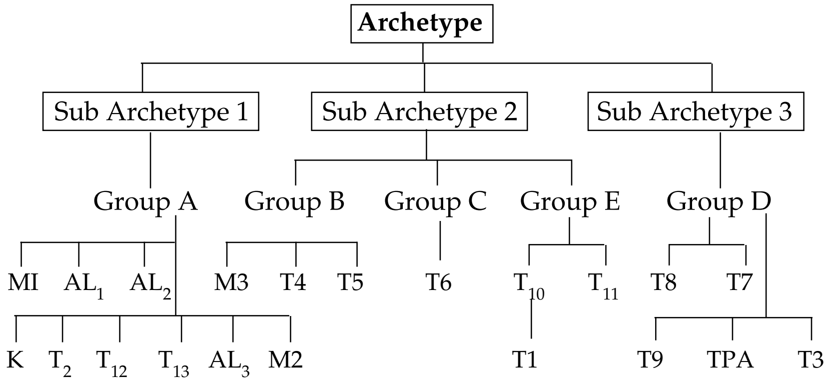

The position of T14 could not be determined. T2, T12 and T13 were not used in the collation of the text. Only their position was determined.

From the various manuscripts thus available an attempt has been made to arrive at the original reading. The earliest record of the text is found in the commentaries that were written some six or seven centuries after the composition of the text. These commentaries themselves present different readings. None of the commentaries show familiarity with other commentaries except for the references

made in Arthaprakāśika to the readings and explanations in Padārthadīpini, Spaṣṭārtha and Hṛdayagrāhiṇi. This points to the fact that Padārthadīpini, Hṛdayagrāhiṇi and Spaṣṭārtha were known to the author of Arthaprakāśika while the other two commentaries were not known. Hṛdayagrāhiṇi differs from Arthaprakāśika to a great extent and this suggests that the separation of the text according to these two commentaries had taken place before a long time. In places where the text of Arthaprakāśika differs from that of Hṛdayagrāhiṇi, the Arthaprakāśika reading has been accepted where it agrees with the reading of other commentaries and the Hṛdayagrāhiṇi reading has been accepted where it agrees with the reading of other commentaries. There are a few instances where the Arthaprakāśika reading agrees with the Hṛdayagrāhiṇi reading but differs from the others. In such instances the reading common to Arthaprakāśika and Hṛdayagrāhiṇi is accepted as those particular readings represent a time before the separation of the two groups. The readings found in single manuscripts and not collaborated by any commentary are not generally accepted here as they are unquestionably changes introduced later.

The following is a description of the various manuscripts examined and collated.

1. K –This is a paper manuscript that was in the possession of late Dr. K. Kuññuṇṇirāja, formerly head of the department of Sanskrit, University of Madras. The manuscript was formerly owned by late Prof. C Kuññan Rāja. The manuscript gives the full text of Tripuradahana and its commentary Arthaprakāśika. The Devanāgari script is used throughout and preserves the text and commentary fully without any gap. The handwriting is very legible.
2. -M.1-R1852 a : This is a palm leaf manuscript of the Tripuradahana of Vāsudeva kept in the Govt. Oriental Manyscript Library Madras under the number R 1852.a. The manuscript is complete, in good condition and written on both sides. All the manuscripts in the manuscripts' library, Madras have been now shifted to Anna Centinary Library, Chennai.
3. M 2-R3353: This is a paper manuscript in Devanāgari script of Tripuradahana with the commentary Arthaprakāshika kept in the Govt. Oriental Manuscript Library, Madras. It is given in the manuscript itself that it is transcribed in the year 1920-21

from the manuscript of M. R. Ry Kūṭallūr Nārāyaṇan Nampotiripaḍ, Tiruthala. There are many gaps in the manuscript, especially towards the end.

4. AL 1-68558: This is a palm-leaf manuscript of Tripuradahana kept in the Adyar Library under the number 68558. The Descriptive Catalogue Vol.5 of the manuscripts gives this under the number 521. The manuscript is old, but in good condition, in good Malayalam writing and inked. It is written on both sides and the manuscript is complete.
5. AL2—68559: This is a palm-leaf manuscript in Malayalam script of Tripuradahana kept in the Adyar Library under the number 68559. The descriptive catalogue of manuscripts Vol.5 gives it under No. 522. The manuscript is old with many folios broken at the ends. The writing is not very legible and is not inked. The manuscript is complete. This is the only manuscript that gives the title of the poem as Tripuravijaya.
6. AL 3—68557 : This is a palm-leaf manuscript in Malayalam script of Tripuradahana of Vāsudeva with the commentary Arthaprakāśika of Nīlakaṇṭha kept in the Adyar Library under the number 68557. The Descriptive Catalogue of Manuscripts Vol.5. of the library gives it under the number 523. The manuscript is old with many folios injured and worm-eaten at one end. The manuscript is in good Malayalam script and is inked.
7. T.1-T 429: This is a paper manuscript of the text with the commentary Arthaprakāshika kept in Oriental Manuscripts Library Trivandrum. The script is legible, but towards the third āśvsa there are several gaps. The source is not given in the copied manuscript. But for the several gaps the manuscript is complete, but omits the five stanzas at the end of the commentary. The stanzas of the original text are not given in the commentary.
8. T.2—T 5437b: This is a palm-leaf manuscript kept in the Oriental Manuscript Library, Trivandrum with the number 5437b. The manuscript contains Kāvyādarśavyākhya of Taruṛavācaspati and Arthaprakāśika of Nīlakaṇṭha. This is an old manuscript in Malayalam script with most of the leaves worm-eaten. The manuscript of Arthaprakāśika is incomplete and was helpful only in finding out that it was probably the source of M2 of the Madras Oriental Manuscript Library. It was not used in the

collation of Tripuradahana but was used partly in the collation of Arthaprakāśika.

9. T3 –T1839: This is a palm-leaf manuscript in the Govt.Oriental Manuscrit Library, Trivandrum with the number 1839. The manuscript contains the commentary Arthaprakāśika of Tripuradahana. The manuscript is very damaged with almost all folios worm-eaten and broken. It could not be used for collation
10. M3- R2711: This is a paper manuscript of the Padārthadīpini commentary of Tripuradahana written by the son of one Nityapriyamuni kept in the Oriental Manuscript Library, Madras with number MT.2711 It is written in Devanāgari script and is in good condition. The manuscript breaks off in the second āśvāsa.
11. T3-T8383a: This is a palm-leaf manuscript 0f Tripuradahana in Malayalam script kept in the Oriental Manuscript Library, Trivandrum with the number 1883a. Apart from the text of Tripuradahana, the manuscript contains a commentary Spaṣṭārtha by Nityāmṛitamaskari and the poem Govindacarita.
12. T4-8383b: This is a palm-leaf manuscript of the Sparṣṭārtha commentary of Tripuradahana by Nityāmṛitamaskari. This is found in the same bundle as T 8383a given above. Though the name of the commentary is given as Tripuradahanaprakāśa on the outer cover of the manuscript, the actual name of the commentary is SpaShTārtha. The name on the outer cover is misleading as there is another commentary by name Prakāśika for the same text. One folio is missing.
13. T5- T993: This is a paper manuscript of the Spaṣṭārtha commentary of Tripuradahana by Nityāmṛitayati kept in the Oriental manuscript Library, Trivandrum with the number 993. Date of completion of the manuscript is given as 25-12-108. The number of the original manuscript is given as 2254. The manuscript written in Devanāgari script is incomplete and there are many scribal mistakes.
14. T6 – T6185: This is a palm-leaf manuscript written in Malayālam script of a certain commentary of Tripuradahana, kept in the Oriental Manuscript Library, Trivandrum. The incomplete manuscript does not give the name of the commentary or of the

author. It is not identical with any of the other known commentaries of the text.

15. T7- L150a: This is a palm-leaf manuscript in grantha script of Tripuradahana and its commentary Hṛdayagrāhiṇi by Paṅkajākṣa kept in the Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum. The manuscript also contains the Anumānakhaṇḍa of the Nyāya text Tatvachintāmaṇi of Gaṇesha and Manuprakāsha of Śacīdatta. This commentary has been printed and published in the Trivandrum Sanskrit Series as No 181. Since it is explicitly stated there that this manuscript is the basis of the printed text, the printed text has not been used for collation.
16. TPA.921: This is a palm-leaf manuscript of Tripuradahana written in legible Malayalam script kept in the Parīkṣit Tampurān Memorial Library, Sanskrit College, Tripūṇitura. The manuscript is almost complete.
17. T8- CO.1004: This is a palm-leaf manuscript of three kāvyas Tripuradahana, Shaurīkathodaya and Nalodaya written in Malayālam script kept in the Govt.Oriental Manuscript Library. Trivandrum with the No.CO1004. The text of Tripuradahana is complete.
18. T9- T.196: This is a palm-leaf manuscript of Tripuradahana, Nalodaya and Śaurikathodaya written in Malayalam script kept in the Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum with the No CO 1004. The manuscript is very legible.
18. T9 –T196: This is a palm-leaf manuscript containing the texts of Nāgānanda and Tripuradahana in fairly legible Malayalam script. The Nāgānanda is written in small letters and the Tripuradahana in comparatively big letters.
19. T.12- 10694: This is a palm-leaf manuscript written in Malayalam script containing the texts of Nalodaya, Tripuradahana and Shaurīkathodaya. The text of Tripuradahana is incomplete. The manuscript is very old and extremely worm-eaten. Because of the greatly damaged condition of the manuscript it was not of much use in collation.
20. T10-T2445: This is a palm-leaf manuscript written in legible Malayalam script kept in the Govt.Oriental Manuscript Library, Trivandrum with the No. Co2445. The manuscript contains Prakāśikāvyākhya of Tripuradahana, Śaurīkathāvyākhya and

Nalodayavyākhyā, though it is written on the covering pad Tripuradahanavyākhya, Tatvārthadīpākhyā, Prakāśikākhyā Shaurīkatha, Nalodayam. The right-hand side of all the folios are worm-eaten.

21. T11-T5556; This is a palm-leaf manuscript in grantha script of the prakāśikāvyākhyā of Tripuradahana kept in the Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum with the number 5556. The manuscript is not very old and is not inked.
22. T.12- T995: This is a paper manuscript in Devanāgari script of the Prakāśika vyākhyā of Tripuradahana kept in the Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum with the No. 995. The first page of the bound book gives that it was copied from the manuscript with the No.1125 owned by Nārāyaṇan Nampūtiri of MaNayattaṭṭu Illam, Taliyolaparampu. The commentary is missing in many places and there are many mistakes in copying The source of this manuscript is perhaps the T10 (T2445) as the stanza given at the end is the same and as the omissions in the paper manuscript are often found in the palm-leaf manuscript.

Professor K. Bharathi

Retired Principal
Government College of Kerala

वासुदेवविरचितम् त्रिपुरदहनम्

प्रथमः आश्वासः

1. **वपुरतिगौरच्छायं जयति विभोरभिदधाति गौरच्छा यम्।**
विषकटुका येनाहिश्रेणी भूषणमिव स्वकायेऽनाहि।।

अर्थप्रकाशिका—अर्थप्रकाशिका व्याख्या। पौरदहनी नीलकण्ठप्रणीता।

प्रथमः आश्वासः

भक्ताघौघविघाताय दन्तकुन्तधरं परम्।
बन्धूकाभमिभेशास्यं नमस्यामि विनायकम्।।
विद्वज्जनमुखाम्भोजरङ्गनर्तनतत्पराम्।
नमामि भारतीमिन्दुखण्डमण्डनमण्डिताम्।।
वन्दे तच्छाम्भवं धाम वटमूलकृतस्थिति।
फणिकक्ष्यं जटा बिभ्रद्दूप्यकुन्देन्दुसन्निभम्।।

गलितहरणदक्षं सूर्यसोमानलाक्षं
क्षपितसुरविपक्षं क्षीणदोषाक्षलक्ष्यम्।
महिषशिरसि राजन्मुक्तिपूर्वस्थले वः
कृतवसति सरागं पातु दौर्गं महस्तत्।।

वादिव्रातदुरासदेभसदृशप्रक्षुब्धसिंहोपमं
स्वान्तेवासिहृदम्बुजस्थतिमिरप्रध्वंसिभान्वाकृतिम्।
त्रय्यन्तोक्तिविचारचारुधिषणं कर्मन्दिचूडामणिं
वन्दे तं पुरुषोत्तमादिकसरस्वत्याख्यमस्मद्गुरुम्।।

अर्थप्रकाशिका नाम्ना व्याख्या पौरदहन्यसौ।
क्रियते नीलकण्ठेन यो गौरीशानसम्भवः।।

जगति गदितकीर्तौ राजराजे नरेन्द्रे
क्षितितलमिदमृद्धं पाति रामेण सार्द्धम्।
रचयति मितमेनां वृत्तिमल्पेतरार्थां
गलितगहनभावां नीलकण्ठो द्विजाग्र्यः।।

त्रिपुरदहनसंज्ञं काव्यमेतद्विधातुं
कविरथ रविसूनुर्वासुदेवाभिधानः।
निरुपमचरितोक्त्या दैवमीशानसंज्ञं
नतजनहितदायि स्तौति विघ्नातिभीतः।।

चिकीर्षितकाव्यप्रतिपाद्यं चार्थमुपक्षिपति वपुरित्यादिना।

वपुः अतिगौरच्छायम् जयति विभोः अभिदधाति गौः अच्छा यम् विषकटुका येन अहिश्रेणी भूषणम् इव स्वकाये अनाहि।

इह सर्वत्र पदानामन्वयानुरोधेनार्थः कथ्यते। विभोः सर्वगतस्य जगत्पतेरिति वा। 'विभुः सर्वगते पत्यौ चन्द्रे रविकुबेरयोः' इति यादवः। हरस्येति यावत्। वपुः शरीरम्। जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्तते। अगण्यातिविपुलगुणगणशालितया अस्य शरीरं सकलजनशरीराति-शायितया वर्तत इत्यर्थः। कीदृशं वपुरित्याकाङ्क्षायामाह अतीति। अतिगौरी अत्यन्तश्वेता छाया शोभा यस्येति विग्रहः। 'अवदातः सितो गौरो विशदः श्वेतपाण्डराः' इति यादवः। तथा 'छायात्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययोः' इति च। ननु स्यादप्येवं यदि विभुसद्भावे प्रमाणमस्ति, न तु तत्प्रतीयते इत्याशङ्क्य तत्सद्भावे श्रुतिः प्रमाणमस्तीत्याह अभिदधातीति। अच्छा अपौरुषेयत्वेन पौरुषेयवाक्येष्विव संशयविपर्यासादिलक्षणाऽप्रामाण्य-मलिनीकरणाभावान्निर्मला। गौश्शब्दः वेदलक्षणः अच्छेति विशेषणात्। यं विभुं अभिदधाति प्रतिपादयति। तथा च विभोः सद्भावो निश्चित इत्यर्थः। उक्तविशेषणस्य विष्ण्वादावपि सम्भवादसाधारणधर्मकथनेन विभुं विशिनष्टि विषेति। येन विभुना विषकटुका विषैः गरळैः कटुका तीक्ष्णा। रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः इत्यमरः। स्वार्थे कः। अहिश्रेणी सर्पपङ्क्तिः स्वकाये स्वस्य शरीरे भूषणमिव अलङ्कार इव अनाहि बद्धा। णह बन्धने इति घातोः कर्मणि लुङ्। तस्य विभोर्वपुरिति सम्बन्धः। अत्रातिगौरच्छायमिति यमकपदे या विभक्तिर्न सा उत्तरयमकपद इति विभक्तिभेदोऽस्ति। एवमासमाप्तेः सर्वयमकपदेषु विभक्तिभेदो द्रष्टव्यः। ननु किमिदमाश्चर्यं, एवंविधो हि विशेषोऽन्यत्रापि दृश्यते यथा 'यस्य च कोटीरमिता स्फुटमपि बभ्राम वर्षकोटीरमिताः' इत्यदाविति चेत् सत्यम्– अन्यत्र विभक्तिभेदो न नियतः 'प्रदिशतु गिरिशः' इत्यादावन्यथा दृष्टत्वात्, इह तु नियतः इति विशेषः। ननु किमित्ययं महान् नियमभरः आस्थितः, न ह्यनेन किञ्चिदपि प्रयोजनं पश्यामः। नैष दोषः, शब्दवैचित्र्यप्रदर्शनाय यमकवदुपपत्तिः। विचित्रा हि शब्दप्रवृत्तिरिति प्रदर्शनमस्य प्रयोजनम्, यथा यमकवचनं शब्दवैचित्र्यप्रकाशनमात्रफलकं तद्वदिति।

हृदयग्राहिणी

शब्दार्थात्मकमाभाति विश्वं यत्र तदस्तु वः।
इष्टदायि परं ब्रह्म भूषयद्यादवं कुलम्।।

काव्यारम्भे कविशिष्टाचारमनुसरन्निष्टदेवतास्वरूपानुस्मरणलक्षणं मङ्गळमाचरति वपुरित्यादिना। विभोः जगतां पत्युः वपुः मूर्तिः, धर्मिणः प्रकाशस्य धर्मरूपा विमर्शशक्तिरित्यर्थः। जयति सर्वोत्कृष्टं वर्तते। 'विभुस्तु ना कुबेरेऽर्के त्रिषु सर्वगनित्ययोः। स्वामिनि' इति केशवः। ननु सगुणनिर्गुणभेदेन वपुषो द्वैविध्ये कस्योत्कर्षः परामृश्यत इत्याशङ्कायां वपुर्विशिनष्टि अतिगौरच्छायमिति। गौरी अत्यन्तारुणा च्छाया कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तम्। 'गौरस्तु ना विरिञ्चे द्वे धववृक्षेऽसनद्रुमे। शुक्लपीतारुणगुणेष्वेतद्युक्तेषु तु त्रिषु'।। इति केशवः। 'अथ छायानातपशोभयोः। सूर्यपत्न्यन्तरे गेहे स्यात् पङ्क्तिप्रतिबिम्बयोः'।। इति च। ननु गौरशब्दस्य शुक्ल एवार्थः प्रसिद्धः, अरुणार्थस्त्वप्रसिद्ध एव। प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्य मुख्यत्वं, मुख्यामुख्ययोर्मुख्यमेवाङ्गीकरणीयं, शुद्धसत्वमये भगवति शौक्ल्यमुपपन्नं च, तत्कथमेवं व्याख्यातम्- उच्यते-विवक्षाधीना हि शब्दप्रवृत्तिः, विवक्षा चात्र कवेरारुण्य एव, शक्तिपञ्चाक्षरीमन्त्रवाच्यस्य भगवतः परामर्शनीयत्वेनेष्टत्वात्। तदिष्टत्वं च योम्बिकालोलोऽपीति सम्बन्धोपक्रमे, सोमस्समहासेन इति प्रमेयोपक्रमे, मदनरिपुं सामाद्यन्निर्दयमगजोपगूह्य पुंसामाद्यम् इति उपसंहारे च येन भगवतोमारोपि, योऽम्बिकालीनमतिः, अङ्कार्धन्यस्तनगप्रियतनयाकुङ्कुमार्द्रधन्यस्तनग, वेष्टितरोमा-वल्याह्वयमधुपव्रातमन्थरोमावल्या, अस्तावि दैवमनुविद्धोमम्, रुद्रं नमश्चकारोमां च इत्यादि मध्ये च तत्रभगवत्या उपादानात्, 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इति न्यायेन सशक्तिके भगवति तात्पर्यादवसीयते। नन्वेवमपि शक्तिपञ्चाक्षरीमन्त्रस्य परामृश्यत्वं कुतो निश्चितं, अष्टाक्षरीमन्त्रवाच्योऽपि भगवान् शक्तिको रक्तवर्णश्च, तस्य परामृश्यत्वं कथं न स्यात् (उच्यते)- यथा महाकविर्माघः श्रीमद्गोपालकविंशत्यक्षरमन्त्रमूलतया 'श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि। वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः'।। इत्युपक्रम एव तस्य मन्त्रस्य ऋषिं नारदं ब्रह्माणं वा, देवतां कृष्णं च परामृश्य मन्त्राक्षर-संख्यानियमितविंशतिसर्गोपेतं शिशुपालवधाख्यं काव्यं प्रणिनाय, तथानेनापि कविना शक्तिपञ्चाक्षरीमन्त्रमूलतया वपुरतिगौरच्छायमित्यादिमपद्य एव मन्त्रदेवतां परामृश्य तन्मन्त्रावयवपदसंख्यायमिताश्वासत्रयोपेतत्वेनास्य प्रबन्धस्य प्रणीतत्वात्। किञ्च सत्वरजस्तमोमयानि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिहेतवः स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यानि यानि शरीराणि तान्येव त्रीणि पुराणि, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणो विश्वतैजसप्राज्ञाः एव त्रयोऽसुराः, इन्द्रियाण्येव देवताः, शुद्धसत्वमेव स्वर्गः, तुरीय आत्मैव शिवः, विमर्शात्मिका शक्तिरेव पार्वती, शास्त्रार्थविचारादिकमेव धनुराद्युपकरणानि, तत्वज्ञानमेव नयनाग्निः, तत्तत्कार्याणां स्वस्वकारणलयक्रमेण मूलकारणे शिवादिशब्दवाच्ये परस्मिन् वस्तुनि विलापनमेव दाहः जगद्रूपेण परिणतायाश्शक्तेस्तत्वज्ञानेन जगद्रूपे गळिते शक्तिशक्तिमतोरेकीभावेनावस्थानमेव शिवयोरुपगूहनम्, इत्यदिकयात्र मन्त्रप्रबन्धयोरैक्यं विद्वद्भिरुन्नेयम्। अलमप्रस्तुतवस्तुप्रथनेन।

प्रकृतमनुसरामः। ननु धर्मिणि सत्येव धर्मेण भवितव्यं, विभोस्सत्वमेवानिश्चितं प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य विभुं विशिंषन् ईश्वरसद्भावे प्रमाणमाह अभिदधातीति। अच्छा निर्मला अपौरुषेयत्वेन रागादिमूलत्वाभावात् प्रमाणभूतेत्यर्थः। गौः वाक्, काण्डत्रयात्मकवेदलक्षणा। यं विभुं विशिनष्टि अभिदधाति धर्मरूपतया देवरूपतया ब्रह्मरूपतया च प्रतिपादयति। ईश्वरसद्भावे श्रुतिः प्रमाणं भवतीत्यर्थः। अभिदधातीत्यस्य यया कयाचिद्वृत्या प्रतिपादन एव तात्पर्यं न त्वभिधावृत्याभिधाने। तथात्वे हि यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैर(व)गम्यते, अतद्व्यावृत्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपीत्याद्यभियुक्तोक्तिविरोधः स्यात्। 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि।। नृस्त्रियो स्वर्गचन्द्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु। अश्वानां प्रग्रहेप्येष यत्साधारणनामसु'।। इति केशवः। अतिगौरच्छायत्वादेर्देवतान्तरसाधारण्यात् तद्व्यावृत्यर्थं भूयोपि विभुं विशिनष्टि विषकटुकेति। येन विभुना विषकटुका विषेण गरलेन हेतुना कटुका तीक्ष्णा अहिश्रेणी अहीनां सर्पाणां श्रेणी समूहः भूषणमिव कटककटिसूत्राद्याभरणमिव स्वकाये स्वस्य आत्मनः काये देहे अनाहि बद्धा। णह बन्धन इत्यस्मात् कर्मणि लुङ्। भगवतः शिवस्येत्यर्थः। 'रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः' इत्यमरः। उपासकप्रह्वीभावमन्तरेण उपास्यदेवतोत्कर्षो न सम्बोभवीतीति। जयत्यर्थो नमस्कारमाक्षिपति। अत्र विभोर्वपुषे नम इत्यर्थो लभ्यते। ततश्च 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तलक्षणकाव्यमुखाङ्गभूता नमस्क्रियाभिनिर्व्यूढा भवतीत्यनुसन्धेयम्।

पदार्थदीपिनी–श्रीः त्रिपुरदहनव्याख्या गणपतये नमः। अविघ्नमस्तु।

भजामि गोकर्णनिवासमीशं भुजङ्गभोगाभरणाभिरामम्।
वहन्तमर्धेन तनोर्भवानीं महाबलं बालशशाङ्कमौलिम्।।
विचित्रवर्णाभरणाव(भूषि)ता विधातृवक्त्राम्बुजराजहंसी।
सदा मदीये रसनाग्ररङ्गे सरस्वती नृत्यतु नर्त(की च)।।

नन्नम्ये गणनायकं त्रिजगतीसंपत्तिकल्पद्रुमं
प्रत्यूहार्तिनिवृत्तये सिततनुं कारुण्यपारावरम्।
यत्कारुण्यकटाक्षवीक्षणमृते सृष्टेर्गुरूणामपि
प्रारम्भा विफला भवन्ति सकलास्तन्देवताराधितं।।

समस्तदुस्तार्किकहस्तिसिंहो मोहान्धकारग्रहवासवेशः
विद्यालतालंबनकल्पवृक्षो व्यासोऽवताद्वश्शुचिकैरवेन्दुः।।
पुरदहनाङ्घ्रिं नत्वा कुरुते नित्यप्रियाख्यमुनितनयः।
टीकां परा(दा)र्थदीपिन्याख्यां पुरदहननामयमकस्य।।

प्रारिप्सितग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरम्परापरिप्रापित-कर्तव्यभावं 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्यालङ्कारिकैरुक्तं वस्तुनिर्देशरूपं

मङ्गलं करोति वपुरित्यादिश्लोकत्रयेण वपुः अतिगौरछायं जयति विभोः अभिदधाति गौः अच्छा यम् विषकटुका येन अहिश्रेणी भूषणं इव स्वकाये अनाहि इति पदच्छेदः तत्रैकाक्षरयोजना। विभोः ईश्वरस्य वपुः शरीरं जयति सर्वस्मादुत्कृष्टतया वर्तते। कीदृशं वपुरित्याकाङ्क्षायां विशिनष्टि अतिगौरच्छायं अतिश्वेतकान्तीत्यर्थः। 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे धवलेप्यथ' इति। 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिंबार्कयोषितोः'। अथवा प्रकृष्टश्वेतबहुलमित्यर्थः। 'प्रकर्षे बहुलेप्यति' इति महेश्वरः। छायाबाहुः -------इति (साक्षिनन्दनः।) ननु विभुमभिदधाति प्रतिपादयति। 'गोशब्दः पशुभूम्यंशुवागर्थः प्रयुज्यते' इति। शाश्वतकोशे। वेदवागेवाप्रमाणं कुतस्तयेश्वरः सिद्ध्येदित्थं शङ्क्योत्तरमाह अच्छेति 'अच्छः स्यान्निर्मले त्रिष्वि'ति प्रतापः। अच्छा निर्मला अपौरुषेयत्वेन पदपदार्थदोषहीना, अतस्सा प्रमाणमीश्वरसद्भावस्येति भावः। एवंविधा वेदवागरुणवर्णं ब्रह्माणमभिदधाति अतो विशेषणमाहुः विषकटुकेति। येन विभुना विषेण कालकूटाख्येन कटुका तीव्रा, कटुकं कठिनं क्रूरमित्यमरः। अहिश्रेणी सर्पपङ्क्तिः स्वकाये स्वशरीरे भूषणमिव आभरणमिव अनाहि बद्धा। णह बन्धने इति धातुः।

स्पष्टार्था

श्रीगणपतये नमः अविघ्नमस्तु।
यं व्यनक्ति त्रयी नेत्रत्रयी यस्य त्रयीमपि।
यस्मिन् जगत्रयी तत्र यस्तं वन्दामहे परम्।।

त्रिपुरदहनप्रकाशनविषयं यमकग्रन्थं चिकीर्षुः चिकीर्षितस्य यमकग्रन्थस्याविघ्नपरिसमाप्तये प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च हराभिधानां परां देवतामनुस्मरन् विषयमुपक्षिपति वपुरित्यादिना। वपुः शरीरं। अतिगौरच्छायं अतिगौरा अत्यन्तं श्वेता छाया कान्तिर्यस्येति विग्रहः। 'अवदातः सितो गौरो विशदश्वेतपाण्डराः', 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययो'रिति यादवः। अथवा अतिशब्दः प्रशंसायां, गौरशब्दो रक्तपीते। 'अतिः स्यादधिकार्थोक्तौ प्रशंसायामतिक्रमे'। 'गौरः स्यात् पीतलोहिते' इति यादवः। काञ्चनाभो ध्येयः पद्मासनस्थः इत्युक्तलक्षणविशेषणयुक्तमित्यर्थः। जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्तते। अत्र दैवजये, जयाभिभवयोः आद्येऽर्थेसावकर्मकः। उत्कर्षप्राप्तिराद्योऽर्थो द्वितीयेऽसौ सकर्मकः इति। विभोः युगपत् सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगिनः जगत्पतेर्वा। 'विभुः सर्वगते पत्यौ चन्द्रे रविकुबेरयो'रिति यादवः। अभिदधाति वदति। गौः वाक्। 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौ'रित्यमरः। अच्छा स्वच्छा अज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणाप्रामाण्यकारणरहितेत्यर्थः। अच्छा गौः यमभिदधाति, सम्बन्धसामर्थ्यात् अपौरुषेयत्वेन निस्सन्दिग्धं प्रमाणभावा श्रुतिः ईश्वरस्य सद्भावे मानमिति लक्ष्यते। पूर्वार्धस्यास्य शैववैष्णवरूपसाधारण्यात् उत्तरार्धेन वैशिष्ट्यमाह–विषकटुका विषैः गरलैः कटुका तीक्ष्णा, स्वार्थे कः। 'रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोरित्य'मरः। येन विभुना। अहिश्रेणी सर्पपङ्क्तिः।

भूषणं अलङ्कारं। इवोपमायां। स्वकाये स्वस्य शरीरे। अनाहि बद्धा। णह बन्धन इति धातो: कर्मणि लुङ्। पञ्चदश पदानि। येन स्वकाये भूषणमिव अहिश्रेणी अनाहि अच्छा गौ: यमभिदधाति तस्य विभो: वपु: जयतीत्यन्वय:।

प्रकाशिका–'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्य'मिति वचनात्। स्वकाये अनाहि इति पदच्छेद:। तत्रैषाक्षरयोजना। विभोरीश्वरस्य वपु: शरीरं जयति सर्वस्मादुत्कृष्टतमेन वर्तते। कीदृशं वपुरित्याकाङ्क्षायां विशिनष्टि गौरच्छायं अतिश्वेतकान्तीत्यर्थ: 'गौरश्श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे धवलेप्यथे'ति। 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिंबार्कजाययो:'। अथवा प्रकृष्टश्वेत ----बहुलमित्यर्थ:। प्रकर्षेलं ----ति महेश्वर:। छायाबाहुल्य इति साक्षी। ननु ईश्वर एव नास्ति तद्सद्भावे प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह गौर्यमभिदधाति प्रतिपादयति। 'गोशब्द: तु पशुभूम्यंशुवागर्थ: प्रयुज्यत ' इति शाश्वतकोशे। वेदवागेव न प्रमाणं कुतस्तयेश्वर: सिध्येदित्याशङ्क्योत्तरमाह–अच्छ: स्यान्निर्मलेष्विति प्रताप:। अच्छा निर्मला, अपौरुषेयत्वेन पदपदार्थदोषहीना, अत: सा प्रमाणमीश्वरसद्भाव इति भाव:। एवंविधा वेदवागरुग्मवर्णं ब्रह्माणमप्यभिदधातीत्यतो विशेषमाह- विषेति। येन विभुना विषेण कालकूटाख्येन कटुका तीव्रा 'कटुकं कठिनं क्रूर'मित्यमर:। अहिश्रेणी सर्पपङ्क्ति: स्वकाये स्वशरीरे भूषणमिव आभरणमिव अनाहि बद्धा। णह बन्धन इति धातु:।

—•—

2. येन च कालोऽलोपि स्मरं च निजघान योऽम्बिकालोलोऽपि।
योऽस्थाद्विषमास्वाद्य स्वस्थ: सुरततिषु जातविषमास्वाद्य:।।

अर्थ.– पुनरपि भक्तिभरावनतकन्धर: कविर्विभुं विचित्रतच्चरितकथनेन स्तौति श्लोकाभ्यां येनेति।

येन च काल: अलोपि स्मरं च निजघान य: अम्बिकालोल: अपि य: अस्थात् विषम् आस्वाद्य स्वस्थ: सुरततिषु जातविषमासु आद्य:।

येन विभुना काल: अन्तक: अलोपि व्यापादितश्च। चशब्द: समुच्चये। तथा यो विभुरम्बिकालोलोऽपि अम्बिकायां पार्वत्यां सतृष्णोऽपि स्मरं कामं निजघान च अमारयच्च। अपिशब्दो विरोधे। अम्बिकासक्तत्वं कामनिहन्तृत्वञ्च परस्परं न सङ्घाघटीतीत्यर्थ:. अथवा य: स्मरं निजघान तथा योऽम्बिकालोलोपीत्यन्वय:। अस्मिन् पक्षे अपिशब्द: समुच्चये। 'अपि: सम्भावनाप्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चये' इति यादव:। तथा यो विभु: सुरततिषु देवसमूहेषु जातविषमासु जातं विषमं दुर्घटं यासामिति विग्रह:। अमृतमथनसमयजनित–विषहेतोर्जातदुखावस्थासु सतीष्वित्यर्थ:। विषं काळ्कूटमास्वाद्य कबलीकृत्य स्वस्थ: निर्विकार: अस्थात् स्थितवान्। तिष्ठतेर्लुङि रूपम्। विभुं विशिनष्टि आद्य इति। आदौ भव: सकलजगत्कारणरूप इत्यर्थ:। यश्च विभुरेवम्भूत: तस्य वपुरिति।

हृदय–अथ श्लोकद्वयेनोत्कर्षमुपपादयति येनेति। चशब्दो वाक्यार्थसमुच्चयार्थः येन विभुना कालः अन्तकः अलोपि विलयं नीतश्च। सर्वेषामपि प्राणहर्तारमन्तकं यः प्राणैर्वियोजितवान्, तस्योत्कर्षः किमुच्यत इति भावः। योऽम्बिकालोलोऽपि अम्बिकायां पार्वत्यां लोलः सरागोपि, अपिशब्दोऽम्बिकालोलत्वस्मरहन्तृत्वयोः परस्परविरुद्धतां द्योतयति। स्मरं कामं निजघान च। तृतीयनेत्राग्निना भस्मसादकरोत्। यः सुरततिषु देवसमूहेषु जातविषमासु सतीषु जातं अमृतमथनसमयसञ्जातं जगद्भस्मीकरणोन्मुखं कालकूटमालोक्य उद्भूतं विषमं वैषम्यं व्याकुलता यासां तथोक्ताः (तासु))। विषं गरलं आस्वाद्य सुरततिवैषम्यजिहीर्षया पीत्वा स्वस्थः विषपानजनितविक्रियामप्राप्तः सन् अस्थात् स्तितवांश्च। चशब्दोऽत्रानुषञ्जनीयः। ननु कोयमनुषङ्गो नाम। उच्यते– पूर्ववाक्ये चरितार्थस्य वाक्यस्य उत्तरवाक्येऽभिसम्बन्धोनुषङ्गः। विभुं विशिनष्टि आद्य इति। आदौ भवः आद्यः 'दिगादिभ्यो यत्'। (पा. सू.–4–1–33)इति यत्प्रत्ययः। जगत्कारणभूतस्य किं नाम दुष्करमिति भावः।

पदार्थ.–येन च कालः अलोपि स्मरं च निजघान अम्बिकालोलः अपि यः अस्थात् विषं आस्वाद्य स्वस्थः सुरततिषु जातविषमासु आद्यः। येन विभुना कालोऽन्तकः। 'कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः' इत्यमरः। सोप्यलोपि छेदितः। यः विभुः अम्बिकालोलः अपि पार्वत्यां चपलोऽपि स्मरं कामं,काम: पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः, तन्निजघान निहतवान्। आद्यः प्रथमः सुरततिषु देवसमूहेषु जातविषमासु उत्पन्नविषमावस्थेषु। विषं कालकूटाख्यं आस्वाद्य भक्षयित्वा स्वस्थः सुखी अस्थात् स्थितवान्।

स्पष्टार्था– येन विभुना चशब्दौ द्वौ समुच्चये। चशब्दोधिकवचनपाद-पूरणव्यतिकरेकार्थ्योपनयहेतुसमुच्चयोपसंहारगुणवचन प्रतिभावनासु इति निपातसूत्रात्। कालः अन्तकः अलोपि व्यापादितः। स्मरं कामं। निजघान अमारयत्। यः विभुः अम्बिकालोलोऽपि उमायामासक्तः। अपिः संभावनायाम्। 'अपिः संभावनाप्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चये' इति यादवः। यः विभुः अस्थात् स्थितवान्। तिष्ठतेर्लुङि रूपम्। विषं काळकूटं। आस्वाद्य कबलीकृत्य। स्वस्थः निर्विकारः। सुरततिषु देवसमूहेषु। जातविषमासु जातं विषमं दुर्घटं यासामिति। आद्यः प्रथमजः। अष्टादश पदानि। कालश्च येनाऽलोपि। अम्बिकालोलोऽपि स्मरं च निजघान। यः विषमास्वाद्य स्वस्थः अस्थादिति।

प्रका.–येन च विभुना कालोऽन्तकः 'कालो दण्डधरः श्राद्धदोवो वैवस्वतोऽन्तकः' इति। स एव अलोपि लोपितः। यः विभुः अम्बिकालोलः पार्वत्यां च--------पि स्मरं कामं। कामः पञ्चशरः स्मरः इति। तमेव निजघान निहतवान्। यः आद्यः प्रथमः सुरततिषु देवसमूहेषु जातविषमासु उत्पन्नविषमावस्थेषु विषं कालकूटाख्यं आस्वाद्य भक्षयित्वा स्वस्थः सुखी अस्थात् स्थितवान्।

—•—

3. **कुलिशं चक्रमुरुरसिः स्थेयसि नृभुजो न यस्य चक्रमुरुरसि।**
स दहनविधुतोयेनद्युधरात्ममरुन्मयेन विधुतो येन।।

अर्थ–कुलिशमिति- कुलिशं चक्रम् उरुः असिः स्थेयसि नृभुजः न **यस्य** चक्रमुः उरसि सः दहनविधुतोयेनद्युधरात्ममरुन्मयेन विधुतः येन।

येन विभुना सः नृभुक् नरान् भुङ्क्त इति नृभुक् रावणो विवक्षितः। विधुतः कम्पितः। कैलासचालनसमये अङ्गुष्ठनमनेन पतितत्वात् पीडित इत्यर्थः.। अथवा नृभुगन्धकासुरः। अस्मिन् पक्षे विधुतो हिंसित इत्यर्थः। धातूनामनेकार्थत्वादयमप्यर्थो गम्यते, तस्यैव धातोर्व्युपसर्गसामर्थ्याद्वा। येनेत्युक्तम्, केनेत्याकाङ्क्षायामाह–दहनेति। दहनोऽग्निः, विधुश्चन्द्रः, तोयं जलं, इनः सूर्यः, द्यौराकाशः,धरा भूमिः, आत्मा जीवः, मरुद्वायुः, एतन्मयेन एतेषां स्वरूपभूतेन अष्टमूर्त्यात्मकेनेत्यर्थः। ननु कस्यचिन्नृभुजो निहननमात्रकथनेन का स्तुतिरिह कृता स्यादित्याशङ्क्य देवतान्तराशक्यं कर्मानेन कृतम् तथा च तत्कथनेनास्य स्तुतिरुपपन्नेति सूचयन्नाह कुलिशमिति। यस्य नृभुजः स्थेयसि स्थिरतरे उरसि उरःस्थले कुलिशं वज्रमैन्द्रम्, चक्रं वैष्णवं सुदर्शनम् तथा उरुर्महानसिः खड्गश्च कस्यचिद्देवताविशेषस्य निरृतेर्वा न चक्रमुः न पदं लब्धवन्तः। युद्धसमये शक्रादिभिः प्रयुक्ताः कुलिशादयः यस्योरस्यतिकठिनतया न प्रविष्टा इत्यर्थः। तस्मादिन्द्रादीनामशक्यं कर्मानेन कृतमिति स्तुतिरुपपन्ना भवति। अस्यापि पूर्वेणान्वयः।

हृदय.–कुलिशमिति। चशब्दोऽत्राप्यनुषञ्जनीयः। यस्य नृभुज इत्यनुवादात् तच्छब्दवाच्योऽपि नृभुगिति विज्ञायते। नृन् नरान्भुङ्क्त इति नृभुक्, राक्षसः, स चात्रोपपत्तिवशाद्रावणः। येन विभुना स नृभुग्रावणो विधुतश्च कम्पितोऽभूत्। भुजकण्डूविनोदनाय कैलासमुद्धृत्योत्क्षिपन् भगवदङ्गुष्ठाग्रस्पर्शादसह्यगौरवकैलासाधश्शायितया निश्चेष्टीकृत इत्यर्थः। कस्यचिद्रक्षसो जडीकरणेन को विभोरुत्कर्ष इत्याशङ्क्य नृभुजो लोकोत्तरतामाविश्चिकीर्षुः तं विशिनष्टि कुलिशमिति। यस्य नृभुजः उरसि वक्षःस्थले कुलिशं ऐन्द्रं वज्रं, चक्रं वैष्णवं सुदर्शनम् उरुर्महान् असिः नैर्ऋतः खड्गश्च, उपलक्षणमेतदन्येषामपि आयुधान्तराणाम् (रस्य)। एतानि न चक्रमुः पदविक्षेपं न चक्रुः। त्रैलोक्यनाथानामप्यायुधानि यदुरःस्थले निपत्य कुण्ठीबभूवुरित्यर्थः। तत्र हेतुः–स्थेयसि स्थिरतरे, शिलातलवदतिकठिने इत्युरोर्विशेषणम्। विभुं विशिनष्टि दहनेति। दहनो वह्निः;विधुश्चन्द्रः तोयं जलं, इन आदित्यः द्यौराकाशम्, धरा भूमिः, आत्मा जीवः, मरुद्वायुः, एतन्मयेन अष्टमूर्त्यात्मकेनेत्यर्थः। विश्वात्मनि परमेश्वरे एतदुपपन्नमिति भावः। तस्य विभोरिति पूर्वेण सम्बन्धः।।

पदार्थ.–कुलिशं चक्रं उरुः असिः स्थेयसि नृभुजः न चक्रमुः उरसि सः दहनविधुतोयेनद्युधरात्ममरुन्मयेन विधुतः येन। यस्य नृभुजः अन्धकासुरस्य स्थेयसि स्थिरतरे उरसि वक्षःस्थले कुलिशं वज्रं, 'ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशमित्य'मरः .इन्द्रस्य वज्रं च चक्रं विष्णोर्सुदर्शनचक्रं च गुरुर्महानसिः स नन्दकनामा खड्गश्च इत्येतान्यायुधानि न चक्रमुः

नाक्रान्तवन्ति, तथाभूतस्सोऽन्धकासुरः येन विभुना कीदृग्भूतेन विभुनेत्याकाङ्क्षायामाह दहनविधुतोयेनद्युधरात्ममरुन्मयेन दहनोऽग्निः विधुश्चन्द्रः, 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसी'त्यमरः, तोयं जलं इनस्सूर्यः, 'इनस्सूर्ये प्रभावपी'ति प्रतापः। द्युराकाशः धरा पृथिवी आत्मा यजमानः मरुद्वायुः एवमष्टमूर्तिमयेन अष्टमूर्तिस्वरूपेण विभुना विधुतः हत इत्यर्थः। धूञ् कम्पन इत्ययं धातुः, धातूनामनेकार्थकत्वादत्र हिंसार्थो विवक्षितः।

स्पष्टार्था—कुलिशं वज्रं चक्रं सुदर्शनं उरुरत्यायतः असिः खड्गः। स्थेयसि स्थिरे। नृभुजः नॄन् भुङ्क्ते इति नृभुक् मनुष्यभक्षकः अन्धकासुरः तस्य। नेति छेदः। यस्य नृभुजः। चक्रमुः पदं लब्धवन्तः। सदहनविधुतोयेनद्युधरात्ममरुन्मयेन, दहनोऽग्निः,विधुश्चन्द्रः, तोयं उदकं, इनः सूर्यः, द्यौराकाशं, धरा भूमिः आत्मा जीवः मरुद्वायुः य एतेषां स्वरूपः तेन अष्टमूर्त्यात्मकेनेत्यर्थः। विधुतः कम्पितः हिंसित इत्यर्थः। धूञ् कम्पन इति धातुः। धातूनामनेकार्थत्वात् अयमर्थो गम्यते। उपसर्गसामर्थ्याद्वा। त्रयोदशपदानि। येन विभुना नृभुजो यस्य स्थेयसि उरसि कुलिशं चक्रं न चक्रमुः स येन विधुतः तस्य विभोरिति पूर्वेण संबन्धः।

प्रका.—यस्य नृभुजः -----रस्य स्थेयसि स्थिरतरे उरसि वक्षस्थले 'कुलिशं वज्रं च दम्भोलि'रिति हलायुधः। चक्रं सुदर्शनं उरुः असिरित्येतानि आयुधानि न चक्रमुः नाक्रान्तवन्ति। दहनोऽग्निः विधुश्चन्द्रः 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसी'त्यमरः। तोयं जलं इनः सूर्यः, 'इनः सूर्ये प्रभावपी'ति प्रतापः। द्यौराकाशः, धरा पृथिवी, आत्मा यजमानः मरुत् वायुः एवमष्टमूर्तिमयेन येन स नृभुक् विधुतः हत इत्यर्थः। धूञ् कम्पन इत्ययं धातुः। धातूनामनेकार्थत्वादत्र हिंसार्थः।

—•—

4. स्फुरतु सरस्वत्यन्तस्वच्छेन्दुकलेव वः सरस्वत्यन्तः।
उत्तुङ्गतमोहान्या नित्यं लोकान् करोति गतमोहान्या।।

अर्थ.—इदानीमस्खलद्बहुगुणवाक्प्रसरणलाभार्थं सरस्वतीं स्तुवन्नभिमतं प्रार्थयते स्फुरत्विति। स्फुरतु सरःसु अत्यन्तस्वच्छेन्दुकला इव वः सरस्वती अन्तः उत्तुङ्गतमोहान्या नित्यं लोकान् करोति गतमोहान् या।

सरस्वती वः युष्माकं अन्तः हृदये अन्तरुपह्वरे इति निपातसूत्रं अव्ययम्। स्फुरतु भासताम्। किमिव कुत्रेव वा स्फुरतु इत्याकाङ्क्षायामाह सरस्विति अत्यन्तस्वच्छा अतिनिर्मला इन्दुकला चन्द्रकला सरस्विव उदकेष्विव।'सरोऽप्सु च' इति यादवः। यथा शरत्समयसमुदिता चन्द्रकला जलेषु स्फुरति तद्वदित्यर्थः। अत्यन्तस्वच्छेति सरस्वत्याः अपि विशेषणम्। सरस्वतीं विशिनष्टि उत्तुङ्गेति। या सरस्वती उत्तुङ्गतमोहान्या अधिकतराज्ञाननाशनेन, करणे तृतीया, लोकान् लोकवासिजनान्। गतमोहान् गतो विनष्टो मोहः कर्तव्याकर्तव्यापरिज्ञानलक्षणः येषां तान् करोति। सरस्वती स्वभक्तजनहृदयकुहरगतं मोहं अशेषमोहहेतुभूताज्ञानहानिद्वारेण दन्दहीतीत्यर्थः। यैवंविधा सा स्फुरत्विति सम्बन्धः। अनेन भक्तजनानुग्रहपरा सा भक्तजनाग्रेसरस्य स्वस्यापि वाञ्छितं दास्यतीत्युक्तं भवति।

हृदय.–अथ विशिष्टशब्दार्थप्रतिभालाभाय वाग्देवतां प्रार्थयते स्फुरत्विति। सरस्वती शब्दाधिष्ठात्री परा देवता नः अस्माकं अन्तः मनसि स्फुरतु प्रकाशताम्। प्रार्थनायां लोट्। कीदृशी। अत्यन्तस्वच्छा अतिशयेन निर्मला, शुद्धसत्वमयत्वाद्धवलेति यावत्। सरस्वती हि धवलवर्णा भवति। यथाहुः–पञ्चाशद्वर्णभेदैरित्यादिना। कुत्र किमिवेत्यत्राह सरस्स्विति। सरस्सु जलेषु इन्दुकलेव शशिरेखेव। यथेन्दुकला जले प्रतिबिम्बतया स्फुटं स्फुरति तथास्मिन्मनसि सरस्वत्यपि स्फुरतु इत्यर्थः। उपमया सरस्वतीस्फुरणस्य स्फुटोपलम्भता प्रत्याय्यते। 'सरस्तु सलिले क्लीबं तटाके तु नपि स्त्रियाम्। तत्रापि स्त्र्यर्थवृत्तित्वे सरसीति स्त्रियां पुनः।। महासरस्सु सरसीं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते'। इति केशवः। पूर्णेन्दोरुपमानतायां सकलङ्कत्वदोष-संभवादत्यन्तस्वच्छत्वमुपमानस्य न स्यात्। तत्कलायास्तु कलङ्कदोषो नास्त्येवेतीन्दुकलाया उपमानतयोपादानमिति बोद्धव्यम्। सरस्वतीस्फुरणस्य किं फलमित्याशङ्कायां तां विशिनष्टि–या सरस्वती उत्तुङ्गतमोहान्या उत्तुङ्गस्यातिमहतः तमोगुणस्याज्ञानकारणस्य हान्या नाशेन नित्यं नियमेन लोकान् भक्तिपुरस्सरं भजमानान् जनान् गतमोहान् नष्टाज्ञानान् करोति। 'लोकस्तु भुवने जने 'इत्यमरः। 'तमस्तु क्ली पापे नरकशोकयोः। गुणत्रयस्यान्यतमे सांख्यानां प्रकृतौ बले।। अज्ञाने ज्वलति ध्वान्ते रात्रौ राहौ च ना मतः'।। इति केशवः। 'मोहः पुनः स्यादज्ञाने मूर्च्छायां क्रोध एव च। अजयस्त्वाह तन्द्रायां'। इति च। सरस्वत्यामन्तःस्फुरितायां सकारणाज्ञाननिवृत्या शुद्धे मनसि विशिष्टशब्दार्थप्रतिभया भवितव्यमिति भावः।

पदार्थ.– एवं श्लोकत्रयेण परमेश्वरं वर्णयित्वा पुनः यमककाव्यविरचनाया अप्रतिहताया वाचः स्फुरणाय सरस्वतीं प्रार्थयते। स्फुरतु सरस्सु अत्यन्तस्वच्छा इन्दुकला इव वः सरस्वती अन्तः उत्तुङ्गतमोहान्या नित्यं लोकान् करोति गतमोहान् या। सा सरस्वती वो युष्माकं अन्तः हृदि स्फुरतु प्रकाशताम्। कथमित्याह सरस्सु जलेषु, 'सरस्तोयतटाकयो 'रिति प्रतापः। 'सरोप्सु चे 'ति यादवः। अत्यन्तस्वच्छा अतिशयेन निर्मला इन्दुकला चन्द्रकला इव, यथा स्वल्पजलेषु इन्दुकला स्फुरति तथा युष्माकं हृद्यपि सरस्वती स्फुरतु इत्यर्थः। कीदृग्भूता सरस्वतीत्याकाङ्क्षायां आह या उत्तुङ्गतमोहान्या उन्नताज्ञाननाशेन लोकान् जनान् 'आकाशे त्रिदिने नाको लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। नित्यं सदा गतमोहान् निर्मोहान् करोति।

स्पष्टार्था– वाङ्मयकाव्यप्रवृत्तिभूतां भारतीं भजमान आह–(स्फुरतु) भासताम्। सरस्सु जलाशयेषु 'उदकेषु सरोप्सु 'चेति यादवः। अत्यन्तस्वच्छा अतिनिर्मला इन्दुकला चन्द्ररेखा इव यथा वः युष्माकं सरस्वती वाग्देवी अन्तः मनसि 'अन्तरुपह्वर' इति निपातसूत्रं अव्ययम्। उत्तुङ्गतमोहान्या अधिकतरतमोगुणनाशनेन करणे तृतीया नित्यं अविरतं लोकान् जनान्गतमोहान् गतो मोहो येषामिति विग्रहः। या सरस्वती। चतुर्दशपदानि। या उत्तुङ्गतमोहान्या लोकान् नित्यं गतमोहान् करोति सा सरस्वती सरस्सु इन्दुकलेव वः अन्तः स्फुरत्वित्यन्वयः।

प्रका.– यमकरूपेण वाक्प्रसारस्य सरस्वतीप्रसादायत्तत्वात् तां प्रार्थयते। सा सरस्वती युष्माकं अन्तः हृदि। 'अन्तर्भावे च सामीप्ये कुशले चरमेषु चे 'ति महेश्वरः। स्फुरतु प्रकाशताम्।

कथमित्यत आह– सरस्सु जलेषु। 'सरस्तोयतटाकयो 'रिति प्रताप:। अत्यन्तस्वच्छा अतिशयेन निर्मला इन्दुकला चन्द्रकला इव यथा स्फुरति तथेति तां विशिनष्टि–उत्तुङ्गेति या सरस्वती उत्तुङ्गतमोहान्या। उन्नताज्ञाननाशेन। लोकान् लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः। नित्यं सदा गतमोहान् निर्मोहान् करोति सेति।

—•—

5. यो भासा भा वियतस्तुलयति भारतसुधाम्भसाभावि यतः।
जगदेनोहृदयमलं हरतु व्यासाम्बुधिश्च नो हृदयमलम्।।

अर्थ.—इदानीं पुराणार्थस्फुरणस्य पुराणकर्तुर्बादरायणप्रसादाधीनत्वात् बादरायणं प्रार्थयते य इति। यः भासा भाः वियतः तुलयति भारतसुधाम्भसा अभावि यतः जगदेनोहृत् अयं अलम् हरतु व्यासाम्बुधिः च नः हृदयमलम्।

अयं व्यासाम्बुधिश्च व्यासः एव अम्बुधिः समुद्रो व्यासाम्बुधिः स च, न केवलं सरस्वत्येव अयमपीति चकारार्थः। नः अस्माकं हृदयमलं मनोगतं संशयविपर्यासादिलक्षणं कर्दमं अलमत्यर्थं हरतु अपनयतु। व्यासाम्बुधिरित्यनेन व्यासस्याम्बुधित्वमुक्तम्। तत्रोभयोः समानधर्मतामाह य इत्यादिना। यः व्यासाम्बुधिः भासा दीप्त्या स्वशरीरगतया वियतः आकाशस्य भाः दीप्तीः तुलयति सदृशीकरोति। श्यामळवर्ण इत्यर्थः। अम्बुधिरपि स्वभासा वियतः भास्तुलयति, श्यामळवर्णत्वात्तस्य। तथा यतः यस्मात् व्यासाम्बुधेः सकाशात् भारतसुधाम्भसा कर्त्रा। भारतमेव महाभारतमेव सुधा अमृतं भारतसुधा सैवाम्भो जलं भारतसुधाम्भः तेन। भारतस्य सुधायाः इव स्वसेवकजनामरत्वसाधकत्वात् सुधात्वम्। द्रवत्वसाम्यात् सुधाम्भसेत्युक्तम्। अभावि जातम्। भवतेर्भावे लुङ्। अम्भोधिर्हि सुधोत्पत्तिस्थानम्। अयमपि तादृश इत्यर्थः। तथा जगदेनोहृत् स्वकृतपुराणादिद्वारेण जगद्वासिजनस्यैनः पापं हरतीति जगदेनोहृत्। अम्बुधेरपि स्वसेवकजनदुरितहन्तृत्वं प्रसिद्धम्।

हृदय.—अथाभिधित्सितस्यार्थस्य इतिहासपुराणमूलत्वात् तद्याथातथ्यस्फुरणाय तत्प्रणेतारं व्यासं प्रार्थयते य इति। चशब्दः समुच्चये। अयं वियत्सदृशवर्णत्वादिविशिष्टो व्यासाम्बुधिश्च, न केवलं सरस्वत्येव व्यासाम्बुधिरपि। व्यासाम्बुधिरिति मयूरव्यंसकादित्वात् रूपकसमासः। नः अस्माकं हृदयमलं मलमप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिलक्षणदोषम् अलमत्यर्थं हरतु अपनयतु, प्रार्थनायां लोट्। अम्बुधित्वमुपपादयितुमाह–य इति। यो व्यासाम्बुधिः भासा निजया देहकान्त्या वियतः आकाशस्य भाः भासः, बहुवचनमविवक्षितम्। कान्तिमित्यर्थः। तुलयति उन्मिमीलयते। वियत्सदृशो नीलाभ इत्यर्थः। वस्तुतः वियतो नीरूपत्वेऽपि लोकप्रतीत्यनुसारेणैवमुक्तम्। यतः यस्मात् भारतसुधाम्भसा भारतं श्रीमहाभारताख्य इतिहासः तदेव यत् सुधाम्भः पीयूषजलं तेन। अभावि उद्भूतम्। अत्रामृतोत्पत्तिभूरम्बुधिरित्येव विवक्षितम्, न तु क्षीराम्बुधिरिति। तथात्वे हि नीलवर्णत्वमुक्तमनुपपन्नं स्यात्। जगदेनोहृदिति। अत्रार्थाद्विभक्तिपरिणाम इति नीत्या पञ्चम्यन्तो यच्छब्दः प्रथमान्ततया विपरिणतोऽनुषज्यते। यः जगदेनोहृत् जगतो जगद्वासिनो

जनस्य यदेनः पापं तद्धरति नाशयतीति तथोक्तः। अत्राम्बुधिरिव व्यासः सुधाम्भ इव भारतमिति विगृह्य 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'। (पा. सू. 2-1-56) इति समासं विधाय उपमाश्रयेणापि व्याख्यातुं शक्यते। अतोऽत्रोपमारूपकयोः साधकबाधकाभावात् सन्देहसङ्करः।

पदार्थ.—पुनस्त्रिपुरदहनाख्यस्य ग्रन्थस्य यमकरचनाय समस्तवेदशास्त्राणामाचार्यं व्यासमपि एकेन श्लोकेन वर्णयति। यः भासा आभाः वियतः तुलयति भारतसुधाम्भसा अभावि यतः जगदेनोहृत् अयं अलं हरतु व्यासाम्बुधिः च नः हृदयमलम्। सः व्यासाम्बुधिः नः अस्माकं हृदयमलं मनोदुःखं अलमत्यर्थं हरतु अपहरतु। यो व्यासाम्बुधिः भासा स्वशरीरदीप्त्या वियतः आकाशस्य आभाः दीप्तीः तुलयति विडम्बयति प्रसिद्धाम्बुधिरपि तथा। भारतसुधाम्भसा महाभारताख्यामृतरसेनोदकेन यतः यस्मात् व्यासाम्बुधेः अभावि उत्पन्नम्। प्रसिद्धाम्बुधेरप्यमृतमुत्पन्नम्। जगदेनोहृत् जगतां पापहारकः। भयत्रसमानो य(?)। अयं श्लेषाख्यालङ्कारः। तदुक्तं-'श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः। तदभिन्नपदप्रायमिति द्विधे'ति।

स्पष्टार्थ—पुराणाख्यानस्फुरणस्य बादरायणाधीनत्वात् बादरायणं प्रार्थयते-यः व्यासाम्बुधिः भासा दीप्त्या भाः दीप्तिः वियतः आकाशस्य तुलयति सदृशीकरोति भारतसुधाम्भसा महाभरतसुधामयामृतोदकेन अभावि जातम्। भवतेर्भावे लुङ्। यतः यस्मात् जगदेनोहृत् जगद्दोषनिवर्तकः अयं प्रकृतः अलं अत्यन्तं हरतु अपनयतु। व्यासाम्बुधिः व्यासाख्यसमुद्रः हृदयमलं मनोगतसंशयविपर्ययादिकं कर्दमम्। षोडशपदानि। यः व्यासः वियतः भाः तुलयति यतः भारतसुधाम्भसा अभावि अयं व्यासाम्बुधिश्च हरत्वित्यन्वयः। आकाशसदृशकान्तिर्महाभारतकर्ता व्यासोऽपि वः प्रसीदत्विति वाक्यार्थः। श्यामळत्वामृतकारणत्वमलक्षाळकत्वान्यम्बुधौ प्रसिद्धानि।

प्रका.—त्रिपुरदहनाख्यानस्य यमकीकरणं तत्कर्तृव्यासप्रसादनं विना न सम्भवतीति तं प्रार्थयते। यो व्यासाम्बुधिः भासा स्वशरीरदीप्त्या वियतः आकाशस्य। 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी'त्यमरः। भाः दीप्तिः तुलयति विडम्बयति। प्रसिद्धाम्बुधिरपि तथा। भारतसुधाम्भसा महाभारताख्यामृतोदकेन यतः यस्मात् व्यासाम्बुधेः अभावि उत्पन्नम्। प्रसिद्धाब्धेरप्यमृतमुत्पन्नम्। जगदेनोहृत् जगतां --------उभयत्र समानम्। अयं व्यासाम्बुधिः व्यासनामसमुद्रः नोऽस्माकं हृदयमलं मनोदुःखं। 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। ---द्वि हरतु अपहरतु। अयं श्लेषाख्योऽलङ्कारः। तदुक्तम्- 'श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः। तद्भिन्नप्रपदप्राय'मिति।

—•—

6. **अस्ति स कविलोकनतः क्षितिभृदरिर्यस्य सैनिकविलोकनतः।**
बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति कुर्वन्पदानि दिक्षु द्रवति।।

अर्थ.–इदानीं स्वकृतकाव्यप्रचयगमनस्य राजप्रसादाधीनसिद्धत्वात् तत्कालवर्तिनं राजानं स्तौति अस्तीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन। अस्ति सः कविलोकनतः क्षितिभृत् अरिः यस्य सैनिकविलोकनतः बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति कुर्वन् पदानि दिक्षु द्रवति। सः वक्ष्यमाणगुणवान् क्षितिभृत् राजा अस्ति वर्तते। काव्यरचनकालापेक्षया एतदुक्तम्। यद्वा यशोरूपेण सर्वदा त्रिकालेऽपि वर्तत एवेत्युक्तम्। स इत्युक्तः क इत्याकाङ्क्षायां तं विशिनष्टि कविलोकेत्यादिना। कविलोकनतः कविजनैर्वन्दितः यद्वा कविभिः तदितरैः लोकैश्च नतः इत्यर्थः। कविलोकेषु प्रवण इति वा। अरिः शत्रुः यस्य क्षितिभृतः सैनिकविलोकनतः सेनायाः दर्शनाद्धेतोः क्ष्माभृति पर्वते पदानि पादान् कुर्वन् स्थापयन् दिक्षु आशासु द्रवति धावति। .दिगन्तेषु धावनं दिक्स्थपर्वतेषु पादन्यासमन्तरेण न सम्भवतीत्येवमुक्तम्। अथवा अरिर्यस्य सैनिकविलोकनतः दिक्षु द्रवति। अरिं विशिनष्टि क्ष्माभृतीति क्ष्माभृति पदानि अवस्थानानि कुर्वन्। कीदृशे क्ष्माभृति इत्यपेक्षायामाह बह्विति। बहुविपदि बहुविधापद्युक्ते कथं बहुविधापद्युक्तत्वं तत्राह क्षुद्रवतीति। शरभवृकमहिषादिदुष्टसत्वयुक्ते। क्षुद्रसत्वपीडितत्वं बहुविपत्ता विवक्षिता। यस्य सेनादर्शनेन सञ्जातभयाः शत्रवः स्वस्थानं परित्यज्य पर्वतकुहरेषु गत्वा स्थानानि निर्माय निवसन्ति सोऽस्तीति सम्बन्धः।

हृदय.–अथ प्रारिप्सितप्रबन्धप्रचयगमनाय यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः। स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।। इति न्यायात् राजपरिग्रहादेव लोकपरिग्रहः स्यात् राजपरिग्रहश्च तत्प्रशंसयैव भवेदिति मन्यमानः त्रिभिः श्लोकैः तदानीन्तनं राजानमभिष्टौति अस्तीति। सः तादृशः क्षितिभृत् राजा अस्ति विद्यते। जन्मसाफल्यात् स एव सत्तां लभत इत्यर्थः। क्षितिभृतश्चिरातीतत्वेऽपि कवेरुक्तौ विद्यमानत्वाल्लट्प्रयोगः। अद्यापि यशःशरीरत्वेन विद्यमानत्वाद्वा। कीदृशोसावित्यत्राह कविलोकेति। कविलोकनतः कवयो विद्वांसः काव्यकृतश्च, उभयेप्यत्र विवक्षिताः, तेषां लोके समूहे विषये नतः प्रह्वीभूतः 'प्राज्ञकाव्यकृतौ कवी' इत्यमरः। अनेन स्वयं विद्वान् काव्यकृच्चेत्युक्तं भवति। वैदुष्यं काव्यकृत्वं च विना तन्नमनानुपपत्तेः। एतद्धि जन्मनः फलमिति भावः। कविलोके नतः इति वा विग्रहः। वैदुष्यं काव्यकृत्वं च सर्वसाधारण एव गुणः। अथ राजैकविषयान् गुणान् दर्शयति अरिरिति। यस्येत्येतद्, 'एकस्यैवोभयार्थित्वे तन्त्रमित्यभिधीयते। तच्च काकाक्षिवत् क्वापि भित्तिदीपसमं क्वचित्'।। इत्युक्तलक्षणेन भित्तिदीपायमानेन तन्त्रेणारिसैनिकयोः सम्बद्ध्यते। यस्य क्षितिभृतः अरिः शत्रुः यस्य सैनिकविलोकनतः सैनिकानां भटानां विलोकनतः वीक्षणादेव हेतोः क्षुद्रवति क्षुत् क्षोदः पीडा तां राति ददातीति क्षुद्रा नृशंसा व्याघ्रादयो हिंस्रा इत्यर्थः, तद्युक्ते। तथा बहुविपदि बह्व्यो विविधा विपदः कण्टकशङ्कुदवाग्न्यादिभ्यः पादाघातदेहदाहाद्यापदः यस्मिन् तादृशि। क्ष्माभृति पर्वते पदानि अङ्घ्रिन्यासान् कुर्वन् दिक्षु द्रवति धावति। 'क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसेल्पनिकृष्टयोः'। इति केशवः। 'पदमङ्घ्रौ शरे त्राणे व्यवसायापदेशयोः। चिह्नेङ्घ्रिचिह्नेऽघ्रिन्यासे पद्यभागेंऽशुवस्तुनोः।। स्थाने वाक्ये सुप्तिङन्ते माने पञ्चदशाङ्गुलौ'।

इति च। अयमर्थ:–यस्य शत्रव: सैन्यदर्शनादेव भीता: पलाय्य पर्वतगुहासु तिष्ठन्तस्तत्रापि तदागमनभिया स्थातुमशक्ता: नानादिक्षु पलायन्ते इति। अनेन प्रतापवत्ता दर्शिता।

पदार्थ.– इदानीं ग्रन्थकरणकाले तत्कालीनं राजानं अस्तीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन वर्णयति। अस्ति स: कविलोकनत: क्षितिभृत् अरि: यस्य सैनिकविलोकनत: बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति कुर्वन् पदानि दिक्षु द्रवति। रामाख्यस्स: क्षितिभृदस्ति विद्यते। कीदृग्भूत: कविलोकनत: कविलोकेषु कविजनेषु नत: तत्पर:। यस्य क्षितिभृत: अरि: शत्रु: सैनिकविलोकनत: सेनादर्शनात् बहुविपदि बहूपद्रववति क्षुद्रवति क्रूरजन्तूपेते क्ष्माभृति पर्वते पदानि स्थानानि 'पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमर:। दिक्षु दिशासु द्रवति पलायते।

स्पष्टार्था.–स: प्रसिद्ध: कविलोकनत: कविजनैर्वन्दित: कविलोकेषु प्रवण इति वा। क्षितिभृत् भूपति:। यस्य क्षितिभृत: सैनिकविलोकनत: सेनाविलोकनात्। बहुविपदि नानाविपत्तौ सत्यां बहुविपद्युक्त इति। क्षितिभृद्विशेषणं वा। क्षुद्रवति दुष्टप्राणियुक्ते। क्षितिभृति पर्वते। पदानि स्थानानि पादानीति वा। दिक्षु आशासु द्रवति धावति। चतुर्दश पदानि। अरिर्यस्य सैनिकविलोकनत: बहुविपदि क्षुद्रवति क्ष्माभृति पदानि कुर्वन् दिक्षु द्रवति। कविलोकनत: स: क्षितिभृदस्तीत्यन्वय:। आदिकुळकम्।

प्रका.–इदानीं ग्रन्थकरणकालोपलक्षणं कालीनं राजानं श्लोकचतुष्टयेन वर्णयति अस्तीत्यादिना। स: क्षितिभृद्रामाख्य: अस्ति विद्यते। कविलोकनत: कविजननमस्कृत: कविलोकेषु नतो वा। यस्य क्षितिभृत: सैनिकविलोकनत: सेनादर्शनेन आलोकनात् अरि: शत्रु: बहुविपदि ---क्षुद्रवति क्रूरजन्तूपेते क्षितिभृति पदानि स्थानानि। पदं व्यवसितस्थानत्राणलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुनि इत्यमर:। दिक्षु दिशासु द्रवति पलायते।

—•—

7. साधूनां पाता य: स्थिरव्रतो यश्च पापिनां पाताय।
यस्मादुर्व्यापारं प्रीतिं यस्यामलं विदुर्व्यापारम्।।

अर्थ.–इदानीं रक्षागुणकथनेन स्तौति साधूनामिति। साधूनां पाता य: स्थिरव्रत: य: च पापिनां पाताय यस्मात् उर्वी आप अरम् प्रीतिम् यस्य अमलं विदु: व्यापारम्।

य: क्षितिभृत् साधूनां सज्जनानां पाता रक्षिता तथा य: पापिनां दुष्कृतिनां पाताय पतनप्रयोजनाय वधायेति यावत्। स्थिरव्रतश्च स्थिरं दृढं व्रतं यस्य स: स्थिरव्रत:। अनेन विशेषणद्वयेन दुष्टजननिग्रहशिष्टजनपरिपालनादिलक्षणोऽस्य धर्म उक्त:। तथा उर्वी पृथिवी यस्मात् क्षितिभृत: सकाशात् अरं अत्यर्थं प्रीतिं सन्तोषमाप प्राप्तवती, दुर्जनाक्रान्तत्वा-दिदोषाभावात्। तथा एवंविधत्वादेव यस्य व्यापारममलं निर्दोषं विदु: जानन्ति सज्जना: इति शेष:। यश्चैवंविध: सोऽस्तीति सर्वत्र सम्बन्ध:।

हृदय.–साधूनामिति। य:–साधूनां सतां पाता रक्षिता च भवति। य: पापिनां

मर्यादातिक्रान्तानां पाताय नाशाय स्थिरव्रतश्च स्थिरं दृढं व्रतमभङ्ग्यानुष्ठानं यस्य स तथोऽक्तः। आभ्यां शिष्टरक्षणं दुष्टनिग्रहश्चोक्तः। शिष्टरक्षणादपि दुष्टनिग्रहस्य प्रजाप्रीतिकरत्वं वक्तुं पापिनां पातं विशिनष्टि यस्मादिति। यस्मात् पापिनां पाताद्धेतोः उर्वी उर्वीस्थो जनः अरमत्यर्थं शिष्टरक्षणादप्यधिकं प्रीतिं मुदमाप पूर्वमादिराजादेवारभ्य प्राप्तवती तस्मै पापिनां पातायेति संबन्धः। ननु यस्मान्महीभृतः उर्वी सत्पालनात् अरं प्रीतिमापेत्यर्थः कस्मादुपेक्षितः। उच्यते। कवेरुक्तिसमये राजा वर्तमान एव, अतएव क्षितिभृदस्ति, अरिर्दिक्षु द्रवति, व्यापारं विदुरिति, राजशेखरं व्यालपतीति च। तस्यैव राज्ञः प्रजाप्रीतिकरत्वप्राप्तेः परोक्षत्वेन लिट्प्रयोगस्यानुपपत्तेरित्थं व्याख्यातम्। यस्य क्षितिभृतो व्यापारं प्रवृत्तिं अमलं निर्दोषं विदुः जानन्ति, सन्त इति शेषः। अनेन विहिताचारपरत्वमुक्तम्।

पदार्थ.—साधूनां पाता यः स्थिरव्रतः यः च पापिनां पाताय यस्मात् उर्वी आप अरं प्रीतिं यस्य अमलं विदुः व्यापारम्। यः क्षितिभृत् साधूनां सज्जनानां पाता रक्षिता यः पापिनां पापयुक्तानां पाताय नाशाय स्थिरव्रतः दृढव्रतः च, यस्मात् क्षितिभृतः उर्वी भूमिः अरं अत्यर्थं प्रीतिं सन्तोषं आप प्राप्तवती।। अत एव यस्य व्यापारममलं निर्दोषम् विदुः विजानन्ति साधव इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.— साधूनां सज्जनानां पाता रक्षिता यः क्षितिभृत् स्थिरव्रतः स्थिरं दृढं व्रतं प्रजापालनादिधर्म यस्येति विग्रहः। क्षितिभृत् पापिनां दुष्कृतकारिणां पाताय पातनाय। यस्मात् क्षितिभृतः। उर्वी भूमिः। आप प्राप। अरं अलं अतिमात्रमित्यर्थः। प्रीतिः प्रियं। यस्य क्षितिभृतः। अमलं स्वच्छं विदुर्जानन्ति व्यापारं चेष्टां सज्जना इति शेषः। सप्तदश पदानि। यः साधूनां पाता यश्च पापिनां पाताय स्थिरव्रतः यस्मादुर्वी अरं प्रीतिमाप यस्य व्यापारममलं विदुरित्यन्वयः।

प्रका.—यः क्षितिभृत् साधूनां सज्जनानां पाता रक्षिता यश्च पापिनां पाताय नाशाय स्थिरव्रतः दृढव्रतः, यस्मात् क्षितिभृतः उर्वी भूमिः अरमत्यर्थं प्रीतिं आप प्राप्तवती। अत एव यस्य व्यापारं अमलं निर्दोषं विदुः विजानन्ति साधव इत्यर्थः।

—•—

8. स्वपदपयोजनते यं सदैव संपादकं श्रियो जनतेयं।
भूतिधरं व्यालपतिस्फुरत्करं राजशेखरं व्यालपति।।

अर्थ.– इदानीं शिवसाधर्म्यं सम्पादयन् स्तौति स्वपदेति। स्वपदपयोजनते यं सदा एव सम्पादकं श्रियः जनता इयं भूतिधरं व्यालपतिस्फुरत्करं राजशेखरं व्यालपति।

इयं जनता जनसमूहः यं क्षितिभृतं राजशेखरं व्यालपति विशेषेण कथयति। राज्ञां क्षत्रियाणां शेखरं शिरोमणिं, शिवपक्षे तु राजा चन्द्रः सः शेखरः शिरोलङ्कारः यस्येति विग्रहः। 'राजा तु क्षत्रिये चन्द्रे' इति नामकोशः। कीदृशमित्याशङ्क्याह–स्वपदपयोजनते स्वकीयपादकमलप्रणते जने सदैव न तु यदाकदाचित् श्रियः ऐश्वर्यस्य सम्पादकं दातारं। एतद्विशेषणमुभयत्रापि

समानम्। तथा भूतिधरमैश्वर्यधारिणम्, भस्मधारिणं च। तथा व्यालपतिस्फुरत्करं व्यालपतिः सर्पराजः तद्वत् स्फुरन्तौ शोभमानौ करौ यस्येति विग्रहः। अथवा व्यालपतिः गजपतिः तत्करसमानकरमित्यर्थः। 'व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इत्युक्तत्वात्। इतरत्र व्यालपतिः वासुकिः तेन शोभमानहस्तमित्यर्थः। अस्यापि पूर्वत्र सम्बन्धः।

हृदय.–स्वपदेति। इयं भूलोकान्तर्वर्तिनी जनता जनसमूहः यं राजशेखरं व्यालपति। राज्ञां शेखरवदलङ्कारभूतत्वाद् राजशेखर इति कथयति। कीदृश इत्यत्राह स्वपदेति। स्वपदपयोजनते स्वपदपयोजयोः नते इष्टार्थसिद्धये प्रणते जने। सदैव सर्वस्मिन् काल एव श्रियः सम्पदः सम्पादकं दातारमित्यर्थः। 'श्रीरिन्दिरायां शोभायां स्यात् सम्पत्तिलवङ्गयोः' इति केशवः। अनेन दानपरत्वमुक्तम्। राज्ञां हि धर्मस्सर्वस्वदानमेव। उक्तं च मुरारिणा–हुतमिष्टं च तप्तं च धर्मश्चायं कुलस्य ते। गृहात् प्रतिनिवर्तन्ते पूर्णकामा यदर्थिनः'।। इति। सर्वदा दानस्य प्रभूतं रत्नं विनाननुपपत्तेस्तदुपपादनाय विशिनष्टि भूतिधरमिति। भूतिस्संपत्। 'भूतिर्भस्मनि संपत्तावुत्पत्तौ भरुटेऽपि च' इति केशवः। धरतीति धरः पचाद्यच्। भूतेर्धर इति विगृह्य 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यं' (वा. 2-2-9) इति समासः। प्रभूतधनमित्यर्थः। तथा व्यालपतिस्फुरत्करं व्यालपतिः सर्पश्रेष्ठः, तद्वत् स्फुरन्तौ शोभमानौ करौ यस्य सः तथोक्तः। उपलक्षणमेतदवयवान्तरसौष्ठवस्य। अनेन महापुरुषलक्षण-शालित्वमुक्तम्। अत्र राजा चन्द्रः शेखरश्शिरोभूषणं यस्य स राजशेखरश्शिवः। 'राजा ना सोमवल्यां च चन्द्रे च द्वे तु पार्थिवे।। क्षत्रिये च प्रभौ च त्रिरस्मिन्नर्थत्रये यदा।। स्त्र्यर्थे वृत्तिं तदा राज्ञि' इति केशवः। सोपि स्वपदपयोजनते श्रियस्संपादकश्च भूतिर्भस्म तद्धारकश्च व्यालपतिभिः भूषणतां प्राप्तैः स्फुरत्करश्च इति शिवविषयो योऽर्थः स च प्रकरणेनाभिधाशक्तेः राजनि नियन्त्रितत्वात् ध्वनेर्विषय एव।

पदार्थ.– अनेन क्षितिभृता शिवश्लेषोऽभिधीयते। स्वपदपयोजनते यं सदा एव सम्पादकं श्रियः जनता इयं भूतिधरं व्यालपतिस्फुरत्करं राजशेखरं व्यालपति। इयं जनता जनसमूहः, ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तलिति तल्प्रत्ययः। यं क्षितिभृतं राजशेखरं राजश्रेष्ठं व्यालपति वक्ष्यति। शिवमपि राजशेखरं चन्द्रसेखरं व्यालपति। राजा तु क्षत्रिये चन्द्रे इति प्रतापः। उभावपि विशिनष्टि स्वपदेति स्वपदपयोजनते आत्मपदप्रह्वे सदा श्रियस्संपदः संपादकमापादकं, श्रीरिन्दिरायां शोभायां स्यात् संपत्तिलवङ्गयोः' भूतिधरं ऐश्वर्यधारिणं,अन्यत्र भस्मधारिणं, 'भूतिश्रीजन्मभस्मसु'। इत्यमरः। व्यालपतिस्फुरत्करम् गजेन्द्रशोभमानहस्तम्। अथवा सर्पश्रेष्ठवत् शोभमानहस्तं। अन्यत्र सर्पेन्द्रेण शोभमानहस्तं। 'व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इति प्रतापः।

स्पष्टार्था.– स्वपदपयोजनते, स्वपादपद्मप्रणवे यं क्षितिभृतं सदा सर्वदा। एवावधारणे। संपादकं आपादकं। श्रियः विभूतेः जनता जनसमूहः इयं जनता भूतिधरं ऐश्वर्यकारिणं भस्मधारिणं च व्यालपतिस्फुरत्करं व्यालपतिस्सर्पराजः तद्वत् स्फुरन्तौ शोभमानौ करौ यस्येति

विग्रहः। गजपतिसमानकरमिति वा। शंभुविषय व्यालपतिर्वासुकिः तेन शोभमानहस्तं।'व्याळो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इति प्रतापः। राजशेखरं राज्ञां क्षत्रियाणां शेखरं शिरोमणिं, राजा चन्द्रः शेखरो यस्येति शिवपक्षे विग्रहः। 'राजा तु क्षत्रिये चन्द्रे' इति नामकोशः। व्यालपति कथयति। इयं जनता यं स्वपदपयोजनते सदैव श्रियः संपादकं व्यालपतिस्फुरत्करं भूतिधरं राजशेखरं व्यालपतीति संबन्धः।

प्रका.–अनेन क्षितिभृतः शिवश्लेषोऽभिधीयते। इयं जनता जनसमूहः। ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्प्रत्ययः। यं क्षितिभृतं राजशेखरं राजश्रेष्ठं लळयोरविशेषात् व्यालपति वक्ति। शिवमपि राजशेखरं व्यालपति।'राजा तु क्षत्रिये चन्द्रे' इति प्रतापः। उभावपि विशिनष्टि–स्वपदेति। स्वपदपयोजनते स्वपदपद्मप्रह्वे सदैव श्रियः संपदः सम्पादकं आपादकं 'लक्ष्मीरिव लवङ्के श्रीर्जाया कान्तिसम्पदे' इति यादवः। भूतिधरमैश्वर्यधारिणं, अन्यत्र भस्मधारिणं 'भूतिः श्रीजन्मभस्मसु' इति। स एव व्यालपतिस्फुरत्करं गजेन्द्रवच्छोभमानहस्तं अथवा सर्पश्रेष्ठवच्छोभमानहस्तं -----अन्यत्र सर्पेन्द्रेण शोभमानहस्तं।'व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनी'ति प्रतापः।

—•—

9. रामसमत्वादेव स्रष्टा रामाख्यमकृत मत्वा देवः।
यं स च रक्षोऽपायं चक्रेऽस्य च कर्म जनितरक्षोपायम्।।[1]

अर्थ–एवं शिवसाम्यं प्रतिपाद्य विष्णोरवतारविशेषेण रामेण साम्यमाह रामेति। रामसमत्वात् एव स्रष्टा रामाख्यं अकृत मत्वा देवः यम् सः च रक्षोऽपायं चक्रे अस्य च कर्म जनितरक्षोपायम्। स्रष्टा–अत्र स्रष्टृशब्देनास्य राज्ञः पिता कथ्यते। पिता हि पुत्रं सृजति। देवः राजा यद्वा स्रष्टा विधाता देवः द्योतनात्मकः। रामसमत्वादेव राघवतुल्यत्वादेव मत्वा निश्चित्य यं क्षितिभृतं रामाख्यमकृत। राम इत्याख्या नाम यस्य सः रामाख्यः। अस्य दिव्यमुहूर्तजातत्वात् वीर्यादिगुणशालितया रामतुल्यत्वं भविष्यतीति मौहूर्तिकैः सह निरूप्य पिता राम इति नामाकरोदित्यर्थः। धातृपक्षेऽपि तस्य सर्वकर्तृत्वाद्योजना सम्भवति। कथमस्य रामतुल्यत्वमित्याशङ्क्याह स चेति। स च रामः रक्षोऽपायं राक्षसानामपायं नाशं चक्रे कृतवान्। अस्य च क्षितिभृतः कर्म व्यापारः जनितरक्षोपायम्, जनितः जगद्रक्षायाः उपायो येन कर्मणा तज्जनितरक्षोपायम्। तस्मात्तयोः रक्षोपायकरत्वलक्षणगुणसाम्यमित्यर्थः। यं स्रष्टा रामाख्यमकृत च सोऽस्तीति सम्बन्धः।

पदार्थ.– रामसमत्वात् एव स्रष्टा रामाख्यं अकृत मत्वा देवः। यं सः च रक्षः अपायं चक्रे अस्य च कर्म जनितरक्षोपायम्। स्रष्टा देवः ब्रह्मा --मत्वा निरूप्य रामसमत्वात् रामेण दाशरथिनैव सदृशत्वाद्यं रामाख्यं रामसंज्ञं अकृत कृतवान्। स च दाशरथिः रामः रक्षोऽपायं

1. -TPA and T1 omit this stanza.

राक्षसानां विनाशं चक्रे कृतवान्।। अस्य क्षितिभृत: कर्म व्यापारं जनितरक्षोपायं उत्पादितजगद्रक्षाहेतु:।

स्पष्टार्था.– रामसमत्वात् रामसदृशत्वात्। एवेति छेद:। स्रष्टा ब्रह्मा राम इत्याख्या नाम यस्य स तथा तं अकृत कृतवान्। मत्वा निश्चित्य देवं द्योतनात्मकं यं क्षितिभृतं। स च रामश्च रक्षोऽपायं राक्षसानां नाशं चक्रे कृतवान्। अस्य क्षितिभृत: कर्म व्यापार: जनितरक्षोपायं, जनिता उत्पादिता रक्षाया: उपायो येन तत्तथा। रामसमत्वसमर्थनार्थमुत्तरार्ध:। षोडशपदानि। स्रष्टा देव: रामसमत्वादेव मत्वा यं रामाख्यं अकृत स च रक्षोऽपायं चक्रे, अस्य च कर्म जनितरक्षोपायमिति योजना।

प्रका.– स्रष्टा ब्रह्मा रामसमत्वात् रामेण दाशरथिनैव सदृशत्वात् यं रामाख्यं रामसंज्ञमकृत कृतवान्। रामसमत्वं दर्शयति। स च दाशरथि: रक्षोऽपायं राक्षसानां विनाशं चक्रे कृतवान्। अस्य च क्षितिभृत: कर्म व्यापार: जनितरक्षोपायं उत्पादितजगद्रक्षाहेतु:।

—•—

10. निजया तन्वा नेत्रप्रमोदनं प्राणिनां वितन्वानेऽत्र।
मतिबलमासाद्य मितं पुरदहनम् रविभुवा समासाद्यमितम्।।

अर्थ.– एवंविधो राजा अस्तीत्युक्तम्। तत: किमित्याशङ्क्याह निजयेति। निजया तन्वा नेत्रप्रमोदनं प्राणिनां वितन्वाने अत्र मतिबलं आसाद्य मितं पुरदहनम् रविभुवा समासात् यमितम्।

अत्र अस्मिन् रामाख्ये राजनि निजया स्वकीयया तन्वा शरीरेण प्राणिनां जन्तूनां नेत्रप्रमोदनं नयनसन्तोषं वितन्वाने विस्तारयति सति रविभुवा रविर्नाम अस्य कवे: पिता, ततो भवतीति रविभू: तेन वासुदेवनाम्ना मितमल्पं मतिबलं बुद्धिशक्तिं आसाद्य प्राप्य पुरदहनं पुरदहनविषयमाख्यानं लैङ्गपुराणादिषु व्यासादिभिरतिविस्तृतं समासाद्य सङ्क्षेपेण यमितं यमकरूपेण कृतम्। इष्टदेवतानमस्कारादिना विनष्टविघ्नत्वेन यमितप्रायत्वाद्यमितमित्युक्तम्, कर्तव्यस्यार्थजातस्य बुद्धिस्थत्वेन वा। मितं मतिबलमासाद्येत्यनेन आत्मौद्धत्यं परिहृतम्।

हृदय.–इत्थं विरचितां राजस्तुतिं प्रकृत उपयोजयन्नाह निजयेति। अत्र एवं दर्शितगुणविशिष्टे एतस्मिन् क्षितिभृति निजया आत्मीयया तन्वा देहेन प्राणिनां सचेतनानां जन्तूनां नेत्रप्रमोदनं नयनप्रीतिं वितन्वाने। रविरिति कवे: पितुर्नाम, रवेर्भवतीति रविभू:, रविभुवेत्यात्मन: तटस्थीकारेणोक्ति:, मया इत्यर्थ:। मितं अल्पं मतिबलं बुद्धिशक्तिं आसाद्य प्राप्य इत्यौद्धत्यपरिहाराय। पुरदहनं त्रिपुरदाहाख्यं श्रीपरमेश्वरचरितं समासात् समासस्संक्षेप: तमाश्रित्येति ल्यब्लोपपञ्चमी। ग्रन्थत: संक्षिप्येत्यर्थ:। यमितं यमशब्दो युगलपर्याय:, तस्माद्यमवदाचष्ट इति विगृह्य तत्करोति तदाचष्टे इत्याचषष्ट इत्यर्थे प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुळमिष्ठवच्च (ग.सू.) इति णिचि इष्ठवद्भावे चतुरिष्ठे मेयस्सु (पा.सू.6.4.154.)

इत्यधिकृत्य विन्मतोर्लुक् (पा.सू.5.3.65.) इति मतोर्लुकि टे: (पा.सू. 6.4.143)इति टिलोपे च कृते यमि इति सिद्ध्यति। तस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये रूपम्। यमकत्वेन संदृब्धमित्यर्थ:। 'निजं तु त्रिस्सनातने। आत्मीये च स्वभावे तु क्ली पुंसि त्वात्मनि स्मृतम्'। इति केशव:। अथ निजेत्यनुक्तावपि तनोरात्मीयत्वावगतौ सत्यां यो निजं देहमपि प्रजाप्रमोदसाधनतामनयत्तस्य किमुतान्यदैहिकं धनक्षेत्रादिकम्। तत्तु तत्साधनमेवेति द्योतयितुं निजयेत्युक्तम्। नेत्रप्रीतेस्तु चेतनत्वमेवोपाधि: न तु मनुष्यत्वादिकमिति द्योतयितुं प्राणिनामित्युक्तम्। काव्यनिर्माणस्य कालकथनेन स यच्छीलस्तच्छीला: प्रकृतयोस्य भवन्तीति न्यायात् ताच्छील्यमेव मम काव्यनिर्माणे प्रेरकं, न कवित्वशक्तिरिति द्योत्यते। राज्ञ: कवित्वं च कविलोकनत इत्यनेन दर्शितम्।

पदार्थ.– निजया तन्वा नेत्रप्रमोदनं प्राणिनां वितन्वाने अत्र मतिबलं आसाद्य मितं पुरदहनं रविभुवा समासात् यमितम्। इत्युक्तप्रकारेणात्र अस्मिन् राजनि निजया तन्वा स्वशरीरेण प्राणिनां नेत्रप्रमोदनं नयनानन्दं वितन्वाने कुर्वति सति रविभुवा रविनाम्न: कस्यचित् केरलविप्रस्य (पुत्रेण) मितं अल्पं मतिबलं बुद्धिसामर्थ्यं आसाद्य प्राप्य पुरदहनं त्रिपुरदहनाख्यानं समासात् संक्षेपात् संक्षेपमाश्रित्य इत्यर्थ:। ल्यब्लोपे पञ्चमी। 'औत्सुक्ये च समासस्तु संक्षेपे च समर्थक:'। इति प्रताप:। यमितं यमकीकृतम्।

स्पष्टार्था.– निजया स्वकीयया। तन्वा शरीरेण। नेत्रप्रमोदनं नयनसन्तोषणं। वितन्वाने विस्तारयति। अत्र अस्मिन् रामे। मतिबलं बुद्धिशक्तिं। आसाद्य प्राप्य। मितं अल्पं। मतिबलविशेषणम्। पुरदहनं त्रिपुरदहनलक्षणं आख्यानं। रविभुवा रविर्नाम कश्चित् केरळ: तस्य पुत्रेण समासात् संक्षेपात् यमितं यमकीकृतम्। 'अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहते:। यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्'।। इच्युक्तलक्षणयुक्तमित्यर्थ:। त्रयोदशपदानि। अत्र निजया तन्वा प्राणिनां नेत्रप्रमोदनं वितन्वाने रविभुवा पुरदहनं यमितमित्यन्वय:।

प्रका.– इत्युक्तप्रकारेण अत्र राजनि निजया तन्वा स्वशरीरेण प्राणिनां नेत्रप्रमोदनं नयनानन्दं वितन्वाने कुर्वति रविनाम्न: कस्यचित् केरलीयस्य तनयेन मितं अल्पं। मतिबलं बुद्धिसामर्थ्यं आसाद्य प्राप्य पुरदहनं त्रिपुरदहनाख्यं समासात् संक्षेपात् समासमाश्रित्येत्यर्थ:। इति ल्यब्लोपे पञ्चमी। औत्सुक्ये च समासस्तु संक्षेपे च समर्थने। इति प्रताप:। यमितं यमकीकृतम्। 'अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहते: यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचर'मिति च काव्यादर्शे। 'गुणत: प्रागुपन्यस्य नायकं तेन तद्विषां। निराकरणमित्येष मार्ग: प्रकृतिसुन्दर:' इति चिरन्तनरीत्या कथानायकं शम्भुं षोडशभि: श्लोकै: वर्णयति।

—•—

11. अथ विजहारामेयं तारकमुत्साद्य गिरिमहारामेऽयम्।
सोमस्समहासेनः स्थाणुः सह नन्दिनेन्दुसमहासेन।।

अर्थ.–इदानीं यदर्थं मङ्गलमाचरितं तदारभते अथेति। अथ विजहार अमेयं तारकं उत्साद्य गिरिमहारामे अयं सोमः समहासेनः स्थाणुः सह नन्दिना इन्दुसमहासेन। अथशब्दः प्रमेयारम्भार्थः। अयं स्थाणुः धूर्जटिः स्थाणुः स्रष्टा धूर्जटिरिति भृगुः। तारकं तारकासुरं विद्युन्माल्यादीनां पितरं उत्साद्य हत्वा गिरिमहारामे कैलासपर्वतस्थकृत्रिमवने नन्दिना सह नन्दिकेश्वरेण सह विजहार चिक्रीड। तारकविशेषणं अमेयमिति। अपरिच्छेद्यं अपरिमेयशक्तियुक्तमिति। स्थाणुं विशिनष्टि सोम इति। उमासहित इत्यर्थः। तथा समहासेनः, महासेनः सुब्रम्हण्यः तेन सह वर्तमानः समहासेनः। नन्दिविशेषणं इन्दुसमहासेनेति चन्द्रेण सदृशहासयुक्तेन स्थाणुविहरणानुकूलेनेत्यर्थः।

हृदय.–इत्थमुपोद्घातरूपमर्थमभिधाय प्रतिपाद्यमर्थं प्रस्तौति अथेति। आरम्भार्थोऽथशब्दः। 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्र्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः। अयं लोकशास्त्रप्रसिद्धयतिशयात् सर्वजनमनःपुरोवर्ती। स्थाणुश्शिवः। अमेयं शौर्यादिभिरियत्तारहितं तारकं तारकाख्यमसुरं उत्साद्य निहत्य गिरिमहारामे गिरौ कैलासे यो महारामः आरामवत् स्थितो वनप्रदेशः तस्मिन् विजहार कृतकृत्यतया क्रीडितवान्। कैस्सहेत्यत्राह सोम इति उमा पार्वती तया सह वर्तमानः। 'उमा कीर्त्यामतस्यां च गिरिजायां श्रियामपि' इति केशवः। समहासेनः महासेनो गुहः तेन च सह वर्तमानः नन्दिना सह नन्दी नन्दीश्वरः तेन सार्धं कीदृशेन इन्दुसमहासेन धावल्यादिन्दुना समः तुल्यो हासः स्मितं यस्य सः तथोक्तः। अतिवल्लभत्वात् स्वैरविहारेऽपि उमामहासेनयोस्तृतीयोहमासमिति मत्वा हर्षातिरेकादुत्पन्नहासेन।

पदार्थ.– भूयोऽपि नायकं शंभुं षोडशभिः श्लोकैः वर्णयति। अथ विजहार अमेयं तारकं उत्साद्य गिरिमहारामे अयं सोमः समहासेनः स्थाणुः सह नन्दिना इन्दुसमहासेन। अथेत्यनन्तरं अथशब्दः आख्यातं त्रिपुरदहनाख्यानमित्यर्थः। 'मङ्लानन्तरारम्भप्रश्नकार्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः। अयं श्लोकैर्वर्णितः स्थाणुः महेश्वरः। 'स्थाणुश्शिवेपि चे'त्यमरः। समहासेनः सुब्रह्मण्यसहितः। अमेयं अपरिच्छेद्यं तारकं तारकनामासुरं उत्साद्य हत्वा सोमः उमया सहितः इन्दुसमहासेन धवलतया चन्द्रसमहासेन नन्दिना द्वास्थेन सह गिरिमहारामे कैलासपर्वतमहावने विजहार क्रीडितवान्।

स्पष्टार्था.–अथ इत्थं काव्यारंभपातनिकासिध्यनन्तरम्। विजहार चिक्रीड। अमेयं प्रमाणरहितं निरवधीत्यर्थः। क्रियाविशेषणं। तारकं तारकासुरमुत्साद्य हत्वा गिरिमहारामे कैलासपर्वताकृत्रिमवने। अयं स्थाणुः सोमः समहासेनः, महासेनः स्कन्दः तत्सहितः 'महासेनो महातेजो स्कन्दः शरवणोद्भवः' इति। ---स्थाणुः शिवः 'स्थाणुस्स्त्रष्टा धूर्जटि'रिति। इन्दुसमहासेन चन्द्रतुल्यहासयुक्तेन इन्दुसमेन हासेन इति वा। त्रयोदश पदानि। अथ सोमः अयं स्थाणुः नन्दिना सह तारकमुत्साद्य गिरिमहारामे विजहार इत्यन्वयः

प्रका.– काव्यादर्शे 'गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन तद्विषां निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः' इति चिरन्तनरीत्या कथानायकं शंभुं षोडशभिः श्लोकैः वर्णयति अथेति।

आरम्भेऽथशब्दः। आरब्धं त्रिपुरदहनव्याख्यानमित्यर्थः। 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इति शाश्वतः। अयं पूर्वश्लोकैर्वर्णितचरितः। 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' इति महेश्वरः। समहासेनः सुब्रह्मण्यसहितः। 'महासेनः कार्तिकेये महासैन्यपता'विति। एवं अमेयं असदृशं तारकनामानमसुरं उत्साद्य हत्वा सोमः उमासहितः इन्दुसमहासेन धवलतया चन्द्रसमानहासेन नन्दिना द्वास्थेन सह गिरिमहारामे कैलासपर्वतमहावने। 'आरामं कृत्रिमं वनं' इत्यमरः। विजहार क्रीडितवान्।

—•—

12. [1]परमं धाम ध्येयं यो बिभ्रति च भ्रुवोर्बुधा मध्ये यम्।
यं [2]प्रभुमायतयोगाः विचार्य जानन्त्यकृत्रिमा यतयो गाः।।

अर्थ.–पुनरपि स्थाणुमेव विचित्रतच्चरितकथनेन कतिभिश्चित् श्लोकैः स्तौति परममित्यादिभिः। परमं धाम ध्येयं यः बिभ्रति च भ्रुवोः बुधाः मध्ये यम् यं प्रभुं आयतयोगाः विचार्य जानन्ति अकृत्रिमाः यतयः गाः। यः स्थाणुः परमं उत्कृष्टं धाम तेजः तेजोमयोऽयमित्यर्थः। कीदृशं तत्तेज इत्याकाङ्क्षायामाह– ध्येयमिति ध्यानेन गम्यम्। के ध्यायन्ति कस्मिंश्च प्रदेशे ध्येयमित्याशङ्क्याह बिभ्रतीति। बुधाः विद्वांसः यं तेजोमयं स्थाणुं भ्रुवोर्मध्ये भ्रूलतयोर्मध्यप्रदेशे बिभ्रति दधति च, ध्यानसमय इति शेषः। एवंविधस्य स्थाणोरवगमोपायमाह यं प्रभुमिति। यतयः योगिनः अकृत्रिमाः नित्याः गाः वाचः वेदान्तलक्षणाः विचार्य परामृश्य यं प्रभुं जानन्ति। कीदृशाः यतयः इत्याह आयतेति। आयतो विपुलो योगः ध्यानं येषामिति विग्रहः। योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु इत्यमरः। वेदान्तविचारादिना तदवगतिरित्यभिप्रायः। अथवा योगिप्रत्यक्षगम्योऽयमेवेति उत्तरार्धार्थः।

हृदय.–ननु बालवेतालवत् लोकप्रवादमात्रसिद्ध एवायं, वस्तुतस्तु परमेश्वर इति कश्चिन्नास्त्येव, तत्सत्वे प्रमाणाभावात्। सत्वे वा कीदृग्रूपोऽयमिति शङ्काद्वयमेकप्रहरेणाभिहन्तुं श्लोकद्वयेन ईश्वरसत्तां साधयन् स्थाणुं वर्णयति परममिति। यः स्थाणुः परममुत्कृष्टं धाम तेजो भवति। नन्वस्य स्वरूपं तेजश्चेदादित्यादितेजोवत् चाक्षुष्यं स्यात्। तथा च न भवति। तत्तेजस्त्वे किं प्रमाणमित्यत्राह ध्येयमिति। ध्यातव्यं ध्यानचाक्षुष्यमेवेदं तेजः, न लौकिकतेजोवन्मांसचक्षुर्ग्राह्यमित्यर्थः। अनेन स्वानुभूतिरीश्वरसद्भावे प्रमाणं, स्वरूपं तेज इत्युक्तं भवति। उक्तं च भवति–स्वानुभूत्येकमानाय नमश्शान्ताय तेजसे इति। .ननु के ध्यातारः कुत्र ध्यायन्तीत्यत्राह बिभ्रतीति। बुधा निखिलविद्यापारदृश्वानो योगिनः यं तेजोरूपं स्थाणुं भ्रुवोर्मध्ये बिभ्रति दधति च। दीपज्वालाकारवत् भ्रूमध्ये ध्यायन्तीत्यर्थः। अथ प्रमाणान्तरं स्वरूपान्तरं चाह यमिति। चशब्दोनुषज्यते। यतयस्संन्यासिनः। अकृत्रिमाः अपौरुषेयाः गाः वाचः वेदान्तवाक्यानि विचार्य यं स्थाणुं विभुं व्याप्तं अखण्डपरिपूर्णाद्वयं ब्रह्म जानन्ति च

1. T.P.A. reads this stanza after the next one
2. T.7 reads विभु for प्रभुं.

अवगच्छन्ति। ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतयो यतिनश्च ते इत्यमर:। कीदृशा यतय: आयतयोगा: आयतो दृढो योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो येषां ते, तथा श्रुतियुक्तिसहकृतयोगाभ्यासवन्तो यतय: यं ब्रह्मत्वेन साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थ:। अनेन श्रुतिरीश्वरसद्भावे प्रमाणं, स्वरूपं च व्याप्तं ब्रह्म इत्युक्तं भवति। यं विभुमिति क्वचित् पाठो दृश्यते। तदा जगत्सर्गादौ समर्थं ब्रह्म जानन्तीत्यर्थ:।

पदार्थ.–परमं धाम ध्येयं यो बिभ्रति च भ्रुवो: बुधा: मध्ये यम् यं प्रभुं आयतयोगा: विचार्य जानन्ति अकृत्रिमा: यतय: गा:। य: स्थाणु: परमं उत्कृष्टं धाम तेज:। यं स्थाणुं बुधा: ज्ञानिन: भ्रुवो: मध्ये बिभ्रति धारयन्ति। 'भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् सन्तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिवे'ति वचनात्। यं स्थाणुं प्रभुं समर्थं आयतयोगा: दीर्घध्यानयुक्ता: 'योग: सन्नहनोपायध्यानसङ्गतयुक्तिषु' इत्यमर:। यतय: सन्न्यासिन: अकृत्रिमा: अपौरुषा: गा: वेदान्तवाच: विचार्य मीमांसित्वा जानन्ति। तथोक्त: स्थाणुर्गिरिमहारामे विजहारेति पूर्वत्र सम्बन्ध:।

स्पष्टार्था.– परममुत्कृष्टं। धाम तेज:। ध्येयं ध्यानगम्यं। य: स्थाणु:। बिभ्रति दधति। भ्रुवो: भ्रूलतयो:। यं स्थाणुं आयतयोगा: अयतो विपुलो योग: ध्यानं येषां ते तथा। 'योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इति सिंह:। निरन्तरचित्तवृत्तियुक्ता इति वा। विचार्य परामृश्य अकृत्रिमा: अपौरुषी: विद्या इति यावत्। यतय: संयतनेन्द्रियग्रामा:। गा: वाच: अकृत्रिमा: कृत्रिमाभावा: वेदवाच:। षोडशपदानि। ध्येयं परमं धाम यं बुधा: च भ्रुवोर्मध्ये यं बिभ्रति आयतयोगा: यतय: अकृत्रिमा: गा: विचार्य यं प्रभुं जानन्तीत्यन्वय:। अकृत्रिमा: गा: विचार्य आयतयोगा: उत्पन्नज्ञाना: यतय: यं जानन्तीति केचिद्योजयन्ति।

प्रका.– य: स्थाणु: परममुत्कृष्टं धाम तेज:, यं स्थाणुं बुधा: ज्ञानिन: भ्रुवोर्मध्ये बिभ्रति धारयन्ति, 'भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् सन्तं परं पुरुषं उपैति। दिव्यमि'ति भगवद्वचनात् यं स्थाणुं प्रभुं आयतयोगा: दीर्घध्यानयुक्ता:। 'योग: सन्नहनोपायध्यान-संगतियुक्तिषु' इति यादव:। यतय: सन्यासिन:। अकृत्रिमा:----गा: वेदान्तवचसो विचार्य मीमांसयित्वा जानन्ति। अकृत्रिमा: गा: विचार्य आयतयोगा: निबिडब्रह्मज्ञानयुक्ता: यतय: यं प्रभुं जानन्ति इति योजना। ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि एतद्भावनयोगा: क्षेत्रज्ञात्मनोरिति वचनात्।

—•—

13. धृतमशनाय कपालम् येन च यं प्राहुरमरनायकपालम्।
परिभूतो मारोऽपि स्वविग्रहे येन भगवतोमारोपि।।

अर्थ.–धृतमिति। धृतम् अशनाय कपालम् येन च यं प्राहु: अमरनायकपालम् परिभूत: मार: अपि स्वविग्रहे येन भगवता उमा आरोपि। येन स्थाणुना अशनाय अशनं कर्तुं कपाल: शिरोस्थि धृतं च। अत्र कपालशब्देन शिर:कपालस्य विवक्षितत्वात्कपालमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देश:। 'शिरसोऽस्थि कपालं स्यात् घटादे: शकलश्च य:' इति। अशनाय अनेन पात्रस्थानीयमशुचि शिरोस्थि धृतम्, न स्वर्णपात्रादीत्यनेनास्य विषयानास्था भगवत:

सूचिता। ननु स्वर्णपात्रादिसम्पादनोचितैश्वर्याभावादस्थिधारणमित्याशङ्क्याह यमिति। यं स्थाणुं अमरनायकपालं, अमरनायका: इन्द्रादिलोकपाला:,तान् पालयतीति तथा तं प्राहु: वदन्ति जना: इति शेष:। चकारस्यात्र वा सम्बन्ध:। तथा येन मार: काम: परिभूतोऽपि दग्धश्च। तथा येन भगवता स्थाणुना। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस: श्रिय: ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरिणा'।। इति पुराणोक्तगुणैरुपेतेन स्वविग्रहे उमा पार्वती आरोपिता अधिरोपिता। मारपरिभव: पार्वत्या: स्वशरीरार्धदानं च परस्परविरुद्धमपि कृतमनेनेति अनितरजनता-साधारणचरितता उक्ता।

हृदय.–अथास्य सकलं च रूपान्तरं तत्र प्रमाणमपि दर्शयन् परस्परविरुद्धाचारत्वेन वर्णयति धृतमिति। अत्र प्रथमवाक्यगतश्चशब्दो वाक्यार्थसमुच्चयोत्तरत्रानुषञ्जनीय:। येन स्थाणुना अशनाय भोजनाय कपालं शिरोस्थि धृतं चाधारि। यस्य भिक्षा(न्ना,टन)-लब्धान्नपात्रतां कपालोऽगमदित्यर्थ:। 'कपालोऽस्त्री क्वचित् स्त्री च कपालीति शिरोस्थिनि। घटादिशकले केचित्पुन: शकलमात्रके'।। इति केशव:। अनेन निष्किञ्चनत्वस्य पलाका (?) दर्शिता। यममरनायकपालं अमरनायका इन्द्रादय:, तान् पालयतीति तथा। 'कर्मण्यण् '(पा.सू.3.2.1.) इत्यण्। जगदीश्वराणामीश्वरमित्यर्थ:। प्राहु: कथयन्ति। बुधा इति शेष:। अनेन समृद्धेरतिशय: आवेदित:। परिभूत इति अर्थाद्विभक्तिपरिणाम इति न्यायात् तृतीयान्ततया विपरिणमद् यमित्येतद् पदमत्रानुषज्यते। अथवा उत्तरवाक्याद् येनेत्येतदत्रानुकर्षणीयम्। येन स्थाणुना मारोऽपि ब्रह्मादिकीटकपर्यन्तै: प्राणिभिरनिवार्यप्रसर: कामोऽपि परिभूतश्च तृतीयनेत्राग्निना भस्मीकृत:। अपिशब्द: परिभवे कामस्य कर्मीभावेऽत्यन्तासम्भाव्यतां द्योतयति। वाक्यार्थसमुच्चायको वापिशब्द:। येन मार: परिभूतोऽपीत्यनेन विरागातिशय: प्रकाशित:। येन स्वविग्रहे स्वशरीरार्धे उमा पार्वती आरोपि स्थापिता। येन प्रेमातिशयात् शरीरार्धमपि दत्तमित्यर्थ:। अनेन रागातिशय उक्त:। परस्परविरुद्धधर्मिणां युगपदैकाधिकरण्यमुपपादयितुं विशिनष्टि भगवतेति। ऐश्वर्यादिगुणषट्कं भगम्। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस: श्रिय:। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा'। सोस्यास्तीति भगवान्। अघटितघटयितृत्वं हीश्वरत्वम्। 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति'।। इत्युक्तलक्षणो वा भगवान्। उभयथापीश्वरत्वमेव भगवत्वम्। अघटितघटयितृत्वं तत्र किमसंभाव्यमिति भाव:। अनेनास्य पाणिपादादिमद्रूपान्तरं तत्सत्तायामाप्तोक्तिलक्षणं प्रमाणं चास्तीत्युक्तं भवति।

पदार्थ.– धृतं अशनाय कपालं येन च यं प्राहु: अमरनायकपालम् परिभूत: मार: अपि स्वविग्रहे येन भगवता उमा आरोपि। येन स्थाणुना अशनाय भोजनार्थं कपालं धृतं, यं स्थाणुं अमरनायकपालं प्राहु: देवेन्द्रपालकमिति प्राहु: सर्वे जना: इति शेष:। 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यगते मणौ'। येन भगवता स्वविग्रहे स्वशरीरे उमा पार्वती आरोपि आरोहिता। अत्र च अमरनायकत्वं कपालधारणं च एतयो: विरुद्धत्वात् कामपरिभवत्वे सत्यपि स्त्रीभोगाच्च विरुद्धाभिधानात् विरोधालङ्कारो दर्शित:। उक्तञ्च 'विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनं। विरोधसाधनायैव स विरोध: स्मृतो यथा' इति।

स्पष्टार्थो.– धृतं अशनाय अशनं कर्तुं कपालं शिरोऽस्थि 'शिरसोऽस्थि कपालं स्यात् घटादे: शकलं च यत्'। इति शाश्वत:। येन स्थाणुना। यं स्थाणुं। प्राहु: वदन्ति। अमरनायकपालं अमरनायका: इन्द्रादिलोकपाला: तान्पालयतीति तथा। परिभूत: दग्ध:। मार: काम:। अपिशब्द: समुच्चये। स्वविग्रहे स्वशरीरे। येन स्थाणुना। भगवता, 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस: श्रिय: ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तभगयुक्तेन। उमा पार्वती आरोपि आरोपिता। आरोपयते: कर्मणि लुङ्। षोडशपदानि। येन अशनाय कपालं च धृतम्। यं अमरनायकपालं प्राहु:, येन मार: परिभूत: भगवता येनापि स्वविग्रहे उमा आरोपीत्यन्वय:।

प्रका.– येन स्थाणुना अशनाय भोजनार्थं कपालं शिरोऽस्थि। 'शिरसोऽस्थि कपालं स्यात् घटादे: शकलं च यत्'। इति शाश्वतकोशे। यं स्थाणुं अमरनायकपालं देवश्रेष्ठमाहु: सर्वे। 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यगते मणा'विति महेश्वर:। येन भगवता पूज्येन स्थाणुना 'भगवान् बुद्धपूज्ययो'रिति प्रताप:। मारोऽपि कामोऽपि परिभूत: पराजित:। येन भगवता स्वविग्रहे स्वशरीरे उमा पार्वती आरोहिता। अत्र च कपालधारणामरनायकत्वयो: कामपरिभवस्त्रीसङ्गयोश्च विरुद्धयो: अभिधानाद्विरोधोऽलङ्कारो दर्शित:। उक्तं च–'विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनं। विरोधसाधनायैव स विरोध: स्मृतो यथा' इति।

—•—

14. व्रतममलं कापालं येन धृतं यो ममर्द लङ्कापालम्।
यदुरसि कुम्भीनस्य: स्वपन्ति यो भेदकश्च कुम्भीनस्य।।

अर्थ.–व्रतमिति। व्रतम् अमलम् कापालम् येन धृतम् य: ममर्द लङ्कापालम् यदुरसि कुम्भीनस्य: स्वपन्ति य: भेदक: च कुम्भीनस्य। येन स्थाणुना अमलं निर्मलं कापालं कपालसम्बन्धि कापालं व्रतं शैवागमसिद्धम् धृतम्। तथा य: लङ्कापालं लङ्कां पालयतीति लङ्कापालो रावणस्तं ममर्द मर्दितवान्। सकलजगदुपद्रवकारिणो रावणस्यामितबलशालिनोऽपि योऽभिमानं मर्दितवानित्यर्थ:। तथा यदुरसि यस्योर:स्थले कुम्भीनस्य: लोहितसर्पाणां स्त्रिय:। 'कुम्भीनसो लोहिताहि: कृष्णसर्प: कुलत्थक: 'इति यादव:। स्वपन्ति निद्रान्ति। तथा य: कुम्भीनस्य गजश्रेष्ठस्य गजासुरस्येति यावत्। भेदकश्च भेदकर्ता च। स्थाणोर्गजासुरहन्तृत्वं पुराणप्रसिद्धम्।

हृदय.–अथ त्रयोदशभि: श्लोकै: साधितसत्ताकस्येश्वरस्यापादानं प्रकाशयन् वर्णयति व्रतमिति। अत्र एकोद्योतको बहूनामन्त्य: इति न्यायात् अन्त्यस्थित: चशब्द: प्रतिवाक्यमभिसंबध्यते। येनामलं निर्मलं कापालं कपालसंबधि शैवागमप्रसिद्धं व्रतमभङ्ग्यानुष्ठानं धृतं च। यो लङ्कापालं रावणं ममर्द च पीडितवान्। भुजबलमदेन कैलासमुद्धृत्योत्क्षिपन्तं रावणं पर्वताधो निपात्य उपरिस्थितपर्वततया निश्चेष्टमकरोदित्यर्थ:। यदुरसि यस्योर:स्थले कुम्भीनस्य: हारादिवद्भूषणतां प्राप्ता नागस्त्रिय: स्वपन्ति च निद्रां कुर्वन्ति। उर:स्थलाधिकरणाया निद्राया: स्त्रीणामौचित्यात् कुम्भीनसीनामुपादानम्। कुम्भीनस:

सर्पविशेषः 'कुम्भीनसो लोहिताहिः कृष्णसर्पः कुलत्थकः' इति यादवः। स च विशेषोपादानस्यानुपयोगात् सर्पसामान्यं लक्षयति। यः कुम्भीनस्य कुम्भीनां गजानामिनः स्वामी कुम्भीनः गजासुर इत्यर्थः तस्य भेदकश्च प्राणहारी।

पदार्थ.–व्रतं अमलं कापालं येन धृतं यः ममर्द लङ्कापालं यदुरसि कुम्भीनस्यः स्वपन्ति यः भेदकः च कुम्भीनस्य। येन स्थाणुना अमलं निर्मलं निर्दोषं कापालं व्रतं धृतं, यः स्थाणुः लङ्कापालं रावणं ममर्द चूर्णितवान्, स्वनिवासभूतकैलासोद्धरणकोपादित्यर्थः। यदुरसि यस्य स्थाणोर्वक्षसि कुम्भीनस्यः सर्पस्त्रियः स्वपन्ति शेरते। कुम्भीनसी विषज्वालारूपदृष्टिभुजङ्गमे। इति महेश्वरः। यः स्थाणुः कुम्भीनस्य कर्मणि षष्ठी भेदकः भेत्ता, कुम्भीनं गजेन्द्रं विदारितवानित्यर्थः।

स्पष्टार्थो.– व्रतं नियमविशेषः। अमलं स्वच्छं। कापालं कपालसम्बन्धि। कापालं व्रतं शैवागमसिद्धं। येन स्थाणुना। यः स्थाणुः। ममर्द पीडयामास। लङ्कापालं रावणं। यदुरसि यस्योरःस्थले। कुम्भीनस्यः सर्पस्त्रियः। 'कुम्भीनसो लोहिताहिः कृष्णसर्पः कुलस्थकः' इति यादवः। स्वपन्ति निद्रायन्ति। यः स्थाणुः। भेदकः भेत्ता। कुम्भीनो गजश्रेष्ठः। गजासुर इत्यर्थः, तस्य। पञ्चदश पदानि। येनामलं कापालं व्रतं धृतं यः लङ्कापालं ममर्द, कुम्भीनस्यः यदुरसि स्वपन्ति यः कुम्भीनस्य च भेदकः।

प्रका.– येन स्थाणुना अमलं निर्दोषं कापालं व्रतं धृतं वामकलाकुलादिष्वेकं कापालं व्रतमिति शैवागमे श्रवणात्। यः स्थाणुः लङ्कापालं रावणं ममर्द चूर्णितवान्। स्वनिवासकृतकैलासोद्धरणकोपात्। यदुरसि यस्य स्थाणोर्वक्षसि कुम्भीनस्यः सर्पाः स्वपन्ति शेरते। 'कुम्भीनसी विषज्वालारूपदृष्टिभुजङ्गमे' इति महेश्वरः। यश्च स्थाणुः कुम्भीनस्य इति कर्मणि षष्ठी। भेदकः भेत्ता। कुम्भीनं गजेन्द्रं दारितवानित्यर्थः। वाराणस्यां गजरूपिणं असुरं हत्वा तस्य चर्म स्ववस्त्रं कृतवानिति पुराणे प्रसिद्धिः।

—•—

15. यस्य विलोकनदीप्ता लोका यस्यापदमरलोकनदी प्ताः।
योऽकृत कृत्या वासः कैलासे यस्य सौख्यकृत्यावासः।।

अर्थ.– यस्येति। यस्य विलोकनदीप्ताः लोकाः यस्य आपत् अमरलोकनदी प्ताः यः अकृत कृत्या वासः कैलासे यस्य सौख्यकृति आवासः। यस्य स्थाणोर्विलोकनेन दर्शनेन दीप्ताः प्रज्वलिताः लोकाः भूरादयः, तथा अमरलोकनदी देवलोकनदी गङ्गा यस्य स्थाणोः प्ताः जटाः, 'अथ प्ता जालिनी जटा' इति यादवः। आपत् प्राप्तवती। तथा यः कृत्या गजचर्मणा वासः वस्त्रं अकृत कृतवान्। तथा सौख्यकृति सुखकारिणि कैलासे यस्यावासः मन्दिरम्। यस्य विलोकनदीप्ता इत्यस्यायमर्थः। लोकाः यस्य विलोकनेन दीप्ताः प्रज्वलिताः इति। चक्षुषामादित्यादिरूपत्वात्। यद्वा यस्य विलोकनोत्पन्ना इति। यथाह वाचस्पतिः–वीक्षितमेतस्य पञ्चभूतानि इति।

हृदय.–यस्येति। पूर्वश्लोकाच्चशब्दोऽत्रानुषज्यते। लोका भूरादय: यस्य स्थाणो: विलोकनदीप्ताश्च विलोकनेन सर्गोन्मुखस्पन्दशक्तिमात्रपरमार्थेन ईक्षणेन दीप्ता: प्रकाशमाना:, लब्धसत्ता इति यावत्। 'यस्याहुरीक्षणमिदं विश्वं नैगमसूक्तय:' इति। यद्वा विलोक-नैस्तेजस्त्रयात्मकैर्नयनैर्दीप्ता: भवन्ति। अमरलोकनदी यस्य प्ता: जटा: आपच्च प्राप्तवती। अयमर्थ:। भगीरथप्रार्थनया स्वर्लोकाद् भूलोकमवतरन्ती गङ्गा स्वप्रवाहप्रपात-धारणसामर्थ्यवतोऽन्यस्याभावात् तद्धारणे शक्तिमतो यस्य मूर्धनि पपातेति। य: कृत्या करिण: व्याघ्रस्य वा चर्मणा वास: वस्त्रं अकृत कृतवान्। यस्य कैलासे कैलासाख्ये गिरौ। आवासश्च निवासो भवति। तत्र हेतु: सौख्यकृतीति। सुखमेव सौख्यं, चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यङ्। यद्वा सुखयतीति सुख: पचाद्यच्, तस्य भाव: सौख्यम्, तत्करोतीति सौख्यकृत्।

पदार्थ.– यस्य विलोकनदीप्ता लोका: यस्य आपत् अमरलोकनदी प्ता: य: अकृत कृत्या वास:, कैलासे यस्य सौख्यकृति आवास:। लोका: भूरादय: यस्य स्थाणो: विलोकनदीप्ता: आलोकनदीप्ता: प्रकाशिता:, चन्द्रादित्याग्निनेत्रत्वादित्यर्थ:। अमरलोकनदी गङ्गा यस्य स्थाणो: प्ता: जटा: आपत् प्राप्तवती। य: कृत्या चर्मणा वास: वस्त्रं अकृत कृतवान्। 'असृग्धराजिनं चर्म कृत्तिस्तत्परिकीर्तिता'। इति हलायुध:। यस्य स्थाणो: सौख्यकृति सुखकरे कैलासे आवास: स्थिति:।

स्पष्टार्था.–यस्य स्थाणो:। विलोकनदीप्ता: दर्शनेन ज्वलिता:। लोका: भूरादय:। आपत् प्राप्ता। अमरलोकनदी गङ्गा। प्ता: जटा। 'अथ प्ता जालिनी जटा'। इति यादव:। अकृत कृतवान्। कृत्या गजचर्मणा। कृत्तिश्चर्मत्वक्, 'चर्मत्वक् च भूर्जिकृत्तिकायां भवेदि'ति प्रताप:। वास: वस्त्रं। सौख्यकृति सौख्यकारिणि। आवासो मन्दिरम्। पञ्चदश पदानि। लोका: यस्य विलोकनदीप्ता: अमरलोकनदी यस्य प्ता: आपत् य: कृत्या वासं अकृत यस्यावास: सौख्यकृति कैलासे इत्यन्वय:। यस्य विलोकनदीप्ता: लोका: इत्यस्यायमर्थ: निरीक्षणमात्रेणोत्पन्ना: दग्धा वा। यथाह वाचस्पति:–निश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्चभूतानीति।

प्रका.–लोका: भूरादय: यस्य स्थाणो: विलोकनदीप्ता: आलोकनेन प्रकाशिता: अमरलोकनदी गंगा यस्य स्थाणो: प्ता: जटा: आप प्राप्तवती, य: कृत्या चर्मणा। 'असृग्धराजिनं चर्म कृत्ति त्वक् परिकीर्तित'मिति हल:। वास:-------अकृत कृतवान्। यस्य स्थाणो: सौख्यकृति सुखप्रदे कैलासे आवास: स्थिति:।

—•—

16. योऽवति गामपि नाकम् यस्य करग्राह्यतां जगाम पिनाकम्।
यो ख्यात: परशौच: श्मशाननिलयोऽपि यो रत: परशौ च।।

अर्थ.– योऽवतीति। य: अवति गां अपि नाकं यस्य करग्राह्यतां जगाम पिनाकम् य: ख्यात: परशौच: श्मशाननिलय: अपि य: रत: परशौ च। य: गां भूमिं नाकं स्वर्गं अपि, अपि: समुच्चये। अवति रक्षति। तथा पिनाकोऽजगवाख्यं धनु: यस्य स्थाणो: करग्राह्यतां

हस्तेन ग्राह्यत्वं जगाम गतम्। यद्यपि 'पिनाकोऽजगवं धनुः' इत्यमरसिंहवचनात् पुंस्त्वं पिनाकशब्दस्य तथापि 'पिनाकोऽस्त्री' इति वचनात् नपुंसकत्वमप्यविरुद्धम्। तथा यः परशौचः, परं उत्कृष्टं शौचं शुद्धत्वं यस्य सः परशौचः ख्यातः प्रसिद्धः। श्मशानवासित्वेपि श्रुतिस्मृत्यादिषु नित्यशुद्धतया प्रसिद्ध इत्यर्थः। लोके यः श्मशानवासी तस्य अशुचिता प्रसिद्धा, अयं तु न तथेत्यर्थः। तथा यः परशौ कुठारे रतः तत्परः।

हृदय.—य इति। अपिरनुक्तसमुच्चयार्थः। यः स्थाणुः नाकं स्वर्गं गां भूमिं अपिशब्दादन्तरिक्षं च अवति रक्षति। पिनाकं पिनाकाख्यं धनुः यस्य करग्राह्यतां त्रिलोकरक्षायै करेण उपादेयतां जगाम च गतवत्। 'पिनाकः श्रीमहादेवचापे शूलाह्वयायुधे। रजोवर्षे च दण्डे च' इति केशवः। यः श्मशाननिलयः श्मशानं पितृवनं तदेव निलयो वासस्थानं यस्य सः तथा। श्मशानवास्यपि परशौचः अत्यन्तशुद्धः। ख्यातश्च लोके वेदे च प्रसिद्धः। लोके हि कश्चित् श्मशानवासी चेदशुद्ध एव भवति। अयन्तु प्रत्युत श्मशानवासित्वेऽपि नित्यशुद्ध एव। अनेनास्य लोकोत्तरस्वभावतोक्ता। यः परशौ कुठारे दैत्यशिरच्छेदनसाधकतमे रतश्च रक्तो भवति।

पदार्थ.— यः अवति गां अपि नाकं यस्य करग्राह्यतां जगाम पिनाकं यः ख्यातः परशौचः श्मशाननिलयः अपि यः रतः परशौ च। यः स्थाणुः गां भुवं नाकं स्वर्गं अपि अवति रक्षति पिनाकं धनुः यस्य स्थाणोः करग्राह्यतां जगाम करग्राह्यमभूत्। यः स्थाणुः श्मशाननिलयोऽपि पितृवनगृहोऽपि परशौचः उत्कृष्टशुचिकरः ख्यातः प्रसिद्धः। यः परशौ टङ्के रतः। -----------मात्राने इति रत्नकोशः।

स्पष्टार्था.—यः अवति रक्षति। गां भूमिं अपिस्समुच्चये। नाकं स्वर्गं। करग्राह्यतां हस्तेन गृहीतत्वं। जगाम गतं। पिनाकं अजगवापरपर्यायं धनुः। ख्यातः श्रुतिस्मृत्यादौ प्रसिद्धः। परशौचः परमुत्कृष्टं शौचं शुद्धत्वं यस्य सः तथा। नित्यशुद्ध इत्यर्थः। रतः तत्परः। परशौ कुठारे। अष्टादश पदानि। यो गां नाकं अपि अवति पिनाकं यस्य करग्राह्यतां जगाम श्मशाननिलयोऽपि यः परशौचः ख्यातः यः परशौ रतः इत्यन्वयः।

प्रका.—यः स्थाणुः गां भुवं नाकं स्वर्गं अपि। स्वर्गे भुव्यम्बरे नाक इति। अवति रक्षति। पिनाकोऽजगवं धनुः त्रिशूलं वा। यस्य स्थाणोः करग्राह्यतां जगाम करग्राह्यमभूत्। 'पिनाकः शाङ्करे चापे त्रिशूले चापमात्रके' इति। यः स्थाणुः श्मशाननिलयोऽपि पितृवनगृहासक्तोऽपि परशौचः उत्कृष्टः शुचिकरः ख्यातः प्रसिद्धः यः परशौ टङ्के रतः।

—•—

17. यस्य च वैकुण्ठेषु स्नेहो यस्यारिराहवे कुण्ठेषुः।
गळिनोऽच्चारावेण स्फुटमटता यस्य दोष्णि चारावेणः।।

अर्थ.— यस्येति। यस्य च वैकुण्ठेषु स्नेहः यस्य अरिः आहवे कुण्ठेषुः गळिना उच्चारावेण स्फुटं अटता यस्य दोष्णि चारौ एणः। यस्य स्थाणोः वैकुण्ठेषु द्रोणपुष्पेषु स्नेहश्च अस्तीति शेषः। तथा यस्य शत्रुः आहवे युद्धे कुण्ठेषुः, कुण्ठः प्रतिहतः इषुः यस्येति विग्रहः। एतच्च

इतरायुधकुण्ठीभवनस्याप्युपलक्षणम्, अत्र भवतीति शेषः। यस्य स्थाणोः दोष्णि हस्ते एणः मृगः अस्तीति शेषः। कीदृशे चारौ सुन्दरे दोर्विशेषणमेतत्। कीदृशस्य। गलिना वृषभेण वाहनभूतेन स्फुटं भक्तजनप्रत्यक्षं यथा भवति तथा अटतः गच्छतः, सर्वत्रेति शेषः। कीदृशेन गळिना उच्चारावेण, उच्चोऽतिमहानारावः शब्दो यस्येति विग्रहः, तेन।

हृदय.– यस्येति। यस्य वैकुण्ठेषु द्रोणपुष्पेषु स्नेहश्च आत्मानमलङ्कर्तुं प्रीतिर्भवति। यस्यारिः शत्रुः आहवे युद्धे कुण्ठेषुश्च शरव्यभेदाक्षमः इषुर्यस्य सः तथा। आयुधान्तरोपलक्षणमिषुग्रहणम्। कुण्ठायुध इत्यर्थः। यस्य चारौ दुष्टनिग्रहकरत्वात् सुन्दरे दोष्णि भुजाग्रे एणश्च मृगो विद्यते। कीदृशस्य उच्चारावेण भगवद्वाहनताजातगर्वतया उच्चैस्तरः आरावः हुंभानादो यस्य तादृशेन गलिना वृषेण स्फुटं यथा भवति तथा अटतः गच्छतः।

पदार्थ.–यस्य च वैकुणठेषु स्नेहः यस्य अरिः आहवे कुण्ठेषुः गलिना उच्चारावेण स्फुटं अटतः यस्य दोष्णि चारौ एणः। श्वेतः कुठेरकः स्यात् वैकुण्ठः क्षुद्रपाटकश्चेति मदनाद्रौ।? यस्य स्थाणोःअरिः शत्रुः आहवे युद्धे कुण्ठेषुः कृत्तशरः, उच्चारावेण महाध्वनिना गलिना वृषभेण स्फुटं अटतः गच्छतः यस्य स्थाणोः चारौ भद्रे दोष्णि हस्ते एणः अस्ति। अस्तीति द्रष्टव्यं। 'यत्र नान्या क्रिया तत्र भवत्यस्तीति युज्यते'। इति वचनात्।

स्पष्टार्था.–यस्य वैकुण्ठेषु द्रोणपुष्पेषु 'तृतीयस्तु महाद्रोणस्तम्बो देवस्तुतस्तथा वेकुण्ठश्चेति क----श्शब्दैः पर्यायवाचकैः' इत्यभिधानमञ्जरी। स्नेहः प्रीतिः। अरिः शत्रुः। आहवे युद्धे। कुण्ठेषुः कुण्ठः प्रतिहतो इषुश्शरो यस्येति विग्रहः। गळिना वृषभेण। उच्चारावेण उच्चः आरावश्शब्दो यस्य गळिविशेषणम् अटतः दोष्णि हस्ते चारौ भद्रे एणः मृगः। षोडशपदानि। वैकुण्ठेषु यस्य स्नेहः यस्यारिराहवे कुण्ठेषुः गळिना स्फुटमटतो यस्य दोष्णि एण इत्यन्वयः।

प्रका.–यस्य स्थाणोः वैकुण्ठेषु शंखपुष्पसदृशेषु पुष्पविशेषेषु स्नेहः प्रीतिः। 'श्वेतः कुठेरकः स्याद्वैकुण्ठः क्षुद्रवर्णके'। इति। तथेति। मर्दनादौ यस्य अरिः शत्रुः। आहवे युद्धे कुण्ठेषुः कृत्तशिरः। उच्चारावेण उन्नतध्वनिना गलिना वृषभेण स्फुटमटतः गच्छतः यस्य स्थाणोः चारौ भद्रे दोष्णि हस्ते एणो मृगोऽस्तीति द्रष्टव्यम्। 'यत्र नान्यक्रिया तत्र भवतीति युज्यते 'इति वचनात्।

—•—

18. यं वा काली नमति स्कन्दोंऽशो यस्य योऽम्बिकालीनमतिः।
यश्च विनायकतातः प्रमथाः येनोद्धृताः विनायकतातः।।

अर्थ.–यमिति। यम् वा काली नमति स्कन्दः अंशः यस्य यः अम्बिकालीनमतिः यः च विनायकतातः प्रमथाः येन उद्धृताः विनायकतातः। यं स्थाणुं कालीति पार्वती भद्रकाली वा। 'काली गौर्यां क्षारकीटे कालिकामातृभेदयोः' इति प्रतापः। नमति वा प्रणमति वा। वाशब्दः समुच्चये। 'वा विकल्पोपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु' इति हि निपातसूत्रम्। तथा यस्यांशः भागः

स्कन्दः सुब्रम्हण्यः स्थाणोरंशो हि सुब्रह्मण्यः तस्य स्थाणुपुत्रत्वादित्यर्थः। तथा यः अम्बिकालीनमतिः, अम्बिका पार्वती तस्यां लीना आसक्ता मतिः यस्येति विग्रहः। तथा यः विनायकतातश्च, विनायकस्य गणेशस्य तातः पिता च। तथा येन स्थाणुना प्रमथाः भूतगणाः विनायकतातः,विगतो नायकः स्वामी येषां ते विनायकाः तेषां भावो विनायकता तस्मात् विनायकतातः। विशिष्टनायकत्वाद्धेतोः उद्धृताः उत्कर्षेण धृताः पोषिताः। स्थाणुनायकत्वात्तेषां अपरिभवेन वर्द्धनमित्यर्थः।

हृदय.– यमिति। वाशब्दः समुच्चये। यं स्थाणुं काली भद्रकाली नमति वा नमस्करोति। स्कन्दो गुहो यस्यांशो वा पुत्रतया स्थितः एकदेशः। यः स्थाणुः अम्बिकालीनमतिः वा अम्बिकायां पार्वत्यां सक्तचित्तः। यो विनायकतातश्च विनायकस्य गणपतेः पिता भवति। येन प्रमथाः भूतगणाः विनायकतातः विगतो नायकः येभ्यस्ते विनायकाः, तेषां भावो विनायकता, तस्या भयहेतोः उद्धृताश्च रक्षिता अभवन्। स्वेन नाथवन्तः कृता इत्यर्थः। यः भृत्यकलत्रपुत्रपरिवृतो लौकिकीं वृत्तिमनुवर्तत इत्यर्थः।

पदार्थ.–यं वा काली नमति स्कन्दः अंशः यस्य यः अम्बिकालीनमतिः यः च विनायकतातः प्रमथाः येन उद्धृताः च विनायकतातः। यं स्थाणुं काली वा भद्रकाली च नमति नमस्करोति, स्कन्दः सुब्रह्मण्यश्च यस्य स्थाणोः अंशः अवतारः, यः स्थाणुः अम्बिकालीनमतिः पार्वत्यां लीनचित्तः यः विनायकतातः विनायकपिता, प्रमथाः भूतगणाः येन विनायकेन उद्धृताः अतः अस्मात् कारणात् विनायकतापि नष्टनायकत्वं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः।

स्पष्टार्था.–यः स्थाणुः चस्समुच्चये। वा विकल्पोपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु इति निपातसूत्रं। काली पार्वती भद्रकाली वा। काली गौर्यां क्षारकीटे कालिकामातृभेदयोरिति प्रतापः। नमति प्रणमति। स्कन्दस्सुब्रह्मण्यः। अंशः भागः अंशावतार इत्यर्थः। अम्बिकालीनमतिः पार्वतीसक्तचित्तः। विनायकतातः विनायकस्य पिता। प्रमथाः भूताः। उद्धृताः उत्कर्षेण धृताः पोषिताः। विनायकता विशिष्टनायकत्वं आढ्यत्वमित्यर्थः। अतः अस्मात्कारणात् कालिनतत्वादेः। विनायकतात इत्येकपदम्। विधुतो नायकः स्वामी यस्य तद्विनायकं तस्य भावस्तत्तास्य। येन प्रमथाः विनायकतातः उद्धृताः इति सम्बन्धः। अस्मिन् पक्षे षोडश पदानि। सप्तदशपदानि। काली च यं नमति स्कन्दः यस्य अंशः यः अम्बिकालीनमतिः यश्च विनायकतातः येन प्रमथाः उद्धृताः अतः यस्य विनायकता इति पञ्चधा वाक्यभङ्गः।

प्रका.–यं स्थाणुं काली गौरी भद्रकाली वा। 'काली गौर्यां क्षारकीटे कालिकामातृभेदयो'रिति प्रतापः। नमति नमस्करोति। यस्य वा स्थाणोरंशः अवतारः स्कन्दः सुब्रह्मण्यः, यः स्थाणुः अम्बिकालीनमतिः पार्वत्यां लीनचित्तः,यश्च स्थाणुः विनायकतातः। 'प्रमथास्तु गणाः स्मृताः' इति। स एव। अतोस्मात्कारणात् अस्य विनायकत्वम्।

—•—

19. यत्समवेता लाळ्या जगतैव गणा युताश्च वेताळाळ्या।
उच्चा नीचा मुण्डीभूताः प्रेताश्च डाकिनी चामुण्डी।।

अर्थ.– यत्समवेता इति। यत्समवेताः लाल्याः जगता एव गणाः युताः च वेताळाळ्या उच्चाः नीचाः मुण्डीभूताः प्रेताः च डाकिनी चामुण्डी। यत्समवेताः येन समवेताः संयुक्ताः सन्तो गणाः प्रमथाः जगतैव एवकारोभिव्याप्त्यर्थः। जगद्वासिसकलजनैरपि लाल्याः लालनीयाः प्रशंसनीयाः इत्यर्थः। भवन्तीति शेषः। कीदृशाः, वेताळाळ्या वेताळपङ्क्त्या युताः सहिताः वेताळाळिरपि यत्समवेता लाल्या भवतीत्यर्थः। तथा प्रेताश्च यत्समवेता लाल्या इति पूर्वार्द्धादाकृष्य योज्यम्। तथा डाकिन्यपि नाम राक्षसी यत्समवेता लाल्या। तथा चामुण्डी च मातृष्वेका समवेता लाल्या भवतीति योज्यम्। कीदृशाः प्रेताः–उच्चाः उन्नताः नीचाः ह्रस्वाः तथा मुण्डीभूताश्च कृतशिरोवपनाः। उच्चा नीचा इति विशेषणद्वयं डाकिनीचामुण्ड्योरपि सम्भवति अविसर्गान्तत्वेन विच्छेदसम्भवात्।

हृदय.–यत्समवेता इति। एवकारो भिन्नक्रमोऽन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति। गणाः श्रीभूतगणाश्च प्रेताः गणविशेषाः डाकिनी चामुण्डी च यत्समवेता एव येन स्थाणुना समवेताः परिवारतया संबद्धा एव जगता जगद्वासिना जनेन लाल्याः अभिनन्दनीयाः वन्द्या इति यावत्। भवन्तीति शेषः। अत्र डाकिनी चामुण्डीति जातिपरो निर्देशः डाकिन्यः चामुण्ड्यश्च इत्यर्थः। तामसजातित्वान्निकृष्टा अपि भूतप्रेतादयः यत्संबन्धाद्वन्द्या भवन्तीत्यर्थः। गणं विशिनष्टि युता इति। वेतालाल्या वेताला नाम पिशाचविशेषाः तेषामाल्या समूहेन चशब्दादनुक्तैः कूश्माण्डादिभिश्च युताः। वेतालालिरपि यत्समवेता यत्संबद्धा लाल्या भवतीत्यर्थः। तथा उच्चाः गगनतलपर्यन्तदीर्घाः नीचाः वामनाः मुण्डीभूताः कृतशिरोवपनाः विकृताननाकाराः इत्यर्थः। यत्संबन्धात् हीनानामपि उत्कर्षः,तस्योत्कर्षः (किं) कथ्यतामिति भावः।

पदार्थ.– यत्समवेताः लाल्याः जगता एव गणा युताः च वेतालाल्या उच्चाः नीचाः मुण्डीभूताः प्रेताः च डाकिनी चामुण्डी। गणाः यत्समवेताः यद्भगवत्समवेताः जगता त्रैलोक्येन लाल्याः श्लाघनीयाः इत्यर्थः। वेतालाल्या युताश्च गणविशेषणं, वेतालपङ्क्त्या संयुताश्चेत्यर्थः। कीदृग्भूतगणा इत्यत आह– उच्चाः नीचाः अनेकाः नीचाः इत्यर्थः। मुण्डीभूताः अपनीतकेशाः, डाकिनी चामुण्डी च इत्येते जगता लाल्या बभूवुरित्यर्थः।

स्पष्टार्था.–यत्समवेताः। यस्मिन् वर्तमानाः। लाल्याः लालनीयाः पूज्याः इत्यर्थः। गणाः प्रमथाः। युताः मिश्रिताः वेताळाल्या वेताळीनां श्रेण्या। उच्चाः उन्नताः नीचाः ह्रस्वाः। मुण्डीभूताः कृत्तशिरःकेशाः। डाकिनी राक्षसी। चामुण्डी मातृविशेषः। पञ्चदश पदानि। यत्समवेताः वेताळाल्या युताः गणाश्च जगता लाल्याः एव प्रेताश्च डाकिनी चामुण्डी च समवेताः लाल्येत्यन्वयः। उच्चादिविशेषणत्रयं गणे प्रेतेषु च योज्यम्।

प्रका.– यत्समवेताः येन स्थाणुना समवेताः सहिताः वेतालाल्या वेतालपङ्क्त्या आवृताः उच्चाः उन्नताः नीचाः अल्पाः मुण्डीभूताः अपनीतकेशा गणाः प्रमथाः 'समूहे प्रमथे गणे' इति महेश्वरः। जगता मान्याः इति यावत्। यत्समवेते डाकिनी चामुण्डी इत्येते जगता लाल्ये।

20. येन सशङ्कालस्यः श्वेतो जुगुपे गतो वशं कालस्य।
सोऽपि रयादक्षेपि प्रकटफला यन्निराक्रिया दक्षेऽपि।।

अर्थ.–येनेति। येन सशङ्कालस्यः श्वेतः जुगुपे गतः वशम् कालस्य सः अपि रयात् अक्षेपि प्रकटफला यन्निराक्रिया दक्षे अपि। येन स्थाणुना श्वेतो नाम कश्चित् ब्राह्मणः जुगुपे रक्षितः। न नु किमिदं श्वेतो जुगुप इति विशेषणवचनम्, सर्वेऽपि स्थाणुना रक्षिता एवेत्याशङ्क्य विशेषमाह सशङ्कालस्य इति। शङ्का भयमालस्यं दुःखं, ताभ्यां युक्त इत्यर्थः। तत्रापि हेतुर्गत इति। कालस्य मृत्योः वशमधीनत्वं गतः प्राप्तः। श्वेतो नाम ब्राह्मणः मृत्युवशमुपगतत्वात् तं किल स्वभक्तं शिवो ररक्ष मृत्युं हत्वेति पौराणिकी प्रसिद्धिः। तथा येन सः कालः रयात् वेगेन अक्षेपि निरस्तः हिंसितः अपि। अपिः समुच्चये। कालहननमपि येन कृतमित्यर्थः। तथा यन्निराक्रिया यस्य स्थाणोर्निराकरणं यज्ञभागाप्रदानादिलक्षणा दक्षे अपि दक्षप्रजापतावपि सकलजगद्वन्द्ये प्रकटफला प्रत्यक्षफला। निन्दाफलं च क्रतुध्वंसशिरछेदादि दक्षेप्यभूत्, किं पुनरन्येष्वित्यपिशब्दार्थः।

हृदय.– शिवभक्तः श्वेतो नाम कश्चित् ब्राह्मणो बभूव तं मृत्युना ग्रस्यमानं भीतं शरणार्थिनं आलोक्य परमकारुणिको भगवान् मृत्युं हत्वा तं रक्षितवानिति पौराणिकी प्रसिद्धिः। तदेतदाह येनेति। येन स्थाणुना श्वेतो जुगुपे रक्षितः। कीदृशः। सशङ्कालस्यः शङ्का भयं तज्जनितं वैवश्यमालस्यं तेन सह वर्तमानस्तथा। तत्र हेतुः गतो वशं कालस्येति। कालस्य मृत्योः वशं विधेयतां प्राप्तः। किञ्च स्वभक्तपरिबुभूषालक्षणापराधी कालोऽपि येन स्थाणुना रयात् झटिति अक्षेपि निरस्तः। निगृहीत इति यावत्। भगवन्निराकरणे कस्यापि न सौख्यमित्याह प्रकटेति। यन्निराक्रिया यज्ञभागाप्रदानादिलक्षणा निन्दा दक्षेऽपि निखिलजगद्वन्द्ये दक्षप्रजापतावपि प्रकटफला किं पुनरन्येषु। प्रकटं प्रत्यक्षीभूतं फलं कार्यं यस्याः सा तथा। 'फलं फाले धने वीर्ये निष्पत्तौ भागलाभयोः। सस्ये हेतुकृते चर्मसंज्ञशस्त्रनिवारणे।। शस्त्राणां च मुखे' इति केशवः।

पदार्थ.–येन सशङ्कालस्यः श्वेतः जुगुपे गतः वशं कालस्य सः अपि रयात् अक्षेपि प्रकटफला यन्निराक्रिया दक्षे अपि। येन स्थाणुना सशङ्कालस्यः–भयालस्यसहितः कालस्यान्तकस्य वशं गतः प्राप्तः श्वेतो नाम कश्चन द्विजः जुगुपे रक्षितः। शिवमुद्दिश्य श्वेते तपः कुर्वति सति कालस्तमप्यपीडयत्तस्मात्तं रक्षितवानिति पुराणे कथितम्। येन स्थाणुना सोऽपि सः कालोऽपि रयात् वेगात् अक्षेपि निराकृतः। यन्निराक्रिया दक्षे अपि दक्षप्रजापतावपि प्रकटफला व्यक्तफला, भगवदवमानाद्दक्षस्य क्रतुः भ्रष्टोभूदिति पुराणे प्रसिद्धः।

स्पष्टार्था.–येन सशङ्कालस्यः शङ्कया भयेन आलस्येन दुःखेन च युक्तः। श्वेतो नाम कश्चित् ब्राह्मणः। जुगुपे रक्षितः। वशं आयत्तत्वं। गतः प्राप्तः। कालस्य मृत्योः। श्वेतपीडकः कालः। रयात् वेगात्। अक्षेपि निरस्तः। प्रकटफला प्रत्यक्षफलयुक्ता। यन्निराक्रिया येन कृतं निराकरणं। दक्षे प्रजापतौ। अपिस्समुच्चये। षोडश पदानि। येन कालस्य वशं गतः जुगुपे

सोपि येन रयात् अक्षेपि यन्निराक्रिया दक्षेऽपि प्रकटफला इति त्रेधा वाक्यभङ्ग:। शिवमुद्दिश्य तपश्चरत: श्वेतस्य मृत्युहरणं दक्षयज्ञनिराकरणं च पुराणप्रसिद्धम्।

प्रका.–येन स्थाणुना सशङ्कालस्य: भयालस्यसहित:, शङ्का वितर्के वित्रासेष्विति प्रताप:। कालस्यान्तकस्य वशं प्राप्त: श्वेतो नाम कश्चित् द्विज: जुगुपे रक्षित:। शिवमुद्दिश्य श्वेते तप: कुर्वति सति कालस्तमपि अपीडयत्, तस्मात् तं रक्षितवानिनिति कथा पुरा कथिता। येन स्थाणुना स: कालोऽपि रयात् वेगात् अक्षेपि निराकृत:। यन्निराक्रिया यस्य स्थाणोर्निराकरणं दक्षेऽपि दक्षप्रजापतावपि प्रकटफला व्यक्तनाशफलं भगवदनादराद्दक्षस्य क्रतुभ्रेषोऽभूदिति पुराणे प्रसिद्धत्वात्।

—•—

21. येन रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसोत्पाट्यते [1]स्म पूष्णो दन्त:।
द्युसदामध्यक्षेऽपि क्रुध्यत्यात्मा यतोऽलमध्यक्षेपि।।

अर्थ.– पूष्णोऽपि भगवन्न्यक्कारफलं जातमित्याह येनेति। येन रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसा उत्पाट्यते स्म पूष्ण: दन्त: द्युसदां अध्यक्षे अपि क्रुध्यति आत्मा यत: अलं अध्यक्षेपि। येन द्युसदां देवानां अध्यक्षे अधिपतौ इन्द्रे क्रुध्यति भवकृतदेवजनपीडनसन्दर्शनेन क्रोधं कुर्वति सत्यपि तमनादृत्य पूष्ण: पूषसंज्ञकस्य देवस्य द्वादशादित्येष्वेकस्य दन्त: दशनं उत्पाट्यते स्म उत्पाटित:। स्मसंयोगाल्लट्प्रयोग:। दन्तोत्पाटनकथनं च भगनेत्रोत्पाटनदक्ष-शरीरोत्पाटनादीनामुपलक्षणमिति द्रष्टव्यम्। अथाह व्यासो वायवीयपुराणे, पूष्णो दशनरेखां तु दीप्तां मुक्तावलीमिव।

जघान धनुष: कोट्या स तेनास्पष्टवागभूत्।।

भगस्य नेत्रे भगवानुज्जहार रुषा हर:। इत्यादि। भागवते च कथितम्,

जुह्वत: स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान् भव:
भृगोर्लुलुञ्चे सदसि योऽहसत् श्मश्रु दर्शयन्।।
भगस्य नेत्रे भगवान् पतितस्य रुषा भुवि।
उज्जहार सदस्यक्ष्णा य: शपन्तमसूचयत्।।
पूष्णो न्यपातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बल:।
शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन् दत:।।
आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना।

यजमानपशोस्तस्य कायात्तेनाहरच्छिर:।। इत्यादि। येनेत्युक्तं विशिनष्टि रिपूष्णेति। रिपूणामुष्ण: तीव्र: रिपूष्ण:, रिपूष्णश्चासावुदन्तश्च रिपूष्णोदन्त:, तेन रिपूष्णोदन्तेन जनितं स्फुटं यशो यस्य स: तथा तेन। कस्मा पुन: पूष्णो दन्तोत्पाटनं कृतवान् तत्राह आत्मेति।

1. T.3 reads च for स्म.

आत्मा शिवः स्वयं अलमत्यर्थं अध्यक्षेपि अधिक्षिप्तः। यतः यस्मात् कारणात्। पूषा किल दक्षाधिक्षेपसमये भगवदुद्देशेन दन्तप्रदर्शनपूर्वकं हासमकरोत्। तदत्राक्षेपोऽभिप्रेतः। अपरे पुनर्भागवतादौ पूष्णा कृतस्य भगवदधिक्षेपस्यादर्शनादन्यथेमं श्लोकोत्तरार्धं वर्णयन्ति। .तथा हि किमर्थमयं दन्तोत्पाटनादिकं कृतवान् तत्राह द्युसदामिति। द्युसदामध्यक्षे स्वामिन्यपि स्वस्मिन् क्रुध्यति सति आत्मा शिवः स्वयमलमध्यक्षेपि अधिक्षिप्तः यस्मात् कारणात् दक्षेणेति शेषः इति। अयं तु व्याख्यानप्रकारोस्माभिरनाञ्जस्यप्रसङ्गभयान्न कक्षीकृतः, पूर्व एव श्रेयानित्यङ्गीकृतः।

हृदय.—येनेति अपिशब्दो भिन्नक्रमः समुच्चये। येन पूष्णः पूषाख्यस्य देवस्य दन्तः दशनं, जातावेकवचनं, दन्ताः इत्यर्थः उत्पाट्यते स्म उत्पाटितः। कीदृशेन रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसा रिपूणामुष्णेनासह्येन उदन्तेन वृत्तान्तेन पराक्रमलक्षणेन स्फुटं निर्विवादं यशः यस्य सः तथा। तथाविधो नाम (परि)भवं न सहते इति भावः। कस्मात् पूष्णो दन्तानुत्पाटितवानित्यत्राह द्युसदामिति। द्युसदां देवानां अध्यक्षे स्वामिनि इन्द्रे क्रुध्यति दक्षाध्वरध्वंसात् क्रुध्यति सति आत्मा शिवः स्वयमलमत्यर्थमध्यक्षेपि निरस्तः। यतः यस्मात् तस्मात् उत्पाटितवान्। पूषा हि दन्तान् दर्शयित्वा हसितवानित्येवं पुराणेषु दृश्यते, न तु अधिक्षिप्तवानिति। अतोऽत्राधिक्षेपः दन्तदर्शनो हास एव, हासस्यापि निन्दागर्भत्वेनाधिक्षेपतुल्यत्वात्। भगवन्निराकरणस्य फलं पूषण्यपि प्रत्यक्षमित्यर्थः।

पदार्थ.—येन रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसा उत्पाट्यते स्म पूष्णः दन्तः। द्युसदां अध्यक्षे अपि क्रुध्यति आत्मा यतः अलं अध्यक्षेपि। येन स्थाणुना रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसा रिपुषु, उष्णोदन्तत्वात् स्फुटयशसा स्फुटकीर्तियुक्तेन पूष्णः आदित्यस्य दन्तः उत्पाट्यते स्म। उत्पाटितो बभूव। अत्र लट् स्म इति लङपवादो लट्। कस्मिन् काले-द्युसदां देवानां अध्यक्षे देवेन्द्रेऽपि क्रुध्यति क्रोधं कुर्वति सति यतः यस्मात् कारणात् पूष्णा आत्मा अलमत्यर्थं अध्यक्षेपि अधिक्षिप्तः निराकृतः तत् तस्मात् कारणात्।

स्पष्टार्था.—येन रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसा रिपूणां शत्रूणां उष्णस्य तीव्रस्य उदन्तेन उत्कटनाशेन स्फुटं यशः यस्य सः तथा तेन। अथवा रिपुविषये उष्णस्तीव्रः यः उदन्तः तेन स्फुटकीर्तिना। उत्पाट्यते स्म उत्पाटितः। स्मसंयोगाल्लट्। प्रयोगाल---स्वानि। पूष्णः पूषन्संज्ञस्यादित्यस्य दन्तः दशनं। द्युसदां देवानां अध्यक्षे अधिकृते देवेन्द्रे इत्यर्थः। 'प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः' इति यादवः। क्रुध्यति कोपं कुर्वाणे। आत्मा स्वयं शिवः। यतः यस्मात् कारणात्। अलमतिमात्रं अध्यक्षेपि अधिक्षिप्तः। चतुर्दशपदानि। येन पूष्णः द---सहमानेन येन तद्दन्तो-----।

प्रका.— येन स्थाणुना रिपूष्णोदन्तस्फुटयशसा रिपूणां शत्रूणां उष्णे क्रूरे उदन्ते वृत्तान्ते च। 'चण्डमुष्णं कटु स्मृत'मिति। 'वार्तोदन्तप्रवृत्तिश्च वृत्तान्तश्च समा मतः' इति हलः। स्फुटयशसा स्पष्टकीर्तियुक्तेन पूष्णः कस्यचिद्देवस्य दन्तः उत्पाट्यते स्म उत्पाटितो बभूव।

अत्र लट् स्म इति लङपवादो लट्। तस्मिन् काले द्युसदां देवानां अध्यक्षेऽधिकृते देवेन्द्रे क्रुध्यति क्रोधं कुर्वति सत्यपि। 'अध्यक्षेऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षेऽध्यक्ष इष्यते' इति महेश्वरः। किमर्थं, यतोऽस्मात् पूष्णः आत्मा स्वयमलमत्यर्थं अध्यक्षेपि अधिक्षिप्तः, निराकृतः तस्मादित्यर्थः।

—•—

22. [1]यस्य च विलसन्नेत्रच्छादनतो जगति तिमिरविलसन्नेऽत्र।
लोचनमासीदच्छं लालाटं येन भुवनमासीदच्छम्।।

अर्थ.–यस्येति। यस्य च विलसन्नेत्रच्छादनतः जगति तिमिरविलसन्ने अत्र लोचनं आसीत् अच्छं लालाटं येन भुवनं आसीदत् शम्। भगवतः भगवत्या सह रतिसमयः समजायत। ततो लज्जापरवशतया रतिकरणाक्षमया तया भगवतो लोचनद्वयं करकमलसमाच्छादितमभूत्। ततो जगदशेषं सितेतरसन्तमससन्ततिसन्ततमभवत्। यथाहुः–युग्मे रुक्माब्जपिङ्गे रह इव पिहिते द्राग्ययोः प्राग्दुहित्रा शैलस्य ध्वान्तनीलाम्बररचितबृहत्कञ्चुकोऽभूत् प्रपञ्चः इति। तदा तृतीयं लालाटं लोचनम् सकलजगदुपकृतिसिद्धये समभवत्। तदेतदाह यस्येति। यस्य स्थाणोः विलसन्नेत्रच्छादनतः। विलसतोः शोभमानयोः नेत्रयोः चन्द्रादित्यलक्षणयोः छादनतः पिधानाद्धेतोः पार्वत्येति शेषः। अत्र अस्मिन् जगति तिमिरविलसन्ने तिमिरमेव विलं पातालं तिमिरविलं, तिमिरस्य विलरूपेण रूपणं छादकत्वसाम्यात्, तेन तिमिरविलेन सन्ने छादिते सति इति शेषः। लालाटं ललाटसम्बन्धि लोचनं चक्षुः आसीत्। कीदृशम्–अच्छम् निर्मलम्। तथा येन लोचनेन भुवनं लोकः शम् सुखमासीदत् अगच्छत्। 'तिमिरेणावृते लोके जगन्निश्चेष्टतामगात्। तदा लोकसुखार्थं तल्लालाटं चक्षुरस्फुरत्' इत्युक्तम्।

हृदय.–यस्येति यस्य स्थाणोः विलसन्नेत्रच्छादनतः उपपत्तिबलात् नवोढया पार्वत्या सुरतसमये व्रीलया विलसतोः दीप्यमानयोः लोचनयोः विलोचनयोः छादनतः पिधानाद्धेतोः अत्र एतस्मिन् जगति तिमिरविलसन्ने तिमिरावृतत्वेन बिलान्तर्गत इवाप्रकाशीभवतीत्यर्थः। लालाटं ललाटे निटिले भवं अच्छमग्न्यात्मकत्वाज्जाज्वल्यमानं लोचनं नेत्रमासीच्च उत्पन्नमभूत्। तेन लोकः प्राकाश्यमापेत्याह येनेति। लालाटलोचनेन हेतुना भुवनं कर्तृ शं सुखं प्रकाशीभावात्मकं आसीदत् प्राप्तवत्। अनेन त्रिलोचनत्वात्, लोचनानां च तेजस्त्रयत्वाच्चास्य लोकातिशायित्वमुक्तम्।

पदार्थ–यस्य च विलसन्नेत्रछादनतः जगति तिमिरविलसन्ने अत्र लोचनमासीदत् शं लालाटं येन भुवनं आसीदत् शम्। यस्य स्थाणोः विलसन्नेत्रछादनतः विलसतोः प्रकाशात्मनोः सोमसूर्यात्मकयोः नेत्रयोः पार्वत्या कस्मांश्चित् निमित्तात् पाणिभ्यां छादनात् जगति तिमिरविलसन्ने अन्धकारकन्दरेणावसन्ने सति तत् लालाटं ललाटसम्बन्धि लोचनं अग्न्यात्मकं

1. T8 reads this stanza after the next अतिभीमम.

नेत्रमासीत् प्रादुर्भूतम्, उत्पादितमित्यर्थः। कीदृशमित्यत आह येन ललाटलोचनेन भुवनं त्रिभुवनं शं सुखं आसीदत् प्राप्तमित्यर्थः।

स्पष्टार्था.–यस्य च विलसन्नेत्रच्छादनतः विलसतोः शोभमानयोः नेत्रयोः चन्द्रादित्यलक्षणयोः छादनतः पिधानात् रत्यवस्थायां लज्जया नेत्रद्वये छादिते सतीत्यर्थः। तिमिरविलसन्ने अन्धकारलक्षणं बिलं गुहां सन्ने गते द्वितीयेति योगविभागात् समासः। तिमिरबिलेनावृते इति वा। अत्र अस्मिन् जगति। लोचनं चक्षुः। अच्छं निर्मलं। लालाटं ललाटसम्बन्धि। येन लोचनेन भुवनं लोकमासीदभवद्वा शं सुखम्। यस्य विलसन्नेत्रछादनतः अत्र जगति तिमिरविलसन्ने सति अच्छं लालाटं लोचनमासीत् येन भुवनं शमासीददित्यन्वयः।

प्रका.–यस्य स्थाणोः विलसन्नेत्रछादनतः वबयोरविरोधात् विलसतोः प्रकाशमानयोः सोमसूर्यात्मकयोः पार्वत्या कस्माच्चित् निमित्तात् पाणिभ्यां छादनात् जगति तिमिरविलसन्ने अन्धकारकन्दरेणावसन्ने सति तल्लालाटं ललाटसम्बन्धि लोचनं अग्न्यात्मकमासीत्, प्रादुर्भूतमुत्पादितं बभूवेत्यर्थः। कीदृशम्- येन ललाटलोचनेन भुवनं त्रिभुवनं शं सुखमासीदत् प्राप्तमभूत्।

—•—

23. अतिभीमं वरतोयं महता वेगेन गलितमम्बरतो यम्।
भङ्गन्नेतुं गाङ्गं नैव शशाक स्थितं वने तुङ्गाङ्गम्।।

अर्थ.–अतिभीममिति। अतिभीमं वरतोयं महता वेगेन गलितं अम्बरतः यं भङ्गं नेतुं गाङ्गं न एव शशाक स्थितं वने तुङ्गाङ्गम्। अम्बरतः आकाशात् महता वेगेन सह गलितं पतितं गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि वरतोयं श्रेष्ठमुदकं यं स्थाणुं भङ्गं बाधं नेतुं प्रापयितुं नैव शशाक नैव शक्तमभवत्। भगीरथप्रार्थिता गङ्गा भूमितलमुपगन्तुमुपक्रान्ता शम्भुजटामण्डले तद्भङ्गनयनेच्छयेव ससंरम्भं पपात। अथ शम्भुजटाकुहरतलविलीना सा तद्भङ्गक्षमा नाभूत्। तदेतदनेनोक्तम्। गङ्गातोयं विशिनष्टि अतिभीममिति। अतिभयङ्करम्। गलनसमयापेक्षयैतदिति द्रष्टव्यम्। स्थाणुविशेषणं वा। तत्पक्षे हेतुगर्भविशेषणमिति मन्तव्यम्। स्थाणुं विशिनष्टि स्थितमिति। वने स्थितम् अवस्थितम्। तथा तुङ्गाङ्गम् उन्नतशरीरम्।

हृदय.–अतिभीममिति अम्बरतः–आकाशात् महता अतिशयेन वेगेन प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। गलितं पतितं अतः वरतोयं वरमुत्कृष्टं, स्वरूपतो महदित्यर्थः, ननु पावनमिति। तस्यात्रानुपयोगात्। तोयं जलं यं स्थाणुं भङ्गं बाधां नेतुं नैव शशाक। गङ्गाप्रवाहोऽपि यं स्वप्रपातधारणासमर्थ्यं नेतुमशक्तोऽभूदित्यर्थः। तत्र हेतुः तुङ्गाङ्गमिति। तुङ्गानि उन्नतानि अङ्गानि शरीरावयवानि यस्य स तथा। 'अङ्गं शरीरावयवे शिरोपायनयोर्गुणे'। इति केशवः। महाशरीरमित्यर्थः। अम्बरत इत्यवधिनिर्देशः। पतनस्य दूरीभावेन अत्यन्तासह्यतां द्योतयति। स्थाणुं विशिनष्टि वने स्थितमिति वने अरण्ये स्तितं न तु तत्प्रवाहधारणक्षमे प्रदेशे स्थितमिति

भावः। ननु यस्यापदमरनदी प्ताः इत्यनेन पूर्वमेव गङ्गाधरत्वमुक्तं, इदानीमपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवोच्यते, अतोत्र पौनरुक्त्यं महान् दोषः स्यात्। उच्यते। पूर्वं भगवति गङ्गायाः प्राप्तिर्विहिता इदानीन्तु प्राप्तिम(नू)द्य तस्या भगवद्धङ्गाधाने (ङ्ग्याधारे न)? सामर्थ्याभावो विधीयते इति न पौनरुक्त्यम्।

पदार्थ.—अतिभीमं वरतोयं महता वेगेन गलितं अम्बरतः यं भङ्गं नेतुं गाङ्गं न एव शशाक स्थितं वने तुङ्गागम्। अतिभीमं अतिभयङ्करं महता वेगेन अम्बरतः आकाशात् गलितं पतितं गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि वरतोयं उत्कृष्टजलं वने हिमवत्पर्वतप्रदेशे स्थितं तुङ्गाङ्गं उन्नतशरीरं यं स्थाणुं भङ्गं नेतुं प्रापयितुं नैव शशाक शक्तं नाभूदेव।

स्पष्टार्था.—अतिभीमं अत्यन्तभयङ्करं तोयविशेषणम्। वरतोयं श्रेष्ठमुदकं गलितं पतितं। अम्बरतः आकाशात्। यं स्थाणुं। गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि नैव शशाक न शक्तोऽभवत्। तुङ्गमुन्नतं शरीरं यस्येति। अम्बरतो महावेगेन गलितं गाङ्गं वरतोयं वने स्थितं यं भङ्गं नेतुं नैव शशाकेत्यन्वयः।

प्रका.—अतिभीममतिभयङ्करं महता वेगेनाम्बरतःआकाशात् गलितं पतितं गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि वरतोयं उत्कृष्टजलं वने हिमवत्---वनप्रदेशे स्थितं तुङ्गाङ्गं महादेहं यं स्थाणुं भङ्गं नेतुं ---प्रापयितुं नैव शशाक नैव शक्तमभूत्।

—•—

24. पदयोरापाशु पतन्नस्त्रं यस्यार्जुनः पुरा पाशुपतम्।
नष्टभये नाकारिव्राते नाशः क्षणेन येनाकारि।।

अर्थ.– पदयोरिति। पदयोः आप आशु पतन् अस्त्रं यस्य अर्जुनः पुरा पाशुपतम् नष्टभये नाकारिव्राते नाशः क्षणेन येन अकारि। पुरा पूर्वं यस्य पादयोः पतन् प्रणमन् अर्जुनः आशु शीघ्रं पाशुपतं पशुपतिदैवतं अस्त्रं आप प्राप्तवान्। अस्त्रं विशिनष्टि नष्टभये इति। येन अस्त्रेण नाकारिव्राते,नाकारयो असुराः, तेषां व्राते समूहे विषये क्षणेन आश्वेव नाशः अकारि कृतः। नाकारिव्रातं विशिनष्टि नष्टभये इति। देवादिभ्यो भयरहिते। अथवा उत्तरार्धेन अर्जुनं विशिनष्टि येन अर्जुनेनेत्यर्थः।

हृदय.—पदयोरिति अपिशब्दोत्राध्याहर्तव्यः। पुरा पूर्वमर्जुनोऽपि भूभारसञ्जिहीर्षया नरनारायणयोर्नृरूपेण स्थितस्य विष्णोरंशः पार्थोऽपि यस्य स्थाणोः पदयोः पतन् (लक्षण)हेत्वोः क्रियायाः–(पा. सू.3.2.126.) इति हेतौ शतृ। दुश्चरतपश्चर्यया भगवन्तं प्रसादयन्नित्यर्थः। आशु अविलम्बितं यथा भवति तथा पाशुपतं पशुपतिर्देवता यस्येति पाशुपतं सास्य देवता (पा.सू.4.2.24.) इत्यण्। पाशुपतसंज्ञं अस्त्रं आप लब्धवान्। आश्विति क्रियाविशेषणम्। कृवापाजि (उ.सू. 1) इत्यादिना उण्प्रत्ययः। तदन्तात् प्रथमैकवचनम्। तस्य क्रियाविशेषणानां च इति नपुंसकत्वात् स्वमोर्नपुंसकात् (पा.सू. 7.1.23.) इति लुक्। ननु क्रियाविशेषणात्

द्वितीयैकवचनमिति केचित् प्रथमैकवचनमित्यन्ये। कथमुभयोरप्युपपत्तिः उच्यते। क्रिया हि साध्यमानत्वात् कर्मकारकं भवति। तदा मृदु पचतीत्यदौ मृदु कृत्वा पचतीत्यादिरर्थः स्यात्। ततः क्रियायाः कर्तृत्वात् तद्विशेषणात् प्रथमैकवचनं भवति इत्युभयमप्युपपद्यते। उक्तं च भोजेन, 'न च क्रियाविशेषणानां कर्मतैवेति नियमः क्रिया हि यथा साध्यमानत्वात् कर्म तथा उत्पद्यमानत्वात् कर्तापि भवति। ततश्चोभयथापि क्रियाविशेषणानि योज्यन्ते' इति। अस्त्रावाप्तिः फलवती चासीदित्याह नष्टभय इति। अस्त्रेण करणेन नाकारिव्राते नाकारीणां दैत्यानां निवातकवचाख्यानां व्राते समूहे क्षणेन झटित्येव नाशोऽकारि। अर्जुनेनेति शेषः। नन्वस्त्रान्तरेषु विद्यमानेषु कुतः पाशुपतास्त्रं प्रयुक्तवानित्यत्राह नष्टभय इति। नष्टं अस्त्रान्तरेभ्यो भीतिर्यस्य स तथा। जगत्प्रभोर्विष्णोरप्यंशा अर्जुनादयोऽपि यत्प्रसादलाभादेव जगद्रक्षापटवो भवन्तीति भावः।

पदार्थ.–पुरा पूर्वं अर्जुनः पार्थः यस्य स्थाणोः पदयोः चरणयोः पतन् आशु पाशुपतं पशुपतिदैवतं अस्त्रं आप प्राप। येन पाशुपतास्त्रेण नष्टभये नाकारिव्राते पौलोमकालकेयदैत्यसमूहे निर्भये सति पुनः तेन अर्जुनेन क्षणेन प्रयत्नं विना मुहूर्तेनेत्यर्थः नाशः विनाशः कृतः।

स्पष्टार्थाः.– पदयोः आप लब्धवान्। आशु शीघ्रं। पतन् प्रणमन्। पाशुपतं पशुपतिदैवतं। अस्त्रं विशिनष्टि–नष्टभये निर्भये। नाकारिव्राते असुरसमूहे विषये सप्तमी। नाकारिव्रातविषये इत्यर्थः। येनास्त्रेणाकारि कृतम्। येन नाकारिव्राते क्षणेन नाशं अकारि तत्पाशुपतमस्त्रं यस्य पादयोः पतन् अर्जुनः पुरा आप।

प्रका.–पुरा पूर्वमर्जुनः पार्थः यस्य स्थाणोः पादयोः पतन्नमन् आशु पाशुपतमस्त्रं आप। कीदृशमित्याशङ्क्याह–येनेति। येन पाशुपतास्त्रेण नष्टभये पूर्वं निर्भये नाकारिव्राते पौलोमकालकेयदैत्यसमूहे अर्जुनेन क्षणेन प्रयत्नं विना मुहूर्तेन वा क्षणो व्यापारशून्यत्वे मुहूर्तोत्सवपर्वसु। इति महेश्वरः। नाशो विनाशोऽकारि कृतम्।

—•—

25. अर्चां रचयाञ्चक्रे स्वचक्षुषा पूर्णपुष्करचयां चक्रे।
अतिगृध्नुमना यस्य स्वयं हरिः कर्तुमरिवधमनायस्य।।

अर्थ.–अर्चामिति। अर्चां रचयाञ्चक्रे स्वचक्षुषा पूर्णपुष्करचयां चक्रे अतिगृध्नुमनाः यस्य स्वयं हरिः कर्तुं अरिवधं अनायस्य। हरिः विष्णुः स्वयं सकलजगद्वन्द्योऽपि यस्य स्थाणोः अर्चां पूजां रचयाञ्चक्रे अकरोत्। अर्चां विशिनष्टि स्वचक्षुषेति स्वचक्षुषा स्वस्य विष्णोर्नेत्रेण पूर्णपुष्करचयां पूर्णः पुष्कराणां पद्मानां चयः समूहो यस्यामिति विग्रहः। पुरा किल हरिः भगवन्तं स्थाणुमुद्दिश्य तपश्चरन्नित्यशः शङ्करं कमलानां शतेन समाराधयन्नवर्तत। तथा हरोऽपि स्वस्मिन् भक्त्यतिशयपरीक्षणार्थं तदीयकमलशतेष्वेकमहरत्। अथ हरिः तददर्शनसम्भ्रान्तमानसः तत्पूरणाय स्वकीयं नेत्रकमलमुत्पाट्यामासेति पौराणिकी प्रसिद्धिः।

तदिदमुक्तं स्वचक्षुषेति। हरिं विशिनष्टि चक्र इति। अरिवधं शत्रुवधं अनायस्य, आयासः क्लेशः तमकृत्वा अक्लेशेन कर्तुं चक्रे सुदर्शने अतिगृध्नुमनाः, अतिगृध्नु अत्यन्तकाङ्क्षायुक्तं मनः यस्येति विग्रहः। स्थाणुसकाशात् सुदर्शनलाभे तेन सकलारिवधं कर्तुं सुकर इति मत्वा तदिच्छया तपश्चकारेत्यर्थः।

हृदय.—आस्तामर्जुनादयोंऽशाः अंशी विष्णुः स्वयमपि स्वाधिकारानुष्ठानसौकर्याय स्थाणुं प्रसादयामासेत्याह अर्चामिति। अपिशब्दोऽत्रार्थादाक्षिप्यते। हरिर्विष्णुः स्वयमपि यस्य स्थाणोरर्चां पूजां रचयांचक्रे कृतवान्। किमभिसन्धायार्चितवानित्यत्राह चक्रे इति। सुदर्शनाख्यं यच्चक्रं तच्छिवसम्बन्धि पूर्वमभूत्। तस्मिंश्चक्रे अतिगृध्नुमनाः अतिगृध्नु अत्यर्थं काङ्क्षणशीलं मनो यस्य सः तथा। शिवाच्चक्रादानाभिसन्धित्सुरित्यर्थः। किमर्थमस्य चक्रादित्सा इत्यत्राह कर्तुमिति। अनायस्य आयासं क्लेशमकृत्वा अरिवधं शत्रुनिग्रहं कर्तुम्। पुरा शिवप्रसादनाय तपश्चरन् हरिः प्रतिदिनं नियमितसङ्ख्यैः पद्मैः शिवार्चनारूपं व्रतमतिष्ठत्। शिवः तस्य नियमस्थैर्यपरीक्षार्थं अर्चनसमये पद्ममेकं तिरश्चकार। ततो हरिः तत्सङ्ख्यापरिपूरणाय स्वीयं नेत्रमुत्पाट्यार्चितवानिति या पौराणिकी प्रसिद्धिः तामनुसृत्यार्चां विशिनष्टि स्वचक्षुषा इति। स्वस्यात्मनः विष्णोः चक्षुषा ऊनसङ्ख्यापरिपूरणार्थमुत्पाटितेन नेत्रेण पूर्णपुष्करचयां पूर्णः पुष्कराणां पद्मानां चयस्समूहः यस्यां सा तथा। 'पुष्करं करिहस्ताग्रे जले वाद्यमुखे युधि। खेऽब्जे दिव्यसुरायां च तीर्थभेषजभेदयोः पटहे मुखे त्वन्ये पुमांस्तौर्ये च मारुते। शेषे च शोभने तु स्यात् भेद्यलिङ्गमिति स्मरेत्'। इति केशवः।

पदार्थ.—अर्चां रचयाञ्चक्रे स्वचक्षुषा पूर्णपुष्करचयां चक्रे अतिगृध्नुमनाः यस्य स्वयं हरिः कर्तुं अरिवधं अनायस्य। हरिः विष्णुः स्वयं अनायस्य आयासं अकृत्वा अरिवधं शत्रुवधं कर्तुं चक्रे सुदर्शने अतिगृध्नुमनाः अत्याकाङ्क्षमनाः यस्य स्थाणोः स्वचक्षुषा स्वेन नेत्रेण पूर्णपुष्करचयां पूर्णपद्मसमूहां अर्चां पूजां रचयाञ्चक्रे रचितवान्। 'पुष्करं तीर्थभेदे स्यात् काण्डे वल्गिजले फले। आकाशे तूर्यभेदे च करिहस्ताग्रपद्मयोः' इति प्रतापः। पूर्वं हरौ चक्रलिप्सया प्रतिदिवसं सहस्रकमलैः बलिमादधानः एकस्मिन् दिवसे तस्यामधामां(?) एककमलेन ऊनायां सत्यां तद्भक्तिपरीक्षणकाङ्क्ष्या भगवता स्वेनैवापहृतमित्यर्थः। पुनः हरिः कमलाकारलोचनक्षेपेण सहस्रसङ्ख्यां परिपूर्य सपर्यामारभमाणे सति तुष्टश्चक्रं तस्मै प्रददादिति पुराणे प्रसिद्धिः।

स्पष्टार्था.—अर्चां पूजां। रचयाञ्चक्रे अकरोत्। स्वचक्षुषा स्वनेत्रेण। पूर्णपुष्करचयां पूर्णपुष्कराणां पद्मानां चयस्समूहो यस्यामिति। चक्रे सुदर्शने अतिगृध्नुमनाः अत्यन्तकाङ्क्षाशीलं मनो यस्य। स्थाणोः। अरिवधं शत्रुवधं। अनायस्य आयासमकृत्वा। अनायस्य अरिवधं कर्तुं चक्रे अतिगृध्नुमनाः हरिः स्वयं स्वचक्षुषा पूर्णपुष्करचयां यस्य अर्चां रचयाञ्चक्रे। हरिस्त ....साहस्रमित्याद्यस्य मूलम्।

प्रका.—हरि: विष्णु: स्वयं अनायस्य आयासमकृत्वा अरिवधं शत्रुवधं कर्तुं चक्रे सुदर्शने अतिगृध्नुमना: अत्याकाङ्क्षया, यस्य स्थाणो: स्वचक्षुषा स्वनेत्रेण पूर्णपुष्करचयां पूर्णपुष्करसमूहामर्चां पूजां रचयांचक्रे रचितवान्। 'पुष्करस्तीर्थभेदे स्यात् काण्डे खड्गे फले जले। आकाशे तूर्यभेदे च करिवक्त्राग्रपद्मयो:' इति प्रताप:। पुरा हरौ चक्रलिप्सया प्रतिदिवसं सहस्रकमलै: बलिमादधान: एकस्मिन् दिवसे एकस्मिन् कमले तद्भक्तिपरीक्षाकाङ्क्षया भगवतापहृते कमलाकारलोचनक्षेपेण सहस्रसंख्यां परिपूर्य सपर्यां आरभमाणे तुष्टश्चक्रं तस्मै प्रादादिति पुराणे प्रसिद्धि:।

—•—

26. सत्वरगत्या यस्य ब्रह्मोर्ध्वं हरिरधो जगत्यायस्य।
अविजानानावादौ विनिवृत्तावन्तमात्तनानावादौ।।

अर्थ.– सत्वरगत्येति। सत्वरगत्या यस्य ब्रह्मा ऊर्ध्वं हरि: अध: जगति आयस्य अविजानानौ आदौ विनिवृत्तौ अन्तं आत्तनानावादौ। पुरा खलु ज्योतिस्तम्भदर्शनसमये तदाद्यावसानपरिच्छेदार्थं ब्रह्मा ऊर्ध्वं हरिरधश्च गत्वा अनवसानतामवगम्य यथागतमागतौ। तयोर्ब्रह्मा परिच्छेदो मयावगत इति अनृतवाचमूचे। अथ तच्छ्रवणकुपितहररोषभारहरणाय कृतस्तोत्रावभूताम्। तदेतदनेनोच्यते। आदौ पूर्वं जगति ब्रह्मा ऊर्ध्वं उपरिप्रदेशे हरिरधश्च पातालप्रदेशादौ च सत्वरगत्या सवेगगमनेन आयस्य आयासं कृत्वा यस्य ज्योतिस्तम्भमयस्य स्थाणो: अन्तमवसानमविजानानौ अजानानौ विनिवृत्तौ यथागतमागतौ। तावेव विशिनष्टि आत्तेति। आत्त: स्वीकृत: नाना बहुविध: वाद: स्तुतिरूप: व्यवहारो याभ्यामिति विग्रह:। य एवंविधगुणगणविशिष्ट: स गिरिमहारामे विजहारेति पूर्वत्र सम्बन्ध:।

हृदय.—पुरा खलु जगदीशम्मन्यतया परस्परं विविदमानौ हरिविरिञ्चावभूताम्। ततस्तद्गर्वनिर्वापनाय तयो: पुरस्ताददृष्टोभयकोटिकं ज्योतिर्लिङ्गं प्रादुरभूत्। ततश्चैतदन्तं यो द्रक्ष्यति स जगदीशो भवत्विति समयं कृत्वा तदन्तदिदृक्षया हरिरधस्तात् विरिञ्चि: उपरिष्टाच्च द्राघीयसा कालेन दवीयांसं अध्वानं गत्वापि तदन्तमपश्यन्तौ यथागतं प्रत्यागताविति पुराणप्रसिद्धिमनुसृत्य भगवन्महिमानमुद्घाटयति। आदौ प्रथमसर्गे ब्रह्मा विरिञ्चि: जगति ऊर्ध्वं उपरिष्टात् हरि: विष्णु: अध: अधस्तात् सत्वरगत्या सत्वरया सवेगया गत्या गमनेन हेतुना आयस्य यत्नं कृत्वा यस्य स्थाणो: ज्योतिर्लिङ्गात्मना स्थितस्य अन्तमविजानानौ अपश्यन्तौ विनिवृत्तौ यथागतं प्रत्यागतवन्तौ। अत्रोभयोरपि अन्योन्यस्मात्पूर्वमेवैतदन्तदिदृक्षया गते: सत्वरमित्यवगन्तव्यम्। आत्तनानावादौ इति तात्कालिकविशेषणम्। शिवोत्कर्ष-दर्शनादात्तोऽङ्गीकृतो नानाविधो लौकिकवैदिकादिभेदा(द)नेकप्रकार: शिवस्तुतिरूपो वादो वागिन्द्रियवृत्तिर्याभ्यां तौ तथोक्तौ।

पदार्थ.—सत्वरगत्या गत्वा ब्रह्मा ऊर्ध्वं हरि: अध: जगति आयस्य अविजानानौ आदौ विनिवृत्तौ अन्तं आत्तनानावादौ। आदावूर्ध्वं हरशिरोदर्शनार्थं ब्रह्मा ऊर्ध्वं गत:, अध:

श्रीपाददर्शनार्थं गतः हरिः इत्युभौ सत्वरगत्या सवेगयात्रया आयस्य आयासं कृत्वा अन्तं अवसानं अविजानानौ विनिवृत्तौ परावृत्तौ।

स्पष्टार्था.–सत्वरगत्या वेगसहितेन गमनेन। यस्य स्थाणोः ब्रह्मा विरिञ्चः। ऊर्ध्वमुपरि। हरिः अधः अधस्तात्। जगति प्रपञ्चे। आयास्य आयासं कृत्वा। अविजानानावादौ अज्ञातवन्तौ आदौ पूर्वं अन्तमवसानम्। आत्तनानावादौ स्वीकृतबहुप्रकारस्तुती। ब्रह्मा ऊर्ध्वं हरिरधश्च सत्वरगत्या आयस्य अन्तमविजानानौ विनिवृत्तौ। अत्र तवात्मानमित्यादि मूलम्। यतो एवंविधः सः गिरिमहारामे विजहार इति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः।

प्रका.–आदावूर्ध्वं शिरोदर्शनार्थं ब्रह्मा ऊर्ध्वं गतः,अधः श्रीहरिः पाददर्शनार्थं गत इत्युभौ सत्वरगत्या सवेगयात्रया। 'गतिर्मार्गे दशायां च ज्ञाने यात्रा----ययोः' इति महेश्वरः। आयस्यायासं कृत्वा। अन्तमवसानमविजानानौ अपश्यन्तावेव आत्तनानावादौ शिरो दृष्टवानस्मि पादौ न दृष्टवानसि इति स्वीकृतबहुवचनोपेतौ विनिवृत्तौ परावृत्तौ।

—•—

27. अथ रतिमापुष्यन्तस्त्रयोऽत्र भगवत्यघौघमापुष्यन्तः।
अचिरादासन्नसुराः कुर्वाणाः दश दिशस्सदा सन्नसुराः।।

अर्थ.–एवं प्रसङ्गगतां स्तुतिं परिसमाप्य पुनरपि कथामेवारभते अथेति। अथ रतिं आपुषि अन्तः त्रयः अत्र भगवति अघौघं आपुष्यन्तः अचिरात् आसन् असुराः कुर्वाणाः दश दिशः सदा सन्नसुराः। अथ पूर्वारब्धप्रमेयस्य महत्या स्तुत्या व्यवहितत्वादयमपि तदारम्भार्थोऽथशब्दः। अत्र अस्मिन् भगवति स्थाणौ अन्तः मनसि रतिं क्रीडां आपुषि प्राप्तवति सति आप्ऌ व्याप्तविति धातोः क्वसौ रूपम्। अचिरात् शीघ्रं त्रयः त्रिसंख्याताःअसुराः आसन् अभूवन्। असुरान् विशिनष्टि अघेति। अघौधं पापसमूहं आपुष्यन्तः आपादयन्तः पुष् पुष्टाविति धातुः। सकलजनजगदुपद्रवकरणादनिशं पापं पोषयन्त इत्यर्थः। तथा दश दिशः पूर्वाद्याः द्वितीया बहुवचनं दिश इति। सदा सर्वदा। सन्नसुराः सन्नाः क्षीणाः सुराः देवाः यास्विति विग्रहः। देवासुरसमरसमयसञ्जातभङ्गा देवाः दिशां दशकमभजन्त। तथा च दिशः सन्नसुराः कुर्वाणा इत्युपपन्नम्।

हृदय.–इत्थमभिधित्सितवस्तुनायकं भगवन्तमुपवर्ण्येदानीं प्रतिनायकवृत्तिप्रदर्शनाय प्राप्तोऽवसर इति तदुत्पत्तिमाह अथेति। प्रकृतादर्थादर्थान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः। अथ इदानीं अर्थान्तरमारभ्यते इत्यर्थः। अत्र उक्तगुणविशिष्टेऽस्मिन् भगवति स्थाणौ अन्तः मनसि रतिं कार्यान्तरचिन्ताभावात् स्वैरविहारं आपुषि प्राप्ते सति अचिरात् तारकवधात् परमविलम्बेन त्रयः त्रिसङ्ख्याकाः असुराः आसन् अभूवन्। कीदृशाः। अघौघं अघानां पापानामोघं सञ्चयं आपुष्यन्तः प्राप्नुवन्तः कुर्वाणा इति यावत्। सदा पापमेव चरन्त इत्यर्थः। असुरान् विशिंषन् तैर्देवा पराजिता इत्याह कुर्वाणा इति। सदा सर्वस्मिन् काले दश दिशः आशाः सन्नसुराः

कुर्वाणाः, सन्नाः सुराः यासु तास्तथा। असुराभिभूतैः स्वर्गमपि त्यक्त्वा पलायमानैर्देवैरधिष्ठितत्वात् दिशां सन्नसुरत्वम्।

पदार्थ.—अथ रतिं आपुषि अन्तः त्रयः अत्र भगवति अघौघं आपुष्यन्तः अचिरात् आसन् असुराः कुर्वाणाः दश दिशः सदा सन्नसुराः .एवं कथानायकं शिवं वर्णयित्वा तच्छत्रून् तारकपुत्रान् वर्णयति अथेति। अथ अत्र अस्मिन् उक्तरूपे स्थाणौ भगवति पूज्ये अन्तः मनसि रतिं रागं आपुषि बिभ्रति सति अघौघं दोषसमूहं आपुष्यन्तः आभीक्ष्ण्येन ------- सदा अनवरतं दशदिशः सन्नसुराः नष्टदेवाः कुर्वाणाः त्रयोऽसुराः अचिरात् शीघ्रं आसन् अभवन्।

स्पष्टार्था.— अथशब्दः कार्यारम्भार्थः। रतिं क्रीडामापुषि प्राप्तवति। आप्लु व्याप्ताविति धातोः क्वसौ रूपम्। अन्तः मनसि। अत्र अस्मिन् भगवति स्थाणौ अघौघमापुष्यन्तः पापसमूहमुत्पादयन्तः। पुष पुष्टाविति धातोः। अचिरात् शीघ्रं। अभूवन् असुराः दानवाः। सदा सर्वदा। सन्नसुराः सन्नाः क्षीणाः सुराः यासु दिग्विशेषणम्। अत्र भगवति अन्तः रतिमापुषि सति अघौघमापुष्यन्तः दश दिशः सन्नसुराः कुर्वाणाः त्रयः असुराः आसन्।

प्रका.—एवं कथानायकं शंभुं वर्णयित्वा तच्छत्रून् तारकपुत्रान् वर्णयति। अत्र अस्मिन् उक्तरूपे हरे भगवति पूज्ये अन्तर्भावे मनसि रतिमापुषि सति बिभ्रति सति अघौघं पापसमूहं 'अघं दुरितदुखयो'रिति प्रतापः। आपुष्यन्तः वर्धयन्तः सदा अनवरतं दश दिशः सन्नसुराः अवसन्नदेवाः कुर्वाणाः असुराः दैत्याः अचिराच्छीघ्रमासन् अभवन्।

—•—

28. शूराः परमध्ये ये भक्ताः परमेश्वरे च परमध्येये।
ये समपाता रोगास्त्रय इव तारकभुवो न पातारो गाः।।

अर्थ.—त्रयोसुरा आसन्नित्युक्तम्, तान् विशिनष्टि शूरा इति। शूराः परमध्ये ये भक्ताः परमेश्वरे च परमध्येये ये समपाताः रोगाः त्रयः इव तारकभुवः न पातारः गाः। ये असुराः परमध्ये शूराः शौर्ययुक्ताः। अनेन तेषां स्वाभाविकी शक्तिरुक्ता। दैवानुकूल्यञ्चाह भक्ता इति। परमेश्वरे शिवे भक्ताश्च। कीदृशे- परमध्येये परमैरुत्कृष्टैर्मुनिभिः ध्येये ध्यातव्ये। यद्वा परम उत्कृष्टश्चासौ ध्येयश्चेति विग्रहः तस्मिन्। तथा ये त्रयो रोगाः वातपित्तश्लेष्मलक्षणाः इव समपाताः समः पातः पतनं येषां ते तथा। रोगा अपि समपाताः। यदा यस्मिन् शरीरे वातपतनं तदा तस्मिन् पित्तमपि पतति, तथा श्लेष्म च। एवं त्रिष्वपि समपातो द्रष्टव्यः। तथा तारकभुवः तारकासुरादुत्पन्नाः। तथा गाः भूमीः, बहुवचनं प्रदेशभेदविवक्षया, न पातारः न रक्षकाः। पा रक्षण इति धातोः तृजन्तं पदम्। भूभागरक्षणविरोधिन इति यावत्।

हृदय.—अथ जगदुपद्रवकरणे तेषां स्वाभाविकीं शक्तिसम्पदं दर्शयन् तान् विशिनष्टि शूरा इति। येऽसुराः परमद्ध्ये परेषां शत्रूणां मध्ये शूराः निर्भयाः परमेश्वरे भक्ताश्च। कीदृशे। परमध्येये परमैरुत्कृष्टैर्जनैः ध्येये ध्यातुं योग्ये न तु यस्यां कस्यांचित् तामस्यां मूर्तौ भक्ताः

इति भावः। अनेन तत्तदिष्टफलप्राप्तौ सुलभता द्योत्यते। दैवपुरुषका(रुण्य)संपन्नानां किमशक्यमिति भावः। ये च त्रयो रोगाः रोगहेतवः वातपित्तश्लेष्माख्याः इव समपाताः तुल्यगतयः (त ? य)था यथा वातपित्तश्लेष्मस्वन्यस्मिन् विकृते अन्येऽपि विकुरुतः तथैषामन्य(तर)स्मिन् किञ्चित्कालं प्र(तिकूलप्रवृत्तेऽन्यावपि तत्सहकारिणावित्यर्थः। उपमया चैकमत्यस्याव्यभिचारो द्योत्यते। शौर्यादिगुणयोगात् एकैकस्यारब्धकार्यनिर्वाहक्षमत्वे सति अन्योन्यसहकृतानां किं नामाशक्यमिति भावः। ये च तारकभुवः तारकात् तारकाख्यादसुरात्भवन्तीति। अथ अनेनामुष्यायणत्वकथनेन (?) सहजायाश्शौर्यादिगुणसम्पत्तेः उत्कर्षो द्योत्यते। ईदृशया शक्तिसम्पदा कुत्रोपक्रियते इत्यत्राह नपातार इति। सुप्सुपेति समासादेकं पदम्। उक्तञ्च वामनेन एकशब्दस्सुप्सुपेति समासात् (का .सू.5.2.12.)इति। गोशब्देन वाक् स्वर्गो भूमिश्च उच्यन्ते। अत एव बहुवचनप्रयोगः। वाक् चार्थाद्वेदलक्षणा। ये च गाः वेदलक्षणाः स्वर्गं भूमिं च नपातारः अरक्षणशीलाः। पीडयितारः इत्यर्थः नपातारः इति तृन्नन्तं रूपम्। वेदबाधितत्वं तच्चोदितकर्मबाधकत्वात्। अत एव हविर्भागाभावात् स्वर्गस्य बाधकत्वं, हविर्भागाभावादेव वृष्ट्यभावेनान्नाभावात्भूमेरपि बाधकत्वमित्यवगन्तव्यम्। स्वर्गस्य तु युद्धवेलायां उपमर्दितत्वाद्विशिष्य बाधकत्वमुपपद्यते। लोकपीडायामेवैतच्छक्तेरुपकार इति भावः।

पदार्थ.– शूराः परमध्ये ये भक्ताः परमेश्वरे च परमध्येये ये असमपाता रोगाः त्रयः इव तारकभुवः नपातारः गाः। कीदृग्भूताः इत्यतः आह ये परमध्ये शत्रुमध्ये शूराः वीराः इत्यर्थः। 'परश्शत्रौ केवले परे' इति प्रतापः। 'वीरयादवयोश्शूरः' इति रत्नकोशः। ये परमध्येये उत्तमैश्चिन्तनीये परमेश्वरे भक्ताः तत्पराः ये तारकभुवः-------------गाः न पातारः रक्षितारः। असमपाताः विषमतया प्राप्ताः त्रयो रोगाः वातपित्तश्लेष्मलक्षणाः इव। यथासमपातारस्तद्वदित्यर्थः।

स्पष्टार्था.–तान् विशिनष्टि-शूराः वीराः। परमध्ये शत्रुमध्ये ये असुराः परमध्येये परमैः उत्कृष्टैः मुनिभिः ध्यातव्ये अथवा उत्कृष्टः चासौ ध्येयश्चेति। समपाताः समः समानः पातः प्रहरणं येषां ते तथा। समा-----येषामिति वा। युगपत् पर्यटन्ते इत्यर्थः। रोगाः व्याधयः रज्यत इति रोगाः। पदे रुजेत्यादिना घञ्। ये वातपित्तश्लेष्मलक्षणाः तारकभुवः तारकासुरादुत्पन्नाः। नेति छेदः। पातारः रक्षकाः। पा रक्षण इति धातोः तृञन्तरूपम्। गां भूमिम्। गां न पातार इति सम्बन्धः।

प्रका.–किंभूताः–ये परमध्ये शत्रुमध्ये। 'परः शत्रौ केवले च' इति प्रतापः। 'वीरयादवयोश्शूरः' इति रत्नकोशः। ये परमध्येये उत्तमैश्चिन्तनीये परमेश्वरे च भक्ताः तत्पराः 'अन्नतत्परयोः भक्त'मिति यादवः। ये तारकभुवः तारकपुत्राः। गां भुवं न पातारः न रक्षितारः असमपाताः विषमतया प्राप्ताः ते रोगाः वातपित्तश्लेष्मण इव यथा न पातारः तद्वत् तदुक्तम् आयुर्वेदे– 'वातः पित्तः कफश्चेति त्रयो रोगाः समासतः विकृताः विकृताः घ्नन्ति ते समाः वर्धयन्ति चे'ति।

29. [1]वृत्तौ राजस्यान्ते [2]धृतमनसः पर्वताधिराजस्यान्ते।
धृतरभसं तापस्यव्रतमधुरुदयाय भुवनसन्तापस्य[3]।।

अर्थ.– अथ ते किं कृतवन्त इत्याकाङ्क्षायामाह वृत्ताविति श्लोकद्वयेन। वृत्तौ राजस्यां ते धृतमनसः पर्वताधिराजस्य अन्ते धृतरभसं तापस्यव्रतं अधुः उदयाय भुवनसन्तापस्य। ते असुराः भुवनसन्तापस्य लोकत्रयवासिजनपीडायाः उदयाय उत्पत्तये पर्वताधिराजस्य हिमवतोन्ते मध्ये धृतरभसं धृतवेगं धृतहर्षं वा। रभसो हर्षवेगयोः इति यादवः। क्रियाविशेषणम्। तापस्यव्रतं, तपः कुर्वाणाः तापस्याः मुनयः तेषां व्रतं अधुः धृतवन्तः। तान् विशिनष्टि वृत्ताविति। राजस्यां रजोगुणसम्बन्धिन्यां वृत्तौ वर्तने धृतमनसः, धृतं निश्चययुक्तं मनः येषामित्यर्थः। राजसव्यापारा इति यावत्।

हृदय.– अथ ते जगत्पीडाविधौ स्वाभाविक्या शक्त्यैवालंप्रत्ययमलभमानाः पुनरौपाधिकीं शक्तिमाधातुमुपक्रान्ता इत्याह –वृत्ताविति। ते प्रस्तुता असुराः पर्वताधिराजस्य हिमवतः अन्ते अवसाने अधित्यकायामित्यर्थः। तापस्यं व्रतं तापसेभ्यो हितं पञ्चाग्निमध्यस्थित्यादिकं व्रतमभङ्ग्यानुष्ठानं। अधुः धृतवन्तः। धृतरभसमिति क्रियाविशेषणम्। धृतो रभसो वेगो यथा तथेति। स्वोत्पत्तिसमनन्तरमेव तपश्चेरुरित्यर्थः। 'रभसस्तु पुमान् वेगे हर्षसंरम्भयोरपि। त्रि तु स्यान्महति द्वे तु म्लेच्छ 'इति केशवः। किमर्थं तपश्चक्रुरित्याह उदयायेति। भुवनसन्तापस्य भुवनस्य भुवनवासिनां जनस्य यो सन्तापः पीडा तस्योदयाय उत्पत्तये। लोकपीडा-सामर्थ्यलाभार्थमित्यर्थः। कथं ते पापे कर्मणि प्रवृत्ता इति शङ्कां शकलयितुं तान् विशिनष्टि वृत्ताविति। राजस्यां रजोगुणमय्यां वृत्तौ वर्तने धृतमनसः कृतबुद्धयः राजस्यामित्येतत् तामस्यामप्युपलक्षणम्, राजसतामसस्वभावा इत्यर्थः। तादृशां हि पाप एव प्रवृत्तिस्संभविनीति भावः।

स्पष्टार्था.– वृत्तौ वर्तने राजस्यां रजोगुणसम्बन्धिन्यां। ते असुराः धृतमनसः धृतं निश्चययुक्तं मनो येषां ते तथा। पर्वताधिराजस्य हिमवतः अन्ते मध्ये धृतरभसं धृतवेगं धृतहर्षं वा। 'रभसो हर्षवेगयो 'रिति यादवः। क्रियाविशेषणम्। तापस्यव्रतं तपः कुर्वतां मुनीनां व्रतम्। अधुः कृतवन्तः। उदयाय उत्पादनाय। भुवनसन्तापस्य लोकपीडनस्य एकादशपदानि। राजस्यां वृत्तौ रतमनसः ते भुवनसन्तापस्य उदयाय पर्वताधिराजस्यान्ते तापस्यं व्रतमधुरित्यन्वयः।

प्रका.– ते तारकभुवः राजस्यां रजोगुणसम्बन्धिन्यां वृत्तौ वर्तनायां रतमनसः आसक्तमनसः पर्वताधिराजस्यान्ते समीपे 'अन्तोऽस्त्र्यवसितौ मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति रत्नकोशः। धृतरभसं धृतवेगं धृतहर्षं वा यथा भवति तथा। 'रभसो हर्षवेगयो 'रिति प्रतापः। भुवनसन्तापस्य उदयाय वृद्धये तापस्यं व्रतं अधुः कृतवन्तः।

---

1. पदार्थ Omits this stanza
2. Groups B C E and TPA ,T3and T8 of group D read रतमनसः for धृतमनसः T9 of group D has कृतमनसः।
3. T8. reads देवारिव्रातैः।

30. तैः कामो देवारि-[1]प्रवरैर्धातुः सति प्रमोदेऽवारि।
शक्त्याज गतावध्या स्याम वयं सामरेण जगताऽवध्याः।।

अर्थ.—तैरिति। तैः कामः देवारिप्रवरैः धातुः सति प्रमोदे अवारि शक्त्या अज गतावध्या स्याम वयं सामरेण जगता अवध्याः। तैः देवारिप्रवरैः दैत्यश्रेष्ठैः प्रमोदे सति प्रकृष्टे सन्तोषे सति धातुः ब्रह्मणः सकाशात् कामः इष्टः अभिप्रायः अवारि वृतः। वृञ् वरणे इति धातोः कर्मणि लुङ्। धातुरित्यस्य प्रमोदे इत्यनेनापि सम्बन्धः। कः कामोऽवारि इत्याह शक्त्या इति। हे अज, ब्रह्मन्, वयमस्मानीकया शक्त्या बलेन सामरेण जगता, अमराः देवाः तैः सहितेन सामरेण जगता अवध्याः वधायोग्याः स्याम भवेम। शक्तिं विशिनष्टि गतावध्येति। गता अवधिरवसानं यस्यास्तया। अस्माकं इयत्तारहितशक्तिमत्वेन सुरासुरनरतिर्यगात्मकेन जगता अवध्यता भवत्वित्यर्थः। जगतः शक्त्या वा।

हृदय.—तैरति। तैः व्रतमनुतिष्ठद्भिः देवारिप्रवरैरसुरैः धातुः ब्रह्मणः प्रमोदे हर्षे सति विद्यमाने,कारणभूतेन प्रमोदेन कार्यभूतः प्रत्यक्षीभावो लक्ष्यते। प्रत्यक्षतायां सत्यामित्यर्थः। कामोऽभिमतोऽर्थः, अवारि वृतः। धातुरित्यनुवादः तेषामुपासनाविषयो धातैवेति विधिं प्रत्याययति। वरणप्रकारमाह-शक्त्येति। अज हे ब्रह्मन्, वयं गतावध्या गतोऽपगतोऽवधिः सीमा यस्याः तया, शक्त्या अस्मत्संबन्धिन्या हेतुना, सामरेण अमरैस्सहितेन जगता जगद्वासिना जनेन अवध्याः हन्तुमशक्याः स्याम। प्रार्थनायां लिङ्। अमराणां जगदन्तर्भावेपि पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थं, ब्राह्मणाः आयाताः वसिष्ठोप्यायातः इतिवत्। स्वेषां लोकोत्तरशक्तिमत्वं केनचिदप्यवध्यत्वं च वरयामासुरित्यर्थः।

पदार्थ.— तैः कामः देवारिप्रवरैः धातुः सति प्रमोदे अवारि शक्त्या अज गतावध्या स्याम वयं सामरेण जगता अवध्याः। तैः देवारिप्रवरैः दैत्यश्रेष्ठैः धातुः ब्रह्मणः प्रमोदे हर्षे सति कामः अभिलाषः अवारि वृतम्। किं वृतमित्यत आह- शक्त्येति। हे अज ब्रह्मन्, वयं गतावध्या निरवधिकया शक्त्या बलेन सामरेण जगता अवध्याः अहिंस्याः स्याम भवेम। 'शक्तिः स्थौल्ये बले शस्त्रे सामर्थ्ये प्रकृतौ स्त्रियाम्'। इति रत्नकोशः।

स्पष्टार्थाः.— कामः इषः अभिप्रायः। देवारिप्रवरैः दैत्यश्रेष्ठैः धातुः ब्रह्मणः सकाशात्। प्रमोदे सन्तोषे। अवारि अवृत। वृञ्वरणे इति धातुः, कर्मणि लुङ्। शक्त्या बलेन। अज ब्रह्मन्। गतावध्या गतः अवधिः अवस्यूनं यस्याः शक्तिविशेषणम्। स्याम भवेम सामरेण देवसहितेन। जगता लोकेन अवध्याः वधायोग्याः। पञ्चदश पदानि। तैः देवारिव्रातैः धातुः प्रमोदे सति कामः अवारि। हे अज,वयं गतावध्या शक्त्या सामरेण जगता अवध्याः स्यामेति।

प्रका.— तैः देवारिप्रवरैः दैत्यैः धातुः ब्रह्मणः प्रमोदे हर्षे सति कामः, 'कम्रे निकामे

---

1. 10 Group D except T3 reads हननेनः for हननेन। अर्थ. refers to another set of readings न नेन and हनने नः।

कामाख्या कामश्च मदनेच्छयोः इति शाश्वतः। अवारि। किं वृतमित्याह-शक्त्येति। हे अज ब्रह्मन्, अजः ब्रह्मे हरे छागे' इति प्रतापः। वयं गतावध्या निरवधिकया शक्त्या बलेन शक्तिरन्य--------स्यामः भवामः।

—•—

31. स विधातेत्यर्थनतस्तान् प्रत्यूचे जगद्धितेत्यर्थनतः।
दुर्लभमन्यङ्क्षा मन्निर्मरणत्वं लभध्वमन्यं कामम्।।

अर्थ.– इदानीं विधातृव्यापारमाह स इति। सः विधाता इति अर्थनतः तान् प्रति ऊचे जगद्धिते अत्यर्थनतः दुर्लभं अन्यङ्क्षाः मत् निर्मरणत्वं लभध्वं। अन्यं कामम्। सः विधाता इति उक्तप्रकारेण अर्थनतः प्रार्थनाद्धेतोः, असुराणामिति शेषः। तान् असुरान् प्रति ऊचे उक्तवान्। कीदृशो विधाता–जगद्धिते जगतः इष्टकरणे अत्यर्थनतः अत्यन्ततत्परः। एतच्च वक्ष्यमाणोपयोगि विशेषणम्। कथमूचे इत्याकाङ्क्षायामाह दुर्लभमिति। अन्यङ्क्षाः, न्यङ्कः दोषः तद्रहिताः निर्दोषाः मत् मत्तः सकाशात् निर्मरणत्वं मरणरहितत्वं दुर्लभम् लब्धुमशक्यम्। तस्मात् अन्यं पूर्वोक्तनिर्मरणत्वादपरं कामं लभध्वम्।

हृदय.–ततो ब्रह्मणा किं प्रतिपन्नमित्याह–स इति सोसुरैः प्रार्थितो विधाता ब्रह्मा इति उक्तप्रकारेण अर्थनतः असुरकृतादर्थनाद्धेतोः तान् प्रति असुरानुद्दिश्य ऊचे उक्तवान् अभितः परितः (पा. सू. वा.2.4.48.) इत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया। कीदृशः–जगद्धिते जगते जगद्वासिने जनाय यद्धितं श्रेयः तस्मिन् अत्यर्थं नतः अत्यन्तं रतः। एतद् प्रार्थिताप्रदाने हेतुः। उक्तिप्रकारं दर्शयति दुर्लभमिति। अन्यङ्क्षाः, न्यङ्को दोषः, अविद्यमानो न्यङ्को येषां तेषां संबोधनम् तथा। युष्मदर्थसारा सम्बुद्धिः इति न्यायात् युष्माकमिति सेत्स्यति। युष्माकं मत् मत्तः निर्मरणत्वं मृतिरहितत्वं दुर्लभं लब्धुमशक्यम्। जगदवध्यत्वे दत्तेऽन्तकस्यापि जगदन्तर्भावात् तदवध्यत्वमपि दत्तं भवति। एतच्चाशक्यमेव। देहारम्भकर्मक्षये देहपातस्यावश्यम्भावादिति भावः। अत एवोक्तं निर्मरणत्वं दुर्लभमिति। एतदप्रदाने हेतुरशक्यत्वमेव न तु युष्माकं योग्यत्वाभाव इति द्योतयितुं अन्यङ्क्षा इत्यामन्त्रणम्। इदमेकमेव ममाप्रदेयं, अन्यत् सर्वं देयमेवेत्याह–लभध्वमिति। अन्यं निर्मरणत्वव्यतिरिक्तं कामं अभिमतं वस्तु लभध्वं वृणुध्वमित्यर्थः।

पदार्थ.– सः विधाता इति अर्थनतः तान् प्रति ऊचे जगद्धिते अत्यर्थनतः दुर्लभं अन्यङ्क्षाः मत् निर्मरणत्वं लभध्वं अन्यं कामम्। सः विधाता ब्रह्मा जगद्धिते त्रैलोक्यहिते अत्यर्थनतः अत्यन्ततत्परः इति अर्थनतः तेषामिति प्रार्थनात् तान् प्रत्यसुरान् ऊचे उक्तवान्। हे अन्यङ्क्षाः निष्कपटाः, यूयं मत् मत्तः निर्मरणत्वं मरणाभावत्वं दुर्लभं लब्धुमशक्यम्। अतोऽन्यं कामं वृणुध्वं वृणुत।

स्पष्टार्था.– विधाता ब्रह्मा इत्युक्तप्रकारेण अर्थनतः अर्थनात् तानसुरान् प्रति ऊचे उक्तवान्। जगद्धिते जगतः इष्टकरणे। विषये सप्तमी। अत्यर्थनतः अतिमात्रं तत्परः। दुर्लभं लब्धुमशक्यं।

अन्यङ्काः निर्दोषाः। मत् मत्सकाशात्। निर्मरणत्वं मरणरहितत्वं। अन्यं निर्मरणत्वादन्यम्। काममिष्टम्। षोडश पदानि। विधाता तानसुरान् प्रत्यूचे। अन्यङ्काः, निर्मरणत्वं दुर्लभम्, मदन्यं कामं लभध्वमिति।

प्रका.– सः विधाता ब्रह्मा जगद्धिते अत्यर्थनतः अत्यन्तप्रह्वः तेषामिति प्रार्थनात् तान् प्रति असुरान् प्रति ऊचे उक्तवान्। हे अन्यङ्काः निष्कपटाः, मत् मत्तः निर्मरणत्वं दुर्लभं लब्धुमशक्यम्। अतोऽन्यं कामं वरं लभध्वं प्राप्नुत इति।

—•—

32. निरतैर्जगदे कलये तैरित्युक्तैर्विचार्य जगदेकलये।
जगदधिप रमेमहि ते पुरत्रये यदि कृपास्ति परमे महिते।।

अर्थ.– अथ तेषां व्यापारमाह निरतैरिति। निरतैः जगदे कलये तैः इति उक्तैः विचार्य जगदेकलये जगदधिप रमेमहि ते पुरत्रये यदि कृपा अस्ति परमे महिते। एवमुक्तैस्तैः विधात्रेति शेषः। विचार्य अन्योन्यं निरूप्य कलये कलहार्थं कलहेऽन्त्ययुगे कलिः इति यादवः। जगदे गदितम्। एषामभिप्रायस्य कलहफलत्वात् कलय इत्युक्तम्। कीदृशैरित्याकाङ्क्षायामाह निरतैरिति। जगदेकलये एको मुख्यो लयो नाशः एकलयः एको मुख्यान्यकेवले इत्यमरः। जगतां एकलयः जगदेकलयः तत्र निरतैस्तत्परैः। कथं जगदे इत्याकाङ्क्षायामाह–हे जगदधिप जगत्पते ते तव कृपा यद्यस्ति तर्हि पुरत्रये गृहत्रये रमेमहि क्रीडां कुर्यामः। तत्रापि न साधारणे पुरत्रये अपि तु परमे उत्कृष्टे। अतएव महिते पूजिते।

हृदय.–अथ ते भङ्ग्यन्तरेण जगदवध्यत्वमेव वव्रुरिति श्लोकद्वयेनाह– निरतैरिति। इति उक्तप्रकारेण उक्तैः ब्रह्मणा कथितैः तैः असुरैः विचार्य मिलित्वा निरूप्य जगदे गदितम्। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्ष्यत्वं कर्मणोऽकर्मिका क्रिया।। इति वचनात् भावे लिट्। कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह–कलय इति। कलये अनर्थाय, मरणायेति यावत्। स्वेषामिति शेषः। फलितार्थकथनमेतद्। कलिर्विभीतके तस्य फलेनार्थे च संयुगे। कलिर्हि श्रीरिति प्राह शब्दविच्छाकटायनः।। विवाहमात्रे त्वजयः कलिशब्दमभाषत। इति केशवः। तेषामभिसन्धिस्तु अन्यथेति ख्यापयितुं तान् विशिनष्टि निरतैरिति जगदेकलये जगतः एकस्मिन् केवले लये नाशे निरतैः जगन्नाश एकस्मिन्नेव बद्धमनस्कैरित्यर्थः। एकशब्दस्तु धीमद्भिः समाम्नातश्च केवले। प्रधाने प्रथमेऽन्यस्मिन् समानेल्पेप्यसौ पुनः। एकत्वसङ्ख्यायुक्ते स्यात् सङ्ख्येये तत्र चाप्यसौ।। नित्यैकवचनान्तः स्यादिति प्राहुः। इति केशवः। उक्तिप्रकारं दर्शयति जगदधिपेति। जगदधिप, हे जगत्स्वामिन्, ते तव कृपा दया अस्ति यदि विद्यते चेत्, अस्मास्विति शेषः। तर्हि वयं पुरत्रये पुराणां त्रितये रमेमहि विहरेम। प्रार्थनायां लिङ्। तव करुणा चेदस्माकं एकैकं पुरमनुगृहाणेत्यर्थः। कीदृशे पुरत्रये परमे उत्कृष्टे, अत एव महिते पूजिते। पुरान्तरेभ्यो विशिष्टे इत्यर्थः।

पदार्थ.– निरतै: जगदेकलये तै: इति उक्तै: जगदे कलये जगदधिप रमेमहि ते पुरत्रये यदि कृपास्ति परमे महिते। निरतै: आसक्तै:। ------इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मणोक्तै: विचार्य निरूप्य कलये कलहार्थं युद्धार्थं वा। 'कलि: स्यात् कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे युधि' इति महेश्वर:। जगदे गदितम्। हे जगदधिप ते, तव कृपा यद्यस्ति तर्हि परमे उत्कृष्टे महिते पूजिते पुरत्रये रमेमहि क्रीडाम:।

स्पष्टार्थां.– निरतैस्तत्परै:। जगतां मुख्ये नाशे। 'एको मुख्यान्यकेवला:' इति सिंह:। इति एवमुक्तै: कथितै: धात्रेति शेष:। विचार्य निरूप्य। जगदे कथितम्। कलये कलहार्थं। 'कलहेऽन्त्ययुगे कलि:' इति यादव:। जगदधिप जगत्पते। रमेमहि क्रीडां कुर्याम:। ते तव परमे उत्कृष्टे। महिते पूजिते। जगदेकलये निरतैस्तैरित्युक्तै: कलये विचार्य जगदे। जगदधिप, तव कृपा यद्यस्ति तर्हि परमे महिते पुरत्रये रमेमहि।

प्रका.– जगदेकलये जगतां केवलनाशे निरतैरासक्तै: इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मणोक्तै: विचार्य निरूप्य कलये कलहार्थं युद्धार्थं वा कलि: स्यात् कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे कलि: इति महेश्वर:। जगदे गदितम्। हे जगदधिपते,तव कृपा यद्यस्ति तर्हि परमे उत्कृष्टे महिते पूजिते पुरत्रये रमेमहि क्रीडाम:।

—•—

33. पृथगहितावध्यन्ते जगति चरित्वाब्ददशशतावध्यन्ते।
सुरसत्तम नो निलया: गत्या घटनामियुर्जितमनोनिलया।।

अर्थ.–पृथगिति। पृथक् अहितावध्यं ते जगति चरित्वा अब्ददशशतावध्यन्ते सुरसत्तम न: निलया: गत्या घटनां इयु: जितमनोनिलया। हे सुरसत्तम, सुरश्रेष्ठ, न: अस्माकं निलया: पुराणि जगति लोके अहितावध्यं शत्रुभिरप्रघर्षणीया: यथा भवन्ति तथा पृथगसम्भूय चरित्वा अब्ददशशतावध्यन्ते अब्दानां संवत्सराणां दशशतानि सहस्रं तावतोवधेरन्ते अवसाने गत्या गमनक्रियया घटनां संयोगमियु: प्राप्नुयु:। गतिं विशिनष्टि जितेति लोके मनोऽनिलश्च वेगातिशयवन्तौ प्रसिद्धौ तावपि वेगातिशयेन जितवत्या गत्या निलया: सहस्रसंवत्सरं जगति पृथक् पृथक् चरित्वा सहस्रसंवत्सरान्ते क्षणमात्रेण संयोगं प्राप्य तदानीमेव वियोगं गच्छन्त्वित्यभिप्राय:। अनेन यदा पुराणां संयोग: तदा अस्माकं हननं सुकरमिति हननकाल: सूचित:। तदुक्तं कर्णपर्वणि,

ततस्ते सहिता राजन् संप्रधार्यासकृद्बहु।
सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्यैनमथाब्रुवन्।।
पृथगिच्छाम नगरं कर्तुं कामगमं विभो।
सर्वकामसमृद्धार्थमवध्यं देवदानवै:।।
एकैकं योजनशतं विस्तृतं तावदायतम्। इत्यादि।

हृदय.– तथोक्तं परमत्वं विवृण्वानाः कमपि विशेषं प्रार्थयन्ते पृथगिति हे सुरसत्तम, हे देवश्रेष्ठ, नः अस्माकं ते भवदनुग्रहविषयत्वेन प्रकृताः निलयाः पुराणि जगति अहितावध्यं अहितैः शत्रुभिरवध्यमनिग्राह्यं यथा भवति तथा पृथक् असम्भूय चरित्वा इतस्ततो गत्वा अब्ददशशतावध्यन्ते अब्दानां दशशतानि सहस्रं तान्येवावधिः सीमा तस्यान्ते अवसाने संवत्सराणां सहस्रे पूर्णे इत्यर्थः। जितमनोनिलया लोके मनोनिलौ हि वेगातिशये प्रसिद्धौ, तावपि जितौ परिभूतौ यया तया गत्या गमनक्रियया घटनां सङ्गतिं इयुः प्राप्नुयुः। एतदुक्तं भवति सहस्रसंवत्सरान् शत्रुभिरपरिभाव्या भूत्वा जगति पृथक् पृथक् चरितानामस्मन्निलयानां संवत्सरसहस्रसङ्ख्यापूरके(रे) समये वेगितया गत्या सङ्गतिरस्त्विति। वेगितगत्या संयोगे तदैव वियोगोवश्यंभावीति सङ्गतिमेव वृतवन्तः।

पदार्थ.– पृथक् अहितावध्यं ते जगति चरित्वा अब्ददशशतावधि सुरसत्तम, नः निलयाः गत्या घटनां इयुः जितमनोनिलया। सुरसत्तम हे देवश्रेष्ठ नः अस्माकं, ते निलयाः गृहाः अहितावध्यं शत्रुभिरवध्यं यथा भवति तथा अब्ददशशतावधि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तं जगति पृथक् जितमनोनिलया गत्या चरित्वा अन्ते अवसाने धटनां इयुः प्राप्नुयुः।

स्पष्टार्था.– पृथक् अहितावध्यं शत्रुभिरप्रघर्षणीयं यथा भवति तथा, क्रियाविशेषणम्। जितमनोनिलया इति सम्बन्धः। अब्ददशशतावधि अब्दानां वर्षाणां दशशतानि सहस्रं तदवधि तावतोवधेः अन्ते अवसाने। सुरसत्तम देवश्रेष्ठ, नः अस्माकं निलयाः मन्दिराणि गत्या गमनेन इयुः प्राप्नुयुः। जितमनोनिलया जितौ मनोनिलौ यया गतिविशेषणम्। त्रयोदशपदानि। हे सुरसत्तम, नः निलयाः पृथगहितावधि चरित्वा अब्ददशशतावध्यन्ते घटनामियुरित्यन्वयः।

प्रका.– हे सुरसत्तम, देवश्रेष्ठ, नः अस्माकं ते निलयाः अहितावध्यं शत्रुभिरवध्यं यथा भवति तथा अब्ददशशतावधि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तं जगति जितमनोनिलया गत्या चरित्वा अब्दो जीमूतवत्सरा इत्यमरः अन्ते अवसाने घटनां योगं इयुः प्राप्नुयुः।

—•—

34. स च हन्तेह न नेन स्यादस्माकं यतिष्यते हननेन।[1]
ताश्च भिदामानीय स्वयमेकेनेषुणा तदा मानी यः।।

अर्थ.– एवं हननसमयमुपदिश्य हन्तृविशेषं हननप्रकारं चाहुरसुराः स चेति। सः च हन्ता इह न न इन स्यात् अस्माकं यतिष्यते हननेन ताः च भिदां आनीय स्वयं एकेन इषुणा तदा मानी यः। हे इन स्वामिन् इह जगति स च तादृशो हन्ता हननकर्ता न न स्यात्। द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थावधारकत्वात् स्यादेवेत्यर्थः। स इत्युक्तं विशिनष्टि अस्माकमिति। यश्च यादृशः मानी अभिमानवान् स्वयं पुरुषः ताः पुरः भिदां भेदं आनीय प्रापय्य तदा भेदनसमय एव

1. 10 Group D except T3 reads हननेनः for हननेन। अर्थ. refers to another set of readings न नेन and हनने नः।

एकेनेषुणा शरेण करणभूतेन अस्माकं हननेन हेतौ तृतीया हननार्थमित्यर्थः। यतिष्यते यत्नं करिष्यति। स इति सम्बन्धः। अथवा इन इति विसर्गान्तः पाठः श्रेष्ठ इत्यर्थः। हनने इति विषयसप्तमी। नः इत्यपि विसर्गान्तः पाठः। अस्माकमित्यर्थः। स च इनः अस्माकं हन्ता न न स्यात् यश्च स्वयं मानी ताः भिदामानीय तदा एकेनेषुणा नः हनने यतिष्यते इत्यन्वयः।

एवंविधो हन्ता क्वापि न भवेत्, तस्मादेवंविधो हन्ता भवत्वित्यनुमतिः न दोषाय भवतीति तेषां भावः।

हृदय.– अथैते ब्रह्मणो मुखान्निर्मरणत्वस्यालभ्यताश्रवणात् स्वेषां वध्यत्वमङ्गीकुर्वाणास्तत्र कालस्य च, साधनस्य कर्तव्यस्य कर्तुश्च नियमं प्रार्थयन्ते स चेति। चौ वाक्यार्थसमुच्चये। इन हे स्वामिन् इह अस्मिन् लोके नोऽस्माकं हन्ता वधकर्ता न न स्याच्च। द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थावधारकत्वात् स्यादेवेत्यर्थः। स इत्युक्तं, कोऽसावित्यत्राह- यतिष्यत इति। यो मानी अभिमानवान् अस्मत्प्रसरणासहिष्णुरित्यर्थः। स्वयं सहायानपेक्षः तदा यस्मिन् काले पुर्यो घटनामियुः तस्मिन् काले एकेन एकत्वसङ्ख्यायुक्तेन इषुणा शरेण ताः भवता अनुग्रहीष्यमाणत्वेन प्रकृतमदः पुरं भिदां भेदं आनीय नोऽस्माकं हनने च वधे विषये यतिष्यते यत्नं करिष्यति। शक्ष्यतीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। योऽस्मच्छत्रुः सहायान्तरनिरपेक्षः सन् पुरत्रयसंयोगकाले एकेन शरेण तत् प्रमथ्य तेनैवास्मद्वधे शक्तो भविष्यति सोऽस्मान् निगृह्णीयात्, नान्य इति। अत्र तदेत्यनेन कालस्य, एकेनेषुणा इति साधनस्य ताश्च भिदामानयेति कर्तव्यस्य, स च हन्तेति कर्तुश्च नियमः कृतः। ईदृशशक्तियोगः कस्यापि न स्यादित्यस्माकं जगदवध्यत्वमेवायातमिति तेषामाशयः।

पदार्थ.– स च हन्ता इह न न इन स्यात् अस्माकं यतिष्यते हनने नः ताः च भिदां आनीय स्वयं एकेन इषुणा तदा मानी यः। हे इन, प्रभो, इह लोकत्रये सः पुरुषः नो अस्माकं हन्ता न स्यादिति न, द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं समर्थयत इति न्यायात् स्यादेवेत्यर्थः। सः इति कः–यो मानी अभिमानी तदा हननकाले तान्निलयांस्त्रीनपि स्वयं एकेनेषुणा शरेण भिदां विदारणमानीय प्रापय्य अस्माकं हनने हनननिमित्तं यतिष्यते यत्नं करिष्यति स इति। तथा कर्तुं न कोऽपि पारयत इति निरूप्यैतदुक्तम्।

स्पष्टार्था.– हन्ता घातकः। इह जगति। द्वौ नञौ प्रकृतार्थद्योतकौ। इन, स्वामिन्, स्यात् भवेत्। यतिष्यते यत्नं करिष्यति। हननेन हनननिमित्तं, हेतौ तृतीया। तान् पुरान्। भिदां भेदं। आनीय प्रापय्य। इषुणा शरेण। तदा तस्मिन् काले। मानी मानवान् यः यादृशः। हे इन यः मानी स्वयं एकेन इषुणा तांश्च भिदामानीय हननेन यतिष्यते तदा अस्माकं सः हन्ता स्यादिति। यादृक्-कसंयोगयुक्तस्य पुरत्रयस्य एकेन शरेण भेदनं कस्यापि दुष्करमिति मत्वा स्वामिनं प्रति स्वहन्तुर्भावे अनुमतिं कुर्वन्निति तात्पर्यम्।

प्रका.– हे इन, प्रभो, इह लोकत्रये सः पुरुषः अस्माकं हन्ता न न स्यात्, द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतीति न्यायात् स्यादेवेत्यर्थः। स इति कः- यः मानी तदा हननकाले तान्निलयान्

त्रयोपि स्वयमेकेनेषुणा शरेण भिदां विदारणमानीय प्रापय्य अस्माकं हनने हनननिमित्तं यतिष्यते यत्नं करिष्यति स इति। तथा कर्तुं न कोऽपि पारयतीति निरूप्य एतदुक्तम्।

—•—

35. वरमादाय पुराणान्नाथाद्विधये दुरासदाय पुराणाम्।
पदमतिदैवमयन्ते[1] यतोऽसुराः प्रापुरिति तदैव मयन्ते।।

अर्थ.–एवं वरं लब्ध्वा पुरनिर्माणायासुराः मयं प्रापुरित्याह वरमिति। वरं आदाय पुराणात् नाथात् विधये दुरासदाय पुराणां पदं अतिदैवं अयन्ते यतः असुराः प्रापुः इति तदा एव मयं ते। ते असुराः पुराणात् चिरन्तनात् नाथात् स्वामिनः सकाशात् इति उक्तप्रकारेण वरमादाय स्वीकृत्य तदैव पुराणां विधये करणाय मयं मयनामानमसुरतक्षाणं प्रापुरित्यन्वयः। कीदृशस्य विधये–दुरासदाय दुष्प्रापाय। शत्रूणामिति शेषः। यद्यप्यत्र विधेर्दुरासदत्वमुक्तं तथाप्यर्थाद्विधीयमानानां पुराणामिति सिध्यति। वरं विशिनष्टि पदमिति। यतः यस्माद्वरात् अतिदैवं देवानतिक्रम्य वर्तमानमतिविशिष्टं पदं स्थानं शिवलोकादिलक्षणमयन्ते गच्छन्ति जनाः इति शेषः। यतो नाथादिति वा। अथवा यतः मयात्सकाशात्पदं स्थानं पुरत्रयलक्षणम्।

हृदय.–अथैवं भवत्विति ब्रह्मणानुगृहीते तेषां प्रवृत्तिमाह–वरमिति। प्रकृताः दैत्याः पुराणात् चिरन्तनात् नाथात् ब्रह्मणः वरं ईप्सितं आदाय गृहीत्वा तदैव यस्मिन्काले वरो लब्धः तस्मिन् काले एव मयं मयनामानं असुरशिल्पिनं प्रापुः प्राप्तवन्तः।'वरो ना भूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते क्लृधि'। इति केशवः। किमर्थं प्रापुरित्यत्राह– विधय इति। पुराणां पुरीणां विधये निर्माणायेत्यर्थः। कीदृशाय दुरासदाय दुष्प्रापाय, अलभ्यायेत्यर्थः। अन्येषामिति शेषः। कुतस्ते शिल्पिजनशिरोमणौ विश्वकर्मणि ध्रियमाणे मयं प्रापुरित्यत्राह– पदमिति। असुराः जातिपरोऽयं निर्देशः। आसुरी जातिरित्यर्थः। यतः यस्मात् मयात् पदं पुरादिलक्षणं स्थानं अयन्ते अद्यापि प्राप्नुवन्तीति। इतिर्हेतौ। असुरजनैर्निजशिल्पित्वेनाङ्गीकारो मयप्राप्तौ हेतुरित्यर्थः। न केवलमसुर–शिल्पित्वमेवास्य शिल्पातिशयोऽपि हेतुभावं भजते इति प्रकटयन्पदं विशिनष्टि–अतिदैवमिति। देवानामिदं दैवं स्वर्गादि, दैवमतिक्रान्तं अतिदैवं, स्वर्गादेरपि विशिष्टतरमित्यर्थः।

पदार्थ.– वरं अदाय पुराणात् नाथात् विधये दुरासदाय पुराणां पदं अतिदैवं अयन्ते यतः असुराः प्रापुः इति तदैव मयं ते। ते दैत्याः पुराणात् नाथात् ब्रह्मणः इत्युक्तप्रकारेण वरमादाय स्वीकृत्य यतो यस्मात् वरात् अतिदैवमतिक्रान्तदैवमित्यर्थः। पदं स्थानं अयन्ते गच्छन्ति। दैवदुरासदाय दुष्प्रापाय पुराणां विधये करणाय मयं असुरशिल्पिनं प्रापुः प्राप्तवन्तः।

स्पष्टार्था.–आदाय स्वीकृत्य। पुराणात् चिरन्तनात्। नाथात् स्वामिनः। विधये निष्पादनाय। दुरासदाय दुष्प्रापाय। पुराणां पुरीणां पदं स्थानम्। अतिदैवं देवानतिक्रामन्तं। अयन्ते गच्छन्ति। यतः यस्मात् वरात् येभ्यः पुरेभ्यो वा। प्राप्ताः प्राप्नुवन्तः। इत्युक्तप्रकारेण।

---

1. M1 of group A reads अधिदैवं for अतिदैवं।

तदैव तस्मिन्नेव काले मयं मयनामानमसुरतक्षाणम्। ते असुराः यतः अतिदैवं पदं अयन्ते तं वरं पुराणान्नाथात् आदाय पुराणां विधये तदैव मयं प्रापुरिति।

प्रका.– ते दैत्याः पुराणात् नाथात् ब्रह्मणः इत्युक्तप्रकारेण वरमादाय स्वीकृत्य यतः यस्मात् वरात् अतिदैवमतिक्रान्तदैवमिति अभिप्रायः। दैत्यपदं स्थानं अयन्ते गच्छन्ति। तदैव दुरासदाय दुष्प्रापाय पुराणां विधये करणाय मयमसुरशिल्पिनं प्रापुः प्राप्तवन्तः।

—•—

36. पटुमनसा रूप्यायःस्वर्णमयं त्रिभुवनस्य सारूप्याय।
रमणीयं प्राकारि प्रचिन्त्य तेन च[1] पुरत्रयं प्राकारि।।

अर्थ.– इदानीं मयस्य व्यापारमाह पटुमनसेति। पटुमनसा रूप्यायःस्वर्णमयं त्रिभुवनस्य सारूप्याय रमणीयं प्राकारि प्रचिन्त्य तेन च पुरत्रयं प्राकारि। तेन मयेन प्रचिन्त्य निरूप्य सङ्कल्पमात्रेणेति यावत्। त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य सारूप्याय सादृश्यसिद्ध्यर्थं रूप्यायःस्वर्णमयं रूप्यमयं अयोमयं स्वर्णमयञ्च पुरत्रयं प्राकारि प्रकर्षेण कृतम्। अन्तरिक्षस्य धावल्यात् तत्सादृश्यसिद्ध्यर्थं रजतमयमेकं पुरं कृतम्, तथा स्वर्गस्य रक्तत्वात् तत्सादृश्याय स्वर्णमयं तथा भूलोकस्य कृष्णत्वात् तत्सादृश्याय अयोमयम् कृतमित्यर्थः। कीदृशेन– पटुमनसा कुशलबुद्धिना पुरत्रयं विशिनष्टि रमणीयमिति भद्रम्। तथा प्राकारि प्राकारेण युक्तम् तदुक्तम्, 'ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीरः पुराण्यथ त्रीणि काञ्चनमेकं वै रूप्यं कार्ष्णायसं तदा'। इति।

हृदय.–अथ पुरनिर्माणे प्रयुक्तस्य मयस्य प्रवृत्तिमाह पटुमनसेति। तेन मयेन (वि) प्तचिन्त्य स्मृत्वा सङ्कल्पमात्रेणेति यावत्। सङ्कल्प एवास्य पुरनिर्माणे सहकारी न वासीकुठारादिकमिति भावः। पुरत्रयं प्राकारि कृतम्। कथं सङ्कल्पमात्रेण कृतवानित्यत्र तं विशिनष्टि पटुमनसेति। पटु निपुणं मनो यस्य सः तथा। योगप्रभावजमिह पटुत्वं विवक्षितम्। तथा च वक्ष्यति–मनसः सद्योगेहात् इति। योगप्रभाववतां किमशक्यमिति भावः। पटुमनसा करणेन प्रचिन्त्येति केचित्। तदा गतार्थस्यापि मनसः पटुत्वविशेषणदानार्थमिति न दोषः। न केवलं सहकार्येव उपादानमप्यसाधारणमेवासीदिति वक्तुं पुरत्रयं विशिनष्टि रूप्यायःस्वर्णमयमिति। 'रूप्यं तु क्ली विभूषणे। आहते हेमरजतद्वये रजत एव च।। त्रि तु प्रशस्तरूपेपि रूपणीये'। इति केशवः। द्वन्द्वात् परं श्रूयमाणं प्रत्येकमपि संबध्यते इति न्यायात् मयटः प्रत्येकमपि संबन्धः, रूप्यमयमयोमयं स्वर्णमयमिति। एतेषामन्यतमेनैव निर्मातव्ये किमर्थमुपादानत्रैविध्यमङ्गीकृतमित्यत्राह– त्रिभुवनस्येति। त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं, पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। तस्य सारूप्याय सादृश्याय भुवनत्रयस्य सत्वरजस्तमोमयत्वात् तेषां च शुक्लरक्तकृष्णरूपत्वात् त्रिरूपत्वे पुराणामपि शुक्लादिरूपतया तादूप्यं संभावयितुमित्यर्थः। अनेन पुरत्रयप्रातिभत्वे भुवनान्येव पर्याप्तानि न तु पुरान्तराणि इति

1. T3 omits च।

द्योत्यते। पुनरपि तदेव विशिनष्टि रमणीयमिति। रचनावैचित्र्यात् नयनमनोहारीत्यर्थः। तथा अतिशयिता बहवो वा प्राकाराः यस्मिन् तत्तथा। अतिशायने भूमनि वा मत्वर्थीयः। शत्रुभिर्दुर्गम इत्यर्थः।

पदार्थ.– पटुमनसा रूप्यायःस्वर्णमयं त्रिभुवनस्य सारूप्याय रमणीयं प्राकारि प्रचिन्त्य तेन च पुरत्रयं प्राकारि। पटुमनसा चतुरबुद्धिना। तेन मयेन। विचिन्त्य निरूप्य। स्वर्णमयं कनकमयं। प्राकारि प्राकारेण सालेन संयुक्तं। पुरत्रयं त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य। सारूप्याय सादृश्याय। प्राकारि प्रकर्षेण कृतम्। पटुरामयनिर्मुक्तः पटुश्चतुरतीक्ष्णयोरिति प्रतापः।

स्पष्टार्था.– पटुमनसा तीव्रमनोयुक्तेन। पटुना मनसेति वा रूप्यायःस्वर्णमयं रूप्येण रजतेनायसा स्वर्णेन च संपाद्य त्रैलोक्यसारूप्याय सादृश्यार्थं रमणीयं भद्रं प्राकारि प्राकारयुक्तम्। प्रचिन्त्य पर्यालोच्य। तेन मयेन प्राकारि प्रकर्षेण कृतम्। पटुमनसा तेन च प्रचिन्त्य त्रिभुवनस्य सारूप्याय रूप्यायःस्वर्णमयं पुरत्रयं प्राकारीति। स्वर्गस्य धवलत्वाद्रजतपुरसदृशत्वमिति वक्तव्यम्।

प्रका.– पटुमनसा चतुरबुद्धिना। 'पटुरामयनिर्मुक्तः पटुश्चतुरतीक्ष्णयो'रिति शाश्वतः। तेन मयेन च प्रचिन्त्य निरूप्य। रूप्यायःस्वर्णमयं रजतपारशवस्वर्णस्वरूपं प्राकारि प्राकारेण सालेन युक्तम्। 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः। पुरत्रयं। त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य सारूप्याय सादृश्याय प्रकर्षेण कृतम्।

—•—

37. [1]**यत्र सदानवलाकस्थायी मायाबलात्स दानवलोकः।**
स्थितिमादायामाद्यद्योजनशतमानमभवदायामाद्यत् ।।

अर्थ.– इदानीं पुरत्रयं विशिनष्टि यत्रेत्यादिना श्लोकपञ्चकेन। यत्र सदा अनवलोकस्थायी मायाबलात् सः दानवलोकः स्थितिं आदाय अमाद्यत् योजनशतमानं अभवत् आयामात् यत्। सः दानवलोकः दैत्यजनः यत्र पुरत्रये स्थितिं अवस्थानमादाय परिगृह्य सदा सर्वदा अमाद्यत् मदमगमत्। मदी हर्षग्लपनयोरिति धातुः। कीदृशः–मायाबलात् अनवलोकस्थायी, मायैव बलं मायाबलं, मायायाः–बलं वा। तेन हेतुना अनवलोकेन अनिरीक्षणेन अवस्थानशीलः। मायाबलात् परैरदृश्यमानतया तिष्ठन्तीत्यर्थः। तथा यत् पुरत्रयं आयामाद्दैर्घ्याद्धेतोः योजनशतमानं योजनशतविस्तारमभवत्। व्यासोप्याह– एकैकं योजनशतं विस्तृतं तावदायतम् इति।

हृदय.– अथ पञ्चभिः श्लोकैः पुरत्रयं वर्णयति यत्रेति। सः प्रकृतो दानवलोकः दैत्यजनः यत्र पुरत्रये स्थितिं निवासमादाय परिगृह्य विधायेति यावत् सदा सर्वस्मिन् काले अमाद्यत् हृष्टोऽभूत्। यन्निवासाद्धेतोः दुःखेनानन्तरितत्वेन सुखमेव प्राप्तवानित्यर्थः। अनेन पुराणामचिन्त्यः कोऽप्यनुभावः प्रत्याय्यते। दानवलोकं विशिनष्टि–अनवलोकस्थायी

1. M3 omits this stanza.

(मायाबलात्) मायाया: मायानिर्मिताया: बलात् शक्तेर्हेतो: अनवलोकस्थायी अनवलोकोऽविद्यमानोऽवलोकोऽन्यकर्तृकं दर्शनं यथा भवति तथा स्थितिशील:। मयमायावैचित्र्येणान्यै: अदृश्यमानस्तिष्ठन् इत्यर्थ:। अनेन पुरान्तरेभ्यो व्यतिरेको दर्शित:। अथास्य परिमाणमाह–योजनेति। यत् पुरत्रयं आयामात् आयामो दैर्घ्यं तमाश्रित्य योजनशतमानं चतुष्कोशपरिमितो वा अष्टकोशपरिमितो वा अध्वा योजनम्। अथ योजनं परमात्मनि। अध्वमाने चतुष्कोशे मगधादिषु भूमिषु। अष्टकोशं तु देशेषु कोसलादिषु मन्वते। तथा युक्तिक्रियायां च। इति केशव:। योजनानां शतमानं परिमाणं यस्य तत्तथा। आयामो विस्तारस्य उपलक्षणम्। उक्तं च श्रीमद्व्यासमुनिना, एकैकं योजनशतं विस्तृतं तावदायतम् इति। अनेन पुरान्तरेभ्यो व्यतिरेको दर्शित:।

पदार्थ.–पुरत्रयमेव वर्णयत्युत्तरै: कतिपयै: श्लोकै:। यत्र सदा अनवलोकस्थायी मायाबलात् स: दानवलोक: स्थितिं आदाय अमाद्यत् योजनशतमानं अभवत् आयामात् यत्। सदा अनवरतं मायाबलात् अनवलोकस्थायी अदृश्यस्थितिशील: स दानवलोको दैत्यजन: यत्र स्थितिमादायामाद्यत् हर्षमलभत। मदी हर्ष इति धातु:। यत् पुरत्रयमायामात् विस्तारात् योजनशतमानं शतयोजनमानमभवत्।

स्पष्टार्था.–यत्र यस्मिन् पुरत्रये। सदा सर्वदा। अनवलोकेन अनिरीक्षणेन अवस्थानशीलं परैरदृश्यमानतया तिष्ठन्तीत्यर्थ:। स: प्रसिद्ध: दानवलोक: दैत्यजन:। स्थितिमवस्थानमादाय लब्ध्वा अमाद्यत् मदमगमत्। मदी हर्षग्लपनयोरिति धातु:। शमावष्टामित्यादिना दीर्घ:। योजनशतमानं शतयोजनप्रमाणयुक्तं। आयामात् दैर्घ्यात्। यत् पुरत्रयं। दश पदानि। मायाबलादनवलोकस्थायी स दानवलोक: सदा यत्र स्थितिमादाय अमाद्यत्। यदायामात् योजनशतमानमभवदिति। आदिकुलकम्

प्रका.– पुरत्रयमेव वर्णयति उत्तरै:श्लोकै:। सदा अनवरतं मायाबलात् अनवलोकस्थायी अदृश्यस्थितिशीलं स दानवलोक: दैत्यजन: यत्र स्थितिमादाय अमाद्यत्। मदी हर्षग्लपनयोरिति धातु:। यत् पुरत्रयमायामात् विस्तारात् योजनशतमानं शतयोजनमभवत्।

—•—

38. [1]उद्बणनानापणवध्वनि बिभ्राणं वणिग्जनानापणवत्।
द्राघीयो गुरुपरिखं यद्यत्र च केतुयष्टयोगुरुपरि खम्।।

अर्थ.– उद्बणेति। उद्बणनानापणवध्वनि बिभ्राणं वणिग्जनान् आपणवत् द्राघीय: गुरुपरिखम् यत् यत्र च केतुयष्टय: अगु: उपरिखम्। यत् यत् पुरत्रयं उद्बणनानापणवध्वनि, उद्बण: प्रभूत: नानाविधस्य पणवस्य वाद्यविशेषस्य ध्वनि: शब्दो यस्य तत्तथा। यत् पुरत्रयं वणिग्जनान् वाणिज्यकर्तारो ये जना: तान् बिभ्राणं। तथा यत् आपणवत् निषद्या युक्तं,

1. T9.,TPA and T4 read this stanza after the next one.

'आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः। तथा यत् द्राघीयः दीर्घतरं। तथा यत् गुरुपरिखं गुर्व्या परिखया युक्तम्। द्राघीयोगुरुपरिखमित्येकं वा पदम्। तथा यत्र पुरत्रये केतुयष्टयः ध्वजदण्डाः उपरिखमुपरितनमाकाशमगुः गतवन्तश्च। अनेन ध्वजदण्डानां दैर्घ्यातिशय उक्तः। उपरिखमित्यव्ययीभावसमासः। उपरि खमिति पदभेदेन वा योजना।

हृदय.—अथ नित्योत्सवादिमत्तया वर्णयति—उद्बणेति। यत्तत् पुरत्रयं उद्बणनानापणवध्वनि उद्बणः स्फुटो नानाविधः उत्सवदेवपूजाराजयात्राद्य--- अनेकप्रकारः पणवानां डिण्डिमाख्यवाद्यविशेषाणां ध्वनिः नादो यस्मिन् तत्तथा। स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् इत्यमरः। 'पणवस्त्वपि डिण्डिमे गजस्कन्धेऽपि'। इति केशवः। यच्च वणिग्जनान्वाणिज्यकर्तॄणां जनानां समूहान् बिभ्राणं दधानं, अत एव यच्चापणवत् निषद्या युक्तम्। आपणस्तु निषद्यायां इत्यमरः। यच्च द्राघीयोगुरुपरिखं, द्राघीयस्यः दीर्घतराः गुर्व्यः पृथ्व्यः परिखाः यस्मिन् तत्तथा। 'खेये तु परिखाम्बुधौ भूभृत्यपि' इति केशवः। यत्र च केतुयष्टयः ध्वजदण्डाः उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे खं नीलाकारतया प्रतीयमानमाकाशम् अगुः गतवन्तः। ध्वजोच्छ्रायो हि प्रशस्यमानोत्कर्षावहो भवति। तथा हि राजानः कविभिरुपश्लोक्यन्ते उद्दण्ड इति।

पदार्थ.— उद्बणनानापणवध्वनि बिभ्राणं वणिग्जनान् आपणवत् द्राघीयोगुरुपरिखं यत् यत्र च केतुयष्टयः अगुः उपरिखम्। यत् पुरत्रयं उद्बणनानापणवध्वनि व्यक्तनानाविधडिण्डिमध्वन्युपेतं, स्फुटं प्रव्यक्तमुद्बणमित्यमरः। वणिग्जनान् बिभ्राणं आपणवत् पण्यावासोपेतम् यत् पुरत्रयं द्राघीयः दीर्घतरं, गुरुपरिखं पृथुदीर्घिकं यत्र यस्मिन् पुरत्रये केतुयष्टयः ध्वजदण्डाः उपरिखमिति सप्तमीविभक्त्यर्थे अव्ययीभावसमासः। खस्योपर्याकाशस्योपरीत्यर्थः। अगुरिति गतवन्तः।

स्पष्टार्था.— उद्बणः उत्कटः नानाविधस्य पणवस्य वाद्यविशेषस्य ध्वनिर्यस्मिन्निति। बिभ्राणं दधानं। वणिग्जनान् वैश्यजनानित्यर्थः। आपणवन्निषद्या युक्तं। आपणस्तु निषद्यायामिति सिंहः। द्राघीयः दीर्घः। गुरुपरिखं गुर्व्या दृढया परिखया युक्तं। द्राघीयोगुरुपरिखमित्येकपदपक्षे दीर्धतरगुरुभूतपरिखायुक्तमित्यर्थः। यत् पुरत्रयं। यत्र पुरत्रये। केतुयष्टयः ध्वजदण्डाः। अगुः गतवन्तः उपरि ऊर्ध्वं। खमाकाशं। उपरिखमित्येकपदपक्षे अव्ययीभावः। त्रयोदश वा पञ्चदश वा पदानि। यदुद्बणनानापणवध्वनि,यत् वणिग्जनान् बिभ्राणं यदापणवत् यत् द्राघीयं यत् गुरुपरिखम् यत्र केतुयष्टयश्च उपरिखमगुरिति सम्बन्धः।

प्रका.— यत् पुरत्रयमुद्बणनानापणवध्वनि व्यक्तनानाविधडिण्डिमध्वन्युपेतं व्यक्तं उद्बणं व्यक्तमित्यमरः। वणिग्जनान् नैगमान् नैगमो वणिजो वणिगिति महेश्वरः। आपणवत् पण्यावासोपेतम्। 'विपणः ---ने पण्यावासे वणिक्पथे। तेष्वापणः स्यादिति' रत्नकोशः। द्राघीयो दीर्धतरम्। गुरुपरिखं पृथुदीर्घिकम्। यत्र च पुरत्रये केतुयष्टयः ध्वजदण्डाः उपरिखमिति सप्तमीविभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। खस्योपरि आकाशमित्यर्थः। खमाकाशमुदाहृतमिति वररुचिः। अगुः गतवन्तः।

—•—

39. यद्युधि नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहनानापत्ति।
प्राप्य च वासव्यापद्वरूथिनी दश दिशः सवासव्यापत्।।

अर्थ.– यदिति। यत् युधि नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहना अनापत्ति प्राप्य वासवी आपत् वरूथिनी दश दिशः सवासव्यापत्। वासवः इन्द्रः तत्सम्बन्धिनी वासवी वरूथिनी सेना युधि युद्धे यत्पुरत्रयं कर्म प्राप्य दश दशसङ्ख्याकाः दिशः आपत् प्राप्तवती च। भीत्येति शेषः। वरूथिनीविशेषणं नानेति। पत्तयः पदाताः, स्यन्दना रथाः, गजाः करिणः, वाजिनोश्वाः, नानाविधानि पत्तिस्यन्दनगजवाजिलक्षणानि वाहनानि यस्यामिति विग्रहः। पुरं विशिनष्टि अनापत्तीति आपत्तिरहितम् निरुपद्रवमित्यर्थः। वरूथिनी तु सोपद्रवेत्याह सवासव्यापदिति। वासोऽधिवासः, तद्विषया या व्यापत् आपत् तत्सहिता असुराक्रान्तत्वात्।

हृदय.– अथ परपरिभवाविषयत्वेन वर्णयति यदिति। वासवी इन्द्रसम्बन्धिनी वरूथिनी सेना युधि युद्धे निमित्ते युद्धार्थमिति यावत्। यत् पुरत्रयं प्राप्य गत्वा दश दशसङ्ख्याकाः दिश आशाः आपत् प्राप्तवती। नानादिक्षु पलायनमकरोदित्यर्थः। भीत्येति शेषः। युधीत्यत्र निमित्तात् कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या, (पा.सू. वा. 2-3-36-)इति सप्तमी। वरूथिनीं विशिनष्टि नानेति। (नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहना) पत्तिः पदातिः, स्यन्दनो रथः, गजो हस्ती, वाजी तुरगः, स्यन्दनाश्च गजाश्च वाजिनश्चेति द्वन्द्वः, स्यन्दनगजवाजिनश्च ते वाहनानीति विशेषणसमासः, पत्तयश्च स्यन्दनगजवाजिवाहनानि चेति द्वन्द्वः, नानाविधानि पत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहनानि यस्यां सा तथा। शक्तिहीनत्वमेव पलायने हेतुः, न तु सामग्रीविरहः इति भावः। पुरत्रयं विशिनष्टि अनापत्तीति। अविद्यमाना आपत्तिर्देवसेनाकृता पीडा यस्य तत्तथा। पुरत्रयं प्राप्य प्राप्तिकार्यमकृत्वा बहिर्भागादेव पलायिता देवा इत्यर्थः। देवसेना तु नैतादृशीत्याह-सवासव्यापदिति। वासो वासालयम् ---अकर्तरि च कारके संज्ञायां (पा. सू. 3.3.19) इत्यधिकरणे घञ्। वासस्य व्यापदसुरकृता पीडा, तया सह वर्तमाना तथोक्ता। असुरोपमर्दितस्वर्गा इत्यर्थः।

पदार्थ.– यत् युधि नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहना अनापत्ति प्राप्य च वासवी आपत् वरूथिनी दश दिशः सवासव्यापत्। नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहना नानाविधपदाति-रथहस्त्यश्ववाहनोपेता वासवी इन्द्रसम्बन्धिनी वरूथिनी सेना अनापत्ति आपद्रहितं यत् पुरत्रयं युधि युद्धे प्राप्य सवासव्यापत् स्थितिसङ्कटसहितं यथा तथा दश दिशः आपत् प्राप्तवती।

स्पष्टार्था.– यत्पुरत्रयं। युधि युद्धे नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहना नानाविधाः पत्तयः पदाताः स्यन्दनाः रथाः वाजिनोऽश्वाः वाहनानि य-------हादीनां महिषमयूरादीनि यस्यामिति विग्रहः वरूथिनीविशेषणं। अनापत्ति निरुपद्रवं पुरविशेषणं। वासवी इन्द्रसम्बन्धिनी। आपत् अगच्छत्। वरूथिनी सेना। सवासव्यापत् वासो निवासः तद्विषयापत्सहिता वरूथिनीविशेषणम्। वासवी वरूथिनी च युधि यत् प्राप्य दश दिशः आपदिति।

प्रका.– नानापत्तिस्यन्दनगजवाजिवाहनानापत्ति स्यन्दना च सा गजवाजिवाहना च इति तथा। नानाविधपदातिरथहस्त्यश्ववाहनोपेता वासवी इन्द्रसम्बन्धिनी वरूथिनी सेना अनापत्ति आपद्रहितं पुरत्रयं प्राप्य सवासव्यापत् स्थितिसङ्कटसहितं यथा तथा दश दिशः आपत् प्राप्तवती।

—•—

40. यत्र च[1] लोलम्बकुलं बन्धुत्वादिव बभार लोलं बकुलम्।
तद्वदशोकारामाः स्तनभारालसगतीरशोका रामाः॥

अर्थ.– यत्रेति। यत्र च लोलम्बकुलं बन्धुत्वात् इव बभार लोलं बकुलम्। तद्वत् अशोकारामाः स्तनभारालसगतीः अशोकाः रामाः। यत्र पुरत्रये बकुलं केसरवृक्षः, केसरो बकुलोऽस्त्रियां इत्यमरसिंहवचनात् नपुंसकत्वम्। बन्धुत्वादिव, बन्धुभावो बन्धुत्वं तस्माद्धेतोरिव लोलम्बकुलं, लोलम्बा भृङ्गाः तेषां कुलं समूहः तद्द्वितीयैकवचनम्। अलिर्द्विरेफो लोलम्बः इति वैजयन्ती। बभार च। लोके ह्येकेन परेषां भरणं बान्धवात् सम्भवतीति कविनैवमुत्प्रेक्षितम्। लोलम्बकुलं विशिनष्टि लोलमिति पुष्परसास्वादसतृष्णम्, यद्वा लोलं चलम्। 'लोलश्च लसत्तृष्णयोः' इति सिंहः। अनेन स्वाश्रयस्यास्थिरत्वात् दोषयुक्तस्यापि लोलम्बकुलस्य भरणमनेन वृक्षेण क्रियते अहो धर्मिष्ठता अस्येति ध्वनितम्। तद्वदिति तथा एतदपि यत्रेत्यर्थः। यत्र अशोकारामाः अशोकवृक्षप्रचुराणि वनानि रामाः योषितः द्वितीयाबहुवचनं बभ्रुः इति शेषः। रामाः विशिनष्टि स्तनेति। स्तनभरेणालसा मन्दा गतिर्यासामिति विग्रहः। तथा अशोकाः शोकरहिताः। पूर्वत्र शिरसा वहनं भरणं, अत्र तु न तथा, अपि तु तासामसुरस्त्रीणां स्वनिकटमुपागतानां छायादानादिना यथेच्छाविहरणानुकूलत्वं विवक्षितम्।

हृदय.– अथ रत्युद्दीपनत्वेन वर्णयति यत्रेति। यत्र यस्मिन् पुरत्रये बकुलं कर्तृ केसरशाखी 'केसरो बकुलोऽस्त्रियां' इति सिंहः। लोलम्बकुलं लोलम्बानां भृङ्गानां कुलं समूहं बभार धृतवान्। मकरन्दभरितसुमप्राचुर्यात् भृङ्गव्याप्तमभूदित्यर्थः। बकुलं विशिनष्टि लोलमिति। वायुवशाच्चलशाखमित्यर्थः। यमकनिर्वाहाय स्वभावकथनमेतत्। अत्र शब्दशक्त्या भ्रमरेषु सतृष्णमिति ध्वन्यते। अत्र यथा ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य क्षत्रियो क्षत्रियस्य सजातीयत्वात् बन्धुर्भवति तथा लळयोरभेदाङ्गीकारे विशेषणविशेष्ययोर्लोलम्बकुळशब्दयोः सन्धायाभिधानात् एकपदवत् प्रतीयमानत्वेऽपि यः केसरवृक्षः स्वयं लोलं बकुळं भवति तस्य भिन्नार्थमपि शब्दं यल्लोलम्बकुळं तदाश्रयणेन सजातीयत्वात् लोलम्बकुलान्तरं प्रति बन्धुत्वमुपपन्नं भवतीति लोलम्बकुलभरणे हेतुमुत्प्रेक्षते बन्धुत्वादिवेति। एतदन्यत्राप्यतिदिशति तद्वदिति। यद्वल्लोलं बकुळं बन्धुत्वादिव लोलम्बकुलं बभार तद्वत् बन्धुत्वादिव अशोकारामाः बभ्रुः। अशोकप्रधानाः आरामाः उपवनानि अशोकारामाः अशोकाः तत्तदभिमतसम्पत्त्या कदाचिदप्यविद्यमानदुःखाः रामाः सुन्दरीः बभ्रुः। किसलयकुसुमसमृद्ध्या तदानुकूल्यमाचरन्नित्यर्थः। कीदृशीः– स्तनभारालसगतीः स्तनभारेण कुचभारेण हेतुना अलसा मन्दा गतिर्गमनं यासां तास्तथा

---

1. T3 omits च

सर्वाङ्गसुन्दरीरित्यर्थः। अत्रापि विशेषणविशेष्ययोः अशोकारामपदयोः सन्धायाभिधानात् एकत्वप्रतीतौ सजातीयत्वात् अशोकारामाणां अशोकारामाः प्रति बन्धुत्वमुपपन्नं भवति इत्युत्प्रेक्षाहेतुरतिदिष्टः।

पदार्थः.–यत्र च लोलं बकुळं बन्धुत्वात् इव बभार लोलम्बकुलम् तद्वत् अशोकारामाः स्तनभारालसगतीः अशोकाः रामाः। यत्र पुरत्रये बकुळं केसरो बकुळोऽस्त्रियां इत्यमरः। लोलम्बकुलम् भृङ्गसमूहं, 'अळिर्द्विरेफे लोलम्बे' इति यादवः। बन्धुत्वात् इव बान्धवादिव बभार तद्वत् तथा अशोकारामाः। अशोकोपवनानि अशोकाः शोकशून्याः स्तनभारालसगतीः स्तनभारेण मन्थरगमनाः, अलसोऽसौ मन्थराविति रत्नकोशः। रामाः स्त्रियः बभ्रुरित्यर्थः। अवशाद्विभ्रतीत्यभिप्रायः।

स्पष्टार्था.–यत्र पुरे लोलम्बकुलं लोलम्बाः भृङ्गाः तेषां कुलं समूहं 'अलिर्द्विरेफो लोलम्बः' इति वैजयन्ती। लोलं चञ्चलं लोलम्बविशेषणं।। बकुलं केसरवृक्षम्। केसरो बकुलोऽस्त्रियामिति सिंहः। बकुलशब्देन तत्पुष्पग्रहणैः पुष्पमूलेषु बहुलमिति चकारार्थः। प्रत्ययस्य लुक्। तद्वत् तथा अशोकारामाः अशोकवृक्षवनानि अशोकाः शोकरहिताः रामाः योषितः द्वितीयाबहुवचनम्। यत्र च बकुलं बन्धुत्वादिव लोलम्बकुलं बभार यत्र च तद्वदशोकाः रामाश्च बभार।

प्रका.– यत्र च पुरत्रये बकुलं केसरो बकुलोऽस्त्रियां इत्यमरः। लोलं चपलं लोलम्बकुलं भृङ्गसमूहं अलिर्द्विरेफो लोलम्बः इति यादवः। बन्धुत्वात् बान्धवादिव बभार भृतवान् तद्वत् तथा अशोकारामाः अशोकोपवनानि अशोकाः शोकशून्याः स्तनभारालसगतीः स्तनभारेण मन्थरगतीः अलसोसौ मन्थराविति रत्नकोशः। रामाः स्त्रियः बभ्रुरित्यर्थवशात् विभक्तिपरिणामः।

—•—

41. यत्र न मन्दा रागाः भुवो दधानेऽपि विपुलमन्दारागाः।
धृतनानाकुरवापि भ्रमरीसुरवेण सुबहुना कुरवापि।।

अर्थ.– यत्रेति। यत्र न मन्दा रागाः भुवः दधाने अपि विपुलमन्दारागाः धृतनानाकुरवा अपि भ्रमरीसुरवेण सुबहुना कुः अवापि।

विपुलमन्दारागाः विपुला महान्तो मन्दारागाः मन्दारवृक्षाः यासु भूमिषु तादृशीर्भुवः भूमीः दधानेऽपि धृतवत्यपि यत्र पुरत्रये न मन्दा रागा भवन्ति, अभिलाषविशेषाः न मन्दाः न अल्पाः अपि तु महान्त इत्यर्थः। यत्र मन्दारागा सन्ति तत्रैव ते न सन्ति च इति शाब्दविरोधाभासस्फुरणार्थोऽपिशब्दः। विविधमन्दारादिवृक्षशालितया अतिरमणीयत्वेन सर्वजनाभिलाषजनकोऽयं प्रदेश इत्यर्थः। तथा यत्र धृतनानाकुरवा अपि उपात्तबहुविधकुरवाख्यवृक्षविशेषयुक्तापि, उपात्तनानाविधकुत्सितरवापीति चार्थः कुः भूमिः सुबहुना अतिप्रवृद्धेन भ्रमरीसुरवेण भृङ्गीणां साधुशब्देन अवापि प्राप्ता। अत्र या भूमिः

धृतनानाकुरवा तस्या एव सुरवप्राप्तिर्विरुद्धेति शाब्दविरोधस्फुरणार्थोऽपिशब्दः। यदुक्तविशेषणवत् पुरत्रयं तत्तेन प्रचिन्त्य प्राकारीति पूर्वत्र सम्बन्धः।

हृदय.– यत्रेति। अत्र अपिशब्दौ वाक्यार्थं समुच्चिन्वन्तौ आभासमानं विरोधं च द्योतयतः तत्र वाक्यार्थसमुच्चये भिन्नक्रमौ। यत्र पुरत्रये रागाः विषयाभिलाषाः मन्दाः अल्पाः, न भवन्ति अपि, रागोनुरागे मात्सर्ये रक्तवर्णे रजस्यपि। लाक्षादिरञ्जनद्रव्ये दीप्तौ क्लेशादिकेपि च।। इति केशवः। तत्र हेतुं प्रकटयन् पुरत्रयं विशिनष्टि भुव इति। विपुलमन्दारागाः विपुलाः महान्तो मन्दारागाः मन्दाराख्याः वृक्षाः यासु ताः भुवः प्रदेशान् दधाने बिभ्राणे। प्रदेशानां कुसुमादिसमृद्ध्या रत्युद्दीपकदिव्यतरूपेतत्वं रागवृद्धौ हेतुरित्यर्थः। 'भूर्भूम्यां स्थानमात्रे च सौराष्ट्र्यां व्योमदेहयोः' इति केशवः। यत्र कुः भूमिः सुबहुना भूयसा भमरीसुरवेण भ्रमरीणां भृङ्गीनां सुरवेण शोभनेन रवेण झङ्कारेण कर्त्रा अवापि प्राप्ता च। तत्र हेतुः धृतनानाकुरवेति कुरवो वृक्षविशेषः, कुसुमकोरकाङ्कुरादिमत्तया नानात्वम्। यत्र मन्दा रागा न भवन्ति तत्रैव मव्दारागाः भवन्ति च, यत्र भूमिः सुरवयुक्ता तत्रैव कुरवयुक्ता चेति विरोधाभासः।

पदार्थ.– यत्र न मन्दाः रागाः भुवः दधाने अपि विपुलमन्दारागाः धृतनानाकुरवा अपि भ्रमरीसुरवेण सुबहुना कुः अवापि। यत्र पुरत्रये विपुलमन्दारागाः बहुमन्दारवृक्षोपेताः शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः। भुवः गाः दधानेऽपि रागाःमन्दाः न अल्पाः न, किन्तु प्रभूताः एवेत्यर्थः। यत्र यस्मिन् पुरत्रये कुः पृथ्वी धृतनानाकुरवापि धृतनानाविधकुरबकवृक्षविशेषा अपि सुबहुना भ्रमरीसुरवेण भृङ्गीसुशब्देन अवापि प्राप्ता। अत्रापि झलालङ्कारो दर्शितः।

स्पष्टार्था.–नेति छेदः। मन्दाः अल्पाः गाः भूमीः दधाने बहुविधकुरवकवृक्षयुक्ताः भृङ्गीसाधुशब्देन सुबहुनातिवृद्धेन कुः भूमिः अवापि प्राप्ता। षट् पदानि। कुः सुबहुना भ्रमरीसुरवेणावापीति। अत्र शब्दतो विरोधस्मरणाद्विरोधालङ्कारः।

प्रका.– यत्र पुरत्रये विपुलमन्दारागाः बहुमन्दारवृक्षोपेताः -------------सालवृक्षौ नगावगौ इत्यमरः गाः भुवः दधानेऽपि रागाः मन्दाः अल्पाः न, किन्तु प्रभूताः। यत्र कुः पृथिवी धृतनानाकुरवा नानाविधकुरबकवृक्षविशेषा अपि सुबहुना भ्रमरीसुरवेण भृङ्गिशब्देनावापि आप्ता। अत्रापिशब्दात् शब्दविरोधालङ्कारो दर्शितः।

—•—

42. **तत्र च सरसा मकरोद्धृताः पङ्क्तीः स एव सरसामकरोत्।**
उत्पलकमलसमेताश्चक्रुः कामोत्सवेषु कमलसमेताः।।

अर्थ.– अथ तारकाक्षसुतस्य हरेर्नियोगात् मयस्तत्र वापीरकरोत्। यथाह व्यासः–

तारकाक्षसुतश्चासीत् हरिर्नाम महाबलः
तपस्तेपे परमयं तेनातुष्यत्पितामहः।
स तुष्टमवृणोद्देवं वापीर्भवतु नः पुरे।
शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ता स्युर्बलवत्तराः।।

अनुजज्ञे विधाता तज्जग्मुर्मयमथासुराः।

सोऽपि वापीर्हरेर्वाक्यादकरोन्मय उत्तमाः।। इत्यादि। एतत्सर्वं सिद्धं कृत्वाह तत्रेति। तत्र सः सरसाः मकरोद्धूताः पङ्क्तीः सः एव सरसां अकरोत् उत्पलकमलसमेताः चक्रुः कामोत्सवेषु कं अलसं एताः। तत्र पुरत्रये स एव पुरत्रयकर्ता मय एव सरसां वापीनां जलाशयानां वा, सरोप्सु चेति वचनात्। पङ्क्तीः समूहान् अकरोच्च। पङ्क्तीर्विशिनष्टि सरसाः इति। रसेन जलेन युक्ताः अतिनिर्मलजलवतीरित्यर्थः। तथा मकरोद्धूताः, मकरैर्मत्स्यविशेषैः उद्धूताः कम्पिताः, तथा उत्पलैः कमलैश्च समेताः युक्ताः। एताः सरसां पङ्क्तयः कामोत्सवेषु मदनोत्सवेषु कं पुरुषं अलसं मन्दं चक्रुः। एवंविधसरोदर्शनसमनन्तरं सर्वेऽपि सत्वरं कामोत्सवेष्वपाटवं विहाय प्रवृत्ता इत्यर्थः।

हृदय.– अत्र त्रिभिः श्लोकैः मयस्य प्रवृत्तिविशेषमाह तत्र चेति। तत्र पुरत्रये स एव मय एव सरसां वापीनां पङ्क्तीः आवलीः अकरोत्। तत्र तारकाक्षः कमलाक्षो विद्युन्मालीति त्रयाणां असुराणां नामानि। तत्र तारकाक्षस्य हरिर्नाम पुत्रोऽभूत्। तस्य वचनात् मयः तत्र वापीः कृतवान्। यथोक्तं श्रीमन्व्यासमुनिना,

तारकाक्षसुतश्चासीद्धरिर्नाम महाबलः। तपस्तेपे परमकं तेनातुष्यत् पितामहः।।

स तुष्टमवृणोद्देवं वापीर्भवतु नः पुरे। शस्त्रैर्विनिहतास्तत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः।।

अनुजज्ञे विधाता तज्जग्मुर्मयमथासुराः। सोऽपि वापीर्हरेर्वाक्यादकरोन्मय उत्तमाः। इति।

इत्थं च यत् प्रमेयमत्रानुक्तं तं सूचयन् सरःपङ्क्तीर्विशिनष्टि–सरसा इति। रसो वीर्यं तत्सहिताः ब्रह्मणोनुग्रहात् शस्त्रहतजनैरूर्जोत्पादनसामर्थ्यशालिनीरित्यर्थः। रसो रागे विषे वीर्ये तिक्तादौ पारदे द्रवे। रेतस्यस्वादने हेम्नि निर्यासेऽमृतशब्दयोः।। इति केशवः। तथा मकरोद्धूताः मकरैः झषसंज्ञैः महामत्स्यविशेषैरित्यर्थः। उद्धूताः उत्कम्पिताः मकराश्रयत्वेन सरसां वैपुल्यमगाधता च प्रत्याय्यते। मकरस्तु ना निधिभेदे।। च राशौ च दशमे स्याद् द्वयोः पुनः। झषसंज्ञे जलचरे इति केशवः। तासां रत्युद्दीपनत्वमाह– उत्पलेति। एताः सरःपङ्क्तयः कामोत्सवेषु सुरतोत्सवेषु कं पुरुषं अलसं मन्दं चक्रुः–न कमपि। तत्र हेतुः उत्पलकमलसमेताः इति। उद्दीपनभूतैरुत्पलैः कमलैश्च समेतत्वादित्यर्थः।

पदार्थ.– यत्र च सरसा मकरोद्धूताः पङ्क्तीः सः एव सरसां अकरोत् उत्पलकमलसमेताः चक्रुः मदनोत्सवेषु कं अलसं एताः। यत्र पुरत्रये सः मयः एव सरसां तटाकानां सरसाः सोदकाः मकरोद्धूताः मत्स्यैः कम्पिताः पङ्क्तीः श्रेणीः अकरोत्। उत्पलकमलसमेताः एताः सरसां पङ्क्तयः कामोत्सवेषु कं कं पुरुषं अलसं चक्रुः, न कमपीत्यर्थः, किन्तु सत्वरमेव चक्रुरित्यर्थः।

स्पष्टार्थाः.–सरसाः रससहिताः। मकरोद्धूताः मत्स्यैरुद्धूताः कम्पिताः। पङ्क्तीर्विशेषणम्। स मयः एव सरसां जलाशयानां। अकरोत् चकार। उल्पलैः कमलैश्च समेताः युक्ताः। अलसं

मन्दं। एतास्सरसां पङ्क्तयः कं तत्र। पञ्चदश पदानि। स एव सरसां पङ्क्तीश्च अकरोत्। उत्पलकमलसमेताः एताः कामोत्सवेषु कमलसं चक्रुरित्यन्वयः।

प्रका.– तत्र च पुरत्रये स एव स मय एव सरसां तटाकानां सरसाः सोदकाः मकरोद्धूताः मत्स्यैः कम्पिताः पङ्क्तीश्चाकरोत्। उत्पलकमलसमेताः एताः सरसां पङ्क्तयः कामोत्सवेषु कं पुरुषं अलसं चक्रुः। न कमपि, किन्तु सत्वरमेव चक्रुरित्यर्थः।

—•—

43. अपि तेन प्रतिभवनं भवभवनं[1] दत्तनन्दनप्रतिभवनम्।
व्यसनशमायातानि ध्रुवमसुरकुलान्यतः शमायातानि॥

अर्थ.– मयस्य व्यापारमाह अपीति। अपि तेन प्रतिभवनं भवभवनं दत्तनन्दनप्रतिभवनं व्यसनशमाय अतानि ध्रुवं असुरकुलानि अतः शम् आयातानि। तेन मयेन व्यसनशमाय सकलोपद्रवशान्तये प्रतिभवनं प्रतिगृहं भवभवनं शिवालयं अतानि कृतमपि। अपिशब्दः समुच्चये। कीदृशम्- दत्तनन्दनप्रतिभवनम् दत्ता नन्दनस्य नन्दनवनस्य प्रतिमा सादृश्यं येन वनेन तादृशेन वनेन युक्तम्। तेन व्यसनशमादि जातं चेत्याह असुरकुलानि असुरसमूहः अतः अस्माद्भवनकरणाद्धेतोः शं सुखं आयातानि प्राप्तानि। ध्रुवम् निश्चितम्। यद्वा ध्रुवमिति शम्विशेषणत्वेन वा योज्या। निश्चितमित्यर्थः।

हृदय.– अपीति। तेन मयेन प्रतिभवनं भवने भवने भवभवनं भवस्य भवनं निकेतनं च अतानि रचितम्। किमर्थं तदित्याह–व्यसनेति। व्यसनशमाय व्यसनानामनर्थानां शान्तये अनुद्भवाय। भवभवनं विशिनष्टि दत्त इति। (दत्तनन्दनप्रतिभवनं) दत्ता वितीर्णा नन्दने नन्दनोद्याने विषये प्राप्ता प्रतिभा इदं नन्दनोद्यानमिति प्रतीतिर्येन तत् दत्तनन्दनप्रतिभं तथाविधं वनं यस्मिन् तत्तथा। अतः एतस्माद्धेतोः असुरकुलानि शं सुखं आयातानि प्राप्तानि। ध्रुवं निश्चितमेतदित्यर्थः।

पदार्थ.– अपि तेन प्रतिभवनं भवभवनं दत्तनन्दनप्रतिभवनं व्यसनशमाय अतानि ध्रुवं असुरकुलानि अतः शं आयातानि। तेन मयेन व्यसनशमाय दुःखशान्तये दत्तनन्दनप्रतिभवनं दत्ता नन्दनस्य प्रतिभा सादृश्यं येन तत्तथा। तादृशं वनं यस्मिन् तत् दत्तनन्दनप्रतिभवनं नन्दनवनसमानवनोपेतं भवभवनं शिवालयं प्रतिभवनं गृहे गृहे अतानि अकारि, अतः शिवालयकरणात् असुरकुलानि दैत्यवृन्दानि शं सुखं आयातानि प्राप्तानि। ध्रुवं निश्चयमित्यर्थः।

स्पष्टार्था.– तेन मयेन प्रतिभवनं प्रतिगृहमित्यर्थः। भवभवनं शिवालयं। दत्ता नन्दनस्य प्रतिभा सादृश्यं येन तत्तथा। तादृग्वनं यस्मिन्। व्यसनशमाय दुःखशान्तये अतानि कृतम्। ध्रुवं निश्चितं असुराणां कुलानि समूहाः अतः कारणात् शं सुखं आयातानि प्राप्तानि। द्वादश पदानि। तेन व्यसनशमाय प्रतिभवनं भवभवनं अतान्यपि असुरकुलानि अतः शमायातानीति।

1. M1 and K read भक्तनन्दन for दत्तनन्दन

प्रका.– तेन मयेन व्यसनशमाय दुःखशान्तये दत्तनन्दनप्रतिभवनं मयेन दत्ता नन्दनस्य प्रतिभा सादृश्यं येन तत्तथा। तादृशं वनं यस्मिन् तत् दत्तनन्दनप्रतिभवनं नन्दनवनसमानवनोपेतं। भवभवनं शिवालयं प्रतिभवनं गृहे गृहे अतानि अकारि। अतः शिवालयकरणात् असुरकुलानि दैत्यवृन्दानि शं सुखं आयातानि प्राप्तानि।

—•—

44. मनसः सद्योगेहान्महासुराणां पृथक् च सद्यो गेहान्।
अकृतासुरतक्षेमे [1]न्यवसंस्त्रिपुरेऽत्र दत्तसुरतक्षेमे।।

अर्थ.– मनस इति। मनसः सद्योगेहात् महासुराणां पृथक् च सद्यः गेहान् अकृत असुरतक्षा इमे न्यवसन् त्रिपुरे अत्र दत्तसुरतक्षेमे। असुरतक्षा मयः सद्यः तदानीमाज्ञासमनन्तरमेव मनसः चित्तात् सकाशात् सङ्कल्पमात्रादिति यावत्। महासुराणां महान्तश्च ते असुराश्चेति महासुराः तेषां पृथक् पृथक् गेहान्। 'न नोदवसितं न स्त्री गेहं पुं भूम्नि वा गृहम्'। इति यादवः। अकृत कृतवांश्च। ननु कथं मनोमात्रेणैव गेहनिर्माणं कृतवानित्याकाङ्क्षायां परिहरन् मनो विशिनष्टि सद्योगेहादिति। सति विशिष्टे योगे चित्तवृत्तिनिरोधे ईहा चेष्या यस्य मनसः तस्मात्। योगप्रभावः किन्न करोतीति भावः। यद्वा सन् विशिष्टः योगः उपायः ईहा प्रयत्नः, ताभ्यां युक्तात् विविधचित्रवस्तुरचनोपायपरिज्ञानतदनुरूपचेष्यवतः इत्यर्थः। यद्वा सद्भिः सह संयोगः सद्योगः, तत्र या ईहा तद्वतः सकाशादित्यर्थः। इमे असुराः अत्र त्रिपुरे न्यवसन् निवासमकुर्वन्। कीदृशे-दत्तसुरतक्षेमे दत्तसुरतक्रीडारक्षणे। रतिक्रीडायामत्यन्तानुकूल इत्यर्थः।

हृदय.– मनस इति। असुरतक्षा मयः महासुराणां पृथक् प्रत्येकं मनसः, मनश्चित्तं सहकारितया तदाश्रित्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। सङ्कल्पमात्रेणेत्यर्थः। गेहांश्च गृहाण्यपि (सद्यः) अकृत कृतवान्। न नोदवसितं न स्त्री गेहं पुं भूम्नि वा गृहम्। इति यादवः। मनो विशिनष्टि सद्योगेहादिति। सती विशिष्टा योगे चित्तनिरोधे ईहा व्यापारो यस्य तत्तथा। योगप्रभावः किं न साधयेदिति भावः। ते च पुराणि प्राविक्षन्नित्याह-इम इति। इमे त्रयोसुराः अत्रैतस्मिन् त्रिपुरे, त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम्। तद्धितार्थ (पा. सू. 2-2-52)इत्यादिना समासः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। तस्मिन् न्यवसन् निवासमकुर्वन्। कीदृशे-दत्तसुरतक्षेमे। दत्तं सुरतस्य क्षेमो रक्षा येन तत्तथा। निवासानां रमणीयतया चोद्दीपनपदार्थसार्थसमृद्ध्या च रत्यनुकूल इत्यर्थः। अनेन तन्मनोरथपरिपूर्तिर्दर्शिता।

पदार्थ.– मनसः सद्योगेहात् महासुराणां च सद्यः गेहान् अकृत असुरतक्षा इमे न्यवसन् त्रिपुरे अत्र दत्तसुरतक्षेमे। असुरतक्षा सद्यः मनसः बुद्धेः सद्योहेगान् समीचीनोपायचेष्यान् महासुराणां पृथक् प्रत्येकं गेहान् गृहान् सद्यः तदैव अकृत कृतवान्। इमे दैत्याः दत्तसुरतक्षेमे दत्तशोभनक्रीडाक्षेमे अत्र अस्मिन् पुरत्रये अवसन् उषितवन्तः।

---

1. T 3 reads न्यवसंश्च पुरेऽत्र

स्पष्टार्थो.– मनसः चित्तात्। सद्यः तत्क्षणात् गेहान् गृहान्। न नोदवसितं न स्त्री गेहं पुं भूम्नि वा गृहम्। इति यादवः। सद्योगेहान् सद्योगा उपायादनुगुणा ईहा चेष्टायाः स्थितिः। अकृत कृतवान्। असुरतक्षा दत्तं सुरतक्षेमं येन। पुरविशेषणं। चतुर्दश पदानि। असुरतक्षा सद्योगेहान् मनसः पृथग्गेहांश्चाकृत। इमे अत्र त्रिपुरे न्यवसन्निति। मयेन मनसा निर्मितेषु भवनेषु असुरास्सुखमन्वभूवन्निति वाक्यार्थः।

प्रका.– असुरतक्षा मयः सद्योगेहात् समीचीनोपायेन मनसः महासुराणाम् पृथक् प्रत्येकं गेहान् गृहान् सद्यस्तदैव अकृत कृतवान्। इमे दैत्याः दत्तसुरतक्षेमे दत्तशोभनाक्रीडा---त्रिपुरे पुरत्रये न्यवसन् उषितवन्तः।

—•—

45. यो ज्यायानेषु मतः स तारकाक्षो हरेश्च यानेषुमतः।
जेता काञ्चन्यायात् पुर्या द्यां वृत्तिमकृत काञ्च न्यायात्।।

अर्थ.– इदानीं तेषामवस्थानस्थानं विभागेनाह श्लोकद्वयेन य इत्यादिना। .यः ज्यायान् एषु मतः सः तारकाक्षः हरेः च यानेषुमतः जेता काञ्चन्या अयात् पुर्या द्यां वृत्तिं अकृत कां च न्यायात्। एषु त्रिपुरेषु तारकाक्षकमलाक्षविद्युन्माल्याख्येषु यः ज्यायान् ज्येष्ठः मतः ज्ञातः जनैरित्यर्थात् सः तारकाक्षः काञ्चन्या स्वर्णमय्या पुर्या पुरेण द्यां स्वर्गं अयात् अगच्छत्। कीदृशः इत्याह हरेर्विष्णोरिन्द्रस्य वा। चशब्दो विरोधार्थः हरेश्च हरेरपीत्यर्थः। जेता अभिभविता। कीदृशस्य हरेरित्याह यानेषुमतः। वाहनैः शरैश्च युक्तस्य एतच्च धनुरादीनामप्युपलक्षणम्। काञ्च न्यायात् नीतेर्हेतोः। काञ्च कामिति स्वर्गवशीकरणदेवतापराजयादिरूपां वृत्तिमकृत। कामपि अन्यायेनैव अवर्ततेत्यर्थः।

हृदय.–अथ श्लोकद्वयेन तेषां विभागेनावस्थानमाह य इति। एषु त्रिष्वसुरेषु मध्ये ज्यायान् ज्येष्ठो मतः लोकैः ज्ञातः स तारकाक्षः तारकाक्षो नामासुरः काञ्चन्या काञ्चनविकारेण पुर्या करणेन द्यां च स्वर्गमपि आयात् प्राप्तवान्। चशब्दो वक्ष्यमाणान्तरिक्षभूम्योः समुच्चयार्थः। ननु इन्द्रे ध्रियमाणे कथमसौ देवशत्रुः स्वर्गं प्राप्तवानित्यत्राह–हरेरिन्द्रस्य जेता अभिभविता। कीदृशस्य–यानेषुमतः, यानं वाहनं इषुश्शरः। उपलक्षणमेतद् वज्रादेः। ऐरावतोपरि आयुधं गृहीत्वा स्थितस्येत्यर्थः। तारकाक्षस्य बलोत्कर्ष एव हरेः पराजये हेतुः, नतु सामग्र्यभावः। किं बहुना, सर्वमप्यमर्यादमेवाचरितवानित्याह वृत्तिमिति। चशब्दोलङ्कारपूरणार्थः। उक्तं च भोजेन–वा–च–स्म–ह–हि–वै–अहो– खलु–अही इत्यादयोलङ्कारपूरणार्थाः इति। असौ न्यायात् न्यायं मर्यादामाश्रित्य, कां वृत्तिं प्रवृत्तिं अकृत। न कामपि, सर्वमप्यन्यायेन कृतवानित्यर्थः।

पदार्थ.–यः ज्यायान् एषु मतः सः तारकाक्षः हरेः च यानेषुमतः जेता काञ्चन्या अयात् पुर्यां द्यां वृत्तिं अकृत कां च न्यायात्। एषु असुरेषु यः ज्यायान् ज्येष्ठो मतः स तारकाक्षोऽसुरः यानेषुमतः वाहनशरयुक्तस्य हरेः इन्द्रस्य जेता, हरेरिति कर्मणि षष्ठी हरिं जयन्नित्यर्थः।

काञ्चन्या स्वर्णमय्या पुर्या द्यां स्वर्गं अयात् अगच्छत्। स तारकाक्षः न्यायात् कां वृत्तिं चाकृत, न कामपि, किंचान्यायादेवेत्यर्थः।

स्पष्टार्था.–ज्यायान् श्रेष्ठः। एषु तारकाक्षकमलाक्षविद्युन्मालिषु। मतः सम्मतः हरेरिन्द्रस्य विष्णोर्वा। यानेषुमतः वाहनैश्च शरैश्च युक्तस्य। जेता अभिभविता। यानेषुमतः हरेर्जेता इति सम्बन्धः। काञ्चन्या सुवर्णमय्या। अगात् अगच्छत्। द्यां स्वर्गं। वृत्तिं वर्तनम्। कां कतमां न्यायान्नीतेः। एकोनविंशति पदानि। एषु ज्यायान्यः सः तारकाक्षः काञ्चन्या पुर्या द्यामयात्, न्यायाच्च कां वृत्तिमकृतेति, अन्यायेनैव वर्तते इत्यर्थः।

प्रका.– एषु असुरेषु यो ज्यायान् श्रेष्ठो मतः अभिमतः स तारकाक्षो नाम यानेषुमतः वाहनशरयुक्तस्य हरेर्जेता इति कर्मणि षष्ठी। हरिं जयन्नित्यर्थः। काञ्चन्यां स्वर्णमय्यां पुर्यां वासमयात् अगच्छत्। तारकाक्षः न्यायात् कां वृत्तिमकृत, न कामपि।

—•—

46. **स्ववशं राजत्यागात् कमलाक्षः खं च खचरराजत्यागात्।**
विद्युन्माल्यायस्या स्थलं भुवो भूमयस्समाल्या यस्याः।।

अर्थ.– स्ववशमिति। स्ववशम् राजत्या अगात् कमलाक्षः खं च खचरराजत्यागात् विद्युन्माली आयस्या स्थलं भुवः भूमयः समाल्याः यस्याः।

कमलाक्षः द्वितीयोऽसुरः राजत्या रजतनिर्मितया पुर्या खं आकाशं अगात् गतवांश्च। खं विशिनष्टि स्ववशमिति। खचरराजत्यागात् स्ववशम्। खचराः आकाशचारिणः, तेषां राजानः इन्द्रादयः तेषां त्यागात् त्यजनाद्धेतोः स्ववशं स्वाधीनं। तथा विद्युन्माली तृतीयोऽसुरः आयस्या अयोनिर्मितया पुर्या भुवः भूम्याः स्थलं प्रदेशमगात्। आयसीं विशिनष्टि भूमय इति। यस्याः पुर्याः भूमयः प्रदेशाः स्थानानि वा। भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे इति यादवः। समाल्याः पुष्पसहिताः। 'माल्यं पुष्पे पुष्पदाम्नि' इति यादवः।

हृदय.– स्ववशमिति। अत्र पुर्येत्यनुषज्यते। कमलाक्षः तारकाक्षस्य कनीयान् राजत्या रजतविकारेण पुर्या खं चाकाशं अगात् गतवान्। खं विशिनष्टि स्ववशमिति। खचरराजत्यागात्, खे चरन्तीति खचराः। चरेष्टः (पा. सू. 5.4.91.)इति टः। विद्याधराः तेषां राजानः खचरराजाः राजाहःसखिभ्यष्टच् .(पा सू. 3.2.16.) समासान्तः। तेषां त्यागात् परिभूय निष्कासनाद्धेतोः। स्ववशं स्वाधीनम्। विद्युन्माली कमलाक्षस्य कनीयान् आयस्या अयोविकारेण पुर्या भुवो भूमेः स्थलं च प्रदेशमप्यगात्। अगादित्यनुषज्यते चशब्दश्च। काञ्चनरजतापेक्षयाय:प्रसक्तं न्यग्भावं तिरोधित्सुरायसीं विशिनष्टि–भूमय इति। यस्याः आयस्याः पुर्याः भूमयः प्रदेशाः समाल्याः पुष्पसहिताः उपलक्षणमेतदुत्कृष्टवस्तूनाम्। 'माल्यं क्ली कुसुमे पुष्पे मालायां चाथ भेद्यवत् धार्ये'। इति केशवः। अत्र तारकाक्षादिसंज्ञाशब्दानां पूर्वं केनचित् प्रमाणेनासिद्धत्वाद्विधातुं योग्यत्वेऽपि तेषां प्रसिद्ध्यतिशयं द्योतयितुमुद्देश्यत्वेन निर्देशः कृत इति बोद्धव्यम्।

पदार्थ.– स्ववशं राजत्या अगात् कमलाक्षः खं च खचरराजत्यागात् विद्युन्माली आयस्या स्थलं भुवो भूमयः समाल्याः यस्याः। तस्य कनिष्ठः कमलाक्षः राजत्या रजतमय्या पुर्या खचरराजत्यागात्, खचरराज्ञोस्त्यागः खचरराजत्यागः चन्द्रादित्ययोस्त्याग इत्यर्थः। तयोः द्वयोः त्यागात् स्ववशं स्वाधीनं खं आकाशमगात् अगच्छत्। तस्यानुजो विद्युन्माली नामासुरः आयस्या अयोमय्या पुर्या भुवः भूमेः तलं प्रदेशं अगात् यस्याः भुवोः भूमयः प्रदेशाः समाल्याः पुष्पसहिताः तस्याः इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.– स्ववशं स्वाधीनं। राजत्या रजस्सम्बन्धिन्या। अगात् गतवान्। कमलाक्षः नामतः खमाकाशं। खचरराजत्यागात्, खचरराजाः खेचराधिपतयः, तेषां त्यजनात् खचरराजत्यागात्। स्ववशं खमिति सम्बन्धः। विद्युन्माली नामतः आयस्या अयसा निर्मितया। भूमयः प्रदेशाः स्थानानि वा। भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे इति यादवः। समाल्याः पुष्पसहिताः। माल्यं पुष्पदाम्नीति यादवः। यस्याः पुर्याः। चतुर्दश पदानि। कमलाक्षश्च राजत्या पुर्या खमगात्, विद्युन्माल्यायस्या पुर्या भुवः स्थलमगात्। यस्याः पुर्याः भुवस्समाल्याः इति सम्बन्धः।

प्रका.–तस्य कनिष्ठः कमलाक्षः राजत्या रजतमय्या पुर्या खचरराजत्यागात् खमन्तरीक्षम् खमिन्द्रियेऽम्बरे शून्ये इति रत्नकोशः। स्ववशमगात् गतवान्। तस्यानुजो विद्युन्माली नामासुरः आयस्या अयोमय्या भुवस्स्थलं भूतलमगात्। यस्याः भुवः भूमयः स्थानानि भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे इति प्रतापः। समाल्याः सपुष्पाणि। माल्यं मालाप्रसूनयोरिति प्रतापः।

—•—

47. इत्यलघोरजवरतस्त्रिजगति स जनश्चचार घोरजवरतः।
आस्थायागारम्भान्निजघान[1] च तत्र तत्र यागारम्भान्॥

अर्थ.–उपसंहरति इतीति। इति अलघोः अजवरतः त्रिजगति सः जनः चचार घोरजवरतः आस्थाय अगारं भान् निजघान सः तत्र तत्र यागारम्भान्। स जनः दैत्यजनः अजवरतः, अजस्य ब्रह्मणः वराद्धेतोः त्रिजगति जगत्रये इति उक्तप्रकारेण चचार। अलघोः अनल्पादित्य-जवरविशेषणम्। जनविशेषणम् घोरेति। घोरजवरतः तीव्रवेगतत्परः। युगपदनेकदेशेषु यागादिकर्मकरणे झटित्येव तद्भङ्गो यावता वेगेन भवेत् तावता अतिमहता वेगेन युक्त इत्यर्थः। तथा अगारं गृहं मयनिर्मितं पुरत्रयं, यागादिकर्तॄणां वा आस्थाय अधिष्ठाय तत्र तत्र सर्वत्रेत्यर्थः। यागारम्भान् यागा एवारभ्यन्ते इत्यारम्भाः यज्ञकर्माणीत्यर्थः। यद्वा यागारम्भाः यागोपक्रमाः तान् निजघान हिंसितवान् आरम्भोप्यशक्य आसीदित्यभिप्रायः। पुनरपि जनं विशिनष्टि भानिति। भासमानः भा दीप्ताविति धातोः शत्रन्तं पदम्।

हृदय.– अथ तेषामवस्थितं निगमयन् वृत्तिमकृत कां च न्यायात् इति यदुक्तं न्यायातिक्रमणं तद्विवृणोति इतीति। स जनः दैत्यजनः अजवरतः अजस्य ब्रह्मणः वरतः अनुग्रहाद्धेतोः

1. T3 omits च।

अगारं, जातावेकवचनम्,अगाराणीत्यर्थः आस्थाय अधिष्ठाय इति उक्तप्रकारेण त्रिजगति चचार पर्यटितवान्। अजवरं विशिनष्टि अलघोरिति। अलघोर्गुरुतरात्। ईदृशि दैवानुग्रहे किमशक्यमिति भावः। तत्र तत्र यत्र यत्र यागोऽरभ्यते तस्मिंस्तस्मिन् यागारम्भान् यज्ञारम्भान् निजघान च भग्नानकरोत्। तत्र तत्र नित्यवीप्सयोः (पा. सू. 8.1.4.) इति वीप्सायां द्विर्वचनम्। वीप्सया यज्ञभङ्गस्य क्वचिदपि व्याप्तिभङ्गो नासीदिति द्योत्यते। जनं विशिनष्टि घोरजवरतः इति। घोरे भयानके जवे वेगे रतः। यावता वेगेन एकक्षणे एव निखिलयज्ञभङ्गो भवेत् तावता वेगेन युक्त इत्यर्थः। घोरस्त्रिषु भयानके। कष्ट इत्यपरे द्वे तु सृगाले क्लीतु कुङ्कुमे। इति केशवः। तथा भान् जगत्रयेऽपि केनचिदप्यवार्यवीरत्वात् द्योतमानः।

पदार्थ.-- इति अलघोः अजवरतः त्रिजगति सः जनः चचार घोरजवरतः आस्थाय अगारं भान् निजघान च तत्र तत्र यागारम्भान्। इत्युक्तप्रकारेण अलघोरनल्पादजवरतः ब्रह्मदत्तवरात् घोरजवरतः तीव्रवेगतत्परः स जनः दैत्यजनः त्रिजगति त्रैलोक्ये चचार। कीदृग्भूत इत्यत आह भान् प्रकाशमानः तत्र तत्र तस्मिंस्तस्मिन् देशे अगारमास्थाय गृहं प्रविश्य यागारम्भान् यागकर्माणि निजघान हतवान्।

स्पष्टार्था.– अलघोः अनल्पात्। अजवरतः अजस्य ब्रह्मणः वरतः वरात्। सः प्रसिद्धः। जनः दैत्यजनः। घोरजवरतः तीव्रवेगतत्परः। आस्थाय अधिष्ठाय। अगारं मन्दिरं। भान् भासमानः। भा दीप्ताविति धातोः शत्रन्तः। तत्र तत्र तेषु तेषु देशेषु यागारम्भान् यज्ञकार्याणि। स जनः अलघोः अजवरतः त्रिजगति चचार अगारमास्थाय भान् स जनः यागारम्भान् निजघानेत्यन्वयः।

प्रका.– इत्युक्तप्रकारात् अलघोः अनल्पादजवरतः ब्रह्मदत्तवरात् घोरजवरतः तीव्रवेगपरः स जनः दैत्यजनः त्रिजगति चचार। न केवलं चचार, तत्र तस्मिन् देशे आगारं गृहमास्थाय प्रविश्य भान् प्रकाशमानान् यागारम्भान् यागकर्माणि निजघान निहतवान्।

—•—

48. प्रेक्ष्य पुरस्ता देवप्रवराः सञ्चारिणीः पुरस्तादेव।
यद्यपि विप्राबल्याः स्पर्धां दधुरेव सह च विप्रावल्या।।

अर्थ.–अथासुरपराजितानां देवानां व्यापारमाह प्रेक्ष्येति। प्रेक्ष्य पुरः ताः देवप्रवराः सञ्चारिणीः पुरस्तात् एव यद्यपि विप्राबल्याः स्पर्धां दधुः एव सह च विप्रावल्या। देवप्रवराः सुरश्रेष्ठाः। विप्राबल्याः विगतप्राबल्याः विगतप्रबलभावाः यद्यपि तथापि ताः प्रकृताः पुरः पुराणि पुरस्तादेव अग्रत एव, न तु यत्र क्वचित् प्रच्छन्नाः, सञ्चारिणीः सञ्चारशीलाः प्रेक्ष्य दृष्ट्वा, ननु सञ्चरन्तीति लोकव्यवहारतः श्रुत्वा अथ तद्दर्शनसमनन्तरमेव तदसहमानाः विप्रावल्या ब्राह्मणसमूहेन सह स्पर्धां दधुः धृतवन्तः एव। न त्वशक्त्या तूष्णीमेवावस्थानमकुर्वन्, स्वयमेवाशक्ताः अपि विप्रावलीसहायसहिताः शक्ताः अभूवन्नित्यर्थः।

हृदय.–अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां असुरैः लोकत्रयवासिनो जनाः बाध्यन्ते स्म इति भङ्ग्यन्तरेणाह प्रेक्ष्येति। देवप्रवराः श्रेष्ठाः इन्द्रादयः पुरस्तादेव स्वेषामग्रत एव, न तु यत्र कुत्रचित् प्रदेशान्तरे। सञ्चारिणीः पुनःपुनः सञ्चरन्तीः। बहुघ्माभीक्ष्ण्ये (पा. सू.3.2.81.)इति णिनिः। ताः पुरः पुरीः प्रेक्ष्य प्रेक्षणाद्धेतोः विप्राबल्याः विगतं प्राबल्यं प्रकृष्टबलत्वं येभ्यस्ते तथा, हीनशक्तयः यद्यपि विप्रावल्या च विप्राः ब्राह्मणास्तेषामावलिः समूहः तया चशब्दादन्तरिक्षवासिना जनेन च सह स्पर्धां दधुः सङ्घर्षं धृतवन्तः। बहूनां क्षुद्रसाराणां समवायोतिदारुणः इति न्यायात् विप्रावलीसहायाः स्पर्धन्ते स्मेत्यर्थः। ननु क्त्वाप्रत्ययस्य वाच्यार्थो भाव एव, अव्ययकृतो भावे भवन्तीति वचनात्। द्योत्योऽर्थस्तु पूर्वकाल एव। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा. सू.3.4.21.)इत्युक्तत्वात्। तदतिरिक्तोऽर्थः ततो न प्रतीयते। तत् प्रेक्ष्येत्यस्य कुतोऽयं हेत्वर्थता– उच्यते। क्त्वाप्रत्ययेन भाव एवोच्यते, पूर्वकाल एव चोच्यते। नान्यः कश्चित्। हेत्वर्थता तु वाक्यार्थसामर्थ्याक्षिप्तैव। किञ्च नियतपूर्वभावि कारणं नियतपश्चाद्भावि कार्यमिति हि न्यायवादः। अनेन क्त्वाप्रत्ययान्तस्य हेत्वर्थतायामेवोपपत्तिः। क्वचिद्धेत्वर्थता दृश्यते, अत्रानुयोगो न युक्तः।

पदार्थ.–प्रेक्ष्य पुरः ताः देवप्रवराः सञ्चारिणीः पुरस्तात् एव यद्यपि विप्राबल्याः स्पर्धां दधुः एव सह च विप्रावल्या। देवप्रवराः देवश्रेष्ठाः यद्यपि विप्राबल्याः विगतप्रबलभावाः तथापि पुरस्तादेव पूर्वभाग एव सञ्चारिणीः ताः पुरः प्रेक्ष्य दृष्ट्वा विप्रावल्या ब्राह्मणपङ्क्त्या सह स्पर्धां दधुः एव धृतवन्तः।

स्पष्टार्था.– प्रेक्ष्य दृष्ट्वा। पुरः पुराणि। ताः प्रकृताः। देवप्रवराः देवश्रेष्ठाः। सञ्चारिणीः सञ्चरणशीलाः। पुरस्तादग्रे। विप्राबल्याः विगतं प्राबल्यं येषां, दुर्बलाः इत्यर्थः। विप्रावल्या ब्राह्मणपङ्क्त्या। षोडश पदानि। देवप्रवराः पुरः प्रेक्ष्य यद्यपि विप्राबल्याः तथापि विप्रावल्या सह स्पर्धां दधुरेवेति। स्वयं च (दुर्बलाः) अपि च ब्राह्मणयुक्ताः शक्तिमन्तोऽभूवन्नित्यर्थः।

प्रका.–देवप्रवराः देवश्रेष्ठाः यद्यपि विप्राबल्याः विगतप्रबलभावाः तथापि पुरस्तादेव पूर्वभाग एव सञ्चारिणीः सञ्चरन्तीः ताः पुरः प्रेक्ष्य दृष्ट्वा विप्रावल्या ब्राह्मणपङ्क्त्या सह स्पर्धां दधुः।

—•—

49. ताश्च विमानसमानाः दृष्ट्वा ते चाभवन् विमानसमानाः।
ता अपि सुरतत्यागश्चक्रुस्तैरप्यकारि सुरतत्यागः।।

अर्थ.– स्पर्धां दधुरित्युक्तं, तमेव स्पर्धाप्रकारं दर्शयति ता इति। ताः च विमानसमानाः दृष्ट्वा ते च अभवन् विमानसमानाः। ताःअपि सुरतत्या आगः चक्रुः तैः अपि अकारि सुरतत्यागः। ते च देवाश्च ताः च पुर्यः विमानसमानाः विमानेन तुल्याकाराः दृष्ट्वा तत्समयेऽपि विमानसमानाः विगतो मानसो मनस्सम्बन्धी मानः अभिमानः येषां ते तथाभवन्। देवाः

पुराणि विमानसमानि दृष्ट्वा स्वयमपि तथा जाताः इत्यर्थः। तथा ताः अपि पुर्योऽपि सुरतत्या आगः चक्रुः, सुरततिर्देवसमूहः तयागः अपराधं यज्ञभागभङ्गादिलक्षणं चक्रुः कृतवत्यः। 'आगः किल्बिषमेनश्च त्रीणि पाप्मापराधयोः' इति यादवः। तदा तैरपि सुरैरपि सुरतत्यागः सुरतस्य सुरतक्रियायाः त्यागः सुरतत्यागः सः अकारि कृतः। असुरजनभव-पराभवानुभवभग्नभावतया तेषां, सुरतानुभवरागलेशोऽपि न मनसि सम्बभूवेत्यर्थः।

हृदय.– स्पर्धां दधुरित्युक्तं,तद्विवृणोति ता इति। अत्र प्रथमश्चशब्दः पादपूरणार्थः। उक्तं च भोजेन, क, ईशित्, इ, उ, तु, हि, च इति पादपूरणार्थाः इति। द्वितीयः पादपूरणार्थः एव सन्नपि आभासमानानुष्ठितानुष्ठानकर्तृसमुच्चयाभासार्थश्च। अपिशब्दौ तु देवसमूहापराधसंभोगत्यागलक्षणकर्मसमुच्चयार्थावपि आभासमानानुष्ठितानुष्ठान-कर्तृसमुच्चयाभासार्थौ च। अत्र कृभ्वादीनां कारकाणां च नित्यसम्बन्धात् भवन्तीरिति सिद्ध्यति। ताः पुरीः विमानसमानाः भवन्तीः विमानैर्देवयानैः समानाः कामगत्वादिना सदृशीस्सतीः दृष्ट्वा ते देवाः विमानसमानाः अभवन्। तत्कृतपीडानिवारणासामर्थ्यात् विगतो मानसो मनसि भवो मानोऽभिमानो येषां ते तथा। मनस्यपि मानस्थितेरभावे बहिः स्थितिं प्रति का कथा इति द्योतयितुं मानसत्वेन मानो विशेषितः। ताः पुर्यः सुरतत्यागोऽपि सुराणां देवानां ततौ समूहे विषये आगः क्रतुभङ्गादिलक्षणं अपराधं चक्रुः कृतवन्तः। तैर्देवैः सुरतत्यागोऽपि सुरतस्य संभोगस्य त्यागः त्यजनं च अकारि कृतः। असुरैः पीडितत्वादेव नष्टसुखाः बभूवुरित्यर्थः। ताः विमानसमानाः दृष्ट्वा ते च विमानसमानाः अभूवन्। ताः अपि सुरतत्यागश्चक्रुः, ततस्तैरपि, सुरतत्यगोऽकारि इति शाब्दोनुष्ठितानुष्ठानाभासः तदपेक्षया स्पर्धां दधुरित्युक्तिर्युक्तिमती भवति।

पदार्थ.– ताः च विमानसमानाः दृष्ट्वा ते च अभवन् विमानसमानाः ताः अपि सुरतत्यागः चक्रुः तैः अपि अकारि सुरतत्यागः। ते देवाः विमानसमानाः विमानतुल्याः ताः पुरः दृष्ट्वा विमानसमानाः विगतमानसाभिमानाः अभवन्। ताः पुरः अपि सुरतत्यागः देवसमूहस्यागः अपराधं चक्रुः। 'पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्क्षयः' इत्यमरः। तैर्देवैरपि सुरतत्यागः शोभनक्रीडात्यागः अकारि कृतः।

स्पष्टार्था.– ताः पुरः विमानसमानाः विमानसदृशीः। तेन देवाश्च विमानसमानाः विगतः मानसः मनस्संबन्धिनी मानः गर्वो येषां ते तथा। ताः पुर्यः। सुरतत्या देवसमूहेन। आगः अपराधः। 'आगः किल्बिषमेनश्च त्रीणि पाप्मापराधयो'रिति यादवः। तैः सुरैः। अकारि कृतम्। सुरतत्यागः सु सम्यक् रतस्य क्रीडायाः त्यागः त्यजनं। सप्तदश पदानि। ते विमानसमानाः ताश्च दृष्ट्वा विमानसमानाः आसन्। ताः अपि सुरतत्यागः चक्रुः, तैरपि सुरतत्यागोऽकारीति त्रेधा।

प्रका.–ते देवाः विमानसमानाः ताः पुरः दृष्ट्वा विमानसमानाः विगतमनोऽभिमानाः अभवन्। ताः पुरः अपि सुरतत्यागः देवसमूहस्यागः अपराधं चक्रुः। 'चापपापापराधयोरागः' इति प्रतापः। तैर्देवैरपि सुरतत्यागः शोभनक्रीडात्यागः अकारि कृतः।

50. अथ पुरतोमरपाता स्वचमूश्चलयन्सबाणतोमरपाताः।
सुदुरासदसारेभे स्थितः स्वयं योद्धुमसुरसदसारेभे।।

अर्थ.–अथ देवासुरसङ्ग्रामप्रकारः उत्तरत्र कतिभिश्चिच्छ्लोकैः कथ्यते। तत्र देवाधिपतेरिन्द्रस्य व्यपारमाह अथेति। अथ पुरतः अमरपाता स्वचमूः चलयन् सः बाणतोमरपाताः सुदुरासदसारेभे स्थितः स्वयं योद्धुं असुरसदसा आरेभे। अथ असुरपरिभवानन्तरं सः प्रसिद्धः अमरपाता अमराणां देवानां पाता रक्षकोऽमरपाता इन्द्रः स्वयं, न त्वन्यः कश्चित् असुरसदसा असुरसमूहेन सहेति शेषः। योद्धुं युद्धं कर्तुमारेभे आरब्धवान्। कीदृशः– पुरतः स्वचमूः स्वकीयसेनाः, द्वितीया बहुवचनं, चलयन् प्रेरयन्निति यावत्, युद्धायेति शेषः। स्वचमूः विशिनष्टि बाणेति। बाणतोमरयोरायुधविशेषयोः पातः पतनं याभ्यस्तास्तथा, असुरेष्विति सिद्ध्यति। यद्वा सबाणतोमरपाता इत्येकमेव पदं, बाणतोमरपातसहिता इत्यर्थः। एतच्चायुधान्तराणामप्युपलक्षणम्। पुनरपि कीदृशः– सुदुरासदसारेभे स्थितः। सुदुरासदे शत्रूणां सुतरां दुष्प्रापे तथा सारे बलवति, निखिलगजसमूहतोऽपि श्रेष्ठे इति वा, तस्य दन्तचतुष्टयादिशालित्वात्। एवंविधे इभे गजे ऐरावते स्थितः अवस्थितः।

हृदय.–अथासुरोपद्रुतः शक्रः युद्धायोद्युक्तवानित्याह–अथेति। अथ असुरपीडानन्तरं, अमरपाता अमरान् पाति रक्षति तच्छीलः, अमरपाता इन्द्रः। तृन्नन्तं रूपं। असुरसदसा असुरसमूहेन सह। योद्धुमारेभे उपक्रान्तवान्। कीदृशः पुरतः अग्रे, स्वचमूः देवसेनाः चलयन् युद्धाय निर्गमयन्। णिचा चमूनां युद्धं प्रत्यनुद्युक्तता द्योत्यते। तथा स्वयं सुदुरासदसारेभे सुदुरासदे सुदुष्प्रापे दुरभिभव इत्यर्थः। अत एव सारे उत्कृष्टे इभे गजे ऐरावते स्थितः आसीनः चमूर्विशिनष्टि सबाणेति। सबाणतोमरपाताः, तोमरः आयुधविशेषः, बाणाश्च तोमराश्चेति द्वन्द्वः तेषां पातः तथा, बाणतोमरपातेन सह वर्तमानः तथा सबाणतोमरपाताः पतनं यासां तास्तथा। उपलक्षणमेतदायुधान्तरस्य। गृहीतनिखिलायुधाः इत्यर्थः।

पदार्थ–अथ पुरतः अमरपाता स्वचमूः चलयन् सबाणतोमरपाताः सुदुरासदसारेभे स्थितः स्वयं योद्धुं असुरसदसा आरेभे। अथ अनन्तरं पुरस्तात्। सबाणतोमरपाताः बाणतोमरपातोपेताः स्वचमूः स्वसेनाश्चलयन् सुदुरासदसारेभे अत्यन्तं प्राप्तुमशक्यबले ऐरावताख्ये गजे स्थितः। 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः। अमरपाता अमररक्षको देवेन्द्रः स्वयमेव असुरसदसा दैत्यसभया सह योद्धुं युद्धं कर्तुं आरेभे उत्क्रान्तवानित्यर्थः।

स्पष्टार्था–अथ पुरतः अग्रे। अमराः देवताः तेषां पाता रक्षकः इन्द्रः स्वचमूः स्वकीयसेनाः चलयन् प्रेरयन् इति यावत्। कम्पने चलरितिमत्वाद्ध्रस्वः। सबाणतोमरपाता शरखड्गतोमरपातनसहिताः। असुरसदसा असुरसमूहेन सहार्थे तृतीया। आरेभे आरब्धवान्। त्रयोदश पदानि। अथ अमरपाता सः स्वयं पुरतः स्वचमूश्चलयन् सुदुरासदसारेभे स्थितः सुरसदसा योद्धुमारेभे।

प्रका–अथानन्तरं पुरत: पुरस्तात् सबाणतोमरपाता: बाणतोमरपतनोपेता: स्वचमू: स्वसेना: चलयन् सुदुरासदसारेभे अन्यै: प्राप्तुमशक्यबलोपेते ऐरावताख्ये गजे स्थित:, 'सारो बले स्थिराङ्गे' च इत्यमर:। अमरपाता अमरराजो देवेन्द्र: स्वचमू: चलयन् असुरसदसा दैत्यसभया योद्धुमारेभे उपक्रान्तवान्।

—•—

51. पेतुः साध्यवसायाः क्षेप्तारो जगति सिद्धसाध्यवसायाः।
अतिकटुकवचोरसिते देवबले दानवाः सकवचोरसि ते।।

अर्थ.–अथासुरव्यापारमाह पेतुरिति। पेतुः साध्यवसायाः क्षेप्तारः सिद्धसाध्यवसायाः अतिकटुकवचोरसिते देवबले दानवाः सकवचोरसि ते। ते प्रकृताः दानवाः देवबले देवसैन्ये पेतु: पतितवन्त:। युद्धायेति शेष:। कीदृशा: – साध्यवसाया:, अध्यवसायो निश्चय:, तत्सहिता:। देवान् जेष्याम इति। तथा जगति सिद्धसाध्यवसायाः क्षेप्तार:। सिद्धाः साध्याश्च देवभेदा:, तेषां वसा शरीरान्तर्गतो धातुभेद:, तस्या: क्षेप्तार: क्षेपणशीला:। तै: सह युद्धसमये तद्भक्षणसमये वा वसाक्षेप्तृत्वमिति द्रष्टव्यं। देवबलं विशिनष्टि अतीति। अतिकटुकमतिक्रूरं यद्वच: तत्र रसिते रसयुक्ते। कटुरेव कटुकं, स्वार्थे कप्। असुरजनदुर्वचनपरे इत्यर्थ: तथा सकवचोरसि सकवचं कवचयुक्तमुरो यस्येति विग्रह:।

हृदय.–अथ युद्धोद्युक्तमिन्द्रं दृष्ट्वा दैत्या अपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्याह पेतुरिति। ते प्रकृता: दानवा: देवबले देवस्य इन्द्रस्य बले सैन्ये विषये पेतु: देवबलं प्रतिरोद्धुं पुरत्रयं जग्मुरित्यर्थ:। कीदृशा:।–साध्यवसाया: अध्यवसायेन देवान् जेष्याम: इति निश्चयेन सहिता:। तथा जगति सिद्धसाध्यवसाया:, सिद्धा: साध्याश्च देवविशेषा:, तेषां वसाया: क्षेप्तार: खण्डयितार:। वसा नाम शरीरान्तर्गतो धातुभेद:। सिद्धसाध्योपादानमन्येषामप्युपलक्षणम्। देवानां पीडयितार इत्यर्थ:। न तु स्वर्गस्थानामेवाभिनिहन्तार: चतुर्दशभुवनेषु यत्र क्वचिन्निलीनानामप्यन्विष्य निहन्तार इति द्योतयितुं जगतीत्युक्तम्। देवबलं विशिनष्टि (अतिकटुकवचोरसिते) अतिकटुकं अतिक्रूरं वचो रे दानवापशदा: युद्धाय निर्गच्छत इदानीमेव युष्मच्छरीराणि गृध्रादीनां प्रातराशाय विभज्य दास्याम इत्यादिवचनं रसितं सिंहनादश्च यस्य तत्तथा। तथा सकवचोरसि कवचेन उरस्त्राणेन सह वर्तमानं उरो वक्ष:प्रदेश: यस्य तत्तथा। युद्धसन्नद्ध इत्यर्थ:।

पदार्थ.– पेतुः साध्यवसायाः क्षेप्तारः जगति सिद्धसाध्यवसायाः अतिकटुकवचोरसिते देवबले दानवाः सकवचोरसि ते। ते साध्यवसायाः अध्यवसायसहिताः। सिद्धसाध्यवसायाः सिद्धानां साध्यानां च देवभेदानां वसायाः जगति क्षेप्तार इति। कर्मणि षष्ठी। वसां जगति क्षिप्तवन्त इत्यर्थः। एवंविधास्ते दानवाः दैत्याः अतिकटुकवचोरसिते अतिक्रूरवाक्शब्दिते सकवचोरसि कवचसहितोर:स्थले देवबले देवसैन्ये पेतुः प्राप्तवन्तः।

स्पष्टार्थो.– पेतुः पतितवन्तः। साध्यवसायाः, अध्यवसायो निश्चयः तत्सहिताः। क्षेप्तारः प्रक्षेपणशीलाः। सिद्धसाध्यवसायाः सिद्धास्साध्याश्च देवभेदाः तेषां वसा शरीरान्तर्गतधातुभेदः। अतिकटुरेवातिकटुकः, स्वार्थे कप्। कटुःतिक्ताप्रियाकार्यासुरभ्युष्णे मत्सर इति। यादवः। अप्रियवचनरसयुक्तेत्यर्थः। बलविशेषणं। सकवचं कवचसहितमुरो यस्य तत्तथा। दश पदानि। जगति सिद्धसाध्यवसायाः क्षेप्तारः ते दानवाः सकवचोरसि देवबले पेतुरित्यन्वयः।। वसायाः क्षेप्तारः इति कर्मणि षष्ठी।

प्रका.–साध्यवसायाः अध्यवसायसहिताः सिद्धसाध्यवसायाः सिद्धानां साध्यानां च देवभेदानां वसायाः क्षेप्तारः इति कर्मणि षष्ठी। वसां जगति क्षिप्तवन्तः ते एवंविधाः दानवाः दैत्याः अतिकटुवचोरसिते अतिक्रूरवाक्च्छब्दिते सकवचोरसि कवचसहितोरःस्थलयुक्ते देवबले देवसैन्ये पेतुः प्राप्ताः।

—•—

52. क्षुभिताम्बुध्यालोके गम्भीरे विस्तृते च बुद्ध्या लोके।
परुषगिरा जघटाते सुरराजघटा च दनुजराजघटा ते।।

अर्थ.–क्षुभितेति। क्षुभिताम्बुध्यालोके गम्भीरे विस्तृते च बुद्ध्या लोके परुषगिरा जघटाते सुरराजघटा च दनुजराजघटा ते। ते परुषगिरा आक्षेपवचनेन सह जघटाते सङ्घटितौ। ते इत्युक्ते घटे विशिनष्टि सुरराजघटा दनुजराजघटा चेति। सुरराजस्य देवेन्द्रस्य या घटा समूहः,अर्थात् तदीयसेनायाः इति सिध्यति। सैका, अपरा तु दनुजराजघटा च दैत्यसेनासमूहः। घटे विशिनष्टि क्षुभितेति। लोके क्षुभितसमुद्रवदालोको दर्शनं ययोस्ते तथा। यथा क्षुभितसमुद्रो भयङ्करदर्शनो भवति एवं ते अपि भयङकरदर्शने इत्यर्थः। तथा बुद्ध्या गम्भीरे अगाधे तथा विस्तृते च आयामयुक्ते।

हृदय.–अथ देवाः असुराश्च योद्धृप्रतियोद्धृभावेन समागच्छन्त इत्याह क्षुभितेति। (सुरराजघटा) सुरराजस्य इन्द्रस्य घटा अर्थात् सेनासमूहः। दनुजराजघटा तारकाक्षादीनां घटा च, ते उभे परुषगिरा रुषया श्रुतिकटुकया गिरा वचनेन सह जघटाते अन्योन्यं सङ्गते बभूवतुः। घटाद्वयं विशिनष्टि क्षुभितेति। आलोक्यते इत्यालोको रूपं क्षुभितो विकृतांम्बुः अम्बुधिः समुद्रः तस्यालोकः इवालोको ययोस्ते तथा, क्षुभितसमुद्रवदप्रधृष्यके इत्यर्थः। तथा लोके जगति बुद्ध्या धिया गम्भीरे अगाधे विस्तृते च विस्तारशालिन्यौ। न केवलं रूपमात्रेण बुद्ध्यापि समुद्रतुल्ये इत्यर्थः।

पदार्थ.–क्षुभितांम्बुध्यालोके गम्भीरे विस्तृते च बुद्ध्या लोके परुषगिरा जघटाते सुरराजघटा च दनुजराजघटा ते। लोके जने। बुद्ध्या मनसा। क्षुभितांबुध्यालोके क्षुभितसमुद्रवत् दृश्यमाने। गम्भीरे अगाधे। विस्तृते विस्तारोपेते। सुरराजघटा देवेन्द्रसेनासमूहः। दनुजराजघटा दैत्यश्रेष्ठसेना च। इति द्वे सेनासमूहे परुषगिरा सह पारुष्यवाचा सह परस्परं जधटाते घटिते अभवताम्।

स्पष्टार्था.–क्षुभिताम्बुधिवदालोको दर्शनं यस्य घटाविशेषत्वे यस्य इति द्रष्टव्यम्। क्षुभितसमुद्रवत् दृश्यमाने इत्यर्थः। गम्भीरे अगाधे। विस्तृते आयामयुक्ते। बुद्ध्या धिया। लोके जने। परुषगिरा आक्षेपवचनेन। जघटाते धटितवत्यौ। सुरराजघटा देवेन्द्रसेना। दनुजराजघटा दैत्येन्द्रसेनासमूहः। ते प्रसिद्धे। द्वादश पदानि। लोके क्षुभिताम्बुद्ध्यालोके गम्भीरे विस्तृते च सति ते सुरराजघटा दनुजराजघटा च परुषगिरा च जघटाते इत्यन्वयः।

प्रका.–लोके जने मनसा क्षुभिताम्बुध्यालोके क्षुब्धसमुद्रवद्दृश्यमाने गम्भीरे अगाधे विस्तृते विस्तारोपेते सुरराजघटा देवराजसमूहः दनुजराजघटा दैत्यसेनासमूहः इति ते द्वे घटे परुषगिरा पारुष्योपेतवचनेन जघटाते घटिते अभवताम्। बहूनां घटना घटेति भट्टः।

—•—

53. सत्फलकैरत्रासिप्रकरैः समरे न सैनिकैरत्रासि।
उन्नदता चापेन प्रणतिर्गुणिना धनुर्भृता चापे न।।

अर्थ.– सत्फलकैरिति। सत्फलकैः अत्र असिप्रवरैः समरे न सैनिकैः अत्रासि उन्नदता चापेन प्रणतिः गुरुणा धनुर्भृता च आपे न। अत्र समरे देवासुरकर्तृके असिप्रवरैः खड्गश्रेष्ठैः अत्रासि भीतं चलितमिति। सैनिकैः सेनानायकैः न अत्रासि न भीतमिति सम्बन्धः त्रस भयचलनयोरिति धातुः। कीदृशैरित्याकाङ्क्षायामाह सत्फलकैरिति। सत्समीचीनं फलकं खेटो येषामिति विग्रहः। 'फलके चन्दने स्त्री न स्त्री दार्वासनचर्मणोः' इति यादवः। तथा गुणिना, गुणो मौर्वी शौर्यादिश्च, तद्युक्तेन चापेन धनुषा प्रणतिः अवनतिः शत्रुपादप्रणमश्च आपे प्राप्ता, धनुर्भृता चापधारिणा च चस्त्वर्थः, धनर्भृता तु न आपे प्रणतिर्न कृता। कीदृशेन– उन्नदता गर्जता।

हृदय.– अथ चतुर्भिः श्लोकैः युद्धं वर्णयति। सत्फलकैरिति। अत्र देवासुरकर्तृके समरे युद्धे असिप्रवरैः असिषु खड्गेषु मध्ये प्रवरैः श्रेष्ठैः अत्रासि। (सैनिकैः नात्रासि) असिप्रवरसैनिकान् विशिनष्टि सत्फलकैरिति। सन्ति परप्रहारनिपुणत्वात् उत्कृष्यानि फलकानि चर्माणि साहचर्येण वा देहत्राणसाधनतया वा येषां असिप्रवराणां च सैनिकानां च तैः तथा। शत्रून् प्रहर्तुमसीनां चलने च सैनिकानां भयाभावे च सत्फलकत्वं हेतुः। चापेन धनुषा प्रणतिः आकर्णकर्षणात् कौटिल्यं, आपे प्राप्ता। धनुर्भृता च प्रणतिः न आपे न प्राप्ता। धनुषः कौटिल्ये च धनुर्भृतः नमनाभावे च हेतुर्गुणिनेति। गुणो मौर्वी शौर्यादिश्च। उन्नदतेत्येत-दप्युभयसाधारणं विशेषणम्। उन्नदता शब्दायमानेन धनुषः शब्दष्टङ्कारः, धनुर्भृतः सिंहनादः।

पदार्थ.– सत्फलकैः अत्र असिप्रवरैः समरे न सैनिकैः अत्रासि। उन्नदता चापेन प्रणतिः गुणिना धनुर्भृता च आपे न। अत्र अस्मिन् समरे सत्फलकैः समीचीनचर्मयुक्तैः सैनिकैः सेनानायकैः नात्रासि न त्रस्तम्। त्रसी भयचलनयोरिति धातुः। असिप्रवरैः खड्गमुख्यैः अत्रासि त्रस्तं कम्पितमित्यर्थः। उन्नदता चापेन प्रणतिः आपे प्राप्ता धनुर्भृता धनुष्केण प्रणतिः न चापे न प्राप्ता च। अत्रापि विरोधालङ्कारो दर्शितः।

स्पष्टार्था.–समीचीनं फलकं खेटो येषां। 'फलके चन्द्रने च स्त्री न स्त्री दार्वासचर्मणो 'रिति यादवः। अत्र समरे असिप्रवरैः खड्गश्रेष्ठैः। सैनिकैः सेनानायकैः। अत्रासि त्रसितं चलितं च। त्रस भयचलनयोरिति धातुः। उन्नदता प्रणतिरवनतिः। गुणिना, गुणो मौर्वी तद्युक्तेन धनुर्भृता चापधारिणा चेति छेदः। अत्र समरे सत्फलकैः सैनिकैः नात्रासि, असिप्रवरैरत्रासि। उन्नदता धनुर्भृता च प्रणतिर्नापे, गुणिना चापेन प्रणतिरापे इत्यन्वयः।

प्रका.–अत्रास्मिन् समरे सत्फलकैः समीचीनखेटकयुक्तैः, खेटकं फलकं चर्मेति हलः। सैनिकैः सेनानायकैः नात्रासि न भीता। त्रस भयचलनयोरिति धातुः। असिप्रवरैः खड्गमुख्यैः अत्रासि कम्पितम्। उन्नदता चापेन धनुषा प्रणतिः नम्रता आपे प्राप्ता, धनुर्भृता धनुष्केण प्रणतिः न आपे न प्राप्ता।

—•—

54. [1]अव्यथितः सद्योद्धा पदमकृत द्वेष्टुरग्रतः सद्योद्धा।
घटया शैलीमुख्या दलितोऽप्येषा हि सुभटशैली मुख्या।।

अर्थ.– तत्र पक्षद्वयवर्तिना केनाप्यापद्यपि पलायनं न कृतमित्याह अव्यथित इति। अव्यथितः सद्योद्धा पदं अकृत द्वेष्टुः अग्रतः सद्यः अद्धा घटया शैलीमुख्या दलितः अपि एषा हि सुभटशैली मुख्या। शैलीमुख्या, शिलीमुखाः शराः तत्सम्बन्धिन्या घटया पङ्क्त्या दलितोऽपि विदारितोऽपि सद्योद्धा सन् विशिष्टो योद्धा सद्योद्धा द्वेष्टुः शत्रोः अग्रतः पुरतः सद्यः शरविदलनसमये एव अद्धा साक्षात् प्रत्यक्षम् 'अद्धा प्रत्यक्षसत्ययो 'रिति यादवः, पदं पादविक्षेपमकृत कृतवान्। कीदृशः अव्यथितः व्यथामप्राप्तः। ननु निशिततरशर-निकरविशकलितशरीरः कथमव्यथितः सन्नेव कृतवान् तत्राह एषेति। एषा युद्धरङ्गे भग्नेनाप्यग्रतः स्थितिः हि, हिः प्रसिद्धिद्योतकः मुख्या श्रेष्ठा सुभटशैली सुभटानां शीलम्। उक्तं च 'सहायकः सहायिका मैत्रमैत्री च वृन्त्यतो 'रिति।

हृदय.– अव्यथित इति। शिलीमुखाः शराः तेषामियं शैलीमुखी। 'पुल्लिङ्गः स्याच्छिलीमुखः शरे मधुकरे च द्वे' इति केशवः। शैलीमुख्या घटया समूहेन दलितोऽपि व्रणितोऽपि सद्योद्धा सन् विशिष्टो योद्धा सद्यः शरपातसमय एव द्वेष्टुः प्रहर्तुः अग्रतः पुरस्तात् अद्धा प्रत्यक्षं पदं पदविन्यासं अकृत कृतवान्। शरनिकरव्रणिताङ्गोऽपि पराङ्मुखो नाभूदित्यर्थः। कीदृशः–अव्यथितः वीर्यवत्वेनाविदितव्यथः। अस्य युक्ततां समर्थयितुं अर्थान्तरमाह एषेति। महत्यपि कृच्छ्रे द्विषतः पुरोऽवस्थितिः मुख्या श्रेष्ठा सुभटशैली हि सुभटानां सद्योद्धृणां शैली स्वभावः। शीलमेव शैली। प्रज्ञादिभ्यश्च (पा.सू.5.4.38.) इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः। स्वार्थिकाश्च प्रकृति(तो)लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेपीति स्त्रीलिङ्गता।

---

1. All the manuscripts except those of अर्थप्रकाशिका, हृदयग्राहिणी and पदार्थदीपिनी read this after the next stanza

पदार्थ.– अव्यथितः सद्योद्धा पदं अकृत द्वेष्टुः अग्रतः सद्यः अद्धा। घटया शैलीमुख्या दलितः अपि एषा सुभटशैली मुख्या। अव्यथितः व्यथाशून्यः सद्योद्धा समीचीनो योधः। शैलीमुख्या शिलीमुखसम्बन्धिन्या घटया समूहेन दलितोऽपि दारितोऽपि द्वेष्टुः शत्रोः अग्रतः अग्रभागे सद्यः तदैव अद्धा असंशयं पदमकृत तदग्रभाग एव स्थानं कृतवानित्यर्थः। एषा मुख्या श्रेष्ठा सुभटशैली हि शोभनभटशीलता हि। हि प्रसिद्धौ।

स्पष्टार्था.– व्यथामप्राप्तः सद्योद्धा समीचीनभटः। पदमकृत कृतवान्। द्वेष्टुः शत्रोः। सद्यः तत्क्षणात्। अद्धा साक्षात्। ('अद्धा)प्रत्यक्षसत्ययो'रिति यादवः। घटया श्रेण्या। शैलीमुख्या शिलीमुखसम्बन्धिन्या, शिलीमुखाः शराः तत्सम्बन्धिन्या इत्यर्थः। दलितः विदारितः। एषा युद्धरङ्गे भटेनाग्रतः स्थितिः। (साक्षित्वे)ङीबन्तरूपम्। साहायकः साहायिका मैत्रं मैत्री च वृत्यन्तोरिति वचनात्। सुभटशीलताचारः मुख्या श्रेष्ठा। शैलीमुख्या घटया दलितोऽपि सद्योद्धा पदमकृत। एषा मुख्या सुभटशैली हीत्याशयः।

प्रका.–अव्यथितः व्यथारहितः सद्योद्धा समीचीनयोधः शैलीमुख्या घटया बाणसमूहेन, बाणभृङ्गौ शिलीमुखाविति भट्टः। दलितोऽपि विदारितोऽपि द्वेष्टुः शत्रोः अग्रतः अग्रभागे सद्यस्सदैव अद्धा असंशयं, निस्संशयं भवेदद्धेति स एव। पदं स्थानमकृत कृतवान्। मुख्या सुभटशैली एषा हि सुभटशीलता। हि प्रसिद्धौ।

—•—

55. क्षुधितेनापि शितेषुव्याप्तेषु विलम्बना[1] पिशितेषु।
प्रियमशनं प्रत्यूहे न विषक्तं किं प्रयोजनं प्रत्यूहे।।

अर्थ.– क्षुधितेनापीति। क्षुधितेन अपि शितेषुव्याप्तेषु विलम्बना पिशितेषु प्रियं अशनं प्रति ऊहे न विषक्तं किं प्रयोजनं प्रत्यूहे। पिशितेषु मांसेषु शितेषुव्याप्तेषु निशिततरशरव्याप्तेषु सत्सु क्षुधितेनापि क्षुधायुक्तेनापि शुना कौलेयकेन मांसभक्षणशीलेनापि प्रियमिष्टमशनं प्रति विलम्बना कालविलम्बः ऊहे ऊढा, ऊहिता निरूपिता वा। वह प्रापणे ऊह वितर्के इति धातुद्वयोरनुसारात्। अत्र प्रतिप्रयोगात् द्वितीया। क्षुधितेनापीति च प्रियमशनमिति च कथनात् शितेषुव्याप्तत्वं विलम्बनहेतुरित्युक्तम्। लोके हि यद्यत् प्रयोजनं तत्तत् विघ्नोपगतमेव भवति इत्याह न विषक्तमिति। किम् प्रयोजनं प्रत्यूहे प्रतिबन्धे विघ्ने वा न विषक्तं न सम्बद्धम्। भवतीति शेषः। लोके सर्वमपि प्रयोजनं विघ्नसम्बद्धमेव भवतीत्यभिप्रायः।

हृदय.– क्षुधितेनेति। शुना सारमेयेण क्षुधितेनापि बुभुक्षितेनापि पिशितेषु मांसेषु प्रियं इष्टं अशनं भक्षणं प्रति विलम्बनं कालक्षेपं ऊहे। शितेषुव्याप्तेष्विति। शितैर्निशितैः इषुभिश्शरैः व्याप्तेषु। शल्यनिकरप्रोतेष्वित्यर्थः। अर्थान्तरमाह नेति। किं प्रयोजनं फलं, प्रत्यूहे विघ्ने न विषक्तं व्याप्तं भवति। सर्वमपि प्रयोजनं प्रत्यूहव्याप्तमेवेत्यर्थः। 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः।

1. Group E reads विलम्बनं for विलम्बना

पदार्थ.– क्षुधितेन अपि शितेषुव्याप्तेषु विलम्बनं शुना पिशितेषु प्रियं अशनं प्रति ऊहे न विषक्तं किं प्रयोजनं प्रत्यूहे। क्षुधितेन बुभुक्षितेनापि शुना शुनकेन पिशितेषु मांसेषु शितेषुव्याप्तेषु निशितबाणसंश्लिष्टमांसेषु प्रियं इष्टं अशनं प्रति विलंबनं ऊहे निरूपितम्। किं प्रयोजनमिति प्रत्यूहेन विषक्तं संबद्धम्। मांसानि बहूनि सन्ति, तानि पुनः अस्त्रशस्त्रादिभिः व्याप्तानि तैः पुनः किं प्रयोजनं, किं कार्यमिति विलम्बनं निरूपितमित्यर्थः।

स्पष्टार्था.– क्षुधितेन सञ्जातक्षुधा अपीति छेदः। शितेषुव्याप्तेषु निशितशरचितेषु। पिशितविशेषणम्। विडम्बनं कालविडम्बनं। शुना भषकेण। पिशितेषु मांसेषु। प्रियमिष्टमशनमिति प्रतियोगे द्वितीया। ऊहे ऊढा ऊहिता निरूपिता। वह प्रापणे ऊहे वितर्के इति धातोर्लिटि रूपम्। नेति छेदः। विषक्तं सम्बद्धं। प्रत्यूहे प्रतिबन्धे विघ्ने वा। पिशितेषु शितेषुव्याप्तेषु क्षुधितेनापि शुना प्रियमशनं प्रति विडम्बनं ऊहे, प्रत्यूहेन विघ्नसंबद्धः प्रयोजनं भवत्येवेत्यर्थः।

प्रका.—क्षुंधितेनापि बुभुक्षुणापि शुना शुनकेन पिशितेषु शितेषुव्याप्तेषु निशितबाणसहितेषु पिशितेषु प्रियमिष्टमशनं प्रति विलम्बनं ऊहे निरूपितम्। किं प्रयोजनमिति। प्रत्यूहे न विघ्ने न विषक्तं सम्बद्धम्।

—•—

56. श्वानः कानकवलयन्निष्कविशेषांश्च हाटकानकबलयन्।
मत्वामी मांसानि [1]स्फुटं तिरश्चां मनांस्यमीमांसानि।।

अर्थ.–केचिच्छ्वानः युद्धभूमौ पतितानाभरणविशेषान् दृष्ट्वा मांसधिया तद्भक्षणाय प्रवृत्ता इत्याह श्वान इति। श्वानः कानकवलयं निष्कविशेषान् च हाटकान् अकबलयन् मत्वा अमी मांसानि स्फुटं तिरश्चां मनांसि अमीमांसानि।

अमी युद्धभूमौ समागताः श्वानः मांसानि आमिषाणि इति निश्चित्य कानकवलयं कनकसम्बन्धि वलयं स्वर्णमयं कङ्कणं तथा हाटकान् हाटकेन सुवर्णेन निर्मितान् निष्कविशेषान् आभरणविशेषांश्च। निष्कोऽस्त्री हेम्नि दीनारे साष्टे कर्षशते पले इति यादवः। अकबलयन् भक्षितवन्तः। ननु किमित्येवं कृतवन्तस्तत्राह स्फुटमिति। तिरश्चां तिर्यग्योनिजातानां प्राणिनां मनांसि अमीमांसानि, मीमांसा विचारणा, तद्रहितानि। स्फुटम् स्पष्टम्। ध्रुवमिति वा पाठः, निश्चितमित्यर्थः। शुनां सुवर्णरचितेषु सादृश्यान्मांसभ्रमो जातः, तदा च तेषां तत्र प्रवृत्तिरुचितेति भावः।

हृदय.—श्वान इति। अमी रणभूमौ वर्तमानाः श्वानः कौलेयकाः कानकवलयं कानकं कनकविकारं वलयं कङ्कणं हाटकान् स्वर्णविकारान् निष्कविशेषान् उरोभूषणं निष्कः तद्भेदान्। मांसानि रक्तवर्णसाम्यात् पिशितानीति मत्वा अकबलयन् दष्टवन्तः।' निष्कोस्त्री हेम्नि दीनारे

1. GroupB reads ध्रुवं for स्फुटं and अर्थप्रकाशिका notes this reading and explains

साष्टकर्षशते पले'। 'अजयश्शाश्वतश्चैनं हेम्न एव पलेपठीत्।। वक्षोभूषान्तरे कर्षे सज्जनस्तु रहस्यपि'।। इति केशवः। कनकवलयादौ रक्ततासाम्यात् मांससंविदुत्पत्तेरत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः। उक्तं च काव्यप्रकाशकृता–भ्रान्तिमानन्यसंवित् तत्तुल्यदर्शने। (10.46) इति। शुनामेति (?) समर्थयितुं अर्थान्तरं न्यस्यति–स्फुटमिति। तिरश्चां तिर्यग्योनिजातानां मनांसि अमीमांसानि मीमांसा विचारः तद्रहितानि। स्फुटं निश्चितमेतत्। मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य (पा. सू. 3.1.6.)इति मानोर्जिज्ञासायां (वा.3.1.6.) इति वचनात् जिज्ञासायां सन्प्रत्ययः धातोरित्यधिकृत्य विधानाभावेन आर्धधातुकसंज्ञाभावात् वलादित्वेऽपीडाभावः। अ प्रत्ययात् (पा.सू. 3.3.102) इत्यकारप्रत्ययः। 'अथ मीमांसावेदवाक्यार्थचिन्तके शास्त्रे विचारणायां च' इति केशवः।

पदार्थ.–श्वानः कानकवलयं निष्कविशेषान् च हाटकान् अकबलयन् मत्वा अमी मांसानि स्फुटं तिरश्चां मनांसि अमीमांसानि। अमी श्वानः शुनकाः कानकवलयं सुवर्णमयं कङ्कणं निष्कविशेषांश्च उरोभूषणविशेषांश्च हाटकांश्च सुवर्णानि च मांसानि इति मत्वा बुद्ध्वा अकबलयन् भक्षितवन्तः। स्फुटं ध्रुवं तिरश्चां तिर्यक्प्राणिनां मनांसि अमीमांसानि विचाररहितानि।

स्पष्टार्थः.- सुवर्णमयं कङ्कणं निष्कभूषणविशेषान्। 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि दीनीरे साष्टे कर्षशते पले।' इति यादवः। हाटकान् सुवर्णान्। 'हाटको भूरिरस्त्रियां' इति च। अकबलयन् भक्षितवन्तः। मत्वा निरूप्य अमी शुनः। मांसान्यामिषानि। स्फुटं निश्चितं। तिरश्चां तिर्यग्योनिजातानां प्राणिनां मनांसि तानि मीमांसा विचारणा तद्रहितानि। द्वादश पदानि। अमी श्वानः मांसानि मत्वा निष्कविशेषान् हाटकांश्च अकबलयन्। तिरश्चां मनांसि अमीमांसानि इति।

प्रका–अमी श्वानः शुनकाः कानकवलयं सुवर्णमयकङ्कणं निष्कविशेषान् हाटकान् सुवर्णान् मांसानि मत्वा अकबलयन् भक्षितवन्तः। 'साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः। स्फुटं निश्चितम्। तिरश्चां तिर्यक्प्राणिनां मनांसि अमीमांसानि विचाररहितानि। मीमांसा स्याद्विचारणे इति भट्टः।

—•—

57. तत्र च सा दिव्याप[1]द्भङ्गं सेना सनागसादिव्यापत्।
अपि नानाककुभोगाच्छक्रो निर्वेदमेत्य नाककुभोगात्।।

अर्थ.- तत्र देवाः पराजिता अभूवन्नित्याह तत्रेति। तत्र च सा दिव्या आपत् भङ्गं सेना सनागसादिव्यापत् अपि नानाककुभः अगात् शक्रः निर्वेदं एत्य नाककुभोगात्। तत्र च समरे सा दिव्या देवसम्बन्धिनी सेना भङ्गं परिभवमापत् अगच्छत्। सेनां विशिनष्टि सनागेति। नागाः गजाः, सादिनः अश्वारोहाः, तेषां व्यापदा आपदा विशिष्य। एतच्चेतराणामप्युपलक्षण्म्।

1. Group D. reads सेना भङ्गं for भङ्गं सेना

न केवलमैन्द्री सेना पराजिता स्वयमिऽन्द्रोपीत्याह अपीति। शक्रोऽपि नाककुभोगात् स्वर्गलक्षणकुत्सितसुखात्, यद्वा नाके यः कुत्सितो भोगः, भुज्यते इति भोगः स्त्र्यादिः तस्मात्। यद्वा स्त्र्यादिभुक्तिर्भोगः तस्मात्। 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभुक्तावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः। निर्वेदं वैराग्यं एत्य प्राप्य नानाककुभः नानादिशः प्रति अगात् अगच्छत्। नाकस्य कुभोगत्वमसुरजनपीडाद्युपद्रवबाहुल्येनोक्तम्। ततः एव निर्वेदोऽपि सम्भवति।

हृदय.– युद्धे देवाः पराजिता आसन्नित्याह तत्रेति। तत्र युद्धे सा युध्यमाना दिव्या दिवि भवा सेना चमूः भङ्गं च पराजयं चकारात्पलायनं च आपत् प्राप्तवती। कीदृशी। सनागसादिव्यापद् नागाः गजाः, सादिनोऽश्वारोहाः। उपलक्षणमेतद् रथानां पत्तीनां च। तेषां व्यापदा चरणाद्यङ्गभङ्गमरणादिलक्षणया विपदा सह वर्तमाना न केवलं सेनैव, शक्रः स्वयमपि पराजित इत्याह–अपीति। शक्रोऽपि इन्द्रः स्वयमपि नाककुभोगात् नाकस्य स्वर्गस्य कुत्सिताद् असुरैः पीड्यमानत्वाद् गर्हिताद् भोगादनुभवाद्धेतोः निर्वेदं विषयवैराग्यं एत्य नानाककुभः नानाविधाः दिशः अगात् गतवान्। एकस्यां दिशि स्थितेर्नैयत्ये दैत्यास्तावदागत्य पीडयन्तीति मत्वा शक्रस्त्वनियमेन दिक्षु स्थितवानिति द्योतयितुं नानार्थेन (नानात्वेन) ककुभो विशेषिताः।

पदार्थ.– तत्र च सा दिव्या आपत् सेना भङ्गं सनागसादिव्यापत् अपि नानाककुभः अगात् शक्रः निर्वेदं एत्य नाककुभोगात्। तत्र युद्धे सनागसादिव्यापद् गजाश्वारोहव्यापत्सहिता सा दिव्या सेना देवसेना च भङ्गं आपत् प्रणाशं आपत् प्राप्तवती। शक्रः देवेन्द्रोऽपि नाककुभोगात् स्वर्गकुत्सितभोगात् निर्वेदं वैराग्यं एत्य प्राप्य नानाककुभः नानादिशः अगात् गतवान्।

स्पष्टार्था.–तत्र युद्धे चेति च्छेदः। सा सेना दिव्या देवसम्बन्धिनी आपदगच्छत्। सनागसादिव्यापत्, नागाः गजाः सादिनोश्वारोहाः तेषां व्यापदा विशिष्टापत्या सहिता सेनाविशेषणं। नानाककुभः नानाविधाः दिशः प्रति अगात् अगच्छत्। निर्वेदं वैराग्यं एत्य प्राप्य। नाककुभोगात्स्वर्गकुत्सितसुखात्।'भोगस्सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्वरणकाययो'रिति सिंहः। नानापदात् भेदे। नाना ककुभ इति छेदे षोडश पदानि अन्यथा पञ्चदश पदानि। तत्र च सा दिव्या सेना भङ्गमापत्। शक्रोऽपि नाककुभोगान्निर्वेदमेत्य नानाककुभोगादित्यन्वयः।

प्रका.–तत्र युद्धे, सनागसादिव्यापद् गजाश्वारोहव्यापत्सहिता दिव्या सेना देवसेना च भङ्गमाप प्रणाशमाप प्राप्तवती। शक्रोऽपि देवेन्द्रोऽपि नाककुभोगात् स्वर्गकुत्सितभोगात् निर्वेदं वैराग्यमेत्य प्राप्य नानाककुभः नानादिशः अगात् गतवान्।

—•—

58. असुरैरुच्चक्रोऽधश्चक्रे तैश्चक्रपाणिरुच्चक्रोधः।
दुतवानत्रासमगु[1]र्गणोऽप्यतः के हि तत्र न त्रासमगुः।।

1. T3. reads गणैर्युतः for गणोप्यतः।

अर्थ.–विष्ण्वादयोपि पराजिता इत्याह–असुरैरिति। असुरैः उच्चक्रः अधश्चक्रे तैः चक्रपाणिः उच्चक्रोधः द्रुतवान् अत्र असमगुः गणः अपि अतः के हि तत्र न त्रासं अगुः। चक्रपाणिः विष्णुः तैरसुरैः अधश्चक्रे अधःकृतः परिभूत इत्यर्थः। कीदृशः– उच्चक्रः युद्धार्थमुद्धृतसुदर्शनः। तथा उच्चक्रोधः अधिककोपोपेतः। तथा अत्र युद्धे असमगुः शिवः द्रुतवान् पलायनमकरोत्। तथा गणोऽपि भूतगणोऽपि एकादशरुद्रगणोऽपि वा। अतः अस्मात् प्रदेशात् हरधावनदर्शनाद्वा द्रुतवानित्यत्रापि सम्बध्यते। न केवलमेत एव भीताः अन्येऽपि युद्धभूमिसङ्गताः भीताः एव हरवाहनदर्शनादित्याह के हीति। के हि जनाः तत्र युद्धे त्रासं भीतिं न अगुः न गतवन्तः। सर्वेऽपि भीतिं गता एवेत्यर्थः। तत्रेति स्थाने नामेति केचित् पठन्ति। तदाभिनयार्थो नामशब्दः। 'नामानृताभिनयामर्षप्रीतिविषादप्रश्नसंज्ञानुबन्धेषु 'इति हि निपातसूत्रम्।

हृदय.–जगदीश्वराः विष्ण्वादयोऽपि परिभूता इत्याह–असुरैरिति। तैः प्रकृतैः असुरैः चक्रपाणिर्विष्णुः अधश्चक्रे अधोऽधस्तान्नीचैः कृतः। परिभूत इति यावत्। कीदृशः। उच्चक्रोधः उच्चैर्भूतोऽतिशयितः क्रोधो यस्य सः तथा। अत एव उच्चक्रः अरिशिरच्छेदार्थं उद्धृतं चक्रं सुदर्शनं येन सः तथा। अत्र एतस्मिन् युद्धे असमगुः असमाः विषमाः त्रिसंख्यात्वादयुग्माः गावो नेत्राणि यस्य गणस्य स तथा। गणोऽपि एकादश रुद्राणां वर्गोपि द्रुतवान् भीत्या पलायते स्म। महेश्वरांशत्वाद्रुद्रगणान् प्रति पराजयस्यात्यन्तासम्भाव्यतामपिशब्दो द्योतयति। (के हि तत्र न त्रासमगुः)इति। सर्वेऽपि त्रासं गतवन्तः। हिशब्दः इतिहासप्रसिद्धिं द्योतयति। ननु परमेश्वर एव एकादशरुद्ररूपेण वर्तते, तस्यात्र पराजयकथनमप्यनुचितमेव इतिवृत्तनायकत्वात्। उच्यते। अंशिनः परमेश्वरस्य पराजयकथन एवानौचित्यम्। एकादशरुद्राः हि परमेश्वरांशाः एव, तेषां पराजयकथने नानौचित्यम्। अन्यथेन्द्रादीनामपि पराजयो न वर्णनीय स्यात्। तेषामपि परमेश्वरांशत्वात्।

पदार्थ.– असुरैः उच्चक्रोधः अधश्चक्रे तैः चक्रपाणिः उच्चक्रोधः द्रुतवान् अत्र असमगुः गणः अपि अतः के हि तत्र न त्रासं अगुः। अत्र अस्मिन् युद्धे उच्चक्रः उद्धृतचक्रः चक्रपाणिः विष्णुः तैरसुरैः अधश्चक्रे निराकृतः। अत्रैव उच्चक्रोधः महाकोपयुक्तः असमगुः विषमलोचनो महादेवः गणैर्भूतगणैर्युतः परिवृतः द्रुतवान् गतवान्। तत्र तस्मिन् युद्धे के पुरुषाः त्रासं नागुर्हि न प्राप्ताः। सर्वेपि त्रासं प्राप्तवन्तः इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.–उच्चक्रः उद्धृतसुदर्शनचक्रः। अधश्चक्रे परिभूतः। तैः असुरैः। चक्रपाणिः विष्णुः। उच्चक्रोधः अधिककोपयुक्तः। द्रुतवान् पलायितवान्। अत्र युद्धे असमाः विषमाः गावो दृष्टयः यस्य स गणो भूतगणः एकादशरुद्रगणो वा। अतः हरिहरपरिभवदर्शनात् के जनाः नामाभिनये। 'नामानृताभिनयप्रीतिविषादप्रश्नसंज्ञाबन्धेऽपी'ति निपातसूत्रम्। नेति छेदः। त्रासं भयं अगुः गतवन्तः। एकोनविंशति पदानि। तैरसुरैः चक्रपाणिरधश्चक्रे। अत एवासमगुः गणोऽप्यत एव द्रुतवान्। अत्र के नाम त्रासन्नागुः इति। सर्वेऽपि भयं जग्मुरित्यर्थः।

प्रका—अत्र अस्मिन् युद्धे उच्चक्रः उद्धृतचक्रः चक्रपाणिर्विष्णुः तैरसुरैः अधश्चक्रे तिरस्कृतः। अत एवोच्चक्रोधः महाकोपयुक्तः गणैः भूतगणैर्युतः असमगुः विषमविलोचनः महादेवः 'गोशब्दो वृषभे रश्मौ वज्रे–न्द्रे पुमान् भवेत् अर्जुनीस्वर्गदिग्बाण भूदृग्वाणिषु गो स्त्रिया'मिति प्रतापः। इति गोशब्दस्य नेत्रवाचकत्वात्। द्रुतवान् गतवान्। तत्र तस्मिन्युद्धे के पुरुषाः त्रासं न अगुः,न प्राप्ताः सर्वेपि त्रासं प्राप्तवन्त इत्यर्थः।

—•—

59. [1]अभजत मानसमाधिः स्थिरमपि यमिनां विहीयमानसमाधि।
प्रोज्झ्य शुचा रुचमूषुः स्वर्गसदो गवि हतासु चारुचमूषु।।

अर्थ.– देवपराजयानन्तरं मुनीनां मननमशक्यमभूत्, देवाश्च स्वर्गं विहाय भूमौ गतवन्त इत्याह अभजतेति। अभजत मानसं आधिः स्थिरं अपि यमिनां विहीयमानसमाधि प्रोज्झ्य शुचा रुचं ऊषुः स्वर्गसदः गवि हतासु चारुचमूषु। यमिनां मुनीनां स्थिरमपि निश्चलमपि, अनेन न मनसो दोषादित्यभिहितं, मानसं मनः कर्म, आधिः दुःखं अभजत प्राप। कीदृशं मानसं–विहीयमानसमाधि विहीयमानो नश्यन् समाधिरैकाग्र्यं यस्येति विग्रहः। तथा स्वर्गसदः देवाः चारुचमूषु भद्रासु सेनासु हतासु सतीषु शुचा शोकेन सह रुचं कान्तिं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा गवि भूमौ ऊषुः उषितवन्तः इत्यन्वयः।

हृदय.– अथ न केवलमसुरैः कर्मिण एव, योगिनोऽपि बाध्यन्ते स्मेत्याह- अभजतेति। आधिर्मनःपीडा। स्थिरमपि विषयेभ्यः प्रत्याहरणान्निश्चलमपि यमिनां योगिनां मानसं चित्तं अभजत श्रितवान्। तत्र हेतुः विहीयमानसमाधिरिति। विहीयमानः असुरभयात्त्यज्यमानः समाधिः ऐकाग्र्यं येन तत्तथा। दिव्या सेना भङ्गमापदित्युक्तं, ततः सा किमकरोदित्याह–प्रोज्झ्येति। स्वर्गसदो देवाः चारुचमूषु चार्वीषु शौर्यादिगुणयोगात् सौन्दर्यशालिनीषु चमूषु हतासु दैत्यैर्निगृहीतासु सतीषु, शुचा सेनाहननजनितदुःखेन हेतुना रुचं मुखकान्तिं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा गवि,स्वर्गे वस्तुमशक्यत्वात् भूमौ ऊषुः वासं कृतवन्तः।

पदार्थ.– अभजत मानसं आधिः स्थिरं अपि यमिनां विहीयमानसमाधि प्रोज्झ्य शुचा रुचं ऊषुः स्वर्गसदः हतासु चारुचमूषु। यमिनां यमोपेतानां योगिनां मानसं मनः स्थिरमपि दृढमपि आधिः मानसी पीडा विहीयमानसमाधि नश्यमानचित्तैकाग्र्यं यथा भवति तथा अभजत इति क्रियाविशेषणम्। स्वर्गसदः देवाः चारुचमूषु समीचीनसेनासु हतासु सतीषु शुचा शोकेन रुचं दीप्तिं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा गवि भूमौ ऊषुः निवासं गतवन्तः।

स्पष्टार्था.–अभजत प्राप। मानसं मनः द्वितीयान्तः। आधिः दुःखं। स्थिरं अपि निश्चलमपि। यमिनां मुनीनां। विहीयमानसमाधि विहीयमानं नश्यत् समाधिरैकाग्र्यं यस्येति मनोविशेषणं। प्रोज्झ्य त्यक्त्वा। शुचा शोकेन। रुचं कान्तिं। ऊषुरुषितवन्तः। वस निवास

1. T 3 readsthis stanza after the next one

इति धातोर्लिटि रूपम्। स्वर्गसदो देवाः गवि भूमौ चारुचमूषु भद्रचमूषु सेनासु। पञ्चदश पदानि। यमिनां स्थिरमपि मानसमाधिमभजत स्वर्गसदः चारुचमूषु हतासु शुचा रुचं प्रोज्झ्य गवि ऊषुरिति।

प्रका–यमिनां यमोपेतानां योगिनामपि हृदयं स्थिरमपि दृढमपि आधिस्तु मानसी पीडा। विहीयमानसमाधि नश्यमानचित्तैकाग्र्यं यथा भवति तथाभजतेति क्रियाविशेषणम्। स्वर्गसदो देवाः। चारुचमूषु समीचीनसेनासु हतासु सतीषु शुचा शोकेन द्युतिं दीप्तिं प्रोज्झ्य परित्यज्य गवि–––ऊषुः निवासं कृतवन्तः। वस निवास इति धातुः।

—•—

60. [1]हरिरपि नानाहारस्फुरितः प्राग्भूषणैर्विनानाहारः।
प्रविवेश क्रत्वन्ते शोकसमुद्रं दधुश्च शक्रत्वं ते।।

अर्थ.–देवाधिपतित्वादिन्द्रस्य विशेषतस्तच्चरितमाह हरिरिति। हरिः अपि नानाहारस्फुरितः प्राक् भूषणैः विना अनाहारः प्रविवेश क्रत्वन्ते शोकसमुद्रं दधुः च शक्रत्वं ते। हरिरपि शक्रोऽपि क्रत्वन्ते क्रतूनां कर्मणामन्ते अवसाने असुरैः कृते सति भूषणैः हाराद्याभरणविशेषैः विना तेष्वप्यनास्थां वहन्नित्यर्थः। शोकसमुद्रं दुःखोदधिं प्रविवेश प्रविष्टवान्। कीदृशो हरिः–प्राक् असुरकृतपरिभवानुभवात् पूर्वं नानाहारस्फुरितः नानाविधेन विचित्रेण हारेण स्फुरितः शोभितः, तथा सम्प्रति अनाहारः आहाररहितः, यज्ञे स्वभागभोगभङ्गात्। अथ तेऽसुराः शक्रत्वमिन्द्रत्वं दधुः धृतवन्तश्च। केचित्त्वयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति वदन्ति।

हृदय.– शक्रो नानाककुभोगादित्युक्तम्। ततः कीदृगस्यावस्थानमित्यत्राह- हरिरिति। हरिरपि इन्द्रश्च क्रत्वन्ते क्रतूनां यज्ञानामन्ते नाशे सति शोकसमुद्रं समुद्र इवादृष्टपारत्वात् अम्बुधिरिव यः शोकः दुःखं तं प्रविवेश प्रविष्टवान्। कीदृशः। प्राक् क्रतुनाशात् पूर्वं, नानाहारस्फुरितः नानाविधैश्चरुपुरोडाशादिभेदात् बहुविधैराहारैः हविर्भागलक्षणैरन्नैः स्फुरितः उपचितकायत्वात् प्राप्तशोभः। अत एव नानाविधैः हारैर्मुक्तादामैः स्फुरितः इति चार्थद्वयमावृत्तिमाश्रित्याभिधातव्यम्। हारो भूषणान्तरस्याप्युपलक्षणम्। भुक्ताः कामेन बाध्यन्ते इति न्यायात् देहसंस्कारादावास्थायुक्त इत्यर्थः।'हरिर्ना विष्णुसूर्येन्द्रचन्द्राग्नियमवायुषु। अंशौ शक्रहये मुद्गे रुक्मे रुक्माभवर्णके।। श्वेते वररुचिर्वर्णे ब्रूते तु जयमङ्गलः। हरिद्वर्णेऽपि कपिले त्रिषु त्वेष गुणैर्युते।। एतैश्चतुर्भिर्द्वे त्वेष मर्त्यजात्यन्तरे भवेत्। शूद्रानिषादजे सिंहकपिभेकशुकादिषु। अश्वेऽश्वभेदे हरितपीतवर्णे'। इति केशवः। अत्र प्रागित्युक्तिरेव पश्चादिति पदमाक्षिपति पश्चात् क्रतुनाशात् परन्तु अनाहारो यज्ञाभावात् भोजनरहितः, अत एव भूषणैरलङ्कारैर्विना विनाभूतः। 'वीणा वेणुर्दर्शनीया च नारी शय्या यानं चन्दनं चन्द्रबिम्बम्। न भ्राजन्ते क्षुत्पिपासार्जितानां सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूलाः'।। इति न्यायात्

1. The commentary of group B omits this stanza

देहसंस्कारावस्थारहित इत्यर्थः। देवान् पराजित्यासुराः त्रैलोक्येश्वराः बभूवुरित्याह दधुरिति। ते दैत्याः शक्रत्वं इन्द्रत्वं दधुः धृतवन्तः।

पदार्थ.– हरिः अपि नानाहारस्फुरितः प्राक् भूषणैः विना अनाहारः प्रविवेश क्रत्वन्ते शोकसमुद्रं दधुः च शक्रत्वं ते। प्राक् पूर्वं नानाहारस्फुरितः नानाविधमुक्तावल्या स्फुरितः नानाविधाहारेण वा दीप्तः पश्चात् क्रत्वन्ते यज्ञनाशे अनाहारः अनशनः भूषणैर्विना भूषणहीनः हरिः इन्द्रोऽपि शोकसमुद्रं दुःखसमुद्रं प्रविवेश प्रविष्टवान्। ते दैत्याः शक्रत्वं इन्द्रत्वं दधुः च धृतवन्तः।

स्पष्टार्था.– हरिरिन्द्रः। नानाविधैः हारैः स्फुरितः दीप्तः। प्राक् पूर्वं। अनाहारः आहार–
Part of the commentary Spashtartha is missing...

प्रका–प्राक् पूर्वं नानाहारस्फुरितः नानाविधमुक्तावलीदीप्तः पश्चात् क्रत्वन्ते यज्ञनाशे शोकसमुद्रं प्रविवेश अनाहारः अनशनः भूषणैर्विना भूषणरहितः हरिरिन्द्रोऽपि शोकसमुद्रं प्रविवेश प्रविष्टवान्। ते च दैत्याः शक्रत्वं इन्द्रत्वं दधुः धृतवन्तः।

—•—

61. सा जनता परतापि स्वान्तं बिभ्रत्यपि प्रतापरतापि।
[1]प्रभुमापावननाम प्रतिष्ठितं तज्जजाप पावननाम।।

अर्थ.– अथ ते शिवप्रसादलब्धये तपः कृतवन्त इत्याह सेति। सा जनता परतापि स्वान्तं बिभ्रती अपि प्रतापरता अपि प्रभुं आप अवननाम प्रतिष्ठितं तद् जजाप पावननाम। परतापि शत्रुसन्तापनशीलं स्वान्तमन्तःकरणं बिभ्रत्यपि तथा प्रतापरतापि पुरा देवारीणां भयजननशक्तियुक्तापि सा जनता देवसमूहः प्रभुं शम्भुमाप प्राप्तवती। अपरं रक्षितारमलभमाना शम्भुमेव सुरक्षितत्वेन मनसा सङ्कल्पितवती, न तु शम्भुनिकटमेव प्राप्तवतीत्यर्थः। तथा एवं सङ्कल्प्यावननाम प्रणतवती च। तथा प्रतिष्ठितं, प्रतिष्ठा दार्ढ्यं, तद्युक्तं तत्प्रसिद्धं पावननाम शुद्धं नाम 'स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भावः प्रभवो वरदो वरः सर्वात्मा सर्ववित्ख्यातः शर्वः सर्वकरोद्भवः' इत्यादि शैवं सहस्रनाम जजाप अजपत्। अयं भावः। यद्यपीयं जनता परतापकरण- कुशलमतिशालिनी पूर्वं प्रभूतप्रतापवती च त्रिपुरकृतपरिभवपराकरणाक्षमा देवप्रसादादेव नः समृद्धिरिति मत्वा तपश्चकारेति। तदुक्तं–'दिव्यं वर्षसहस्रं ते तपस्तप्त्वा सुरर्षभाः' इत्यादि। अन्ये पुनरिमं श्लोकमन्यथा योजयन्ति। तथा हि एवं देवपराकरणपरा अप्यसुराः शिवप्रसादार्थं मध्ये मध्ये तपः कृतवन्त इत्याह सेति। परतापि देवजनसन्तापशीलं स्वान्तं बिभ्रत्यपि तथा प्रतापरतापि सा जनता असुरसमूहः प्रभुमाप अवननाम च तथा प्रतिष्ठितं तत्पावननाम जजाप चेति। एतदपि लैङ्गे कथितम् तस्मादिदमपि व्याख्यानमुचितम्।

1. M 1 reads विभुं for प्रभुं.

हृदय.– पराजिता देवा: किमकुर्वन्नित्याह–सेति। सा दैत्यै: परिभूता जनता जनसमूह: देववर्ग: परतापि (स्वान्तं बिभ्रत्यपि प्रतापपरतापि)दूरादेवारीणां भयजनकत्वं प्रताप: तत्र रतापि। नयशौर्यसम्पन्नापीत्यर्थ:। प्रतिष्ठितं काशीदक्षिणकैलासादिस्थानेषु प्रतिमासु कृतसन्निधानं प्रभुं परमेश्वरमाप शरणं प्राप्तवती अवननाम प्रणाममकरोच्च। तत् लोकवेदप्रसिद्धं पावननाम पावनं सकृदुच्चारणमात्रेणापि शुद्धिकरं यत् नाम नमश्शिवायेति तत् जजाप सदैव तदुच्चरितवती च। एतदुक्तं भवति। देवास्तावन्नयशौर्ययुक्तत्वेऽपि असुराक्रमणस्य दुर्निवारत्वात् पुरुषकारस्याकिञ्चित्करतामवगम्य दैवमेव शरणमिति मन्यमाना: प्रतिमासु कृतसन्निधानं परमेश्वरं प्राप्य जपनमस्कारादिलक्षणं तपश्चक्रुरिति। उक्तं च–दिव्यं वर्षसहस्रं वै तपस्तप्त्वा सुरर्षभा: इत्यादि।

पदार्थ.– सा जनता परतापि स्वान्तं बिभ्रती अपि प्रतापरता अपि प्रभुं आप अवननाम प्रतिष्ठितं तत् जजाप पावननाम। परतापि शत्रुतापनशीलं स्वान्तं मन: बिभ्रत्यपि प्रतापरतापि सा जनता दैत्यजनसमूह: प्रतिष्ठितं सञ्जातप्रतिष्ठं प्रभुं ईश्वरं आप प्राप्तवती। अवननाम अवनतवती तत् प्रसिद्धं पावननाम शुद्धकरनाम शिवमहादेवेत्यादि मन्त्रं जजाप जप्तवती।

स्पष्टार्था.– सा प्रकृता। जनता स जनसमूह:। परतापि शत्रुसन्तापनशीलं स्वान्तविशेषणं। स्वान्तं मन:। बिभ्रती दधाना। प्रतापरता पराक्रमयुक्ता जनताविशेषणं। प्रभुं शिवं आपागच्छत्। अवननाम प्रणतवती। प्रतिष्ठितं -------जजाप अजपत्। पावननाम पावनं शुद्धं। ------सूक्ष्मेनेत्यादिनोक्तं संज्ञामित्यर्थ:। चतुर्दश पदानि। परतापि स्वान्तं बिभ्रत्यपि प्रतापरतापि सा जनता प्रतिष्ठितं प्रभुं आप अवननाम तद् पावननाम जजाप च इत्यन्वय:।

प्रका–परतापि शत्रुतापनशीलं स्वान्तं मन: बिभ्रत्यपि धारयत्यपि प्रतापरतापि सा जनता स दैत्यजनसमूह: प्रतिष्ठितं प्रभुमीश्वरं आप प्राप्तवान्, अवननाम अवनतवान्, तत् प्रसिद्धं पावननाम शुद्धिकरं नाम शिव इत्यादिरूपं जजाप जप्तवान्।

—•—

62. [1]**असुरैरुद्धतरागस्थितैर्वितन्वद्भिरपि विरुद्धतराग:।**
धृतपरशौ चेतस्थे जगत्प्रभौ सततमेव शौचे तस्थे।।

अर्थ.– असुरैरिति। असुरै: उद्धतरागस्थितै: वितन्वद्भि: अपि विरुद्धतराग: धृतपरशौ चेतस्थे जगत्प्रभौ सततं एव शौचे तस्थे। विरुद्धतराग: बुद्धिशुद्धिविरुद्धतरं पापं वितन्वद्भि: असुरै: जगत्प्रभौ शिवे चेतस्थे चेतसि बुद्धौ स्थिते सति, चेतसि सततचिन्तने चेतस्थत्वं भगवत: सम्भवति, सततं शौचे शुद्धत्वे एव तस्थे स्थितम्। कीदृशै:–उद्धतरागस्थितै: प्रभूतरागे विषयाभिलाषे अवस्थितै:। अत्राप्यपिशब्द: सम्बन्धमर्हति, रागस्यापि बुद्धिशुद्धिविरोधित्वात्। यद्यपि विरुद्धतराग: वितन्वतां उद्धतरागस्थितानां च जनानां लोके शौचे स्थितिर्विरुद्धा तथापि

1. T8 reads this stanza after the next one.

भगवतो हृदयस्थितिप्रभावात् सा तेषां जातेत्यर्थः। जगत्प्रभुं विशिनष्टि धृतेति। धृतः परशुः कुठारो येन इति विग्रहः, तस्मिन्।

हृदय.–अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां असुरा लब्धैश्वर्यस्य स्थिरीकरणाय परमेश्वरभक्ति-मेवार्जितवन्त इत्याह–असुरैरिति उद्धतरागस्थितैः उद्धते उच्छृङ्खले अनियन्तव्ये इति यावत्, रागे विषयाभिलाषे, स्थितैरवस्थितैः अपि तदा विरुद्धतरागः विरुद्धतरं शौचं प्रत्यत्यन्तविरुद्धं यदागो यज्ञभङ्गादिलक्षणं पापं तद् वितन्वद्भिः कुर्वाणैः अप्यसुरैः सततमेव सदैव शौचे उत्कर्षहेतौ शुद्धतायां तस्थे अवस्थितम्। तत्र हेतुमाह– धृतपरशाविति। धृतपरशौ, धृतः परशुः कुठारो येन सः तथा। परशुर्मृगादेरुपलक्षणम्। बिभ्रद्दोर्भिः कुठारम् इत्याद्युक्त-लक्षणमित्यर्थः। जगत्प्रभौ परमेश्वरे चेतःस्थे सततचिन्तनेन हृदयस्थिते सति तेषामत्यन्ताशुचिताहेतौ पापकर्मपरत्वे विषयैकपरत्वे चापि भगवद्ध्यानं शुद्धिहेतुरासीदित्यर्थः।

पदार्थ.–असुरैः उद्धतरागस्थितैः वितन्वद्भिःअपि विरुद्धतरागः धृतपरशौ चेतस्थे जगत्प्रभौ सततं एव शौचे तस्थे। उद्धतरागस्थितैः उन्नतरागप्राप्तैः विरुद्धतरागः अतिशयेन विरुद्धापराधं पापं वितन्वद्भिः कृतवद्भिरपि असुरैः धृतपरशौ परशुधारिणि जगत्प्रभौ जगत्स्वामिनि शिवे चेतस्थे मनसि स्थिते सति सततमेव सदैव शौचे शुचित्वे तस्थे स्थितम्।

स्पष्टार्था.–असुरैः उद्धतरागस्थितैः उत्कटरागस्थितैः अधिकरागवद्भिरित्यर्थः। विरुद्धतरागः अत्यर्थं विरुद्धं अपराधं पापं पापापराधयोरागः इत्यमरः इति। धृतपरशौ धृतः परशुः कुठारो येन तस्मिन् शिवे चेतस्थे मनसि स्थिते। शौचे शुद्धत्वे। तस्थे। स्थितम्। द्वादश पदानि। विरुद्धतरागः वितन्वद्भिरपि असुरैः जगत्प्रभौ चेतस्थे सततं शौचे तस्थे इत्यन्वयः।

प्रकाशिका omits this stanza-

—•—

63. जित्वा देवप्रभृतिद्विषतो मेरौ दुरासदे वप्रभृति।
यदवापुरहरहस्ते धनं तदखिलं न्यधुश्च[1] पुरहरहस्ते।।

अर्थ.– ते देवादीन् जित्वा यद् धनमाहृतवन्तः तत्सर्वं शिवाय समर्पितवन्त इत्याह जित्वेति। जित्वा देवप्रभृतिद्विषतः मेरौ दुरासदे वप्रभृति यत् अवापुः अहरहः ते धनं तद् अखिलं न्यधुः च पुरहरहस्ते। ते असुराः मेरौ मेरुनामके पर्वते, तदुपरिभागो हि स्वर्गः, एतच्चोपलक्षणं भूम्यन्तरिक्षयोः, देवप्रभृतिद्विषतः जित्वा देवप्रभृतयः देवगन्धर्वादयः,ते च ते द्विषन्तश्च शत्रवश्चेति तान् तथा अहरहः प्रतिदिनं, यद्धनमवापुः प्राप्तवन्तः, तद्धनमखिलं पुरहरहस्ते हरकरे न्यधुः स्थापितवन्तश्च। एतेन परमेश्वरो नः प्रीयतामिति मत्वेति शेषः। ददुरिति वा पाठः। मेरुं विशिनष्टि दुरासद इति दुष्प्रापे, तथा वप्रभृति सानुयुक्ते।

---

1. अर्थ notes another reading ददुः for न्यधुः।
   पदार्थ. and स्पष्टार्थ. omit this stanza

हृदय.– जित्वेति। ते दैत्याः वप्रभृति सानुयुक्ते अत एव दुरासदे दुष्प्रापे मेरौ तन्मूर्धस्थे स्वर्गे इति यावत्। देवप्रभृतिद्विषतः प्रभृतिशब्देनोपदेवाः सिद्धविद्याधराः गृह्यन्ते। तान् जित्वा। अहरहः कालाध्वनोः (पा. सू .8.1.4.)इत्यादिना द्वितीया। नित्यवीप्सयोः (पा. सू.8.1.4.) इति द्विर्वचनम्। प्रतिदिनम्। यद्धनमवापुः प्राप्तवन्तः तदखिलं पुरहरहस्ते शिवस्य हस्ते न्यधुः निहितवन्तः। हस्ते इति लोकोक्त्यनुसारेणोक्तिः। 'मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा' इतिवत्। परमेश्वरो नः प्रीयतामिति सर्वस्वं भगवते समर्पयामासुरित्यर्थः, 'वप्रवाक् पुनः। अस्त्री क्षेत्रे वास्तुभूमौ प्राकारे सानुरोधसोः'। इति केशवः।

पदार्थ–जित्वा देवप्रभृतिद्विषतः मेरौ दुरासदे वप्रभृति यत् अवापुः अहरहः ते धनं तद् अखिलं न्यधुः च पुरहरहस्ते। ते असुराः दुरासदे अन्यैः प्राप्तुं अशक्ये मेरौ वप्रभृति पर्वतसानुन्यपि देवप्रभृतिद्विषतः देवादीन् द्विषतः शत्रून् जित्वा यद्धनमापुः प्राप्तवन्तः तद्धनमहरहः प्रतिदिवसं पुरहरहस्ते न्यधुः निहितवन्तः।

स्पष्टार्था–जित्वा देवप्रभृतिद्विषतः देवप्रभृतयो आदिना सर्पकिन्नरादयः ते च द्विषन्तश्च तान्। दुरासदे दुर्गमे। वप्रभृति सानुयुक्ते। अहरहः प्रतिदिवसं। ते दैत्याः। धनं अखिलं सर्वं। न्यधुः स्थापितवन्तः। पुरहरहस्ते हरकरे। पञ्चदश पदानि। देवप्रभृतिद्विषतः जित्वा वप्रभृति दुरासदे मेरौ यत् धनं अवापुः तदखिलं अहरहः पुरहरहस्ते न्यधुरित्यन्वयः।

प्रका–ते असुराः दुरासदे अन्यैः प्राप्तुमशक्ये मेरौ वप्रभृति सानुमति पर्वते वृषादीन् देवप्रभृतीन् द्विषतः शत्रून् जित्वा यद्धनमापुः प्राप्तवन्तः तद्धनमखिलं अहरहः प्रतिदिवसं पुरहरहस्ते न्यधुः निहितवन्तः।

—•—

64. स्वगुणमपारं पर्याकर्षन्ती दत्तगुच्छपारम्पर्या।
तं जनमाप शुभर्तुश्रेणी किङ्करमनुत्तमा पशुभर्तुः।।

अर्थ.–अथर्तुवर्णनस्य काव्यलक्षणत्वात्तत्कर्तुमारभते स्वगुणमिति। स्वगुणं अपारं पर्याकर्षन्ती दत्तगुच्छपारम्पर्या तं जनं आप शुभा ऋतुश्रेणी किङ्करं अनुत्तमा पशुभर्तुः।ऋतुश्रेणी वसन्तादिऋतुपङ्क्तिः तं जनं असुरजनमाप। ननु कथमृतुश्रेणी जनं प्रापेत्युच्यते तस्या निश्चलत्वभावाया गत्वा प्राप्त्ययोगात् इति चेदुच्यते तत्तदृतुचिन्हस्य पुष्पादेरसुरजनसुखसाधनत्वेन जन्म इह प्राप्तिरभिप्रेता। तथा च न दोषः। ऋतुश्रेणीविशेषणं स्वगुणमिति। अपारं पाररहितमसङ्ख्यमिति यावत्। स्वगुणं स्वकीयं गुणं जातावेकवचनम्।ऋतूनां ये गुणा सम्भवन्ति तान्सर्वानित्यर्थः। पर्याकर्षन्ती परितः आनयन्ती। अनेकेषु गुणेष्वेकं निर्दिशति दत्तेति। दत्तं गुच्छानां स्तबकानां पारम्पर्यं परम्परा यया सा तथोक्ता। स्तबको गुच्छको गुच्छो गुलुच्छः परिकीर्तितः। इति भट्टः। तथा शुभा दोषरहिता। तथा अनुत्तमा श्रेष्ठा, न उत्तमं विद्यते यस्या इति विग्रहः। कामिजनानुकूलेति यावत्। जनं विशिनष्टि पशुभर्तुः किङ्करमिति, पशुपतेः भृत्यमित्यर्थः।

हृदय.—अथ ऋतुवर्णनादे: काव्यलक्षणत्वात् तस्येदानीमवसर इति तद्वर्णनमारभते। तत्रादौ पञ्चभि: श्लोकै: ऋतून् वर्णयति। तत्राद्येन ऋतूनां सामान्येनाविर्भाव: कथ्यते। पुनर्द्वाभ्यां पूर्वोत्तरार्धै: वसन्ताद्या: चत्वार:। ततो द्वाभ्यामेकैकेन हेमन्त: शिशिरश्च वर्ण्यते। स्वगुण इति।

तं त्रिजगज्जेतारं जनं असुरसमूहं ऋतुश्रेणी ऋतूनां वसन्तादीनां कालावयवविशेषाणां श्रेणी पङ्क्ति: आप प्राप्तवती। सेवितुमिति शेष:। जनं विशिनष्टि पशुभर्तु:। पशुवत् कर्मपाशबद्धा: जीवात्मान: पशव: तेषां भर्ता नियामक: परात्मापरपर्याय: परमशिव: पशुभर्ता तस्य। किङ्करं दासम्। शिवभक्ताप्तिर्हि सर्वैरप्यभिलषणीया। तस्मादृतूनां तत्प्राप्तिरुचितैवेति भाव:। ऋतुश्रेणीं विशिनष्टि अपारं अनवधिकं स्वगुणं जातावेकवचनम्। स्वगुणानित्यर्थ:। दोषप्रतियोग्युत्कर्षावह: पदार्थो गुण:। स्वं आत्मीयं गुणं कुसुमकिसलयादिशालित्वादिकं, पर्याकर्षन्ती परित: प्रसारयन्तीत्यर्थ:। गुणान् विवृणोति–दत्तेति। परम्परैव पारम्पर्यम्। चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् (पा. सू. वा. 5.1.124.) इति ष्यञ्। दत्तं वितीर्णम्। आविष्कृतमिति यावत्। गुच्छानां स्तबकानां पारम्पर्यं समूहो यया सा तथा। उपलक्षणमेतत् फलकिसलयादे:। अत एव शुभा मनोहारिणीत्यर्थ:। अत एव अनुत्तमा,न विद्यते उत्तमा यस्या: सा तथा।

पदार्थ.— स्वगुणं अपारं पर्याकर्षन्ती दत्तगुच्छपारम्पर्या तं जनं आप शुभर्तुश्रेणी किङ्करं अनुत्तमा पशुभर्तु:। अपारं अवसानरहितं स्वगुणं स्वकीयगुणं पर्याकर्षन्ती आनयन्ती दत्तगुच्छपारम्पर्या दत्तस्तबकनैरन्तर्या अनुत्तमा अतिशयेन उत्तमा शुभर्तुश्रेणी शोभना ऋतुपङ्क्ति: पशुभर्तु: पशुपते: शिवस्य किङ्करं दासं तं जनं दैत्यजनं आप प्राप्तवती।

स्पष्टार्था.— स्वं ऋतुसम्भूतं गुणं। अपारं अनवसानं। पर्याकर्षन्ती परित: आकर्षन्ती। दत्तगुच्छपारम्पर्या, गुच्छ: स्तबक:। 'स्तबको गुच्छको गुच्छो गुळुच्छ: परिकीर्तित:'। इति भट्ट:। पारंपर्यं परंपरा, दत्ता गुच्छानां पारम्पर्यं यया सा तथा। तं जनं दैत्यजनं। शुभर्तुश्रेणी शुभा ऋतुपङ्क्ति:। किङ्करं भृत्यं। अनुत्तमा श्रेष्ठा अस्मादुत्तमा नास्तीत्यनुत्तमा। पशुभर्तु: शिवस्य। षोडश पदानि। अपारं स्वगुणं पर्याकर्षन्ती शुभर्तुश्रेणी तं जनमापेत्यन्वय:।

प्रका—अपारं अवसानरहितं स्वगुणं स्वकीयगुणं पर्याकर्षन्ती आनयन्ती दत्तगुच्छपारम्पर्या दत्तस्तबकनैरन्तर्या 'स्तबको गुच्छको गुच्छो गुळुच्छ:' इति भट्ट:। अनुत्तमा उत्तमोऽनुत्तमं विद्यादित्यभिधानात्। शुभर्तुश्रेणी शोभनऋतुपङ्क्ति: पशुभर्तु: पशुपते: शिवस्य किङ्करं जनं दैत्यजनं आप प्राप्तवती।

—•—

65. लक्ष्मीर्वासन्तेने सरसिरुहाम्मण्डले [1]सवासन्तेने।
रविकरविधुरं शुचित: स्वकरैर्जनमरमयच्च विधुरंशुचित:।।

1. group D reads मण्डले च वासन्तेने।

अर्थ.– ऋतूनां कालविशेषाणामप्रत्यक्षत्वेन तद्वर्णनस्यासुकरत्वात् तत्कार्यवर्णनं करोति कतिभिश्चिच्छ्लोकैः। तत्र, वसन्तावयवावादौ वर्ण्येते मधुमाधवौ। ग्रीष्मांशयोः शुक्रशुच्योरुत्तरार्धेन वर्णनम्। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीः वासं तेने सरसिरुहां मण्डले सवासन्तेने रविकरविधुरं शुचितः स्वकरैः जनं अरमयत् च विधुः अंशुचितः। लक्ष्मीः शोभा सरसिरुहां पद्मानां मण्डले समूहे, 'त्रिलिङ्गं मण्डले वृन्दे ग्रामौघप्रतिबिम्बयोः। उपसूर्ये कुष्ठभेदे देशे द्वादशराजके' इति यादवः। वासं स्थितिं तेने विस्तारितवती। सरसिरुहसमूहे सर्वत्र शोभा जातेत्यर्थः। कीदृशे– सवासन्तेने वसन्तकालसम्बन्धिना इनेन सूर्येण सहिते। अथ ग्रीष्मे विधुश्चन्द्रः शुचितः शुच्याख्ये मासे स्वकरैः स्वरश्मिभिः जनमसुरजनमरमयच्च क्रीडयामास। शुचितः इति हेतौ वा, शुचित्वादरमयदिति, शुचिकालस्योष्णबाहुल्यात्। विधुं विशिनष्टि अंशुचित इति। रश्मिव्याप्तः।'अंशुर्भानुकरपादविलोकाः' इति भट्टः। जनविशेषणं रविकरेति। रविकरैरादित्यरश्मिभिः विधुरं क्लेशितं दिवा, अथवा रविकरैर्विरहितं रात्रौ। अनेन विरुद्धद्रव्याभावात् रमयितृत्वं विधोः सम्भवतीति कथितम्।

हृदय.– लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीः शोभा 'लक्ष्मीः श्रीभूतिशोभासु' इति केशवः। सरसिरुहां पद्मानां मण्डले समूहे वासन्तेने वसन्तकालोदिते इने सूर्ये च। वासं स्थितिक्रियां तेने। चकारात् प्राप्ते वसन्ते हि प्रतिघाताभावात् पद्मानि सजातानि सूर्यः प्रकृष्टप्रकाशश्चासीदित्यर्थः। विधुश्चन्द्रः जनं लोकं स्वकरैः निजरश्मिभिः अरमयच्च सुखयामास च।'विधुः पुंसि विष्णौ चन्द्रे हुताशने वायौ काले राक्षसे तु द्वे त्रि तु स्यादुपद्रुते'।। इति केशवः। कीदृशः अंशुचितः रश्मिभिर्व्याप्तः, सम्पूर्णमण्डल इत्यर्थः। पूर्णस्यैवेन्दोर्हि सकलांशुव्याप्तिः सम्भवति। जगद्विशिनष्टि रविकरेति शुचित इति सप्तम्यन्तात्तसिः। शुचिः ग्रीष्मावयवो मासः तस्मिन्। रविकरविधुरं रविकरैरादित्यरश्मिभिर्हेतुभिः विधुरं क्लिष्टं घर्मार्तमित्यर्थः। 'विज्ञेयं विधुरं सद्भिः क्लिष्ट विक्लिष्टयोरपि। विकले प्रत्यवाये च' इति केशवः

पदार्थ.- लक्ष्मीः वासं तेने सरसिरुहां मण्डले च वासन्तेने रविकरविधुरं शुचितः स्वकरैः जनं अरमयत् च विधुः अंशुचितः। सवासन्तेने वसन्तकालसंबन्धिसूर्यसहिते समये लक्ष्मीः श्रीः सरसिरुहां मण्डले पद्मसमूहे। 'मण्डलं कुष्ठभेदे स्यादुपसूर्यकमण्डले देहे समूहे च भवे'दिति महेश्वरः। वासं स्थितिं तेने। अंशुचितः रश्मिभिः पूर्णः विधुश्चन्द्रः स्वकरैः स्वकीयरश्मिभिः शुचितः शुचिकाले रविकरविधुतं आदित्यरश्मिभिः क्लिष्टं अरमयत् रमयामास।

स्पष्टार्थाः.–लक्ष्मीः श्रीः। वासं स्थितिं। तेने विस्तारितवती। सरसिरुहां पद्मानां मण्डले समूहे। 'त्रिलिङ्गं मण्डलं वृन्दे ग्रामौघप्रतिबिम्बयोः उपसूर्ये कुष्ठभेदे दशद्वादशराजके' इति यादवः। वासन्तेने वसन्तकालसंबन्धिनि इनेन सहिते। मण्डलविशेषणम्। रविकरेण विधुरं आदित्यरश्मिरहितं शुचिमासानां शुद्धत्वात् स्वकरैः स्वरश्मिभिः अरमयत् क्रीडयामास। विधुश्चन्द्रः। अंशुचितः रश्मिव्याप्तः।'अंशुर्भानुकरापातविलोका' इति भट्टः। चतुर्दश पदानि।

लक्ष्मीः सरसीरुहां मण्डले च वासं तेने अंशुचितः विधुः शुचितः स्वकरैः रविकरविधुरं जनमरमयदित्यन्वयः।

प्रका—वासन्तेने वसन्तकालसम्बन्धिसूर्यसहिते समये लक्ष्मीः श्रीः सरसिरुहां मण्डले पद्मसमूहे। 'मण्डलं कुष्ठभेदे स्यादुपसूर्यकमण्डले देहे समूहे च भवे'दिति महेश्वरः। स्थितिं तेने। अंशुचितः रश्मिभिः पूर्णः। विधुश्चन्द्रः। विधुर्विष्णुश्चन्द्रमसीति प्रतापः। स्वकरैः स्वकीयरश्मिभिः रविकरविधुरं आदित्यरश्मिभि विरहितं जनमरमयत् रमयामास।

—•—

66. विरहिभिराशा बभ्रे न जीवने साम्बुराशावभ्रे।
शशिनाकाशे नवभे सकैरवे भूतले च काशेन बभे।।

अर्थ.– अथ, नभो नभस्यावयवसंयुक्ता प्रावृडर्द्धतः। इषोर्जावयवा तद्वद्वर्ण्यते शरदर्धतः।। विरहिभिरिति। विरहिभिः आशा बभ्रे न जीवने साम्बुराशौ अभ्रे शशिना आकाशे नवभे सकैरवे काशेन बभे। विरहिभिः वियुक्तैः पुंभिः स्त्रीभिश्च अभ्रे मेघे नदति गर्जति सति जीवने प्राणधारणे आशा श्रद्धा न बभ्रे न भृता। विरहिजनानां मेघदर्शनं तद्ध्वनिश्रवणं च कामोद्दीपनं भवति। तेन असह्यदुःखतया जीवनाशा तेषां न जातेत्यर्थः। तदुक्तं–

उपरिनदद्घनपटलं तिर्यक् गिरयोपि नर्दितमयूराः।

क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क्व पातयति। इति।

कीदृशे अभ्रे– साम्बुराशौ, अम्बुराशिर्जलसमूहः तेन युक्ते, अथवा अम्बुराशिः समुद्रः, साम्बुराशावभ्रे नदति सति अम्बुराशावभ्रे च नदतीत्यर्थः। तथा शशिना चन्द्रेण आकाशे बभे दीप्तम्। भा दीप्ताविति धातोर्भावे लिट्। कीदृशे–नवभे नूतननक्षत्रयुक्ते प्रावृषि नक्षत्राणां मेघच्छन्नत्वादनभिव्यक्तेः शरदि च मेघाभावादभिव्यक्तेस्तानि नवानि भवन्तीत्युत्प्रेक्षागर्भः। 'भं नक्षत्रं तारकं तारका च' इति भट्टः। तथा भूतले काशेन इषीकाख्येन तृणविशेषेण, बभे इत्यस्यात्रापि सम्बन्धः। कीदृशे– सकैरवे कैरवेण कुमुदेन युक्ते, कैरवेणापि बभे इत्यर्थः।

हृदय.– विरहिभिरिति। साम्बुराशौ अम्बुराशिर्जलसमूहः तत्सहिते। वृष्ट्यर्थमुपात्तजले इत्यर्थः। अभ्रे मेघे। नदति शब्दायमाने सति। विरहिभिः, विरहिणश्च विरहिण्यश्च विरहिणः। पुमान् स्त्रिया (पा.सु. 1.2.67.)इत्येकशेषः। तैः। जीवने प्राणधारणे। आशा इच्छा, न बभ्रे न भृता। मेघध्वनेः कामोद्दीपनतया सोढुमशक्यत्वादिति भावः। विरहिणां प्रावृषि जीविताशा नासीदित्यर्थः। आकाशे नभसि शशिना चन्द्रेण, भूतले काशेन च इक्षुगन्धाख्यतृणविशेषेण च बभे दीप्तम्। शरदि मेघावरणाभावात् शशिनः च कुसुमाविर्भावात् काशस्य च दीप्तिरासीदित्यर्थः। 'काशस्त्विक्षुगन्धाख्यवीरुधिः। अस्त्री स्त्रीपुंसयोः काशा दीप्तौ काशीति सा स्त्रियाम्।। वाराणस्यां' इति केशवः। आकाशं विशिनष्टि नवभ इति। नवानि नूतनानि (भानि) नक्षत्राणि यस्मिंस्तत्तथा। नक्षत्रैश्च बभे इत्यर्थः। क्षेत्राणां नवकं हि प्रावृषि, तं विशिनष्टि सकैरव इति। कैरवाणि कुमुदानि तैस्सहिते। कैरवैश्च बभे इत्यर्थः।

पदार्थ.– विरहिभिः आशा बभ्रे न जीवने नदति साम्बुराशौ अभ्रे शशिना आकाशे नवभे सकैरवे भूतले च काशेन बभे। साम्बुराशौ जलसमूहसहिते अभ्रे मेघे नदति गर्जति सति विरहिभिः विरहयुक्तैः जनैः जीवने आशा इच्छा न बभ्रे न भृतम्। नवभे नूतननक्षत्रोपेते आकाशे शशिना चन्द्रेण बभे अशोभि। सकैरवे कुमुदसहिते भूतले काशेन तृणविशेषेण बभे दीप्तम्। सा काशस्तृणे स्यात्...........कैरवं कुमुदे प्रोक्तं ....चन्द्रिक......इति महेश्वरः।

स्पष्टार्थो.– विरहिभिः स्त्रीसङ्गरहितैः। आशा इच्छा। बभ्रे भृता। नेति छेदः नदति ध्वनति। साम्बुराशौ उदकराशिसहिते सद्रससहिते वा। शशिना चन्द्रेण। आकाशे नभसि। नवभे नूतननक्षत्रयुक्ते। 'नक्षत्रमृक्षं भं तारं तारकाप्युडु वा स्त्रियां'। इति सिंहः। सकैरवे कुमुदयुक्ते। काशेन इषीकाख्येन तृणविशेषेण बभे दीप्तम्। भा दीप्ताविति धातोर्भावे लिट्। षोडश पदानि। अभ्रे साम्बुराशौ नदति विरहिभिः जीवने आशा न बभ्रे। आकाशे शशिना बभे, भूतले काशेन चेति त्रिभङ्गोऽन्वयः।

प्रका–साम्बुराशौ जलसमूहसहिते समुद्रसहिते वा अभ्रे मेघे नदति गर्जति सति विरहिभिः जनैः जीवने आशा इच्छा न बभ्रे न भृता। नवभे नूतननक्षत्रसहिते आकाशे, नक्षत्रमृक्षं भं तारं तारकाप्युडु वा स्त्रियां इति सिंहः। शशिना बभे सकैरवे कुमुदसहिते भूतले काशेन तृणविशेषेण बभे दीप्तम्।'काशस्तृणे स्यात् क्षवधौ वाराणस्यां च कथ्यते'। इति।'चन्द्रिकायां च कौमुदी'ति शाश्वतमहेश्वरौ।

—•—

67. [1]विकसितफलिनीजाता वीक्ष्य दिशो दृग्जनस्य फलिनी जाता।
स्त्री चतुरा गवि कासौ समभृत या सहसि मदनरागविकासौ।।

अर्थ.– सहः सहस्यावयवद्वययुक्तोऽथ वर्ण्यते। ऋतुर्हेमन्तनाम्नोक्तश्लोकेनोत्तरभागिना।। विकसितेति। विकसितफलिनीजाताः वीक्ष्य दिशः दृक् जनस्य फलिनी जाता स्त्री चतुरा गवि का असौ समभृत या सहसि मदनरागविकासौ। जनस्य असुरजनस्य दृक् चक्षुः विकसितफलिनीजाताः व्याकोशप्रियङ्गुसमूहयुक्ताः दिशः द्वितीया बहुवचनम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा फलिनी फलवती जाता। रमणीयवस्तुदर्शनं हि चक्षुषो फलम्, तज्जनस्य जातमित्यर्थः। तथा या सहसि मार्गशीर्षे मासे मदनरागविकासौ, विकासो वर्धनं मदनविकासश्च रागविकासश्च मदनरागविकासौ द्वितीयाद्विवचनम्, समभृत सम्यक् भृतवती। गवि भूमौ असौ चतुरा विदग्धा स्त्री का, न कापि। सर्वासामेव स्त्रीणां मदनरागविकासौ दुर्भरावभूतामित्यर्थः।

1. All manuscripts of Group D except T8 interchange the two halves of the stanza. T8 has the second half of this stanza as the second half of the next one and the second half of the next one as the second half of the present one

हृदय.– स्त्रीति। सहसि हेमन्तावयवे मासि हेमन्तर्ताविति यावत्। गवि भूमौ, या स्त्री योषित् चतुरा इङ्गिताकारगोपने निपुणा सती, मदनरागविकासौ रागो विषयाभिलाषः, तदधिष्ठात्री देवता मदनः विकासो विकारः। मदनस्य विकारः पुष्पेष्वभिनिवेशः तौ समवृत निगूढवती, असौ का, न कापि। सर्वापि मदनविकारगोपने अचतुरा आसीदित्यर्थः। जनस्य दृग् दृष्टिः विकसितफलिनीजाता विकसितानि विकचानि फलिनीजातानि श्यामाकुसुमवृन्दानि यासु ताः। दिशो हरितः वीक्ष्य फलिनी दर्शनीयवस्तुदर्शनात् फलवती जाता जज्ञे। 'प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा' इत्यमरः।

पदार्थ.–स्त्री चतुरा गवि का असौ समभृत या सहसि मदनरागविकासौ विकसितफलिनीजाता वीक्ष्य दिशः दृक् जनस्य फलिनी जाता। का असौ या स्त्री सहसि हेमन्ते मदनरागविकासौ मदनविकासं च रागविकासं च तयोर्द्वयोश्च विकासौ समभृत आच्छादितवती। भूमौ असौ चतुरा स्त्री का, न कापीत्यर्थः। विकसितफलिनीजाताः व्याकोचप्रियङ्गुसमूहाः दिशः वीक्ष्य दृष्ट्वा जनस्य दृक् दृष्टिः फलिनी सफला बभूवेत्यर्थः।

स्पष्टार्था.– विकसितफलिनीजाताः वीक्ष्य व्याकोशप्रियङ्गुसमूहयुक्ताः। दृष्ट्वा। दृक् दृष्टिः। फलिनी फलवती। जाता संपन्ना। चतुरा विदग्धा। का कतमा। असौ प्रकृता। समभृत सम्यत् धृतवती। सहसि मार्गशीर्षे मासि। मदनरागविकासौ मदनः कामः रागविकासश्च। तथा तेन। विकसितफलिनीजाताः दिशः प्रेक्ष्य जनस्य दृक् फलिनी जाता। या सहसि मदनरागविकासौ समभृत गवि असौ चतुरा स्त्री कापि नेत्यर्थः।

प्रका–गवि भूमौ या स्त्री सहसि हेमन्ते। सहो ज्योतिषि मार्गशीर्षहेमन्तयोश्चापीह प्रदिष्ट इति महेश्वरः। मदनरागविकासौ समवृत, असौ चतुरा स्त्री का। विकसितफलिनीजाताः व्याकोशप्रियङ्गुसमूहाः दिशः वीक्ष्य दृष्ट्वा जनस्य दृक् दृष्टिः फलिनी जाता बभूव। प्रियङ्गुः फलिनी।

—•—

68. [1]के न्वेतेवश्या ये [2]कमितुर्दारा विजृम्भितेऽवश्याये।
नाकृत का कुन्दलता कुसुमेनेन्दोः कलासु काकुन्दलता।।

अर्थ.– तपस्तपस्यावयवद्वयवानत्र वर्ण्यते।ऋतुः षष्ठस्तु शिशिरः के न्वेत इति पद्यतः।। के नु एते अवश्याः ये कमितुः दाराः विजृम्भिते अवश्याये न अकृत का कुन्दलता कुसुमेन इन्दोः कलासु काकुं दलता। अवश्याये हिमे, अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् इत्यमरः। विजृम्भिते प्रवृद्धे सति ये कमितुः भर्तुः अवश्याः अवशंवर्तिनः, वशंवर्तिनो न भवन्तीति शेषः। एते दाराः के नु। नु वितर्के। न केऽपि। सर्वेऽपि कमितुर्वश्या एव जाताः इत्यर्थः। तथा

1. TPA omits this stanza.
2. T3, T7 and T9 read भर्तुर्दाराः for कमितुर्दाराः।

का कुन्दलता कुन्दवल्ली दलता विकसता कुसुमेन अतिधवलेन पुष्पेण करणेन इन्दोः चन्द्रस्य कलासु षोडशसु काकुं कुत्सितशब्दं नाकृत कृतवती। सर्वापि कुन्दलता कुसुमेनेन्दोः कलासु काकुं कृतवती। अतिरुचिरनिर्मलकुसुमदर्शनसमनन्तरं सर्वजनानां इन्दुकलास्वल्पा भासा इति कुत्सावचनमासीदित्यर्थः।

हृदय.– केन्विति। अवश्याये हिमे विजृम्भिते प्रवृद्धे सति ये दाराः जायाः भर्तुः कमितुः अर्थादपराधिनः वश्याः वशङ्गताः न भवन्ति, एते के नु, न केचित्। शिशिरकालवैशिष्ट्यात् सर्वेऽपि दाराः वश्याः इत्यर्थः। शिशिरेऽपि हेमन्तवत् हिमप्राचुर्यं भवत्येव। तथा च वर्णयन्ति–अवनितले शीतरुजःकर्तापि भृशं तुषारलेशी तरुजः। पवमानस्तापस्यः स्थापयिताभूद्वियोगिनस्तापस्य।। इति का कतमा कुन्दलता कुन्दाख्यो लताविशेषः दलता विकसता कुसुमेन हेतुना धावल्यादिन्दोः कलासु काकुं ध्वनिविकारं न्यक्कृतिमिति यावत् नाकृत न कृतवती। सर्वापि कुन्दलता कुसुमधावल्यात् इन्दुसादृश्यं धृतवतीत्यर्थः।

पदार्थ.– के नु एते अवश्याः ये कमितुः दाराः विजृंभिते अवश्याये न अकृत का कुन्दलता कुसुमेन इन्दोः कलासु काकुं दलता। अवश्याये नीहारे विजृंभिते सति शिशिरर्तौ के दाराः कमितुः भर्तुः अवश्याः। सर्वे भर्तुर्वश्याः इत्यर्थः। तस्मिन् काले दलता विकसता कुसुमेन पुष्पेण का कुन्दलता इन्दोः चन्द्रस्य कलासु काकुं कुत्सितन्नाकृत,किन्तु सर्वा अप्यकरोदित्यर्थः।

स्पष्टार्था.– नुर्वितर्के। एते विवक्षिताः। अवश्याः अवशंवर्तिनः। कमितुः भर्तुः। दाराः भार्या। विजृंभिते अवश्याये। हिमे 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिम'मिति। नेति छेदः। अकृत चकार। का, न कापीत्यर्थः। कुन्दलता वासन्ती मञ्जरी कुसुमेन पुष्पेण। इन्दोश्चन्द्रस्य। काकुं कुत्सितशब्दं। 'काकुस्तु भिन्नकण्ठोक्तौ श्रमशोकातिवैकृता 'दिति यादवः। अष्टादश पदानि। अवश्याये विजृंभिते ये कमितुः अवश्याः एते दाराः के नु। का नु कुन्दलता दलता कुसुमेन इन्दोः कलासु कुत्सां नाकृत इति।

प्रका.–अवश्याये नीहारे विजृम्भिते सति शिशिरर्तौ।'अवश्ययस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमं'। 'दाराः पुंसि बहुत्वे चेत्यमरः'। तस्मिन् काले दलता विकसितकुसुमेन पुष्पेण का कुन्दलता इन्दोः कलासु काकुं कुत्सितं नाकृत, किन्तु सर्वापि अकरोदित्यर्थः। कुन्दो माल्ये श-------न्त्यामिति वैजयन्ती।

—•—

69. **इति कृतपूर्व्यापारं जनमृतुरखिलस्तमानुपूर्व्यापारम्।**
वनमधिकालोलालि प्राप्य विहृत्यामुना स कालोऽलालि।।

अर्थ.– एवं ग्रन्थविस्तरभयात्सङ्क्षेपेणर्तुवर्णनं कृतमुपसंहरति इतीति। इति कृतपूर्व्यापारं जनं ऋतुः अखिलः तम् आनुपूर्व्या आप अरं वनं अधिका लोलोलि प्राप्य विहृत्य अमुना सः

काल: अलालि। अखिल: वसन्तादिर्तुगण: तं जनमसुरजनं इति एवं आनुपूर्व्या क्रमेण अरमत्यर्थमाप। कीदृशं- कृतपूर्व्यापारम्, पू: पुरी, तत्रोचित: अशनशयनादिर्व्यापार: पूर्व्यापार:, स: कृत: येन जनेन स: तथा तम्। स जनोऽपि तमृतुकालं यथोचितं मानयामासेत्याह वनमिति। अमुना असुरजनेन च वनं प्राप्य विहृत्य क्रीडित्वा स: प्रकृत: ऋतुलक्षण: काल: अलालि। कीदृशं वनं–अधिकालोलालि अत्यन्तचपलालियुक्तम्। अत्र पुरत्रयसम्भूतमेव वनं विवक्षितं दत्तनन्दनप्रतिभवनमिति। पूर्वमुक्तत्वात्। अत्र विहृत्यालालीत्युक्तेऽपि विहरणलालनयोर्न भेद: प्राप्यापश्यदितिवत्। अपि तु विहरणमेव लालनं यथा दृष्ट्वा देवीमसेवतेत्यादौ।

हृदय.–अथ ऋतुवर्णनमुपसंहरन् वनक्रीडामाह- इतीति। अखिल: ऋतु: वसन्तादि: आनुपूर्व्या वसन्तादिक्रमेण तं जनं असुरजनं इति उक्तप्रकारेण अरं अत्यर्थं आप प्राप्तवान्। जनं विशिनष्टि कृतेति। कृत: पूर्व्यापार: पुरीणां व्यापार: सकललोक(गमन)लक्षणा प्रवृत्तिर्येन स तथा तम्। अनेन कृतकृत्यतया दैत्यानां कामाधिकारित्वमुक्तम्। अमुना जनेन स ऋतुलक्षण: काल: वनं प्राप्य विहृत्य क्रीडित्वा अलालि सम्मानित:। कीदृशं वनम्- अधिकालोलालि अधिकमत्यर्थं आलोला: कुसुमात् कुसुमान्तरजिगमिषया चञ्चला: अलय: भृङ्गा: यस्मिन्। अनेन वनस्य रामणीयकत्वमुक्तम्।

पदार्थ.–इति कृतपूर्व्यापारं जनं ऋतु: अखिल: तं आनुपूर्व्या आप अरम् वनं अधिकालोलालि प्राप्य विहृत्य अमुना स: काल: अलालि। इत्युक्तप्रकारेण ऋतु: वसन्तादि: आनुपूर्व्या क्रमेण कृतपूर्व्यापारं निष्पादितनगरव्यापारं अखिलं तं जनं अरमत्यर्थं आप। अमुना दैत्यजनेन अधिकालोलालि अधिकचपलभृङ्गं वनं प्राप्य विहृत्य क्रीडित्वा स काल: वसन्तादिरलालि लालित:।

स्पष्टार्था.–इति उक्तप्रकारेण कृतपूर्व्यापारं कृता निर्वर्तिता पू: पुरी तस्या: व्यापारं येनेति। जनं दैत्यजनं ऋतुर्वसन्तादि:। आनुपूर्व्या क्रमेण आप प्राप। अरं शीघ्रं। अधिकालोलालि–अधिकमत्यन्तमालोलाश्चपला: अळ्यो यस्मिन्निति वनविशेषणम्। विहृत्य क्रीडित्वा। अमुना अनेन स काल: ऋतुलक्षण: अलाळि लालित:। अष्टदश पदानि। अखिलं ऋतुं कृतपूर्व्यापारं तज्जनमित्यानुपूर्व्या अरमाप, अमुना वनं प्राप्य विहृत्य स काल: अलालीति।

प्रका.–इत्युक्तप्रकारेण ऋतुर्वसन्तादिरानुपूर्व्या क्रमेण कृतपूर्व्यापारं सम्पादितनगरव्यापारं तं जनमाप। अमुना दैत्यजनेन अधिकालोळि अधिकचञ्चलभृङ्गं वनं प्राप्य विहृत्य क्रीडित्वा स: काल: वसन्तादि: अलाळि लाळितम्।

—•—

70. **स्त्रीघटयामा सरसीरेत्य जनोऽयं विलोलयामास रसी।**
सलिलं सारवहंसश्रेणीसहिताम्बुजप्रसारवहं स:।।

अर्थ.– अथ जलक्रीडावर्णनस्यापि काव्यलक्षणत्वात् तत्करोत्युत्तरश्लोकेन स्त्रीधटयेति। स्त्रीघटया अमी सरसी: एत्य जन: अयं विलोलयामास रसी सलिलं सारवहंसश्रेणीसहिताम्बुजप्रसारवहं स:। सेयं जन: स्त्रीघटया स्त्रीसमूहेन अमा सह सरसी: वापी: एत्य गत्वा सलिलं उदकं विलोलयामास कम्पयामास, तत्र क्रीडामकरोदिति यावत्। कीदृश: स जन: –रसी रसयुक्त:। सलिलं विशिनष्टि सारवेति। आरव: कूजित: शब्द:,तेन युक्ता हंसश्रेणी हंससमूह: सारवहंसश्रेणी, तया सहितं अम्बुजानां प्रसारं समूहं वहतीति तथा।

हृदय.– अथ जलक्रीडामाह –स्त्रीघटयेति। स: प्रकृत: अयं कृतवनविहारो जन: स्त्रीघटया अमा स्त्रीणां समूहेन सह सरसी: वापी: एत्य अवगाह्य सलिलं जलं विलोलयामास विहरणात् कम्पयामास। जनं विशिनष्टि रसीति। रसी रागवान्। क्रीडायामिति शेष:। सलिलं विशिनष्टि सारवेति। वहतीति वह:–पचाद्यच्। बिसास्वादसञ्जातमदतया आरवेण शब्देन सह वर्तमानया हंसानां श्रेण्या समूहेन सहितानामम्बुजानां प्रसार: प्रसरणं समृद्धिरिति यावत्। तस्य वहमाधारत्वेन स्थितमित्यर्थ:।

पदार्थ.–स्त्रीघटया अमा सरसी: एत्य जन: अयं विलोलयामास रसी। सलिलं सारवहंसश्रेणीसहिताम्बुजप्रसारवहं स:। स: रसी रागी सोयं जन: स्त्रीघटया स्त्रीपङ्क्त्या अमा सार्धं सरस्तटाकमेत्य प्राप्य सारवहंसश्रेणीसहिताम्बुजप्रसारवहं शब्दसहितहंस-पङ्क्त्युपेतपद्मसमूहवहं सलिलं जलं विलोलयामास क्षोभयामास।

स्पष्टार्था.– स्त्रीसमूहेन अमा सह। सरसी: महासरांसि। एत्य गत्वा। विलोलयामास आकुलीचकार। रसी रसयुक्त:। सलिलमुदकं सारवहंसश्रेणीसहिताम्बुजप्रसारवहं शब्दयुक्तहंसपक्षिसहितपद्मप्रसरणयुक्तं सलिलविशेषणम्। स:-----सरसी। सोऽयं जन: स्त्रीघटया अमा सरसीरेत्य सलिलं विलोलयामास इति।

प्रका.–स: रसी रागी अयं जन: दैत्यजन: स्त्रीघटया स्त्रीपङ्क्त्या सार्धं सरसी: तटाकान् एत्य प्राप्य सारवहंहश्रेणीप्रसारवहं शब्दसहितहंसपङ्क्त्योपेतं पद्मप्रसरणवहं सलिलं विलोलयामास क्षोभयामास।

—•—

71. [1]**यो भुवने सौमनसः** [2]**ख्यातः सुफलो विभेदनेऽसौ मनसः।**
झषकेतोरजनीषुः स्त्रीभिरमी रेमिरे ततो रजनीषु।।

अर्थ.– अथ तस्मिन् कुसुमसमये मदनस्याभिमत इषुरासीदित्याह य इति। य: भुवने सौमनस: ख्यात: सुफल: विभेदेने असौ मनस: झषकेतो: अजनि इषु: स्त्रीभि: अमी रेमिरे

---

1. पदार्थ omits this stanza
2. TPA , T3 and T9read सफल for सुफल T7 reads सुफलोऽपि भेदने।
अर्थ. notes this reading

ततः रजनीषु। तस्मिन् काले झषकेतोः मीनकेतनस्य मनसः विभेदने जनानां चित्तस्य विदारणे सुफलः सत्फलः निशिताग्रवानित्यर्थः। धारा शस्त्रमुखं फलं इति यादवः असौ इषुः शरः अजनि जातः। असावित्युक्तं विशिनष्टि य इति। यः इषुः भुवने लोके सौमनसः सुमनोमयः पुष्पमयः ख्यातः प्रसिद्धः। स्मरशराणां कुसुममयत्वं लोके प्रसिद्धमित्यर्थः। अथवा लक्ष्यवेधो हि लोके शरफलम्। स्मरशरस्यापि मनोलक्ष्यभेदनम् फलम्। तत्तस्मिन् काले कुत्रापि न भग्नमित्यनेनोच्यते। सफलः इति वा पाठः। तस्मिन् काले झषकेतोरसाविषुः मनसो विभेदने विषये सफलः सप्रयोजनः अजनि। न कुत्रापि भग्नप्रयोजनोऽभूत्। यो भुवने सौमनसः ख्यातः इति योजना। यद्वा मदनस्य यादृशः शरो लोकप्रसिद्धः तादृशस्तस्मिन् काले जात इत्यनेनोच्यते। तस्य भुवने यो शरः सौमनसः तथा मनसोऽपि भेदने सफलश्च ख्यातः झषकेतोरसाविषुरजनीति योजना। ततस्तदनन्तरममी असुराः रजनीषु रात्रिषु स्त्रीभिः सह रेमिरे क्रीडामकुर्वन्नित्यर्थः।

हृदय.–अथासुराः कामार्ताः सन्तः संभोगे प्रावर्तन्तेत्याह–य इति। सुमनसः एव सौमनसः। प्रज्ञादित्वादण् स्वार्थिकः झषकेतोः कामस्य य इषुः शरः भुवने सौमनसः ख्यातः पुष्पमयत्वेन प्रसिद्धः असौ इषुः मनसः चित्तस्य भेदने शकलीकरणे सफलः सप्रयोजनोऽजनि जातवान्। शराणां हि लक्ष्यभेदः प्रयोजनं। कामशराणां मनोलक्ष्यत्वात् तद्भेदने फलत्वमासीदित्यर्थः। असुराणां मनः कामशरविद्धमभूदित्युक्तं भवति। यतो मनसः कामशरविद्धत्वं ततस्तस्माद्धेतोः अमी दैत्याः रजनीषु निशासु स्त्रीभिः दयिताभिः सह रेमिरे सम्भोगसुखमनुबभूवुः।

स्पष्टार्था.–भुवने लोके सास्य (?) झषकेतोः प्रकाश कामस्य अजनि जातः। इषुः शरः स्त्रीभिः सह अमी दैत्यजनाः रेमिरे जीवितवन्तः। ततोऽनन्तरं रजनीषु रात्रिषु। षोडश पदानि। भुवने सौमनसः ख्यातः झषकेतोरसाविषुः मनसोपि छेदने सफलः अजनि। ततः अमी स्त्रीभिः सह रजनीषु रेमिरे इति त्रिभङ्गोन्वयः।

प्रका.–झषकेतोर्मकरध्वजस्य यः इषुः सौमनसः सुमनसा पुष्पेण कृतः इति लोके ख्यातः प्रसिद्धः असाविषुः मनसो भेदने विदारणे सफलः फलवानजनि जातः। ततोऽनन्तरममी दैत्यजनाः रजनीषु रात्रिषु स्त्रीभिः रेमिरे क्रीडितवन्तः।

—•—

72. उडुघटयामा सद्यो रजनिकृदुदरं विराजयामास द्योः।
सुनृषु सुरामास्वाद्यः स्फुरितस्स जनस्तदा[1] सुरामास्वाद्य।।

अर्थ.– अथ रत्यनुगुणतया चन्द्रोप्युदित इत्याह उडुघटयेति। उडुघटया अमा सद्यः रजनिकृत् उदरं विराजयामास द्योः सुनृषु सुरामासु आद्यः स्फुरितः सः जनः तदा सुरां आस्वाद्य। रजनिकृच्चन्द्रः उडुधटया नक्षत्रसमूहेन अमा सह सद्यः तत्क्षणात् असुरजनानां

1. अर्थ. notes the reading ततः for तदा.

रतिप्रारम्भसमये द्यो: आकाशस्य उदरमुदराकारतया प्रतीयमानमवकाशं विराजयामास, नक्षत्रमालालङ्कृतपरिसरो दिशि दिशि शिशिरतरकरनिकरान् विकिरन् गगनतलमलङ्कृतवानित्यर्थ:। स जन: असुरस्त्रीजन: तत्पुरुषजनश्चात्र जनशब्देनोच्यते। उभयोश्चास्ति पूर्वश्लोके प्रकृतत्वं, स्त्रीभिरमी रेमिरे इत्यत्र। अपि च कीदृश: स जन इत्याकाङ्क्षायां हि सुनृषु सुरामास्वाद्य: इति विशिष्यते। तस्य चायमर्थ:, सुनृषु शोभनमनुष्येषु मध्ये सुनृषु इत्यस्मदपेक्षया उक्तं, अथवा नृशब्द: पुरुषसामान्यवाचकतया प्रयुक्त: सुनृषु शोभनपुरुषेषु तथा सुरामासु शोभनस्त्रीषु मध्ये आद्य: प्रधान इति। तथा चैतद्विशेषणं उभयजनविवक्षायामेव सुघटं भवति। सुरामास्वाद्य पीत्वा स्फुरित: चलित:, स्फुर चलने इति धातु:।

हृदय.– इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् इत्युक्तनीत्या संक्षेपत: संभोगं वर्णयितुमुपक्रमते। असुरा: रेमिरे इत्युक्तं तत्रैषां रतेरुद्दीपनं किमासीदित्याशङ्कायामाह– उडुघटयेति। रजनिकृत् चन्द्र: सद्य: तत्क्षणं उडुघटया नक्षत्रसमूहेन अमा सह द्यो: आकाशस्य उदरमन्तर्भागं विराजयामास निजकरनिकरै: प्रकाशयामास। सुनृषु शोभनेषु नृषु पुरुषेषु सुरामासु शोभनासु स्त्रीषु च मध्ये आद्य: प्रधानभूत: स जन: असुरजन: स्त्रीजनश्च यस्मिन् काले चन्द्र: उदितवान् तदा तस्मिन् काले सुरां मद्यं आस्वाद्य पीत्वा स्फुरित: चलित: विकृतिं प्राप्त इति यावत्।

पदार्थ.– उडुघटया अमा सद्य: रजनिकृत् उदरं विराजयामास द्यो: सुनृषु सुरामासु आद्य: स्फुरित: स: जन: तदा सुरां आस्वाद्य। रजनिकृत् चन्द्र: सद्य: तदानीं उडुघटया नक्षत्रसमूहेन अमा सह द्यो: आकाशस्य उदरमन्तर्विराजयामास विराजितमकरोत्। तदा तस्मिन् काले सुनृषु शोभननरेषु सुरामासु शोभनस्त्रीषु आद्य: प्रथम: स जनो दैत्यजन: सुरामास्वाद्य सुरापानं कृत्वा स्फुरितश्चलित: मद्यपानेन मत्तो भूत्वा इत्यर्थ:।

स्पष्टार्था–सुनृषु शोभनमनुष्येषु। सुरामासु शोभनस्त्रीषु। आद्य: स्फुरित: चलित:। स्फुर चलन इति धातु:। स जन: दैत्यजन:। तदा तस्मिन् काले। सुरां मद्यं। आस्वाद्य पीत्वा तदा उडुघटया अमा। रजनिकृत् द्यो: उदरं। सद्य: विराजयामास। सुनृषु सुरामासु आद्य: स जन: तदा सुरां आस्वाद्य स्फुरित इति त्रिभागोऽन्वय:।

प्रका.–रजनिकृत् चन्द्र: सद्यस्तदानीं उडुघटया नक्षत्रसमूहेन अमा सह 'नक्षत्रमृक्षं भं तारं तारकाप्युडु वा स्त्रिया'मित्यमर:। द्योराकाशस्य उदरमन्त: विराजयामास विराजितमकरोत्। तदा तस्मिन् काले सुनृषु शोभननरेषु सुरामासु शोभनस्त्रीषु आद्य: प्रथम: स जन: दैत्यजन: सुरां आस्वाद्य सुरापानं कृत्वा स्फुरित: आसीत्। 'स्फुर चलनयो'रिति धातु:।

—•—

73. ते शय्यासु समाल्या: मदमदननिरस्तलज्जयासुसमाल्या।
विहृतिमुदारामापूरराज तैस्सुखिभिरियमुदारामा पू:।।

अर्थ.–एवं सत्यनुगुणतया सुरामास्वाद्य स्फुरितः स जनः रतिमकरोदित्याह त इति। ते शय्यासु समाल्याः मदमदननिरस्तलज्जया असुसमाल्या विहृतिं उदारां आपुः। रराज तैः सुखिभिः इयं उदारामा पूः। ते दैत्याः शय्यासु तल्पेषु असुसमाल्या, असुसमाः भार्याः तासामाल्या पङ्क्त्या सह उदारां प्रौढां विहृतिं क्रीडामापुः आप्तवन्तः। कीदृशाः – समाल्याः, माल्यं, पुष्पं माला वा तद्युक्ताः। कीदृश्यासुसमाल्या मदमदननिरस्तलज्जया, मदः सुरास्वादजो विकारो बुद्ध्याः, मदनः कामः, ताभ्यां निरस्ता लज्जा यस्याः सा तथोक्ता तया। रतिकर्तृभिस्तैः पुर्यां महती शोभा जातेत्याह रराजेति। इयं पूः पुरी सुखिभिः सुखयुक्तैस्तैः रराज शोभितवती। कीदृशी – उदारामा उत्कटोद्यानयुक्ता।

हृदय.–असुराः स्त्रीभिः सह रेमिरे इत्युक्तं, ते कीदृशाः ताः अपि कीदृश्य इत्याशङ्कायामाह– त इति। ते चन्द्रोदयमधुपानाभ्यां उद्दीपितरतयोऽसुराः शय्यासु तल्पेषु समाल्याः सन्तः माल्यैः स्रग्भिः तदुपलक्षितैः कस्तूरीकर्पूरादिपरिमलद्रव्यैश्च सिताः सम्पादितसंभोगसामग्रिका इत्यर्थः। मदमदननिरस्तलज्जया, मदः मद्यपानजनितो विकारः मदमदनाभ्यां निरस्ता निर्वासिता लज्जा यस्यास्तया असुसमाल्या असुसमानां दयितानामाल्या समूहेन सह उदारां महतीं सम्भोगलक्षणां विहृतिं क्रीडां आपुः प्राप्तवन्तः। अत्र समाल्यतया संभोगस्याविकलता निरस्तलज्जतया निर्यन्त्रणप्रवृत्तिश्च प्रत्याय्यते। ननु पूर्वं स्त्रीभिरमी रेमिरे इत्यनेन यदुक्तं तदेवेदानीमपि उदारां विहृतिमापुः इत्यनेनोक्तं, अतोऽत्र पौनरुक्त्यम्, उच्यते। अत्र समाल्यत्वं निरस्तलज्जात्वं च विधेयम्, असुसमाल्या उदारां विहृतिमापुरिति उद्देश्यमेव। अतो न पौनरुक्त्यम्। इयं असुरसंबन्धिनी पूः पुरी सुखिभिः सुरतसुखयुतैः तैरसुरैर्हेतुभिः रराज शोभते स्म। कीदृशी। उदारामा उद्भूतः आरामः उपवनं यस्याः सा तथा। उपलक्षणमेतद् सौधनदीतीरादेः। अनेन यथाभिलाषं विहरणानुकूल्यं पुर्याः उक्तम्।

पदार्थ.–ते शय्यासु समाल्याः मदमदननिरस्तलज्जया असुसमाल्या विहृतिं उदारां आपुः रराज तैः सुखिभिः इयं उदारामा पूः। ते दैत्यजनाः समाल्याः माल्यसहिताः मदमदननिरस्तलज्जया मदकामाभ्यां निराकृतत्रपया असुसमाल्या प्राणसमानस्त्रीपङ्क्त्या शय्यासु शयनेषु उदारां प्रौढां विहृतिं क्रीडामापुः प्राप्तवन्तः। उदारामा उत्कृष्टोपवना इयं पूः पुरी तैः सुखिभिः दैत्यजनैः रराज राजिताभूत्।

स्पष्टार्था.–ते दैत्याः। शय्यासु तल्पेषु। समाल्याः माल्यं पुष्पं माला वा। तत्सहिताः मदमदननिरस्तलज्जया मदस्सुरापानजो विकारः। मदनः कामः ताभ्यां निरस्ता लज्जा यस्याः सा तथा। असुसमाल्या असुसमाः प्राणसमाः भार्याः तासामाळ्या समूहेन विहृतिं क्रीडां उदारां प्रौढां आपुः प्राप्तवन्तः। रराज शुशुभे। तैरसुरैः। सखिभिस्सहायवद्भिः। इयं पूः। उदारामा उत्कृष्टोद्यानयुक्ता पूः पुरी। त्रयोदश पदानि। समाल्यास्ते शय्यासु असुसमाल्या उदारां विहृतिमापुः सखिभिस्तैरियं पूः रराजेति द्विभागोऽन्वयः।

प्रका.–दैत्यजनाः समाल्याः मालया पुष्पेण वा सहिताः माल्यं 'मालाप्रसूनयो'रिति शाश्वतः। मदमदननिरस्तलज्जया मद्यभ्रमकारणनिराकृतत्रपया 'हर्षेभदानगर्वेषु मदो मद्यभ्रमादिषु' इति शाश्वतः। असुसमाल्या प्राणसमानस्त्रीपङ्क्त्या शय्यासु शयनेषु उदारां प्रौढां विहृतिं क्रीडां आपुः प्राप्तवन्तः। उदारामा उत्कृष्टोपवना इयं पूः पुरी तैः दैत्यजनैः सुखिभिः रराज राजिताभूत्।

—•—

74. द्युसदामुदयानवतानवता नवता न बताश्नुत तन्महसा।
स जनो विजहार सदारसदा [1]रसदार सदा जयतूर्यमपि।।

अर्थ.–आश्वासादीनामवसाने वृत्तान्तररचनस्य काव्यादिलक्षणत्वात्तत्कुर्वन् देवपराजयलक्षणं महाप्रमेयं रत्यादिलक्षणमवान्तरप्रमेयं चोपसंहरति द्युसदामिति। द्युसदां उदयान् अवतानवता नवता न बत अश्नुत तन्महसा सः जनः विजहार सदारसदाः रसद् आर सदा जयतूर्यं अपि। तन्महसा तेषां दैत्यानां महसा तेजसा हेतुभूतेन द्युसदां देवानां उदयानुन्नतीः नवता नूतनत्वं नाश्नुत न प्राप। उदयानां नूतनत्वं नाम असुरादीन् बाधित्वा नित्यशः सम्पाद्यमानत्वम्। तदसुरप्रभावाद्भग्नमभूदित्यर्थः। बत विस्मये। सकलजनपरिभव-करणनिपुणतरशक्तिमतामपि देवानामुदयानसुरपरिभवाद्धेतोः नवता नाश्नुतेत्येतदत्याश्चर्य-मित्यभिप्रायः। कीदृशेन तन्महसा। अवतानवता विस्तारयुक्तेन। तथा स जनः दैत्यजनः सदा विजहार चिक्रीड। कीदृशः– सदारसदाः दारसदः भार्यासमूहः, तत्सहितः। तथा जयतूर्यं विजयदुन्दुभिमपि आर प्राप। कीदृशं –रसद् शब्दं कुर्वन्। शत्रुजनविजयसमनन्तरं हि तद्विजयप्रकटनाय तूर्यताडनं कर्तव्यम् तदप्येतैः कृतमित्यर्थः।

हृदय.– अथोत्तराश्वासस्य बीजमुपक्षिपन् असुराणां चरितमुपसंहरति द्युसदामिति। तन्महसा तेषामसुराणां महसा तेजसा हेतुना नवता नूतनता द्युसदां देवानां उदयान् समृद्धीः। नाश्नुत न प्राप्तवती। उदयानां नवत्वं नाम नष्टानां पुनरुत्पत्तिः, सा चासुरप्रभावाद्देवानां नाभूदित्यर्थः। बतेति विस्मये। न्यायवृत्तानामन्यायवृत्तेभ्यो विपदुत्पत्तिराश्चर्यमित्यर्थः। तन्महो विशिनष्टि अवतानवतेति। अवतानो विस्तारः तद्युक्तेन। सर्वातिशायिनेत्यर्थः। स जनोसुरजनः सदारसदाः दाराणां दयितानां सदसा समूहेन सहितः सदा विजहार चिक्रीड। रसत् शब्दायमानं जयतूर्यं अन्तरान्तरा देवादीनां जयात्तद्द्योतकतूर्यं आर अपि प्राप्तश्च।

पदार्थ.– द्युसदां उदयान् अवतानवता नवता न बत अश्नुत तन्महसा सः जनः विजहार सदारसदा रसत् आर सदा जयतूर्यं अपि। अवतानवता विस्तारोपेतेन तन्महसा तेषां दैत्यजनानां महसा तेजसा द्युसदां देवानां नवता नूतनता उदयान् उन्नतीः नाश्नुवत न प्राप। बत खेदे। स जनः दैत्यजनः विजहार क्रीडितवान्। सदा रसत् शब्दं कुर्वन् जयतूर्यविशेषणम्। जयतूर्य वनवतिना ---------

1. AL3 , K, T1 and T2 of अर्थ. read रसनार for रसदार

स्पष्टार्थाः.– द्युसदां देवानां। उदयान् उन्नतीः। अवतानवता विस्तारयुक्तेन महोविशेषणम्। नवता नूतनवत्वं। नेति छेदः। बत विस्मये। अश्नुत प्राप। तन्महसा तेषां दैत्यानां तेजसा। विजहार चिक्रीड। सदारसदा, दारसदो भार्यासमूहः तत्सहितः। रसत् शब्दं कुर्वन्। आर प्राप। सदा सर्वदा जयतूर्यं जयदुन्दुभिम् अपिः समुच्चये। सप्तदश पदानि। द्युसदां उदयान् अवतानवता नवता तन्महसा न बत अश्नुत. स जनः सदा सदारसदा विजहार। जयतूर्यमप्यार।

प्रका.–अवतानवता विस्तारोपेतेन तन्महसा तेषां दैत्यजनानां तेजसा द्युसदां देवानां नवता नूतनता उदयानुन्नतीः न प्राप नाश्नुत। बतेति निन्दायां। आश्चर्ये वा निन्दायां विस्मये भट्टः। स जनः दैत्यजनः सदारसदा स्त्रीसभासहितः विजहार क्रीडितवान्। सदा रसत् शब्दं कुर्वन् जयतूर्यं जयदुन्दुभिमपि आर प्राप्तवान्।

—•—

75. पुरत्रये मुदं दधुर्निवासमापुरत्र ये।
पराभवेन वर्जिताः प्रणामतत्परा भवे।।

इति त्रिपुरदहने प्रथमः आश्वासः।

अर्थ.– एवमनिशं दुरितकरणनिरतानामपि तेषां कथमेवं जातमित्याशङ्क्य भवभक्तिरेव तत्र कारणमित्याह पुरत्रय इति। पुरत्रये मुदं दधुः निवासं आपुः अत्र ये पराभवेन वर्जिताः प्रणामतत्पराः भवे। अत्र अस्मिन् पुरत्रये असुराः निवासं स्थितिमाहुः,ते इति सिद्ध्यति ये इत्युक्तत्वात्, ते मुदं सन्तोषं दधुः धृतवन्तः। य इत्युक्तस्तान्विशिनष्टि पराभवेन परिभवेन कर्त्रा वर्जिताः परित्यक्ताः इति। देवादिकृतेन परिभवेन असुरजनसमीपोपसर्पणमपि न कृतमित्यभिप्रायः। तथा भवे शिवे विषयसप्तमी, प्रणामतत्पराः प्रणतिनिरताः, भवप्रणामतत्परता तत्र कारणमित्यर्थः।

व्याख्येयं पौरदहनी प्रथमाश्वासगा गता।
अर्थप्रकाशिका नाम्ना नीलकण्ठेन निर्मिता।।

हृदय.–अथ ते दुःखासंस्पृष्टमेव सुखमनुबभूवुरित्याह–पुरत्रयेति। ये दैत्याः अत्रास्मिन् ब्रह्मणोनुग्रहलब्धे पुरत्रये निवासं स्थितिं आपुः प्राप्तवन्तः ते पराभवेन पराजयेन वर्जिताः त्यक्ताः सन्तो मुदं दधुः धृतवन्तः अत्र पराभववर्जितत्वमेव विधेयं, अन्यत् सर्वमुद्देश्यमेव। कथमधर्मरतानामेषां एवं जातमित्याशङ्कायां शिवभक्तिरेव तत्र हेतुरिति वक्तुं तान् विशिनष्टि प्रणामतत्परा भव इति। भवे शिवे प्रणामतत्पराः प्रणामे नमस्कारे तत्पराः। शिवभक्ताः इत्यर्थः। अत्यन्तं पापिष्ठानामपि तेषामभ्युदये शिवभक्तिरेव हेतुरित्यर्थः।

इति श्रीवैष्णवकुलालङ्कृतेः कविहृदयसार्वभौमस्य करुणाकरनाम्नो विद्वत्प्रवरस्य भागिनेयेन पङ्कजाक्षनाम्ना विरचितायां त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां प्रथमः आश्वासः।

पदार्थ.– पुरत्रये मुदं दधुः निवासं आपुः अत्र ये पराभवेन वर्जिताः प्रणामतत्पराः भवे। -----ये दैत्यजनाः अत्र पुरत्रये निवासं आपुः प्राप्तवन्तः पराभवेन पराजयेन वर्जिताः रहिताः भवे शम्भौ प्रणामतत्पराः नमस्कारतात्पर्योपेताः ते दैत्यजनाः मुदं दधुः सन्तोषं धृतवन्तः। इति त्रिपुरदहनव्याख्यानं प्रथमः आश्वासः।

स्पष्टार्था.– मुदं सन्तोषं। दधुः धृतवन्तः। निवासं स्थितिं। अत्र पुरत्रये। पराभवेन वर्जिताः परिभवरहिताः। प्रणामे नमस्करणे। तात्पर्योपेताः। भवे शिवे। विषयसप्तमी। एकादश पदानि। अत्र पुरत्रये ये निवासमापुः भवे प्रणामतत्पराः ते मुदं दधुरित्यन्वयः। इति त्रैपुरदहनी व्याख्या रचिता नित्यामृतेनास्प्राक्षी। आश्वासानां प्रथमं नाम्नार्थदीप---------

प्रका.–ये दैत्यजनाः अत्र पुरत्रये निवासमापुः स्थितिं प्राप्तवन्तः पराभवेन पराजयेन वर्जिताः रहिताः भवे शम्भौ। भवो जन्मनि शम्भौ स्यादिति प्रतापः। प्रणामतत्पराः नमस्कारतात्पर्योपेताः ते दैत्यजनाः मुदं दधुः कृतवन्तः

इति त्रिपुरदहनव्याख्याने प्रथमः आश्वासः समाप्तः।

द्वितीयः आश्वासः

1. **अथ हरिमापन्नत्वाद्विसदः क्षीरोदवसतिमापन्नत्वा।**
हृतसर्वस्वा दित्याः [1]कुलजैस्तैरश्विरुद्रवस्वादित्याः।।

अर्थ.– अथेदानीं दैत्यैः परिभूतानां देवानां व्यापारमाह अथेति। अथ हरिं आपन्नत्वात् द्युसदः क्षीरोदवसतिं आपन् नत्वा हृतसर्वस्वाः दित्याः कुलजैः तैः अश्विरुद्रवस्वादित्याः। अथ परिभवानन्तरं द्युसदः देवाः आपन्नत्वात् आपद्युक्तत्वात् हरिं विष्णुं नत्वा आपन्। के ते द्युसदः इत्याकाङ्क्षायामाह अश्वीति। अश्विनौ द्वौ, एकादश रुद्राश्च अष्टौ वसवश्च अश्विरुद्रवस्वादित्याः। एते गत्यन्तरमलभमानाः हरिमेव शरणमुपगतवन्त इत्यर्थः। हरिं विशिनष्टि क्षीरोदेति। क्षीरोदे क्षीरसमुद्रे वसतिर्वासो यस्येति विग्रहः, तम्। कीदृशाः– प्रकृतैः दित्याः कुलजैः, दितिरसुरमाता, तस्याः कुले सम्भूतैः हृतसर्वस्वाः, हृतं सर्वं स्वं धनं येषां ते तथा।

हृदय.–अथ उपस्थितां विपदं प्रतिचिकीर्षूणां देवानां प्रवृत्तिमाह अथेति। अथ पराजयावाप्त्यनन्तरं द्युसदो देवाः आपन्नत्वात्कृच्छ्रप्राप्ता आपन्नाः तेषां भावस्तत्वं तद्धेतोः प्रस्थानारम्भ एव इष्टफलसिद्धये नमस्कर्तव्यान् विघ्नेशादीन् प्रणम्य हरिं विष्णुं आपन्। शरणान्तरमलभमानाः तं शरण्यं जग्मुरित्यर्थः। यद्वा पूर्वकालिक इत्यस्य प्रायिकत्वात् मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् नत्वा हरिमापन्निति प्रयोगः। ततो हरिं प्राप्य नेमुरित्यर्थो लभ्यते। कुत्रस्थं हरिमित्याह–क्षीरोदवसतिमिति। क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः वसतिर्वासस्थानं यस्य स तथा। वसतिस्तु गृहे रात्राववस्थाने जिनाश्रमे। इति केशवः। के ते द्युसद इत्यत्राह–अश्विरुद्रवस्वादित्याः द्वावश्विनौ च एकादश रुद्राश्च अष्टौ वसवश्च द्वादशादित्याश्च तथोक्ताः। द्युसदो विशिनष्टि–हृतेति। दित्याः दितिरसुरमाता, तस्याः कुलजैः तैः प्रकृतैः तारकाक्षादिभिस्त्रिभिरसुरैः हृतसर्वस्वाः हृतमपहृतं सर्वं सकलं स्वमात्मीयं वस्तु स्वर्गादिकं येषां ते तथा।

स्पष्टार्थाः.–इदानीं दैत्यपरिभूतदेवानां व्यापारमाह। हरिं। आपन्नत्वात् आपत्तियुक्तत्वात्। द्विसदः क्षीरोदवसतिं क्षीरसमुद्रे वसतिः स्थितिर्यस्येति। आपन् प्राप्तवन्तः। नत्वा नमस्कृत्य। हृतसर्वस्वाः हृतं सर्वस्वं धनं येषां ते तथा। दित्याः दितिरसुरमाता तस्याः कुलजैः कुलभूतैः।

---

1. TPA and T8 read कुलजैस्तैः साश्विरुद्रवस्वादित्याः

साश्विरुद्रवस्वादित्या: अश्विनौ एकादश रुद्रा: अष्टौ वसव: द्वादशादित्याश्च तथा। द्युसद: आपन्नत्वात् क्षीरोदवसतिं हरिं नत्वा आपन्निति।

प्रका.—एवं त्रिपुरवासिभिर्दैत्यै: पराभूता: देवा: किमकुर्वन्नित्यपेक्षायामाह–अथ अनन्तरं तै: पूर्वोक्तै: दित्या: कुलजै: दैत्यै: हृतसर्वस्वा: अपहृतसर्वधना: आपन्नत्वात् आपदं गतत्वाद्धेतो: द्युसदो देवा: अश्विरुद्रवस्वादित्या: प्रति----क्षीरोदवसतिं क्षीरसमुद्रवासिनं हरिं विष्णुं नत्वा नमस्कृत्य आपु: प्राप्तवन्त:।

—•—

2. विकसितनलिनीकान्तर्दलरुचिलोचन हरे घनालीकान्त।
श्रितजनतापावन ते नमो दयां कुरु जनेऽत्र तापावनते।।

अर्थ-प्राप्य च स्तुत्वा प्रार्थितवन्त इत्याह विकसितेति। विकसितनलिनीकान्तर्दलरुचिलोचन हरे घनालीकान्त श्रितजनतापावन ते नम: दयां कुरु जने अत्र तापावनते। हे विकसितनलिनीकान्तर्दलरुचिलोचन विकसितं फुल्लं यन्नालीकं पद्मं तदन्तर्गतं यद्दलं पत्रं तस्या रुचि: शोभा तत्सदृशरुचियुक्तनयन 'नालीकमब्जे बाणे च' इति केशव:। तथा हे घनालीकान्त मेघपङ्क्तिवत्कमनीय मेघश्यामल तथा हे श्रितजनतापावन निश्शेषपापभङ्गात् आश्रितजनशुद्धिकर हरे ते नम: अस्तु। तापावनते तापेन दु:खेन हेतुना अवनते प्रह्वीकृते अत्र अस्मिन् जने अस्मासु दयां कुरु।

हृदय.– अथ पञ्चभि: श्लोकै: देवानां स्तुतिनमस्कारपूर्वकं असुरनिराकरणं प्रति, स्वासामर्थ्यं कथयित्वा प्रार्थनां, प्रार्थितस्य तत्प्रार्थनानङ्गीकारं चाह विकसितेति। विकसितनलिनीकान्तर्दलरुचिलोचन विकसितस्य विकचस्य नालीकस्य यदन्तर्दलं गर्भस्थं पत्रं तस्य रुचिरिव रुचिश्शोभा ययो: तथाविधे लोचने यस्य तस्य संबोधनं तथा। हरे हरिरिति श्रीनामशालिन्, घनालीकान्त, घनानां मेघानामाली समूह: तद्वत् कान्त, सान्द्रमेघश्यामल, श्रितजनतापावन, श्रिताया: भक्तिपुरस्सरं प्राप्ताया: जनताया: जनसमूहस्य पावन शुद्धिकर, ते तुभ्यं नम: नमस्क्रिया। अस्त्विति शेष:। तापावनते तापेन मनोदाहेन हेतुना अवनते प्रणते अत्र एतस्मिन्नाकारदर्शनेनैव अनुमेयदु:खस्थे अस्मिन् जने अस्मास्विति यावत्। दयां करुणां कुरु। प्रार्थनायां लोट्।

स्पष्टार्था.– विकसितदलिनीकान्तर्दलरुचिलोचन, विकसितपद्मान्तर्दलशोभायत्तदृष्टे नालीकमब्जे बाणे चेति केशव:। हरे विष्णो। घनालीकान्त, मेघवदतिरमणीय,। श्रितजनतापावन, आश्रितजनसमूहशुद्धिकर्त:। ते तुभ्यं। दयां कृपां। अत्र अस्मिन्। तापावनते दु:खवशात् प्रह्वीभूते। हे हरे ते नम: तापावनते अत्र जने दयां कुरु।

प्रका.—हे विकसितनलिनीकान्तर्दलरुचिलोचन, विकसितपद्ममध्यदलशोभननेत्रोपेत, 'नालीकमब्जे बाणे चे'ति वैजयन्ती। हरे, भक्तजनपापहरण, घनाळीकान्त, मेघपङ्क्तिवत्

कान्त कमनीय, श्रितजनतापावन, श्रितस्य जनताया: जनसमूहस्य पावन शुद्धीकर, ते तुभ्यं नमोऽस्तु। अत्रास्मिन् तापावनते दु:खनिमित्तं प्रह्वीभूते देवजने दयां कुरु।

—•—

3. [1]अहितान् वरदैते ये पुरत्रयेऽस्मिन् वसन्ति वरदैतेये।
शक्ष्यामो हन्तुं न [2]स्वयमिन्द्रोऽप्येभिरेति मोहं तुन्न:।।

अर्थ.– उत्तरश्लोकत्रयेण देवानामुक्तिप्रकार: कथ्यते अहितानित्यादिना। अहितान् वरद एते ये पुरत्रये अस्मिन् वसन्ति वरदैतेये शक्ष्याम: हन्तुं न स्वयं इन्द्र: अपि एभि: एति मोहं तुन्न:। हे वरद अभिमतप्रद, य एते अहिता: शत्रव: अस्मिन् पुरत्रये वसन्ति तान् हन्तुं वयं न शक्ष्याम: न शक्ता: भविष्याम:। न केवलं वयमिन्द्र: स्वयमपि एभिरसुरै: तुन्न: व्यथित:। तुद व्यथने इति धातोर्निष्ठान्तं रूपम्। मोहमितिकर्तव्यतामौढ्यम्। एति गच्छति। पुरत्रयं विशिनष्टि वरदैतेय इति वरा: श्रेष्ठा: दैतेया: दानवा: यस्मिन्निति विग्रह:।

हृदय.– अहिता इति। हे वरद, भक्ताभीष्टप्रद, ये एते सर्वेषामपि भयजनकतया सर्वदैवमानसप्रत्यक्षवद् बुद्धिस्था: अहिता: शत्रव: तारकाक्षादय: अस्मिन् सर्वत्र सञ्चरणात् अखिलैरप्यवलोक्यमाने पुरत्रये वसन्ति निवासं कुर्वन्ति। तान् हन्तुं निगृहीतुं वयं न शक्ष्याम:, समर्था: न भविष्याम:। भूतवर्तमानयोरपि भविष्यत्कालेऽपि शक्त्यभावोनुमेय एव इत्यभिप्रायेण लृट्प्रयोग:। पुरत्रयं विशिनष्टि–वरदैतेय इति। वरा: बलवत्वेन उत्कृष्टा: दैतेया: यस्मिन् तत्तथा। एतद् हनने शक्त्यभावे हेतुत्वेनोक्तम्। दण्डापूपिकया स्वशक्त्यभावस्योपपन्नतामाहु:– स्वयमिति। इन्द्र: त्रयाणामपि लोकानां परमेश्वरात्मा स्वामी स: स्वयं तै: असुरै: तुन्न: व्यथित: सन् मोहं इतिकर्तव्यतामौढ्यं प्रयाति प्राप्नोति। इन्द्रस्यासामर्थ्ये तद्रक्ष्याणां न: कथं सामर्थ्यमिति यावत्।

स्पष्टार्था.– अहितान् शत्रून्। वरद वरप्रद। एते ये तारकाक्षादय: एतदप्यसुरविशेषणम्। वरदैतेये वरा: श्रेष्ठा: दैतेया: दानवा: यस्मिन्निति पुरत्रयविशेषणम्। शक्ष्याम:। एभि: दैत्यैरिति गच्छति। तुन्न: व्यथित:। तुद व्यथन इति धातो: निष्ठान्तम्। हे वरद, ये एते अहिता: अस्मिन् पुरत्रये वसन्ति तान् हन्तुं वयं न शक्ष्याम:। एभिस्तुन्न: स्वयमिन्द्रोऽपि मोहमेति इत्यन्वय:।

प्रका.–हे वरद, वरप्रद, वरदैतेये उत्कृष्टदैत्योपेते अस्मिन् पुरत्रये ये एते अहिता: शत्रवो वसन्ति तान् अहितान् हन्तुं न शक्ष्याम: न शक्ता: भविष्याम:, इन्द्र: स्वयमपि एभिरहितै: तुन्न: व्यथित: मोहं मूर्च्छां एति प्राप्नोति।

—•—

1. T 7,T9 and TPA read अहिता
2. T7 and TPA read स्वयमिन्द्रस्तै: प्रयाति मोहन्तुन्न: T9. Reads स्वयमिन्द्रोऽपि प्रयाति मोहन्तुन्न:

4. तल्लोकेश शिवद नः स्फीतेऽत्र त्रिपुरपावके शशिवदन।
न यथानघ नश्यामः स्मरेस्तथा त्वं जनार्दन घनश्याम।।

अर्थ.– तदिति। तद् लोकेश शिवद नः स्फीते अत्र त्रिपुरपावके शशिवदन न यथा अनघ नश्यामः स्मरेः तथा त्वं जनार्दन घनश्याम। तत्तस्मात् हे लोकेश लोकानामधिपते शिवद सुखप्रद हे शशिवदन चन्द्रवदतिसुखकरमुख हे अनघ निष्पाप जनार्दन दुष्टजनमर्दक हे घनश्याम मेघश्यामलवर्ण वयमत्र त्रिपुरपावके पावकत्वसाम्यात्त्रिपुराग्नौ यथा येन प्रकारेण न नश्यामः तथा तेन प्रकारेण त्वं अस्मान् स्मरेः स्मर। कीदृशे – स्फीते प्रज्वलिते।

हृदय.– तदिति। लोकेश लोकानां ईश स्वामिन्, शिवद,भक्तानां मङ्गलप्रद, शशिवदन, शशीव मनोहरत्वाच्चन्द्र इव वदनं यस्य तस्य तत्संबोधनं तथा। अनघ निर्दोष, जनार्दन इति श्रीनामशालिन्, घनश्याम घनो मेघ इव श्यामलवर्ण, यस्मात् वः शक्त्यभावः तस्मात्स्फीते वर्धिते अत्र त्रिपुरात्मके त्रिपुर एव पावके अग्नौ यथा येन प्रकारेण न नश्यामः (न) नाशं गच्छामः, तथा तेन प्रकारेण त्वं अस्मान् स्मरेः निरूपय। सास्तिवयमिति शेषः (?)

स्पष्टार्था.– तत् तस्मात्। लोकेश जगत्पते। शिवद सुखद। संबुद्धिद्वयं।। नः अस्माकं। स्फीते ज्वलिते अत्र अस्मिन् त्रिपुरपावके त्रिपुरलक्षणे। नो शशिवदन चन्द्रतुल्यमुख। नेति छेदः। घनश्याम,मेघसमानकान्ते। अनघ निर्दोष, स्मरेः स्मर। जनार्दन दुष्टजनमर्दक, घनश्याम मेघसमानकान्ते हे लोकेश तत् स्फीते त्रिपुरपावके यथा न नश्यामः त्वं तथा स्मरेः।

प्रका.–तत्तस्मात्। यत्तद्यतस्ततो हेतावित्यमरः। हे लोकेश लोकनाथ, नः अस्माकं शिवद सुखप्रद, शशिवदन चन्द्रवत्प्रसन्नमुख,हे अनघ निष्पाप, जनार्दन दुष्टजनहिंसक, घनश्याम मेघवत्कृष्णवर्ण, अत्र अस्मिन् स्फीते बहळे त्रिपुरपावके पुरत्रयाग्नौ वयं यथा न नश्यामः तथा त्वं स्मरेः स्मरणं कुरु।

—•—

5. यद्वयमतसीदामश्यामल लोकत्रयाभिमत सीदामः।
स तव महानवमानस्तद्रक्षा दीयतामिहानवमा नः।।

अर्थ.–यदिति। यत् वयं अतसीदामश्यामल लोकत्रयाभिमत सीदामः सः तव महान् अवमानः तत् रक्षा दीयतां इह अनवमा नः। हे अतसीदामश्यामल, अतसी अगस्त्यतरुः, तस्य दाम पुष्पं तद्वत् श्यामलवर्ण। हे लोकत्रयाभिमत लोकत्रयाभीष्ट वयं सीदामः सादं गच्छामः इति यत् सः सादः तव सम्बन्धषष्ठी त्वत्सम्बन्धी महान् महत्तरः अवमानः न्यक्कारः। अयमसुरजनैः क्रियमाणः त्वत्सम्बन्धी महानवमान इत्यर्थः। यद्वा स तव महानवमानः अभिमानभङ्गः। स्वप्रजासादो हि लोके प्रभोरभिमानभङ्गाय भवतीति भावः। तत्तस्मात् त्वया इह लोके नः अस्माकं अनवमा, अवमा निकृष्टा न भवतीत्यनवमा विशिष्टेत्यर्थः। रक्षा दीयताम्।

हृदय.– यदिति। अतसीदामश्यामल, अतसी उमाख्यो धान्यविशेषः। तस्याः दाम पुष्पं तद्वत् श्यामल, लोकत्रयाभिमत, सर्वान्तरात्मत्वादभीष्टतम, यत् यस्मात् वयं त्वदेकशरणाः। सीदामः असुरपीडितत्वात् सादं गच्छामः, स सादः तव महान् अनल्पः अवमानः,अवमानहेतुः निन्दाहेतुर्भवति। नास्माकमन्यस्य वा कस्यचित्। अवमानस्य महत्वोक्त्या अनुपेक्षणीयत्वं भगवदेकसंबन्धित्वोक्त्या अवश्यपरिहरणीयत्वं च ध्वन्यते। तत् तस्मात् नः अस्माकं इह सादे विषये अनवमा भयहेतोः अत्युच्छेदादुत्तमा रक्षा त्राणं दीयताम्। असुरान्निगृहीष्वेति यावत्।

स्पष्टार्था.– अतसीदामश्यामल, अतसी अगस्त्यतरुः तत्पुष्पवत् श्यामलवर्ण। 'अतस्युमागस्त्यतरु'रिति नामकोशः। लोकत्रयाभिमत, त्रैलोक्यपुम्मल(?) सीदाम नाशं गच्छामः सः प्रकृतः महान् बहु अवमानः अभिमानभङ्गः। तत्तस्मात् कारणात् रक्षा दीयताम्। इह लोके। अनवमा, अवमं कष्टं न भवतीत्यनवमा, उत्कृष्टेत्यर्थः। त्रयोदश पदानि। वयं सीदाम यत् सन्ताप-------नवमानः। तदिह नः अनवमा रक्षा दीयतामिति।

प्रका.–हे अतसीदामश्यामळ अतसीमालावत् श्यामळवर्ण, अतस्युमागस्त्यतरुरिति महेश्वरः। लोकत्रयाभिमत लोकत्रयेषु प्रसिद्ध, वयं सीदामहे नश्याम इति यत् सः तव महान् अवमानः मानभङ्गः, तत् तस्मात् कारणात् अस्माकं इहास्मिन् लोके अनवमा उत्कृष्टा रक्षा दीयताम्।

—•—

6. इत्थं तान्ततमानां द्युसदां मतिमुज्झतां च[1] तान्ततमानाम्।
अर्थितमनुमेने न प्रभुणा तत्केन शक्यमनुमेनेन।।

अर्थ.– भगवानपि देवप्रार्थितं मम कर्तुमशक्यं, महादेव एव तत्करणसमर्थ इत्युक्तवानित्याह इत्थमिति। इत्थं तान्ततमानां द्युसदां मतिं उज्झतां च तां ततमानां अर्थितं अनुमेने न प्रभुणा तत् केन शक्यं अनुमेनेन। द्युसदां देवानां इत्थमेवंविधं अर्थितं प्रार्थितं प्रभुणा विष्णुना नानुमेने नाभिमतम्। करिष्यमीति नोक्तमित्यर्थः। कीदृशानां द्युसदां, तान्ततमानां असुरजनपीडितत्वादत्यन्तक्लेशयुक्तानां तथा तां प्रसिद्धां ततमानां, ततो व्याप्तो मानोऽभिमानो यस्यामिति विग्रहः। पूर्वममिताभिमानवतीमित्यर्थः। ईदृशीं मतिमुज्झतां त्यजताम्। .चकारः समुच्चये। न केवलं तान्ततमानां ततमानां मतिं चोज्झतामित्यर्थः। कुतो नानुमेनेत्याकाङ्क्षायामाह तत्केनेति। तदर्थितमनुमेनेन, उमेनः पार्वतीवल्लभः, तद्व्यतिरिक्तेन केन शक्यम्, न केनापि। उमेनस्यैव तत्कर्तुं शक्यमित्यभिप्रायः।

हृदय.– इत्थमिति। प्रभुणा जगत्स्वामिना हरिणा, द्युसदां देवानां इत्थं अनेन प्रकारेण अर्थितं असुरनिग्रहलक्षणं प्रार्थितं नानुमेने नानुमतम्। करिष्यामीति न प्रतिज्ञातमित्यर्थः।

---

1. T3.T7 and TPA omit ?

अनुमतावेव देवस्य योग्यतामापादयितुं द्युसदो विशिनष्टि तान्ततमानामिति। अतिशयेन तान्तानां असुरपीडया ग्लानिं गतानां अत एव ततमानां व्याप्तगर्वां तां वलवृत्राद्यसुरविषये सर्वैरप्यनुभूतां मतिं बुद्धिं उज्झताम्। शक्ष्यामो हन्तुं न स्वयमिन्द्रस्सः प्रयाति मोहं तुन्नः इति कण्ठोक्त्या त्यजतां च। एतच्चोपपन्नमित्यर्थान्तरेण समर्थयते तदिति। तद् अर्थितम् अनुमेनेन अत्रान्यत्वं नञभिधत्ते। यथोक्तं– 'प्रतिषेधेप्यसत्तायामन्यत्वे सदृशेऽपि च कुत्साल्पविरहार्थेषु विपक्षे चापि नञ् भवेत्'। इति। उमा पार्वती, तस्या इनः स्वामी परमेश्वरः, तस्मादन्येन केन शक्यं, न केनापि। यच्छिवव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्यशक्यं तत्र हरेरनुमत्यकरणमेव युक्तमित्यर्थः। सर्वाशक्यत्वसामान्येन विशेषाशक्यत्वकथनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

स्पष्टार्था.– इत्थमुक्तप्रकारेण तान्तानां अत्यन्तक्लेशयुक्तानां द्युसदां देवानां मतिं बुद्धिं उज्झतां त्यजतां तां पूर्वतनीं प्रसिद्धां ततमानां व्याप्ताभिमानां। मानो ---- चित्तसमु---प्रमाणे प्रस्थादाविति यादवः। अर्थितमभिप्रेतं अनुमेने अनुज्ञातं नेति छेदः। अनुमेनेन, उमेनः पार्वतीपतिः तं वर्जयित्वा। ततमानां तां मतिमुज्झतां द्युसदामित्थमर्थितं प्रभुणा नानुमेने। तत् अनुमेनेन केन शक्यमित्यन्वयः। न केनापीत्यर्थः।। शिवव्यतिरिक्तेन देवकार्यं दुष्करमिति विष्णुर्निरूपितवानिति वाक्यार्थः।

प्रका.–इत्थं अनेन प्रकारेण तान्ततमानां अतिशयेन दुःखितानां ततमानां विस्तृताभिमानां तां पूर्वतनीं मतिं बुद्धिं च उज्झतां च द्युसदां देवानां तत् अर्थितं अभिप्रेतं प्रभुणा समर्थेन विष्णुना नानुमेने नानुमितम्। तद् अनुमेनेन केन शक्यम्। उमेनः उमापतिः उमाभर्तुरन्येन केन शक्यं, न केनापि, किन्तु तेनैवेत्यनुमेने न।

—•—

7. निरतः परमोदे वः सततं परमेश्वरो हि परमो देवः।
तस्मान्मनसामर्थ्यं [1]भवतां कर्तुं सुरा न मम सामर्थ्यम्।।

अर्थ.– कुतस्तव न सामर्थ्यमिति देवानामाकाङ्क्षां परिहरति भगवान् निरत इति। निरतः परमोदे वः सततं परमेश्वरः हि परमः देवः तस्मात् मनसां अर्थ्यं कर्तुं भवतां सुराः मम न सामर्थ्यम्।। हे सुराः परमेश्वरो देवः वः युष्माकं परमोदे युष्माकं ये परे शत्रवः तेषां सन्तोषणे सततं निरतः हि तात्पर्यवान् वर्तते। 'हिर्हेतावववधारणे' इत्यमरः। कीदृशः परमः उत्कृष्टः। अत्र परमेश्वरः परमः इति विशेषणद्वयेन तदनभिमतकरणे दण्डप्राप्तिः सूचिता। तस्मात् भवतां यानि मनांसि तेषामर्थ्यं प्रार्थ्यमभिप्रेतं कर्तुं मम न सामर्थ्यम् शक्तिरस्ति। मनसामर्थ्यमिति कृत्यानां कर्तरि वा इति षष्ठी

हृदय.–अथ हरिस्तत्प्रार्थनानुमत्यकरणे हेतुमाह–निरत इति। हे सुराः देवाः परमः उत्कृष्टः सर्वेषामप्यस्माकं उपरि वर्तमान इत्यर्थः। परमेश्वरः रुद्रः देवः वः युष्माकं परमोदे शत्रूणां

1. T 7 reads कर्तुं भवताम्

मोदे प्रीतौ विषये सततं सदा निरतः तत्परो हि यस्मात् ततो हेतोः भवतां युष्माकं मनसां अर्थ्यं प्रार्थनीयं असुरवधलक्षणं वस्तु कर्तुं मम न सामर्थ्यं शक्तिरस्ति। मम सामर्थ्याभाव एव युष्मत्प्रार्थनानङ्गीकारे हेतुरित्यर्थः। परमेश्वर इत्यत्राश्वकर्णादिवत् केवलैव रूढिराश्रयणीया, न तु योगसहिता। तथा (सति) परम इति पुनर्विशेषणीयो न स्यात्।

स्पष्टार्था.– निरतः तत्परः। परमोदे शत्रुभूतदैत्यसन्तोषे। वो युष्माकं। परमेश्वरश्शिवः। परमः उत्कृष्टः। देवः द्योतनात्मकः। हिरवधारणे। 'हिर्हेतावधारण' इति सिंहः। तस्मान्मनसामर्थ्यं भवतां कर्तुं मम न सामर्थ्यम् शक्तिः। अष्टपदानि। हे सुराः परमः देवः सततं परमोदे निरतः हि, तस्मात् भवतां मनसामर्थ्यमिति कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी।

प्रका.–विष्णुः वितर्क्याह- हे सुराः देवाः,वः युष्माकं परमोदे शत्रूणां हर्षे परमः उत्कृष्टः परमेश्वरो देवः सततं –सदा निरतः। हि यस्मात् कारणात् भवतां मनसां भवदीयमनसां अर्थितं कर्तुं मम सामर्थ्यं नास्ति।

—•—

8. प्रार्थ्योऽहिततोदे वः पिनाकपाणिः स एव हि ततो देवः।
यमगमसावध्यास्ते तं यामस्तस्य तेजसा वध्यास्ते।।

अर्थ.– तर्हि किमस्माभिः कर्तव्यमिति देवानामाकाङ्क्षायां महादेवप्रार्थनमेव कर्तव्यमित्याह प्रार्थ्य इति। प्रार्थ्यः अहिततोदे वः पिनाकपाणिः स एव हि ततः देवः यम् अगम् असौ अध्यास्ते तं यामः तस्य तेजसा वध्याः ते। वः युष्माकं अहिततोदे युष्माकं ये अहिताः शत्रवः तेषां व्यधने हिंसने विषये पिनाकपाणिः शिवः देवः एव हि प्रार्थ्यः प्रार्थनीयः भवद्भिः, नाहम्। ततस्तस्मादसौ पिनाकपाणिर्यमगं पर्वतं कैलासाख्यमध्यास्ते अधितिष्ठति तमगं यामः गच्छामः। तस्य पिनाकपाणेस्तेजसा बलेन ते असुराः वध्याः हननीयाः।

हृदय.– इत्थं स्वासामर्थ्यश्रवणात् विषण्णान्देवानवलोक्य हरिस्तन्निग्रहोपायमाह–प्रार्थ्य इति। अत्र युष्मत्संबोधनगर्भत्वात् सुरा इति संबोधनं सिध्यति। हे सुराः, यतः परमेश्वरस्य असुरप्रीतौ निरतत्वं तत्तस्माद्धेतोः वः युष्माकं अहिततोदे शत्रुवधे विषये स एव तन्निग्रहायापि (प्रार्थ्यः) प्रार्थनीय इत्यर्थः। कीदृशः–पिनाकपाणिः पाणौ हस्ते पिनाकः पिनाकाख्यं धनुर्यस्य सः तथा। स्वयमेव जगत्कण्टकोद्धरणाय गृहीतशस्त्रः प्रवर्तमानः सन् अस्मत्प्रार्थनासहकृतः असुरवधं करिष्यत्येवेति भावः। तस्यापि सामर्थ्याभावे कथं ते वध्याः स्युरित्यत्राह–तस्येति। हिशब्दोऽवधारणे। ते दैत्याः तस्य परमेश्वरस्य तेजसा शक्त्या वध्याः हि, हन्तुं शक्याः एव। तत्र न सन्देह इत्यर्थः। तर्हीदानीमस्माभिः किं कर्तव्यमित्यत्राह असौ परमेश्वरः यं अगं पर्वतं अध्यास्ते अधितिष्ठति तं अगं यामः। अधुनैव कैलासाय यास्यामः। वर्तमानसामीप्ये लट्। गत्यर्थकर्मणि (पा.सू.2.3.12.) इत्यादिना द्वितीया।

स्पष्टार्था.–प्रार्थ्यः अर्थनीयः। अहिततोदे शत्रुव्यथने, विषयसप्तमी। पिनाकपाणिश्शिवः।

हि हेतौ तस्मात् कारणात्। देवो यं कैलासमगं पर्वतं अध्यास्ते अधितिष्ठति। तमगं यामः गच्छामः। तस्य शिवस्य। तेजसा बलेन वध्याः हन्तव्याः। ते असुराः। विंशति पदानि। अहिततोदे पिनाकपाणिश्शिवः प्रार्थ्यः हि। ततः असौ यमगमध्यास्ते तं यामः। ते तस्य तेजसा वध्या इति त्रेधा वाक्यभङ्गः।

प्रका.—ततः तस्मात् कारणात् वः युष्माभिः अहिततोदे शत्रुव्यथने सः पिनाकपाणिरेव प्रार्थ्यः। हि ते दैत्याः तस्य शिवस्य तेजसा बलेन 'ओजःप्रभाव शौर्यबले तेजस्तथा' मतमिति रत्नकोशः। वध्याः हन्तुं शक्याः। असौ शिवः यं अगं पर्वतं कैलासाख्यं अध्यास्ते अधिवसति तमगं यामः।

—•—

9. **इत्थममेयज्ञानान्नाथः स्मृत्यै प्रचक्रमे यज्ञानाम्।**
परमनुरागमनन्ते तन्वति तरसैव चक्रुरागमनन्ते।।

अर्थ.—अथ भगवतैव असुरवरनिरसनं सुकरमिति भगवान् निश्चित्य तं गन्तुमिष्यन् तत्तोषकारणं किमिति सञ्चिन्त्य यजनीयो भगवानिति निरूप्य तं चिकीर्षुः यज्ञानुस्मरणाय प्रवृत्त इत्याह इत्थमिति। इत्थं अमेयज्ञानात् नाथः स्मृत्यै प्रचक्रमे यज्ञानां परम् अनुरागम् अनन्ते तन्वति तरसा एव चक्रुः आगमनं ते। नाथः अधिपतिः लोकानामिति शेषः। अमेयज्ञानो हि भगवान् यज्ञानां यागानां स्मृत्यै स्मरणार्थं प्रचक्रमे प्रक्रान्तवान्। कथमयमीदृशे महति भगवत्तोषकारणे प्रवृत्तवानिति शङ्कायामिदमुच्यते अमेयज्ञानादिति। अत्र केचिदमेयज्ञानामिति षष्ठ्यन्तपदच्छेदपूर्वकमस्य यज्ञविशेषणतया बहुधार्थं वर्णयन्ति, अमेयज्ञाः विद्वांसो यास्वित्यादि। तदिदं विभक्तिभेदलक्षणनियमभङ्गादनुपपन्नम्। अथ ते यज्ञाः अनन्ते विष्णौ परं निरुपममनुरागं भक्तिं, अनुरागपूर्विकां स्मृतिमिति यावत् तन्वति कुर्वति सति तरसैव वेगेनैव आगमनं चक्रुः कृतवन्तः, यज्ञपतिनानुस्मरणात्, यथाह व्यासो लैङ्गे पुराणे–

सोपि नारायणः श्रीमान् चिन्तयामास चेतसा।
किं कार्यं देवकार्ये तु भगवानिति सः प्रभुः।।
तदा सस्मार वै यज्ञान् यज्ञमूर्तिर्जनार्दनः।
यज्वा यज्ञभुगीशानो यज्वानां फलदः प्रभुः।।
ततो यज्ञाः स्मृतास्तेन देवकार्यार्थमक्षयाः।
दैवतं पुरुषं प्राप्य प्रणेमुस्तुष्टुवुस्तदा।। इत्यादि।

हृदय.—अथ हरिः परमेश्वरप्रसादोपलब्धये मतिमकरोदित्याह–इत्थमिति। समनन्तरोक्तस्य श्लोकद्वयस्यानेन सम्बन्धः। अत्रार्थसामर्थ्यत् उक्त्वेति पदमाक्षिप्यते। नाथो जगत्स्वामी हरिः इत्थमनेन प्रकारेण उक्त्वा अमेयज्ञानात् अमेये निखिलैरपि दुर्विज्ञेये वस्तुनि यत् ज्ञानं तस्माद्धेतोः। यज्ञप्रियत्वात् परमेश्वरो यज्ञेनैव प्रसाद्य इति जानन्नित्यर्थः। यज्ञानां क्रतूनां

स्मृत्यै प्रचक्रमे आरब्धवान्। यज्ञेन परमेश्वरं प्रीणयितुं यज्ञान् सस्मारेत्यर्थः। स्मृतिः फलवती चासीदित्याह-परमिति। ते यज्ञाः अनन्ते विष्णौ परमतिशयिनमनुरागं स्मृतिलक्षणं प्रमाणं तन्वति, कुर्वति सति तरसैव वेगेनैव आगमनं चक्रुः कृतवन्तः। भृत्यानां हि प्रभूणां स्वविषयं स्मरणमपि परोऽनुराग एव इति स्मृतेरनुरागत्वम्। ननु क्रियात्मकत्वादचेतनानां यज्ञानां कथमागमनं-उच्यते। अधिदेवताविषयेयमुक्तिः, न तु क्रियाविषया। अधिदेवता च सर्वेषां पदार्थानामस्त्येव।

स्पष्टार्था.–इत्थमुक्तप्रकारेण। अमेयज्ञानात् अपरिच्छिन्नात् विज्ञानात् अमेयज्ञानामिति छेदे अमेयाः असङ्ख्याः ज्ञाः विद्वांसः येषां ते तथा तेषामिति यज्ञविशेषणम्। नाथः अधिपतिः। स्मृत्यै स्मरणार्थं। प्रचक्रमे प्रारब्धवान्। यज्ञानां यागानां। परं उत्कृष्टं अनुरागं भक्तिमनन्ते विष्णौ। तन्वति आलोचयति सति। तन् आलोचने इति धातुः। तुशब्दो भेदे। आगमनं। प्राप्तिः। ते यज्ञाः। षोडश पदानि। इत्थं नाथः अमेयज्ञानात् यज्ञानां स्मृत्यै प्रचक्रमे। अनन्ते परमनुरागं तन्वति तु ते तरसैव आगमनं चक्रुरित्यन्वयः अनन्ते तन्वतीति पाठे अनन्ते स्वविषयानुरागं कुर्वति सतीत्यर्थः।

प्रका.–इत्थं सुरानुक्त्वेति शेषः। नाथः प्रभुः। 'नाथश्चन्द्रे प्रभा'विति प्रतापः। अमेयज्ञानात् अपरिच्छिन्नज्ञानात् यज्ञानां स्मृत्यै स्मरणाय प्रचक्रमे प्रक्रान्तवान्। अनन्ते विष्णौ। परमुत्कृष्टमनुरागं इच्छां। तन्वति कुर्वति। तरसैव वेगेन। एवं स्मृताः यज्ञाः आगमनं चक्रुः।

—•—

10. क्रतुरुपसन्नामा यः स्वयममुमादाय रुद्रसन्नामाय।
शम्भुनिवासायागान्मुक्त्वान्यान् सपदि पीतवसा यागान्।।

अर्थ.– अथ यज्ञेषु समागतेषु तेष्वेकमादाय भगवान् कैलासमुपगतवानित्याह क्रतुरिति। क्रतुः उपसन्नामा यः स्वयं अमुं आदाय रुद्रसन्नामाय शम्भुनिवासाय अगात् मुक्त्वा अन्यान् सपदि पीतवासाः यागान्। सपदि तदानीं पीतवासाः विष्णुः स्वयं यः क्रतुः उपसन्नामा, उपसदिति कश्चित् क्रतुविशेषः, उपसदिति नाम यस्य सः उपसन्नामा, अमुं उपसन्नामानं क्रतुमादाय परिगृह्य अन्यानपरान् यागान् क्रतून् मुक्त्वा त्यक्त्वा यथागतमेव गच्छन्त्वित्युक्त्वा रुद्रसन्नामाय रुद्रस्य सम्यङ्नमस्कारार्थं शम्भुनिवासाय कैलासाय अगात् गतवान्।

हृदय.–अथ हरिः परमेश्वरप्रसादनाय कैलासं गतवानित्याह-क्रतुरिति। सपदि तत्क्षणमेव पीतवासाः विष्णुः स्वयं यः क्रतुरुपसन्नामा उपसदिति नाम आख्या यस्य अमुं अभीष्टफलसंपादनेऽन्तरङ्गभूतं आदाय परिगृह्य अन्यान् (यागान्) क्रतून् मुक्त्वा प्रस्थाप्य शम्भुनिवासाय अगात् गतवान्। न तु देवानेव प्रस्थापयामास। अनेन कार्यस्य गौरवातिशयः प्रत्याय्यते। किमर्थमगादित्यत्राह रुद्रसन्नामायेति। रुद्रस्य सन्नामाय नमस्काराय। रुद्रयागायेति यावत्।

स्पष्टार्था.– क्रतुः यज्ञः। उपसन्नामा उपसदिति नाम यस्य स तथा। अमुं क्रतुं। रुद्रसन्नामाय रुद्रस्य सम्यङ्नमनाय। शम्भुनिवासाय कैलासाय। अगादगच्छत्। मुक्त्वा त्यक्त्वान्यानपरान्। सपदि सद्यः। पीतवासाः विष्णुः। यागान् यज्ञान्। चतुर्दश पदानि। सपदि पीतवासाः अन्यान् यागान् मुक्त्वा यः उपसन्नामा क्रतुः अमुमादाय रुद्रसन्नामाय शम्भुनिवासाय सपदि सोऽगादिति अन्वयः।

प्रका.–पीतवासाः विष्णुः स्वयं यागान् मुक्त्वा त्यक्त्वा रुद्रसन्नामाय रुद्रस्य सम्यङ्नमनार्थं शम्भुनिवासाय कैलासाय सपदि क्षिप्रं अगात् गतवान्।

—•—

11. यत्र हि सद्योगिरतिः स्मरतामंहासि यश्च सद्यो गिरति।
यन्नाम हर हरेति [1]प्रणद्य [2]मुनिसिद्धवृन्दमहरहरेति।।

अर्थ.– अथ शिवनिवासं वर्णयति श्लोकचतुष्टयेन यत्रेत्यादिना। यत्र हि सद्योगिरतिः स्मरतां अंहासि यः च सद्यः गिरति यम् नाम हर हर इति प्रणद्य मुनिसिद्धवृन्दं अहरहः एति। यत्र शम्भुनिवासे सद्योगिरतिः सतां विशिष्टानां योगिनां रतिः प्रीतिः हि, हिशब्दः इतिहासादिप्रसिद्धिं द्योतयति। तथा यः शम्भुनिवासः स्मरतामीश्वरस्वरूपं चिन्तयतां अंहासि पापानि सद्यः तत्क्षणमेव गिरति भक्षयति। गॄ निगरणे इति धातोर्लट्। ननु स्मर्यमाणं वस्तु स्मरतामंहांसि गिरति नाधिष्ठानमिति चेत् नैष दोषः, स्थानस्यापि विशुद्धस्य देवतया दीयमाने फले स्मर्तुरंहोनिबर्हणद्वारेण क्षैप्र्यादिसाधकत्वात्। यद्वा स्मर्यमाणत्वमपि कैलासस्यैव तस्येश्वररूपत्वात्, देवजनाधिष्ठितत्वाच्च। तथा च तस्याप्यंहोनिबर्हकत्वं सम्भवति। तथा मुनिसिद्धवृन्दं मुनीनां सिद्धानां च समूहः, मुनिवृद्धवृन्दमिति वा पाठः, तदा मुनिश्रेष्ठसमूह इत्यर्थः। हर हर इति सम्बुद्धिद्वयं, नाम अभिधानं, प्रणद्य उक्त्वा, प्रलप्य इति वा पाठः, अर्थस्तु पूर्वोक्त एव। यं कैलासं अहरहः प्रतिदिनं एति गच्छति। हर हरेत्येवमात्मकं नामोच्चार्य यं कैलासं प्रति मुनिसिद्धादयः प्राप्नुवन्ति तस्मै शम्भुनिवासायागात् इति पूर्वत्रान्वयः।

हृदय.– अथ चतुर्भिः श्लोकैः कैलासं वर्णयति। यत्रेति। यत्र शंभुनिवासे सद्योगिरतिर्हि। सतां जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्करणादुत्कृष्टानां योगिनां रतिः स्थितावासक्तिः। हिशब्दः शास्त्रीयां प्रसिद्धिं द्योतयति। स्मरतां परमेश्वराधिष्ठानत्वेन कैलासं ध्यायतां अंहांसि पापानि सद्यः स्मरणसमय एव गिरति निगीर्णानि करोति। नाशयतीति यावत्। यं शंभुनिवासं मुनिसिद्धवृन्दं मुनीनां मध्ये ये सिद्धाः विदिततत्वाः तेषां वृन्दं समूहः हर हरेति नाम भगवतो नामधेयं प्रणद्य उच्चार्य अहरहः प्रतिदिनं एति प्राप्नोति। अहरहः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। वीप्सायां द्विर्वचनम्।

---

1. Groups A and E give प्रणम्य for प्रणद्य. In the commentary of group A the reading प्रणद्य is accepted. T3 and Group B read प्रलप्य and अर्थ. notes this reading.
2. Group B reads मुनिवृद्धवृन्दं and अर्थ. notes this reading.

स्पष्टार्थां.—यत्र यस्मिन् शंभुनिवासे सद्योगिनां सतां योगिनां मुनीनां रति: तात्पर्यं। स्मरतां चिन्तयतां। अंहांसि दोषान् य: निवास: सद्य: तत्क्षणात् गिरति भक्षयति। गॄ निगिरणे इति धातो: लट्। यं कैलासं नाम नामधेयं हर हरेति सम्बुद्धिद्वयं। इत्यादि प्रलप्य कथयित्वा मुनिसिद्धवृन्दं मुनिश्रेष्ठानां समूह:अहरह: प्रतिदिनं एति गच्छति। अष्टादश पदानि यत्र च सद्योगिरति: यश्च स्मरतामागांसि सद्यो गिरति हरहरेति नाम प्रलप्य मुनिसिद्धवृन्दं अहरहरेतीति द्विभागोऽन्वय:

प्रका.—उत्तरश्लोकचतुष्टयेन शिवाधिवासं वर्णयति। यत्र यस्मिन् कैलासे सद्योगिनामुत्तमयोगिनां रति: प्रीति:, यश्च कैलासं स्मरतां स्मरणं कुर्वतां अंहांसि पापानि सद्य: गिरति भक्षयति, अहरह: प्रतिदिनं हरहरेति यन्नाम प्रजप्य उक्त्वा मुनिसिद्धवृन्दं मुनिसमूह: कैलासमेति प्राप्नोति।

—•—

12. [1]यं विविधन्यङ्कुरुते शिरसि वसन् धनद एव धन्यं कुरुते।
यस्माद्वै रूप्यमयादमरगिरि: काञ्चनोऽपि वैरूप्यमयात्।।

अर्थ.—यमिति। यं विविधन्यङ्कुरुते शिरसि वसन् धनद: एव धन्यं कुरुते यस्मात् वै रूप्यमयात् अमरगिरि: काञ्चन: अपि वैरूप्यं अयात्। धनद: एव वैश्रवण: स्वयं शिरसि शिखरे वसन् अवस्थानं कुर्वन् यं कैलासं धन्यं धनार्हं श्रेष्ठं कुरुते, यद्वा धनयुक्तं करोति, धनदाधिपस्य वैश्रवणस्य नित्यशस्तत्रावस्थानात्। कीदृशे– विविधन्यङ्कुरुते विविधानां न्यङ्कूनां मृगविशेषाणां रुतं शब्दं यस्मिन् शिरसि तत्तथोक्तम्। तथा काञ्चनोऽप्यमरगिरि: स्वर्णमयोऽपि महामेरु:, अपिशब्दो विरोधे, रूप्यमयात् रजतस्वरूपात् यस्मात् कैलासाद्धेतो: वैरूप्यं विरूपत्वमयात् अगच्छत् वै। वैशब्द: प्रसिद्धौ। स्वर्णमयस्य मेरोर्य: स्वाभाविकी रक्तो वर्ण: स: रजतमयस्य कैलासस्य वर्णेन प्रभूतेन धवलोऽभूदित्यर्थ:।

हृदय.— यमिति। एवकारो भिन्नक्रम:, पौनर्वचनिकश्च। धनद: यक्षराज: शिरसि शिखरे वसन् यमेव धन्यं उत्कर्षवन्तं कुरुते। वसन्निति हेतौ शता विशिष्टस्याधेयस्य आधारोत्कर्षावगमत्वादिति भाव:। शिरो विशिनष्टि विविधन्यङ्कुरुते इति। विविधानि हर्षक्रोधादिमूलत्वात् बहुविधानि न्यङ्कूनां मृगविशेषाणां रुतानि शब्दा: यस्मिन् तत्तथा। उपलक्षणमेतत् सत्वान्तरस्यापि। वस्तूनां स्वधर्मोपेतत्वं हि गुण:। मृगशकुन्याद्यनेक (स)त्वोपसेव्यत्वादिकं हि पर्वतधर्म:। तस्मादनेनापि पर्वतप्रशस्तिरेव कृतेत्यवगन्तव्यम्। वैशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च। रूप्यमयाद्वै रजतस्वरूपादेव यस्मात् कैलासाद्धेतो: अमरगिरिर्मेरु: काञ्चनोऽपि काञ्चनविकारोऽपि वैरूप्यं विकृतरूपतामयात् प्राप्त:। 'धातूनामस्मि काञ्चनं'

1. Groups B and E, T 3 and T8 read this after the next stanza. TPA reads this after stanza 14.

इति भगवद्वचनात् तथा लोकप्रसिद्धेश्च काञ्चनस्यैवोत्कर्षः। तन्मयस्य मेरोः रजतमयस्य कैलासस्य प्रभाप्रसराक्रान्तत्वात् वर्णाप्रकर्षो जात इत्यर्थः। सर्वस्मादुत्कृष्टस्य काञ्चनस्य रजतापेक्षया वर्णहानेरत्यन्तासंभव्यतां अपिशब्दो द्योतयति।

स्पष्टार्था.– यं कैलासं विविधन्यङ्कुरुते विविधनानाप्रकारन्यङ्कूनां मृगविशेषाणां -----रुतं शब्दो यस्मिन् तत्तथा शिरोविशेषणम्। शिरसि शिखरे। धनदः वैश्रवणः। धन्यं धनयुक्तं। कुरुते करोति। यस्मात् कैलासात्। वै प्रसिद्धौ। रूप्यमयात् रजतस्वरूपात्। अमरगिरिः मेरुः। काञ्चनः सुवर्णमयोऽपि। वैरूप्यं विरूपत्वं अयात् अगच्छत्। सप्तदश पदानि। शिरसि वसन् धनदः एव यं धन्यं कुरुते रूप्यमयात् यद्यस्मात् काञ्चनोऽपि अमरगिरिः वैरूप्यमयादिति द्विभङ्गोन्वयः।

प्रका.–विविधन्यङ्कुरुते नानाप्रकारमृगशब्दिते। न्यङ्कुर्मेनिकुरङ्गयोरिति प्रतापः। (?)शिरसि शृङ्गे वसन् धनदो वैश्रवणः एव यं कैलासं धन्यं धनोपेतं कुरुते करोति, यस्मात् कैलासात् रूप्यमयात् रजतमयात् काञ्चनो मेरुगिरिः मेरुः काञ्चनः स्वर्णमयोऽपि वैरूप्यं विरूपत्वं अयात् वै प्राप्तवान्। वै प्रसिद्धौ।

—•—

13. बभ्रु करालं केशं बिभ्राणं दश शिरः पुरा लङ्केशम्।
[1]भ्रमयद् पातालसदो रुराव रक्षो [2]यदन्तपातालसदोः।।

अर्थ.– बभ्रिति। बभ्रु करालम् केशं बिभ्राणं दश शिरः पुरा लङ्केशम् भ्रमयत् पातालसदः रुराव रक्षः यदन्तपातालसदोः। पुरा पूर्वं लङ्केश्वरं रक्षः राक्षसः यदन्तपातालसदोः यस्य कैलासस्य अन्तःपातेन अधः पतनेन अलसं निश्चेष्टं दोः हस्तः यस्येति विग्रहः, भूत्वेति शेषः, रुराव अरुदत्। लङ्केश्वरो हि रावणः पूर्वं भुजबलमदमत्ततया कैलासाचलचलनमकरोत्। तदनु रोषभारभरणभीषणभावो भगवान् पादाङ्गुष्ठाग्रभागेन कैलासनिपीडनमकरोत्। ततो भगवदङ्गुष्ठनिपीडनसमयजनितगौरवादगभरणाक्षमः स्वोपरिपतितकैलासनिष्ठुरतर-पृष्ठनिष्पिष्टनिश्चेष्टविंशतिभुजो रोदनमकरोत्। तदिदमनेनोक्तम्। कीदृशं रक्षः इति शङ्कायां तद्विशिनष्टि बभ्रिति। बभ्रु करालं च केशं बिभ्राणं, बभ्रु पिङ्गलं, बभ्रु स्यात् पिङ्गले चेति भट्टः। करालं भयङ्करम्। करालं भीषणो भीष्मो भैरवं च भयानकमिति। बभ्रुकरालमित्येकं वा पदम्। तथा दशशिरः दश शिरांसि यस्येति विग्रहः। तथा पातालसदः पाताले सीदन्तीति तथा तान् पातालवासिनः इत्यर्थः भ्रमयत् भीषयत्। पातालसद इति स्वव्यति-रिक्तसकलजनोपलक्षणम्। सर्वानेव भ्रमयदित्यर्थः। अथवा अस्यापि बतातिमहतः रक्षःश्रेष्ठस्येयं दशा, किं पुनरस्माकमल्पानामिति पातालसदां भीतिमुत्पादयदित्यर्थः। केचित् भ्राम्यदिति पठन्ति। तदान्तर्भावितण्यन्तः पाठः। केचित्विमं श्लोकमव्यवहितपूर्वश्लोकस्याधस्तात् पठन्ति।

1. T3 and Group B read भ्राम्यत् for भ्रम्यत्. अर्थ. notes this reading
2. T3 reads यदीयपातालसदोः T.10 and T11-Prakāshika-reads यदङ्घ्रिपातालसदोः

हृदय.– बभ्रिति। पुरा किल रावण: भुजकण्डूविनोदनाय कैलासमुद्धृत्योत्क्षिप्य व्यहरत्। तदा हर: कुपित: सन् स्वाङ्गुष्ठाग्रेण पर्वते गौरवमाहितवान्। तदा स्वोपरि निपतत: कैलासस्य गौरवमसहिष्णु: रावण: रोदनमकरोत्। तदेतदनेनोच्यते। पुरा लङ्केशं लङ्काया: ईशं स्वामीभूतं रावणाख्यं रक्ष: राक्षस: यदन्तपातालसदो: यस्य कैलासस्यान्त: मूलकोटेरेकदेश: तस्य पातेन पतनेन हेतुना अलसा जडीभूता दोष: बाहवो यस्य तत्तथाविधं भूत्वा रुराव हा हतोस्मीत्यादिशब्दमकरोत्। रक्षसो लोकोत्तरतां प्रकटयन् तद्विशिनष्टि बभ्रिति। (बभ्रु पिङ्गलं, करालं भयङ्करं केशं कचं बिभ्राणं दधानं पातालसद: पाताले सीदन्तीति तथा तान् पातालवासिन: भ्रमयन्।)

स्पष्टार्था.– बभ्रु पिङ्गलं 'बभ्रु स्यात् पिङ्गले' चेति भट्ट:। करालं भयङ्करं। 'करालं भीषणं भीष्मं भैरवं च भयानक'मिति स एव। बभ्रुकरालमित्येकपदपक्षे बभ्रुश्चासौ करालश्चेति केशविशेषणम्। केशं कचं बिभ्राणं दधानं। दश शिर: दश शिरांसि मस्तकानि यस्य तत्तथा लङ्केशविशेषणं। पुरा पूर्वं लङ्केशं लळयोरभेद: लङ्काधिपतिं भ्रमयत् कम्पयत् भ्राम्यत् पातालसद: इति पाठे भ्राम्यत् भ्रमयत् अन्तर्भावितण्यर्थप्रयोग:। रक्षोविशेषणम्।। पातालसद: पाताले सीदन्तीति तथा तान् पातालवासिन: इत्यर्थ:। रुराव अरुदत्। रक्ष: राक्षस: यदन्तपातालसदो:, यस्य कैलासस्य अन्तेन पातेन अलसं मन्थरं दो: हस्तो यस्य तत्तथा। रक्षोविशेषणम्। द्वादश पदानि। पुरा बभ्रु कराळं केशं बिभ्राणं दशशिर: लङ्केश: यदन्तपातालसदो: रुरावेत्यन्वय:।

प्रका.–बभ्रु पिङ्गलं। 'बभ्रुर्विशाले नकुले कृशानावजे शूलिनि पिङ्गले चे'ति महेश्वर:। करालं भयङ्करं। 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विकृतेऽपि भयानके' इति वैजयन्ती। केशमेवंविधं बिभ्राणं दशशिर: दशमस्तकोपेतम्। लङ्केशं लङ्केश----------। यदङ्घ्रिपातालसदो: यस्य महादेवस्य अङ्घ्रिपातेन अलसदो: मथितबाहु: पातालसद: पातालवासिन: भ्रमयत् पुरा पूर्वं रुराव रोदितवान्।

—•—

14. तौ च सदानवसानौ गौरीशानौ सदैत्यदानवसानौ।
सविलासं यत्र स्त:श्रयति च यं सुरगणोऽरिसंयत्तरस्त:।।

अर्थ.– तौ चेति। तौ च सदा अनवसानौ गौरीशानौ सदैत्यदानवसानौ सविलासं यत्र स्त: श्रयति च यं सुरगण: अरिसंयत्त्रस्त:। तौ गौरीशानौ पार्वतीपरमेश्वरौ च यत्र कैलासे सदा सविलासं सशोभमिति क्रियाविशेषणं, स्त: विद्येते। कीदृशौ– अनवसानौ अवसानरहितौ नित्यावित्यर्थ:। यत्रेत्युक्तं विशिनष्टि सदैत्येति। दिते: पुत्रा: दैत्या:, दनो: पुत्रा: दानवा:, दैत्यदानवयुक्तं सानु प्रस्थं यस्य। तथा सुरगणश्च देवसमूहश्च यं कैलासं श्रयति आश्रयति नित्यश: इति शेष:। कीदृश:–अरिसंयत्त्रस्त:। शत्रुभि: सह या संयत् युद्ध: तत्र त्रस्त: भीत: . अनेन कैलासाश्रयणकारणमुक्तम्। भगवते स्वकीयां शत्रुपीडां कथयितुमित्यर्थ:। य एवम्भूत: शम्भुनिवास: तमिति पूर्वत्रान्वय:। आदिकुलकम्।

हृदय.– तौ चेति। तौ लोकशास्त्रप्रसिद्धौ गौरीशानौ पार्वतीपरमेश्वरौ यत्र कैलासे सदा सविलासं विलासेन लीलया सह वर्तमानं यथा भवति तथा स्तः विद्येते च। तस्य महिमा कथं वर्ण्यते इति भावः। कीदृशावित्यत्राह अनवसानौ इति। देशतः कालतः स्वरूपतश्च आद्यन्तशून्यौ। नित्यशुद्धावित्यर्थः। यत्रेत्युक्तं विशिनष्टि–सदैत्येति। दितेरपत्यानि दैत्याः,दनोरपत्यानि दानवाः, भगवत्सेवार्थमागतैः दैत्यदानवैः सहितानि सानूनि प्रस्थानि यस्य सः तथा। अरिसंयत्तस्तः अरीणां संयतः युद्धात् त्रस्तः भीतः। सुरगणो यं कैलासं श्रयति शरणं प्रपद्यते तस्मै शंभुनिवासायेति पूर्वेणान्वयः।

स्पष्टार्था.– तौ च प्रसिद्धावित्यर्थः। अनवसानौ अवसानरहितौ अनन्तावित्यर्थः। गौरीशानौ पार्वतीपरमेश्वरौ। दैत्यदानवाः दितेः पुत्राः दानवाः च। तैर्युक्तं सानुः प्रस्थं यस्य तत्तथा यस्मिन्कैलासे। सविलासं विलाससहितं यत्र यस्मिन् स्तः विद्येते। श्रयति आश्रयति। यं कैलासं सुरगणः देवसमूहः। अरिसंयत्तस्तः शत्रुभिः सह युद्धाद्भीतः। पञ्चदश पदानि। तौ गौरीशानौ यत्र सविलासं स्तः सुरगणस्सदा यं श्रयति तं शंभुनिवासमिति पूर्वेण सम्बन्धः। आदिकुलकम्।

प्रका.–यत्र यस्मिन् सदानवसानौ दानवसहिते सानुप्रदेशे कैलासे अनवसानौ अवसानरहितौ गौरीशानावुमामहेश्वरौ सविलासं विलाससहितं यथा भवति तथा स्तः भवतः। सुरगणः अरिसंयत्तस्तः यत्र स्तः शत्रुभिः सह युद्धेन भीतः सुरगणः देवसमूहः यं कैलासं श्रयति आश्रयति।

—•—

15. तं स्थितमुपसद्यागस्वाम्ये हरिणा कृतोऽयमुपसद्यागः।
कैलासं भूतेशम् [1]प्रीणयितुं यत्र[2] समुदि सम्भूते शम्।।

अर्थ.– अथ हरिणा तत्र गत्वा शिवप्रीतये पूर्वं सहानीतः उपसद्यागः कृत इत्याह तमिति। तम् उपसद्य अगस्वाम्ये हरिणा कृतः अयं उपसद्यागः कैलासं भूतेशं प्रीणयितुं यत्र समुदि सम्भूते शम्। हरिणा तं कैलासमुपगम्य गत्वा भूतेशं भूतगणानामीश्वरम् पञ्चभूतानामीश्वरं वा जन्तूनामिति वा शम्भुमित्यर्थः। प्रीणयितुं सन्तोषयितुं अयं पूर्वप्रकृतः उपसद्यागः उपसत्संज्ञको यागः कृतः। तमित्युक्तं विशिनष्टि स्थितमिति। अगस्वाम्ये अगान् पर्वतान् प्रति यत् स्वाम्यं स्वामित्वं तत्र स्थितमवस्थितं। सकलनगानामीश्वरतयावस्थितो हि कैलास इत्यर्थः। किं पुनः प्रीणनेन प्रयोजनमित्याशङ्क्याह यत्रेति। यस्मिन् भूतेशे समुदि ससन्तोषे सति सम्भूते जाते सति शं सुखं भवतीति शेषः। तत्र समुदीति वा पाठः। तदा तत्र भूतेशे इत्यर्थः। शिष्टं पूर्ववत्। यथाह बादरायणः–

1. TPA reads प्रीणयता
2. अर्थ. notes another reading तत्र for यत्र

तमपूज्य जगत्यस्मिन् कः पुमान् सिद्धिमृच्छति।
तस्मात्ते न च हन्तव्या लिङ्गार्चनविधेर्बलात्।।
धर्मिष्ठाश्चैव ते सर्वे श्रौतस्मार्तप्रवर्तकाः।
तथापि यज्ञेनानेन रौद्रेणोपसदा प्रभुम्।।
रुद्रमिष्ट्वा यथान्यायं जेष्यामो दैत्यसत्तमान्।
एवमुक्त्वा हरिश्चेष्ट्वा यज्ञेनोपसदा स्वयम्।।इत्यादि।

हृदय.—अथ हरिः कैलासं प्राप्य परमेश्वरप्रसादनायोपक्रान्तवानित्याह—तमिति। हरिणा विष्णुना तं उक्तगुणविशिष्टं कैलासमुपसद्य प्राप्य अयं पूर्वानीतः उपसद्यागः उपसत्संज्ञो यागः कृतः अनुष्ठितः। कैलासं विशिनष्टि-अगस्वाम्ये स्थितमिति। अगस्वाम्ये गौरीशानवासत्वादिगुणशालित्वात् पर्वताधिपत्ये स्थितं अवस्थितम्। एतत् क्रतोरन्यत्रानुष्ठेयत्वेऽपि तत्र गत्वानुष्ठाने हेतुः। कस्मै फलायायं क्रतुः कृतः इत्यत्राह—भूतेशमिति। भूतानां श्रीमहाभूतगणानां निखिलजन्तूनां वा ईशं परमेश्वरं प्रीणयितुं, परमेश्वरप्रसादलाभायेत्यर्थः। तस्य किं फलमित्यत्राह—यत्रेति। यत्र यस्मिन् भूतेशे समुदि सम्भूते सति शं परमप्रयोजनभूतं सुखं भवति। तत्तदभिमतफलसम्पत्या सुखावाप्तिरीश्वरप्रसादस्य फलमित्यर्थः।

स्पष्टार्था.— तं कैलासमुपसद्य गत्वा। अगस्वाम्ये पर्वतस्वामित्वे। अयं प्रकृतः उपसद्यागः उपसत्संज्ञो यज्ञः। भूतेशं शंभुं। प्रीणयितुं सन्तोषयितुं। यत्र यस्मिन् भूतेशे। समुदि ससन्तोषे संभूते। शं सुखं भवतीति शेषः। पञ्चदश पदानि। हरिणा अगस्वाम्ये स्थितं कैलासमुपगम्य भूतेशं प्रीणयितुं उपसद्यागः कृतः यत्र समुदि संभूते शं इति शंभुविशेषणम्।

प्रका.—नगस्वाम्ये स्थितं पर्वताधिपत्ये स्थितं तं कैलासमुपसद्य प्राप्य हरिणा विष्णुना उपसद्यागः उपसन्नाम यज्ञः क्रतुः कृतः। यत्र यस्मिन् भूतेशे समुदि मोदसहिते सम्भूते सञ्जाते सति शं सुखं भवति तं भूतेशं शङ्करं प्रीणयता।

—•—

16. [1]मुक्त्वा हासं सद्यः प्रमथगणो मथितरिपुमहासंसद्यः।
प्रययावच्छाद्यागादुदयं त्रिपुरञ्च जगदवच्छाद्यागात्।।

अर्थ.— अथ यागकरणानन्तरमेव तस्माद्यागात् भूतगणः समुत्पन्नः, स च त्रिपुरध्वंसाय गतवानित्याह मुक्त्वेति। मुक्त्वा हासं सद्यः प्रमथगणः मथितरिपुमहासंसद् यः प्रययौ अच्छात् यागात् उदयं त्रिपुरं च जगत् अवच्छाद्य अगात्। प्रमथगणो भूतसमूहः सद्यः-यज्ञकरणसमनन्तरमेव हासमट्टहासं मुक्त्वा त्यक्त्वा कृत्वेति यावत्, केचित् कृत्वेति पठन्ति, अच्छात् स्वच्छात् यागात् हरिणा कृतात् उदयमुत्पत्तिं प्रययौ। कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह—यः

1. अर्थ. notes another reading कृत्वा for मुक्त्वा

गण: मथितरिपुमहासंसद् मथिता मर्दिता रिपूणां महती संसद् पत्तिः येन सः तथा कथितः। तथा जगत् भूरादिकं अवच्छाद्य आवृत्य त्रिपुरमगात् गतवांश्च। स्वैर्जगत्त्रयमापूर्य त्रिपुरभङ्गाय गतवांश्चेति वाक्यार्थः। यथाहुः। उपतिष्ठन् ददर्शाथ भूतसङ्घान् सहस्रशः। शूलशक्तिगदाहस्तान् टङ्कोपलशिलाधरान्।। प्राह देवो हरिः साक्षात् प्रणिपत्य स्थितान् प्रभुः दग्ध्वा भित्वा च भुक्त्वा च हत्वा दैत्यपुरत्रयम्।। पुनर्यथागतं भूताः गन्तुमर्हथ भूतये। ततः प्रणम्य देवेशं भूतसङ्घः पुरत्रयम्। इत्यादि।

हृदय.– यागः फलवांश्चासीदित्याह-मुक्त्वेति। अच्छात् यथाविध्यनुष्ठानेन निर्दोषात् यागात् यजनाद्धेतोः सद्यः यजनसमनन्तरमेव प्रमथगणः भूतगणः उदयं आविर्भावं प्रययौ प्राप्तः। किं कृत्वा– अट्टहासं मुक्त्वा कृत्वेत्यर्थः। कीदृशः– यः प्रमथगणः मथितरिपुमहासंसद् मथिता महती रिपूणां संसत् समूहो येन स तथा। शौर्यशालीत्यर्थः। जगद् भूरादिलोकं आच्छाद्य स्वैरावृत्य त्रिपुरं पुरत्रयं अगाच्च गतवान्। प्रमथितुमिति शेषः। त्रिपुरमिति। तिस्रः पुरः समाहृताः इति विगृह्य तद्धितार्थ (पा. सू. 2.1.51.) इत्यादिना समासः। ऋक्पू--. (पा.सू. 5.4.74.)समासान्तोऽच्प्रत्ययः। त्रीणि पुराणि समाहतानि इति वा विग्रहः। तदा पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः।

स्पष्टार्थाः.– मुक्त्वा त्यक्त्वा। हासं हसनं हासमित्यर्थः। प्रमथगणः भूतसमूहः। मथितरिपुमहासंसद् मथिता (रिपूणां महती) संसद् समूहो येन स तथा। प्रययावगच्छत्। अच्छात् स्वच्छात्। यागात्। उदयं उत्पत्तिं। आच्छाद्य आवृत्य। अगात् प्राप। त्रयोदश पदानि। सः प्रमथगणः सद्यः हासं मुक्त्वा अच्छाद्यागादुदयं प्रययौ जगदवच्छाद्य त्रिपुरं च अगादिति

प्रका.–अच्छात् निर्मलात् यागात् उपसन्नामयागात् उदयमुन्नतिं प्रययौ प्रयातवान्। यः प्रमथगणः मथितरिपुमहासंसत् मर्दितशत्रुमहासंसत् यः हासं मुक्त्वा अट्टहासं कृत्वा जगदवच्छाद्य त्रिपुरं च प्रति अगात् गतवान्।

—•—

17. तान्यपि वासवहानिप्रदानि नगराणि शिवनिवासवहानि।[1]
प्रध्वंसं भूतानि द्रुतमगमद्यानि यजनसम्भूतानि।।

अर्थ.– अथासुरजनैर्गणो भग्न इत्याह तानीति। तानि अपि वासवहानिप्रदानि नगराणि शिवनिवासवहानि प्रध्वंसं भूतानि द्रुतं अनयत् यानि यजनसम्भूतानि। तानि नगराण्यपि द्रुतं क्षिप्रं भूतानि द्वितीया बहुवचनं, प्रध्वंसं विनाशं अनयत् प्रापयामासुः। नगराणि विशिनष्टि वासवेति वासवः इन्द्रः, तस्य हानिप्रदानि पीडाजनकानि। तथा शिवनिवासवहानि शिवालययुक्तानि यद्वा भूतानि विशिनष्टि शिवेति। शिवस्य मङ्गलस्य यो निवासोऽवस्थानं तद्युक्तानि भूतानि पुनरपि विशिनष्टि यानीति यानि भूतानि यजनसम्भूतानि हरिकृतयज्ञ-समुत्पन्नानि। तथा चोक्तं -प्रविश्य नष्टास्ते सर्वे शलभा इव पावकम्।

1. Group E reads दनुजवासवहानि

ततः प्रणष्टे ते सर्वे भूते देवेश्वराज्ञया।
ननृतुस्तुष्टुवुश्चैव जगुर्दैत्याः सहस्रशः। इत्यादि।

हृदय.– विष्णोर्व्यापारो विफलोऽभूदित्याह तानीति। नगराणि पुराणि कर्तृभूतानि तानि भूतानि प्रमथान् द्रुतं क्षिप्रं प्रध्वंसं विनाशं अनयन्नपि प्रापयन्ति स्म च। कानि नगराणीत्यत्राह-वासवेति। वासवस्येन्द्रस्य हानिं पीडां प्रददातीति। असुरसम्बन्धिनीत्यर्थः। एतत् प्रध्वंसे हेतुः। शिवनिवासवहानीति वहन्तीति वहानि पचाद्यच्। शिवनिवासस्य शिवालयस्य वहानीति विगृह्य कृद्योगा च षष्ठी समस्यते (पा.सू. वा2.2.8.) इति समासः। शिवसान्निध्यमेवासुराणां भूतप्रध्वंसे सामर्थ्यावहमिति भावः। भूतानि विशिनष्टि यानीति। यानि भूतानि यजनसम्भूतानि यजनात् उपसद्यागात् सम्भूतानि उत्पन्नानि। अशक्यपरिभवानीत्यर्थः।

स्पष्टार्था.– तानि भूतानि द्वितीया। वासवहानिप्रदानि इन्द्रहानिकराणि। नगराणि पुराणि। तत्र प्रथमा। शिवनिवासवहानि शिवस्य स्थितिं तन्वानानि। नगरविशेषणं शिवालययुक्तानीति। प्रध्वंसं नाशं अनयुः प्रापयामासुः। यजनसंभूतानि हरिकृतोपसद्यागोत्पन्नानि। एकादश पदानि। यानि यजनसंभूतानि तानि -------------तन्नगराणि प्रध्वंसमनयन् इति।

प्रका.–यानि भूतानि यजनसम्भूतानि उपसद्यागाज्जातानि भूतानि वासवहानिप्रदानि देवेन्द्रहानिप्रदानि दनुजवासवहानि दैत्यानां निवासप्रापकानि त्रीणि पुराणि प्रध्वंसं नाशं द्रुतं त्वनयन् नीतवन्ति।

—•—

18. शक्तिरकम्प्रा सादि–[1]स्थितैर्जनैर्यत्र चाधिकं प्रासादि।
यत्कटकं प्रासादिस्फीतं यत्तुङ्गवेदिकं प्रासादि।।

अर्थ.– नगराणि विशिनष्टि शक्तिरिति। शक्तिः अकम्प्रा सादिस्थितैः जनैः यत्र च अधिकं प्रासादि यत्कटकं प्रासादिस्फीतं यत् तुङ्गवेदिकं प्रासादि। यत्र च नगरेषु सादिस्थितैः, सादयोश्वारोहाः अश्वारोहत्वेनावस्थितैर्जनैरित्यर्थः। शक्तिरायुधविशेषः। अधिकमत्यन्तमिति क्रियाविशेषणं प्रकर्षेण प्रासादि प्राप्ता। गत्यर्थस्य सदेः कर्मणि लुङ्। शक्तिं विशिनष्टि अकम्प्रेति स्थिरा। तथा यत्कटकं यत्रत्यं सैन्यं, 'सैन्येषु कटकोऽस्त्रियां' इति यादवेन स्त्रीत्वप्रतिषेधात् कटकशब्दस्य क्लीबत्वम्। प्रासादिस्फीतं प्रासादिभिरायुधविशेषैः पूर्णम् तथा यन्नगरं तुङ्गवेदिकं, तुङ्गा उन्नता वेदिका नाम मृत्तिकादिभिः सुखावस्थानार्थं निर्मितः वितर्दिकाप्रदेशविशेषः, तद्युक्तम्। तथा यत् प्रासादि, प्रासादो हर्म्यं तद्युक्तम्।

हृदय.– अथ विफलीकृतव्यापारो विष्णुः किमकरोदित्याशङ्कायां तत्प्रवृत्तिं वक्तुमुपक्रमते शक्तिरिति। अस्योत्तरश्लोकेन सम्बन्धः। यत्र त्रिपुरे सादिगता सादिनोऽश्वारोहाः तान्गाता प्राप्ता

---

1. T9 reads स्थिता for स्थितैः. T7 reads गता.

शक्तिः सामर्थ्यं अकम्प्रा अकम्पशीला स्थिरा भवति। अनभिभवनीयेत्यर्थः। प्रासादि च मनःप्रसादनी च, कदाचिदपि दुःखासंस्पर्शात् सुखेनैवावस्थितमित्यर्थः। यदित्यनुषज्यते। यत्कटकं यस्मिन् कटकं सैन्यं प्रासादिस्फीतं प्रासादिभिः कुन्तप्रमुखैः आयुधैः स्फीतम्। 'सैन्येषु कटकोऽस्त्रियां' इति यादवः। यत् पुरत्रयं तुङ्गवेदिकं तुङ्गा उन्नता वेदिः वितर्दिः यस्मिन् तत्तथा।'वेदिर्वितर्दो यागाय परिष्कृतमहीतले अग्निकुण्डे चतुष्कोणे त्वग्नि(द,कु)ण्ड परे जगुः। 'इति केशवः। यच्च प्रासादि प्रासादो मन्दिरविशेषः। 'प्रासादो मन्दिरान्तरे नृपाढ्यदेवतादीना'मिति केशवः।

स्पष्टार्था.– शक्तिरायुधं। अकम्प्रा स्थिरा। सादिस्थितैः अश्वारोहत्वेन स्थितैः। यत्र नगरेषु। अत्यन्तं क्रियाविशेषणम्। प्रासादि प्रकर्षेण प्राप्ता। गत्यर्थस्य सदेः कर्मणि लुङ्। यत् कटकं यत्र सैन्यं। 'सैन्येषु कटकोस्त्रियां' इति यादवः। प्रासादिस्फीतं प्रासः कुन्तः तत्प्रभृत्यायुधयुक्तं। स्फीतं यन्नगरं तुङ्गवेदिकं उन्नतप्रतर्दिकायुक्तम्। सादिस्फीतैर्जनैः अकम्प्रा शक्तिः प्रासादि। यत्कटकं प्रासादिस्फीतं यत् तुङ्गवेदिकं प्रासादि इत्यन्वयः।

प्रका.–यत्र त्रिपुरे असादि सादिरहितं स्थितैर्जनैः दैत्यजनैः अधिकमत्यन्तं अकम्प्रा अकम्पनशीला शक्तिः आयुधविशेषः सामर्थ्यं वा प्रासादि प्रकर्षेणासादि यत्कटकं यत्र स्थितं सैन्यं प्रासादिस्फीतं कुन्तादिशस्त्रपूर्णं, कटकं नगरे सैन्ये वलयं ---नितम्बयोरिति प्रतापः। यत्तुङ्गवेदिकं उन्नतवितर्दिकोपेतं प्रासादि प्रासादोपेतं 'देवाधिवासः प्रासादो प्रासादो नृपवेश्मनी'ति शाश्वतः कोशः।

—•—

19. विप्रततावध्यायध्वंसि स्फीतं श्रिया गतावध्या यत्।
हरिरहितावध्याय त्रिपुरायेर्ष्यन् हते क्रतावध्यायत्।।

अर्थ.– विप्रततावितिं। विप्रततौ अध्यायध्वंसि स्फीतम् श्रिया गतावध्या यत् हरिः अहितावध्याय त्रिपुराय ईर्ष्यन् हते क्रतौ अध्यायत्। यन्नगरं विप्रततौ ब्राह्मणसमूहे विषये अध्यायध्वंसि, अध्यायो वेदाध्ययनं यद्वा निश्चयः उत्साहो वा तद्ध्वंसनशीलम्। 'अध्यायो निश्चये सर्गे निर्माणोत्साहयोरपि' इत्यभिधानकोशः। तथा यत् गतावध्या अनन्तया श्रिया स्फीतं पूर्णम्। अस्यार्धस्य पूर्वत्रान्वयः। अथ हरिः क्रतौ स्वकृते यज्ञे हते नष्टे शत्रुजनानां कार्त्स्न्येन वधमकृत्वा प्रणष्टे सति अध्यायत् चिन्तयामास। कीदृशः– त्रिपुरायेर्ष्यन् असूयां कुर्वन्। त्रिपुरायेर्ष्यन्निति क्रुधद्रुहेति चतुर्थी। अहितावध्याय शत्रुभिर्वधानर्हाय।

हृदय.– विप्रततावितिं। यच्च विप्रततौ अध्यायध्वंसि अध्यायो वेदपाठः तद्ध्वंसनशीलं यच्च गतावध्या गतोऽवधिस्सीमा यस्यास्सा तथा अपरिमितयेत्यर्थः। श्रिया सम्पदा स्फीतं, हरिः विष्णुः क्रतौ क्रतोः कार्यभूते प्रमथगणे हते निगृहीते तस्मै उक्तगुणविशिष्टाय त्रिपुराय ईर्ष्यन् क्रुध्यन् सन् अध्यायत् चिन्तयामास। क्रुधद्रुह(पा.सू. 1.4.37.)इत्यादिना त्रिपुरस्य

संप्रदानसंज्ञा। पुरत्रयं विशिनष्टि अहितेति। अहितैः शत्रुभिरवध्याय हन्तुमशक्याय पुरत्रयस्याध्यायध्वंसाद्यधर्माचारित्वे सति सादिस्थितशक्तेरकम्पतादिवैशिष्ट्यं चाहितावध्यत्वं च प्रयासविफलीकरणं चेर्ष्यायाः हेतुः।

स्पष्टार्था.– विप्रसमूहे विषयसप्तमी। अध्यायध्वंसि विप्रसमूहे विषये सप्तमी। अध्यायो वेदाध्ययनाभ्युत्साहं। 'अध्यायो निश्चये सर्गे निर्माणोत्साहयोरपी'ति प्रतापः। तस्य ध्वंसनशीलस्य स्फीतं विशालं। श्रिया ऐश्वर्येण। गतावध्या अवधिरहितया श्रीविशेषणम्। यत् पुरं। अहितावध्याय शत्रुभिर्वधानर्हाय। ईर्ष्यन् असूयन् त्रिपुरायेर्ष्यन् क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इति चतुर्थी। हते नष्टे। अत्रास्मिन् क्रतौ यज्ञे अध्यायत् अचिन्तयत्। त्रयोदश पदानि। यद्विप्रततावध्यायध्वंसि यत् गतावध्या श्रिया स्फीतमिति त्रिपुरविशेषणम्। क्रतौ हते हरिः अहितावध्याय त्रिपुरायेर्ष्यन् अध्यायदिति।

प्रका.–यत् पुरत्रयं विप्रततौ ब्राह्मणसमूहे अध्यायध्वंसि अध्यायः उत्साहः तस्य ध्वंसनशीलम्। अध्यायो निश्चये सर्गे निर्माणोत्साहयोरपीति। श्रिया गतावध्या निरवधिकया ऐश्वर्येण स्फीतं पूर्णं अन्यूनं तस्मै त्रिपुराय अहितावध्याय शत्रुभिरिति अविनाशाय ईर्ष्यन् ईर्ष्यां कुर्वन्। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इति चतुर्थी। हरिः विष्णुः क्रतौ हते सति अध्यायत् एवं चिन्तयामास।

—•—

20. अश्नुवते न विनाशं शिवप्रसादादमी न तेन विना शम्।
[1]अलमाशु भवादरत[2]स्तदमूनावर्तयाम्यशुभवादरतः।।

अर्थ.– कथमध्यायदित्यत आह अश्नुवत इति। अश्नुवते न विनाशं शिवप्रसादात् अमी न तेन विना शम् अलं आशु भवादरतः तद् अमून् आवर्तयामि अशुभवादरतः। अमी पुरवासिनः शिवप्रसादाद्धेतोः विनाशं मरणं नाश्नुवते न प्राप्नुवन्ति। एषां विनाशाप्राप्तौ शिवप्रसादः एव कारणमित्यर्थः। तथा तेन शिवप्रसादेन विना शं सुखं न, एतेषां भवतीति शेषः। सुखप्राप्तावपि शिवप्रसादः कारणमित्यर्थः। तस्मात् अमून् असुरान् आशु शीघ्रं अशुभवादरतः सन् अमङ्गलवचनपरः सन् अहं भवादरतः शिवभक्तेः सकाशात् अलमत्यर्थमावर्तयामि निवर्तयामि। यद्वा अलमशुभवादरतः इति वा योजना। केचित्पुनरस्य श्लोकस्य पूर्वार्धमन्यथा योजयन्ति। तथा हि अश्नुवते न विनाशं शिवप्रसादात् अमी न तेन विना शम् इति पदच्छेदः। अमी शिवप्रसादाद्धेतोः विनाशं नाश्नुवते, तथा तेन शिवप्रसादेन विना अन्तरेण शं सुखं नाश्नुवते इति। तदिदं न सम्बोभवीति, एवं व्याख्याने विभक्तिव्यत्यासनियमलोपप्रसङ्गात्। विनाशमिति तावद् द्वितीयाविभक्तिः, शमित्येतदपि, नाश्नुवत इत्यस्य शमित्यनेनापि सम्बन्धकथनेन द्वितीयाविभक्तित्वस्य स्पष्टीकरणात्। एवञ्च

1. T3, T7, T8, T9 and TPA read अहमाशु
2. T9 reads अमून्यावर्तयामि. T7. reads अमून् व्यावर्तयामि।

विभक्त्यैक्यात् विभक्तिभेदः कविनातिप्रयत्नेन क्रियमाणोऽस्मिन् श्लोके निर्हेतुकमेव परित्यक्तः स्यात्। न चात्र प्रकारान्तरं न सम्भवति, अस्मदुक्तप्रकारस्य निर्दोषस्य सम्भवात्। न च प्रकारान्तरे निर्दोषे सम्भवति कष्टपक्षकक्षीकरणमुचितम्। तस्मादस्मदुक्तः पक्ष एव श्रेयानित्यलम्।

हृदय.– ध्यानप्रकारं दर्शयति अश्नुवत इति। अमी चाराः(?)असुराः शिवप्रसादाद्धेतोः विनाशं निग्राह्यत्वं न अश्नुवते प्राप्नुवन्ति। एते अवध्याः भवन्तीति यावत्। तत्र शिवप्रसाद एव हेतुः,नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः। एतच्चोपपत्तितो निश्चितवानिति दर्शयति तेनेति। तेन शिवप्रसादेन विना अन्तरेण शं सुखं न भवति। एषां सुखप्राप्तेरन्यथानुपपत्त्या शिवप्रसाद एव हेतुतां व्रजतीत्यर्थः। तन्मया किं कर्तव्यमिति विमृश्य तदपि निश्चितवानित्याह–अहमिति। यस्माच्छिवप्रसादस्य तदवध्यत्वे हेतुत्वं तत् तस्मात् कालविलम्बनं विना अशुभवादरतः अशुभः तर्काभासरूपत्वादमङ्गलः यो वादस्तत्र रतः तत्परः। पाषण्डागमोक्तप्रस्थानप्रवर्तक इत्यर्थः। भूत्वेति शेषः। अमून् असुरान्भवादरतः शिवभक्तेः व्यावर्तयामि। वर्तमानसामीप्ये लट्। कालक्षेपमन्तरेण असुरान्भवभक्तविमुखान् करिष्यामीत्यर्थः।

स्पष्टार्था.– कथं अध्यायदित्याह– अश्नुवते प्राप्नुवन्ति। नेति छेदः। विना अन्तरेण अव्ययं।। शं सुखं। अमीति पुरवासिजनाः। तेन इति हेतौ तृतीया। विनाशं क्षयं। आशु शीघ्रं। भवादरतः शिवभक्तियजनादेः सकाशात्। तत्तस्मात् शिवेन विनाश्यत्वात् कारणात्। अमूनसुरान्। आवर्तयामि। आङत्र निवृत्तौ वर्तते। तथा चोपसर्गसूत्रम्, 'आङ् प्राप्तिस्पर्शनलिप्साबन्ध–भवाविश्लेषाभिविधिकृच्छ्रादनीतिसप्तमीपविक्रमार्हेणविक्रमनिवृत्तिस्वीकरणप्रतिज्ञास्पर्धाति–मुख्योर्थ–कर्मप्रादुर्भावस्मरणविस्मयसमवायनिर्देशप्रतिष्ठामर्यादावाक्यार्थोपन्यासेषदर्थेषु' इति। अशुभवादरतः अपक्ष्यवचनकथनतत्परः सदसदिति ग्राहयित्वा प्रतारयन्नित्यर्थः। पञ्चदशपदानि। अमी शिवप्रसादाद्विना शं नाश्नुवते अथवा विनेत्यस्योभयतः संबन्धात्तेन विना शं नाश्नुवत इति सम्बन्धः। तदशुभवादरतः आश्वावर्तयामीति अन्वयः।

प्रका.–कथमित्याह अमी असुराः शिवप्रसादात् विनाशं नाश्नुवते न प्राप्नुवन्ति। शिवप्रसादेन विना शं च सुखं च न। तत् तस्मात् अमूनसुरान् अशुभवादरतः सन् अशोभनवचनासक्तः सन् आशु शीघ्रं भवादरतः शिवभक्तेः आवर्तयामि निवर्तयामि।

—•—

21. इति [1]तरसा निद्ध्याय त्रये पुरां पशुपतेरसान्निध्याय।
रूपं महितमतानि प्रभुणास्तिक्यान्निरोद्धुमहितमतानि।।

अर्थ.– निरूप्य चैवं कृतवानित्याह इतीति। इति तरसा निध्याय त्रये पुरां पशुपतेः असान्निध्याय रूपं महितं अतानि प्रभुणा आस्तिक्यात् निरोद्धुं अहितमतानि। प्रभुणा विष्णुना

1. T7, T9 and TPA read तासां for तरसां

इति निद्ध्याय उक्तप्रकारेण नितरां ध्यात्वा अवलोक्येति वा। निध्यानमवलोकनमिति भट्टः। पुरां पुराणां त्रये पशुपतेः शङ्करस्य असान्निध्याय सन्निधाननिवृत्तिप्रयोजनाय अहितमतानि शत्रूणामभिप्रायान् आस्तिक्यात् अस्तेर्भाव आस्तिक्यं तस्मान्निरोद्धुं निवारयितुं महितं पूजितं रूपमाकारं बुद्धमुन्याख्यं तरसा वेगेन अतानि कृतम्। एतदुक्तं भवति। भवः किल असुरजनकृतविविधतपःसमाराधनजनितकारुण्यपूरसमार्द्रमानसस्तत्प्रतिष्ठित-शिवलिङ्गेषु सान्निध्यमकरोत्। तत एव चौषामबाध्यत्वम्। तस्मादसुरजनकृतनिरसनदर्शन-कुपितहरनिर्हरणमेवैषां सम्भवति। तस्मादहं रूपान्तरमाश्रित्य असुरजनपुरमुपगम्य तत्रत्यासुराणाम् सन्तततपश्चरणवैराग्यजनकवाक्यसन्दर्भेण भवभक्तिमुन्मूलयिष्यामीति निश्चित्य रूपान्तरमकरोदिति।

हृदय.– हरिरेवमुद्दिश्य तेषां भक्तिनिरासार्थमुपक्रान्तवानित्याह इतीति। प्रभुणा विष्णुना इति उक्तप्रकारेण निध्याय नितरां सोपपत्तिकं ध्यात्वा अहितमतानि अहितानां शत्रूणां मतानि सङ्कल्पान् आस्तिक्यात् ईश्वरोऽस्तीति मतिर्यस्य सः आस्तिकः। अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः (पा.सू.4.4.60.)। आस्तिकस्य भावमास्तिक्यं, तस्मात्। शिवभक्तेरित्यर्थः। निरोद्धुं व्यावर्तयितुं महितं पूजितं रूपं अतानि कृतम्। पुरां त्रये पशुपतेः शिवस्य असान्निध्याय, सन्निधिरेव सान्निध्यं तस्याभावाय शिवभक्तिव्यपोहनायेत्यर्थः।

स्पष्टार्था.– शिवप्रसादेन --------शिवाल्लब्धवराः हि ते शिवेन हन्तुं शक्याः, तस्मादहं वेदविरुद्धधर्मोपदेशेन मोहयित्वा नाशयामीत्यचिन्तयदिति वाक्यार्थः। इति उक्तप्रकारेण। तरसा वेगेन। निध्याय नितरां ध्यात्वा अवलोक्येति वा। निध्यानमवलोकनमिति सिंहः। पुरां पुराणां। पशुपतेः शिवस्य असान्निध्याय सान्निध्यनिवृत्तये। महितं पूजितं। अतानि कृतम्। प्रभुणा हरिणा। आस्तिक्यात्, अस्ति दिष्टमस्येत्यास्तिकः तस्य भावः आस्तिक्यं तस्मात्। निरोद्धुं निवारयितुं। अहितमतानि शत्रूणामभिप्रायान्। चतुर्दशपदानि। प्रभुणा इति निध्याय पुरत्रये पशुपतेरसान्निध्याय अहितमतानि आस्तिक्यात् निरोद्धुं महितं रूपं अतानीति अन्वयः।

प्रका.–प्रभुणा इत्युक्तप्रकारेण निध्याय आलोक्य निश्चित्येति यावत्। पुरां त्रये पशुपतेः शिवस्य असान्निध्याय सन्निधानाभावाय अहितमतानि शत्रूणामभिमतानि आस्तिक्यात् अस्तिकत्वात् निरोद्धुं महितं पूजितं रूपं तरसा वेगेन अतानि कृतम्।

—•—

22. [1]**अपि तपसे विविधाय त्रिदशसदः शैलकटकसेवि विधाय।**
शंभोः सन्नमनाय स्वयं पुराण्यगमदनवसन्नमनाः यः।।

अर्थ.– अपि चैवमपि कृतवानित्याह अपीति। अपि तपसे विविधाय त्रिदशसदः

1. T3 , T8 and Group B read तत्तपसे

शैलकटकसेवि विधाय शंभोः सन्नमनाय स्वयं पुराणि अगमत् अनवसन्नमनाः यः। अत्र यच्छब्दतच्छब्दयोरविनाभावात् स इति सिद्ध्यति। सः हरिः विविधाय बहुप्रकाराय तपसे तपोऽर्थं त्रिदशसदः देवसमूहान् शैलकटकसेवि विधाय कैलासनितम्बसेवनशीलं कृत्वा, 'भूभृन्नितम्बवलयसैन्येषु कटकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। तपोऽर्थमखिलानमरान् कैलासकटके प्रस्थाप्येत्यर्थः। स्वयं हरिः शम्भोः सन्नमनाय सम्यङ् नमस्कारार्थं पुराण्यगमदपि। अपिः समुच्चये। हरिं विशिनष्टि यः हरिः अनवसन्नमनाः, न अवसन्नं अप्रहृष्टं मनो यस्य सः तथा प्रहृष्टचित्त इत्यर्थः। अनेन दुष्करकार्यचिन्तनेन कुण्ठमतितास्य न जातेत्युक्तम्।

हृदय.– रूपान्तरग्रहणानन्तरं हरिः किमकरोदित्याह अपीति। अपिर्वाक्यार्थसमुच्चये। अत्र यच्छब्दबलात् तच्छब्दः सिध्यति। स हरिः स्वयं पुराणि अगमदपि प्राप्तवांश्च। असुराणां मतिभेदं जनयितुमिति शेषः। हरिं विशिनष्टि य इति। अनवसन्नमनाः अनवसन्नं च प्रयासस्य वैफल्ये अप्यप्राप्तकुण्ठीभावं मनो यस्य स तथा। अनेनास्य प्रवृत्तेः फलपर्यन्तता ध्वन्यते। तथैव ह्युत्तमस्वभावः। यथाहुः-

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहताः विरमन्ति मध्याः।

विघ्नैर्मुहुर्मुहुरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमगुणाः न परित्यजन्ति।। इति। किं कृत्वा गतवानित्यत्राह–तपसे इति। त्रिदशसदः त्रिदशानां देवानां सदः समूहं विविधाय होमतर्पणनमस्कारादिरूपतया बहुविधाय तपसे तपोर्थं शैलकटकसेवि शैलस्य पर्वतस्य अर्थात् कैलासस्य यत् कटकं नितम्बः तत्सेवि तदाश्रयशीलं निधाय कृत्वा। कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः इत्यमरः। तपो विशिनष्टि–शम्भोरिति। शम्भोः शिवस्य सन्नमनाय सन्नमनरूपाय शिवप्रसादहेतुभूतायेत्यर्थः।

स्पष्टार्था.– तत् तस्मात् कारणात्तपसे तपोर्थं विविधाय नानाप्रकाराय त्रिदशसदः देवसमूहान् शैलकटकसेवि कैलासनितम्बसेवनशीलं।'भूभृन्नितम्बवलयसैन्येषु कटकोऽस्त्रियां' इत्यमरः। शंभोः शिवस्य सन्नमनाय सम्यङ्नमस्काराय अगमत् अगच्छत्। अनवसन्नमनाः अभिनिविष्टचित्तः। यः हरिः। त्रयोदशपदानि। हरिर्विविधाय तपसे तं त्रिदशसदः शैलकटकसेवि विधाय स्वयं शंभोः सन्नमनाय पुराण्यगमदित्यन्वयः।

प्रका.–यो हरिः अनवसन्नमनाः अवसानरहितमनाः उपेतोभूत् सः हरिः तत् त्रिदशसदः देवान् शंभोः सन्नमनाय शिवस्य सम्यङ्नमस्कारार्थं विविधाय नानाप्रकाराय तपसे तपोऽर्थं शैलकटकसेवि पर्वतनितम्बवर्ति विधाय कृत्वा स्वयं हरिः त्रिपुराणि अगमत् गतवान्।

—•—

23. प्राप्तेनासुरसार्थं वचनं प्रोचेऽथ विष्णुना सुरसार्थम्।
हितगिरमसुरा मत्तः शृणतेच्छति को नु धर्ममसुरामत्तः।।

अर्थ.–अथ तत्र गतेन बुद्धमुनिनैवमुक्तमित्याह प्राप्तेनेति। प्राप्तेन असुरसार्थं वचनं प्रोचे

अथ विष्णुना सुरसार्थम् हितगिरं असुराः मत्तः शृणुत इच्छति कः नु धर्मं असुरामत्तः। अथ अनन्तरं असुरसार्थमसुराणां समूहं प्राप्तेन विष्णुना बुद्धमुनिरूपिणा वचनं वाक्यं प्रोचे कथितम्। कीदृशं तद्वचनं–सुरसार्थम्। सु शोभनो रसः सारं यस्यार्थस्य तादृशार्थयुक्तं वचनं। अथवा किमर्थं वचनमुक्तं तत्राह सुरसार्थमिति। शोभनं सुखं सम्पादयितुमित्यर्थः। पूर्वं दुष्करतपश्चरणादिना तेषां मानसं दुःखभरखिन्नमभूत्। इदानीं तन्निवर्तनेन सुखं सम्पादयितुमित्यर्थः। कथं प्रोचे अत उक्तमसुरा इति। हे असुराः मत्तः मत्सकाशात् हितगिरं इष्टवचनं शृणुत। किं तदिति तदाह असुरामत्त इति। सुरया पीतया मत्तात् दृप्तादन्योऽसुरामत्तः, एवंविधः को नु पुरुषः धर्मं श्रुतिस्मृत्युक्तमिच्छति, सुरापानादिना परिभ्रान्तमतिरेव धर्मं कर्तुमिच्छेत्, नान्यो निपुणमतिः। ननु किमिदमुच्यते असुरामत्तः को नु धर्ममिच्छतीति। सुरामत्तस्य परिभ्रान्तमतितया वेदाद्युक्तधर्मकरणायोगादिति चेन्नैष दोषः। लोके सुरामत्तः इदं कर्तव्यमिति न जानाति सुरारससेवनसम्भ्रान्तमानसत्वात्। एवं वेदोक्तधर्मानुष्ठातापि पुरुषः स्वर्गपशुपुत्रादिफलानुभवरागरोगभारभरणपरिभ्रान्तमतितया यागादिर्वा कार्यः मृष्टाशनद्व्यष्टवर्षवधूगत्यादिर्वा कार्य इति विवेकज्ञानरहितो वैदिकादिधर्मेषु प्रवर्तत इत्येतावन्मात्राभिप्रायेण असुरामत्त इत्याद्यभिधानात्। तथा चाविवेकवानेव श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममनुतिष्ठेत्, न विवेकवानित्यर्थः।

हृदय.–त्रिपुरगतो विष्णुः शिवभक्तेरसुरान् विमुखयितुमुपक्रान्तवानित्याह–प्राप्तेनेति। अथ पुरप्राप्तेरनन्तरं असुरसार्थं असुरसमूहं प्राप्तेन विष्णुना वचनं प्रोचे उक्तम्। वचनं विशिनष्टि–सुरसार्थमिति। शोभनो रसो रागो यस्मिन् तादृशोऽर्थो वाच्यं यस्य तत्तथा। उक्तिप्रकारं दर्शयति हितगिरमिति। अत्र वैदिकेषु पक्षेषु तद्बाह्यकक्षाप्रविष्टं चार्वाकपक्षमाश्रित्य हरिणा वैदिकपक्षाक्षेपः क्रियते। हे असुराः, यूयं मत्तः मत्सकाशात् हितकरं युष्मभ्यं हितां श्रेयस्करीं गिरं श्रृणुत आकर्णयध्वम्। तर्हि किं तद्वचनमित्याशङ्कायां (ऋग्)वेदोक्तधर्मो नानुष्ठेय इत्याह –इच्छतीति। असुरामत्तः सुरया मद्येन हेतुना मत्तः भ्रान्तचित्तः सुरामत्तः विचारशून्यः इति यावत्। तस्मादन्यः को नु धर्मं श्रुतिचोदितमग्निष्टोमादिकं कर्म इच्छति। कर्तुमिति शेषः। हिताहितविचारशून्य एव धर्मे प्रवर्तते इत्यर्थः। तस्माद्विवेकिना धर्मो नानुष्ठेयः प्रयोजनाभावादिति भावः।

स्पष्टार्था.–प्राप्तेन गतेन असुरसार्थं असुरसमूहं। प्रोचे उक्तम्। सुरसार्थं सुशोभनरसः सारो यस्यार्थस्य तादृशार्थयुक्तं वचनविशेषणम्। हितगिरं इष्टवचनम्। असुराः मत्तः मत्सकाशात्। कः कतमः। नु वितर्के धर्मं चोदनालक्षणमर्थः। चोदनालक्षणार्थो धर्म इति वचनात्। वर्णधर्मादिकं वा। असुरामत्तः सुरामत्तः तस्मादपरः मद्यपानमत्तादन्य इत्यर्थः. षोडश पदानि। असुरसार्थं प्राप्तेन विष्णुना वचनं प्रोचे। हे असुराः, मत्तः हितगिरं श्रृणुत। असुरामत्तः को नु धर्ममिच्छतीति त्रिभागोऽन्वयः।। धर्ममनुष्ठन् जनो भ्रान्त इति वाक्यार्थः।

प्रका.–अथ अनन्तरं असुरसार्थं असुरसमूहं प्राप्तेन विष्णुना सुरसार्थं शोभनरसार्थं वचनं प्रोचे प्रोक्तम्। कथमित्याह–असुरा: मत्त: सकाशात् गिरं हितवचनं शृणुत। असुरामत्त: य: सुरापानेन मत्त: न भवति स: को नु धर्मं इच्छति। न कोऽपि। किन्तु सुरापानेन मत्त: को वा धर्ममिच्छतीत्यर्थ:। अन्यत्र अ इति पदं प्रतिषेधे वर्तते। अ मानोन इतिप्रतिषेधवचनात्। सुरामत्तो धर्ममिच्छति य: स: कोनु, न कोऽपीत्यर्थ:।

—•—

24. यदिहैवायात्यन्तं पुरुषोऽयं पुनरनुद्भवायात्यन्तम्।
तत्फलकामी हास्यः स्वर्गे सिद्धिं करोति कामीहास्य।।

अर्थ.–यद् इह एव आयाति अन्तं पुरुष: अयं पुन: अनुद्भवाय अत्यन्तम् तद् फलकामी हास्य: स्वर्गे सिद्धिं करोति कां ईहा अस्य। अयं पुरुष: याजक: पुनरनुद्भवाय एतच्छरीरपातसमनन्तरं तादृशशरीरान्तरानुत्पत्तये मोक्षप्रयोजनाय इहैव अस्मिन्नेव लोके अत्यन्तं सर्वात्मना अन्तं नाशमायाति प्राप्नोतीति यत् यस्मात्तस्मात् फलकामी दशपूर्णमासादिकर्मणां फलं स्वर्गादिकमिच्छन् पुरुष: हास्य: परिहासयोग्य:। यत: एवं तस्मादस्येहैव नश्यमानस्य पुरुषस्य ईहा चेष्टा अग्निष्टोमादिक्रिया स्वर्गे कां कतमां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं करोति। न कामपीत्यर्थ:। निष्पत्तिसमनन्तरमेव विनष्टस्य कर्मण: कालान्तरभावि स्वर्गादिफलदातृत्वं न सम्भवतीति भाव:। एतदुक्तं भवति। चार्वाकमते हि यत् प्रत्यक्षसिद्धं तदेवास्ति। तथा च देहव्यतिरिक्तात्मनोऽसत्वमेव, प्रत्यक्षाविषयत्वात्। तथा च देशान्तरकालान्तरभोज्यं स्वर्गाद्यस्तीत्यास्तिकजनाशाविजृम्भितमेव। यथाहु:– प्रत्यक्षदृष्टमेवास्ति नास्त्यदृष्टमदृष्टत:। इति। तथा इह जन्मन्येव स्वाभिमतद्व्यष्टवर्षवधूसम्भोगमृष्टाष्ट्यादेरेव स्वर्गत्वम्। नरकत्वमपि मनोनुकूलललनालाभमृष्टाष्ट्यभावराजचोरपीडाकण्टकतुन्नपादत्वादेरेव, न तु पारत्रिकस्य। तदप्युक्तम्।

स्वर्गानुभूतिर्मृष्टाष्टिद्व्यर्यष्टवर्षवधूगति:। राजचोरादिभि: पीडा नरकं न ततोऽपरम् इति। मोक्षस्तु शरीरस्यात्यन्तविनाशो बहुतरानलज्वालाजालावलीढतया भस्मीभाव एव, न तु ब्रह्मवाद्यादिभिरभिमत:। यथाहु:– भस्मीभावो हि देहस्य मोक्ष इत्यभिधीयते। इत्यादि। तस्मात् मुक्तये भुक्तये वा वैदिकादिसाधनानुष्ठानं न कार्यं यथेष्टा चेष्टैव कार्येति।

हृदय.–नन्वनुष्ठेय एव धर्म: देहान्तरं गृहीत्वा धर्मादे: फलस्य उपभोक्त-व्यत्वादित्यत्राह–यदिति। अत्र चार्वाकस्य देह एवात्मा मरणमेव मोक्ष इति सिद्धान्त:। तदाश्रयेणाह– अयं धर्मानुष्ठाता पुरुष: पुनरनुद्भवाय मरणस्यैव मोक्षत्वाद् भूयो जननाभावाय इहैव अस्मिन् लोक एव, न त्वस्तित्वेन कल्प्यमाने परलोके अत्यन्तमत्यर्थं नखाग्रादारभ्य शिर:पर्यन्तै: सकलैरप्यवयवै: सहेत्यर्थ:। अन्तं नाशं भस्मीभवनमायाति प्राप्नोतीति यत् यस्मात् तत् तस्मात् फलकामी फलमग्निष्टोमादीनां कार्यं स्वर्गादिकमिच्छन् पुरुषो हास्य: अपहासार्ह:। इहैव नष्टस्य पुरुषस्य कालान्तरभाविन: फलस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेरिति भाव:।

किञ्च फलभोगाय देहान्तरोत्पत्तौ सत्यामपि फलभोक्तृत्वं न सिध्यतीत्याह–स्वर्ग इति। अस्य स्वर्गाय यागानुष्ठातुः पुरुषस्य ईहा चेष्टा धर्मानुष्ठानं स्वर्गे कां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं करोति। न कामपीत्यर्थः। क्रियाणां जडत्वात् पाकादिक्रियाणामिव यागादिक्रियाणामपि फलदातृत्वानुपपत्तेरिति भावः।

स्पष्टार्था.–यत् यस्मात्। इह अस्मिन् लोके एव अवधारणे।। आयाति प्राप्नोति। अन्तं नाशं। पुनः मरणानन्तरं। अनुद्भवाय अनुत्पादनाय अत्यन्तं सर्वात्मना। तत् तस्मात् कारणात्। फलकामी दशपूर्णमासादीनां कर्मणां फलमिच्छन् हास्यः परिहासविषयः। सिद्धिमभिप्रायनिष्पत्तिं। कां कतमां। ईहा चेष्टा कर्म इत्यर्थः। अस्य पुरुषस्य। अष्टादश पदानि। अयं पुरुषः पुनः पुनरत्यन्तमनुद्भवाय यदिहैवान्तमायाति तत्फलकामी हास्यः, ईहा अस्य स्वर्गे कां सिद्धिं करोति। देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावान्नष्टस्य तस्य पुनः कदाचिदप्युत्पत्यसंभवात् देहानुपभोग्यफलकर्मवत्पुरुषो भ्रान्त इति वाक्यार्थः।

प्रका.–अयं पुरुषः यत् यदि पुनरनुद्भवाय पुनर्जननाभावाय अत्यन्तं नाशमिहैव आयाति आगच्छति तत्तर्हि फलकामी कर्म च पुनर्जननं च कामी पुरुषः हास्यः स्यात्। तत्र हेतुमाह–कस्य पुरुषस्य का ईहा चेष्टा कर्मेति यावत्। स्वर्गे सिद्धिं फलसिद्धिं करोति। न कामपि। शरीरस्यैव भस्मत्वात् तस्य भस्मीभावे स्वर्गे कर्मफलं न लभ्यते इति भावः। अन्यत्र स्वर्गे का ईहा अस्य पुरुषस्य सिध्यति, न कापि। इहैव तस्मादिहैव कर्तव्यमिति भावः।

—•—

25. का पुनरङ्गात्र मितिः [1]स्मरथ यदि विशत्यसौ परं गात्रमिति।
यद्ययमक्षे पतति ध्रुवं मतं युष्मदीयमक्षेपतति।।

अर्थ.–ननु देशान्तरकालान्तरभाविफलदायि कर्म कुर्वन्कथं हास्यः, देहव्यतिरिक्तस्य कालान्तरफलभाविनः आत्मनो विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य मानाभावादेतदनुपपन्नमित्याह का पुनरिति। का पुनः अङ्ग अत्र मितिः स्मरथ यदि विशति असौ परं गात्रं इति यदि अयं अक्षे पतति ध्रुवं मतं युष्मदीयं अक्षेपतति। अङ्ग अनुनये। असौ पुरुषः वर्तमानशरीरपातानन्तरं परमन्यं गात्रं शरीरं विशति प्रविशति इत्येवं स्मरथ तर्हि अत्र परगात्रप्रवेशलक्षणेऽर्थे मितिः प्रमाणं का। न कापीत्यर्थः। प्रमाणाभावमुपपादयति यदीति। अयं परगात्रप्रवेशलक्षणोऽर्थः देहव्यतिरिक्तात्मा वा अक्षे प्रत्यक्षे यदि पतति गच्छति, अयमर्थः प्रत्यक्षगम्यो यदि भवतीत्यर्थः तर्हि युष्मदीयं भवदीयं मतं सिद्धान्तमक्षेपतति क्षेपो निरसनं तस्य ततिः समूहः तद्रहितम्। चार्वाकपक्षे प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वादनुमानादेरप्रामाण्यात् एवमुक्तम्। तस्मादस्मिन्नर्थे प्रमाणाभावात् परगात्रप्रवेशलक्षणोऽर्थोनुपपन्न एवेत्यर्थः

---

1. T3 ,T8, and TPA read स्मरत for स्मरथ

हृदय.—ननु देहव्यतिरिक्त एवात्मा स च एतद्देहपाते देहान्तरं गृहीत्वा देशान्तरकालान्तरभावि कर्मफलं भुङ्क्ते च तस्माद्धर्मोनुष्ठेय एवेत्यत्राह–का पुनरिति। पुनश्शब्दो वाक्यालङ्कारे। अङ्ग इत्यामन्त्रणे। अत्र इतिशब्दार्थमहिम्ना मन्यध्वे इति पदमाक्षिप्यते। अङ्ग, हे असुराः, असौ पुमान् परं एतद्देहादन्यत् गात्रं विशति कर्मफलसाधनत्वेनाङ्गीकरोति इति मन्यध्वे यदि तर्हि अत्र परगात्रप्रवेशे का पुनर्मितिः प्रमाणं, न कापीत्यर्थः। स्मरत युक्तितो विचारयध्वम्। तदा युष्माकमप्येतद्धृदयङ्गममेवेति भावः। चार्वाकमते प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं, अनुमानादीनि न प्रमाणानि। यथाहुः– प्रत्यक्षदृष्टमेवास्ति नास्त्यदृष्टमदृष्टतः। इति। तदाश्रयणेनात्र प्रमाणाभावं हृदयङ्गमीकृत्य धर्मस्या- नुष्ठेयतामाक्षेप्तुमाह–यदीति। अयं परगात्रप्रवेशलक्षणोऽर्थः अक्षे प्रत्यक्षे पतति प्रत्यक्षविषयो भवति यदि तर्हि युष्मदीयं युष्मत्संबन्धि मतं धर्मस्यानुष्ठेयलक्षणो वः सिद्धान्तः अक्षेपतति, क्षेपः खण्डनीयता,तेषां ततिः समूहः तद्रहितं भवेत्। , ध्रुवं निश्चितमेतत्। अक्षेपमिति वक्तव्ये अक्षेपततीत्युक्तम्, युष्मन्मतखण्डने अहमहमिकया शतशो युक्तयः प्रसरन्तीति द्योतयितुम्। अयमर्थः। यद्यात्मनः परगात्रप्रवेशस्य प्रत्यक्षविषयत्वं तर्हि युष्माकं पक्षः साधिष्ठः अन्यथा खण्डित एवेति। आत्मनो देहान्तरग्रहणस्याप्रत्यक्षत्वे कस्यापि न विमतिः, तस्माद्धर्मो नानुष्ठेय इति भावः।

स्पष्टार्था.—का कतमा न कापीत्यर्थः। अङ्गानुनये। अत्रास्मिन्नर्थे। किं प्रमाणम्। स्मरथ निरूपयथ। यदि चेत्। विशति प्रविशति। असौ मृतः पुरुषः। परमन्यं गात्रं शरीरमिति। एवं अयमर्थ अक्षे प्रत्यक्षे पतति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। ध्रुवं निश्चयं। युष्मदीयं भवदीयं। अक्षेपतति क्षेपो निन्दा तस्य ततिस्समूहः तद्रहितमित्यर्थः। अङ्ग असौ परं गात्रं विशतीति स्मरथ यदि तर्ह्यत्र का मितिः। अयमर्थः अक्षेपततिः यदि तर्हि युष्मदीयं मतं अक्षेपतति। ध्रुवमिति। मृतस्य पुनश्शरीरान्तरग्रहणेन पारत्रिकफलोपभोक्तृत्वं इत्ययमर्थो न प्रत्यक्षगम्यः, प्रत्यक्षव्यतिरिक्तस्याप्रमाणत्वात् भवदभिप्रायभङ्ग इति वाक्यार्थः।

प्रका.—हे अङ्ग इति अनुत्तमसंबोधनं। हे असुराः, यदि असौ मृतः पुरुषः अन्यद् गात्रं विशति प्रविशतीति स्मरथ तर्हि अत्र अस्मिन्नर्थे का पुनर्मितिः प्रमाणम्। –––ृमितिर्मिने व्यवच्छेदे' इति महेश्वरः। न किमप्यत्र प्रमाणमित्यभिप्रायः। ननु प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह– यद्ययमर्थः अक्षे प्रत्यक्षे पतति तर्हि युष्मदीयं मतं ध्रुवं निश्चितम् अक्षेपतति निन्दासमूहरहितः स्यात्। ननु अप्रत्यक्षोऽयमर्थः इत्यर्थः। अन्यत्र प्रत्यक्षं न–ते शुभाशुभकर्मानुगतो भवतीति।

—•—

26. श्राव्या मदवध्येयं वाग्बोधं वित्त मद्यमदवद्धेयम्।
सार्धं तन्वा तेन प्रणश्यते विघटनान्तु तन्वाते न।।

अर्थ.—अपरमपि सिद्धान्तसारमुपदिशति श्राव्येति। श्राव्या मत् अवध्या इयं वाक् बोधं वित्त मद्यमदवत् ध्येयम् सार्द्धं तन्वा तेन प्रणश्यते विघटनां तु तन्वाते न। मत् मत्तः सकाशादिति

पञ्चमी। इयं वाक् भारती श्राव्या अवश्यं श्रोतव्येत्यर्थ:। वाचं विशिनष्टि अवध्येति। अनिराकरणीया विश्वसनीयेति यावत्। वागेव वदति बोधमिति। बोधं देहगतं चैतन्यं मद्यमदवत् मद्यपाने यथा मद उत्पद्यते एवं ध्येयम् ध्यातव्यं ज्ञातव्यं निपुणमतिभिरिति वित्त विजानीत। तथा तेन बोधेन कर्त्रा तन्वा शरीरेण सार्द्धं सह प्रणश्यते नाश: प्राप्यते। ननु बोधेन कथं प्रणश्यते तस्य मरणसमये शरीरतो वियोगसम्भवादित्याशङ्क्याह विघटनां त्विति। ते बोधशरीरे विघटनां वियोगं तु न तन्वाते न कुरुत:। अत्र तुशब्देन उक्ताशङ्का व्यावर्त्यते। एतदुक्तं भवति पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मकभूतचतुष्टयारब्धदेह एवात्मा। य: पुनस्तत्र बोधो दृश्यते स मदशक्तिवदागन्तुक:। मद्यपानजनितमदो यथा आत्मस्वभावो न भवति अपि त्वागन्तुक: एवं बोधोप्यागन्तुक एव नात्मस्वभाव:। तत्र यथा मद्यशक्त्यपाये मदो निवर्तते एवं भूतचतुष्टयवियोगे बोधोपि सह नश्यति। तथा च बोधस्यापि नाशात् न पारलौकिकफलभोक्ता कश्चिदस्तीति।

हृदय.–ननु प्रत्यक्षविषयो देह एव नात्मा, देहव्यतिरिक्तोऽप्रत्यक्षो बोधलक्षण: कश्चित् पदार्थोस्त्येव स एवात्मा, स च देहान्तरं गृह्णातीत्यत्राह श्राव्येति। अत्र संबोधनसारो युष्मदर्थ इति न्यायात् मध्यमपुरुषाक्षिप्तो युष्मदर्थ: असुरा: इति पदमाक्षिपति। हे, असुरा:, मत् मत्सकाशात् इयं वाक् वक्ष्यमाणा वाक् भारती श्राव्या अवश्यं श्रोतुं योग्या। कीदृशी–युक्तिमत्वात् केनाप्यबाध्या। अत्र वक्तव्यार्थवचनव्यतिरेकेण वाच: श्राव्यत्वविधानात् मया सिद्धान्तसार उपदिश्यते तत् सावधाना: शृणुतेति व्यज्यते। बोधं देहगतं चौतन्यं मद्यमदवत् मद्येन हेतुना यो मद: मनोविकार: तेन तुल्यं तद्वदागन्तुकं ध्येयं ध्यातुं योग्यम् बोद्धव्यं वित्त जानीत। तस्य देहान्तरग्रहणं न सम्भवतीत्याह- सार्धमिति। तेन बोधेन तन्वा शरीरेण सार्धं सह प्रणश्यते अत्यन्ताभाव: प्राप्यते। कारणाभावे कार्यमपि नश्यत्येवेति भाव:। तनुबोधौ विघटनां विश्लेषं इतरेतरस्मात् अन्यतरत्यागे अन्यतरस्य गमनं, न तु नैव तन्वाते कुर्वाते। कार्यकारणयोर्भेदाभावादिति भाव:। एतदुक्तं भवति। चार्वाकमते आकाशस्याप्रत्यक्षत्वेनासत्वात् पृथिव्यप्तेजोवायुश्चत्वार्येव भूतानि। भूतचतुष्टयारब्धो देह एवात्मा। देहगतं चैतन्यं मदवदागन्तुकमेव। यथा मद्यसंयोगे मदो जायते मद्यशक्तिवियोगे विलीयते च तथा चैतन्यमपि भूतचतुष्टयसंयोगे जायते तद्वियोगे विलीयते च। अतो देहव्यतिरेकेण देशान्तरकालान्तर–भाविकर्मफलभोगाय देहान्तरं गृह्णन् कश्चित् पदार्थो नास्त्येव इति।

स्पष्टार्था.–श्राव्या अवश्यं श्रोतव्या। ओरावश्यके इति ण्यत्। मत् पञ्चमी मत्सकाशात्। अवध्या अनिराकरणीया। इयं वक्ष्यमाणा वाक् वच: बोधं शास्त्रं धर्मपरिज्ञानं। वित्त जानीत। ध्येयं ध्यातव्यं। आगन्तुकत्वादचिरमित्यर्थ:। तन्वा शरीरेण। तेन बोधेन। प्रणश्यते नाशं प्राप्यते। विघटनां वियोगं व्यतिरेकमित्यर्थ:। तुशब्दो विशेषे। तन्वाते कुरुते। तनुं बोधं वित्तेत्यनुषङ्ग:। नेति छेद:। सप्तदश पदानि। मदीयं वाक् श्राव्या। बोधं मद्यमदवत् ध्येयम् वित्त। तेन तन्वा सार्धं प्रणश्यते। विघटनां तु न तन्वाते इति। भूतचतुष्टयात्मको देह एवात्मा। तन्न मदशक्तिवदागन्तुकं चैतन्यं। देहचैतन्ययोर्व्यतिरेकाभावाद्देहनाशे चैतन्यस्यापि नाशात् न पारलौकिकफलोपभोक्तात्मा विद्यत इति भाव:।

प्रका.—हे असुराः मत् मत्तः अवध्या अनिराकार्या श्राव्या श्रवणार्हा इयं मदीया वाक् युष्माकं बोधं परि----मद्यमदवत् ध्येयम् ध्यातव्यम्। वित्त बुध्यत्वम्। तेन पुरुषेण तन्वा शरीरेण सार्धं सह प्रणश्यते म्रियते। तेन पुरुषेण विघटनां व्यतिरे---तन्वाते न कुर्वतः तस्मात् शुभं कर्म पारत्रिकं न करणीयमित्यभिप्रायः। अन्यत्र मृते सति शरीरशरीरिणोर्विशेषेण घटना ना---मादिहैव सुकृतं कर्म करणीयमिति।

—•—

27. क्रियते यत्तावदथ श्रुतिगम्यं कर्म यच्च यत्ता वदथ।
इह लोके नाश्येतद् ध्रुवमस्य फलं परत्र केनाश्येत।।

अर्थ.—इदानीं यदिहैवायातीत्यादिना सङ्क्षेपेणोक्तं प्रपञ्चयति क्रियत इति। क्रियते यत् तावत् अथ श्रुतिगम्यं कर्म यत् च यत्ताः वदथ इह लोके नाशि एतद् ध्रुवं अस्य फलं परत्र केन अश्येत। हे यत्ताः सततकर्मकरणोद्युक्ताः भवन्तः यदग्निष्टोमादिकं कर्म श्रुतिगम्यं वेदप्रतिपाद्यं वदथ ब्रूथ तावत्, तावदिति सम्प्रतिपत्तौ, अथ वचनानान्तरं यत्कर्म क्रियते च भवद्भिः एतत्कर्म सर्वं इह लोके नाशि नाशशीलं, तथा चास्य कर्मणः ध्रुवमविनाशि फलं स्वर्गादि परत्र परलोके केन पुरुषेण अश्येत भुज्येत। फलं ध्रुवमिति परबुध्यपेक्षयोक्तं स्वपक्षे सकलस्यापि विनाशित्वात्। अथवा एवमन्वयः। यत्तावत् प्रथमं श्रुतिगम्यं कर्म अथ यत् क्रियते च एतदिह लोके नाशि। तथा चास्य ध्रुवं फलं परत्र केनाश्येत। यत्ताः उद्युक्ताः सन्तः वदथ इति। अस्मिन् पक्षे हि हे असुराः इति सम्बोधनीयम् .तथा च प्रबलप्रत्यक्षविरोधात् स्वर्गकामो यागं कुर्यादित्याद्यागमवचनमप्रमाणं भवतीत्यभिप्रायः।

हृदय.—अस्तु वा देहव्यतिरिक्त आत्मा, तस्य देहान्तरग्रहणमप्यस्तु तथापि कर्मणां फलदातृत्वानुपपत्तेः तस्य फलभोक्तृता न सम्बोभवीति इत्याह -क्रियत इति। अत्र मध्यमपुरुषाक्षिप्तयुष्मदर्थबलात् असुराः इति सम्बोधनं सिध्यति। यूयं यत्ताः सषडङ्गचतुर्वेदाध्ययने तदर्थविचारे च महान्तं यत्नं प्राप्ताः भूत्वा श्रुतिगम्यं वेदवाक्यवेद्यं यत् कर्म दशपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकं वदथ श्रेयस्साधनतया कर्तव्यत्वेन समर्थयथ। अथ अर्थविचारानन्तरं यत् कर्म तावत् साकल्येन यत्किञ्चिदप्यवयवैः वैकल्यमन्तरेणेत्यर्थः,क्रियते अनुष्ठीयते च, एतत्कर्म,इह अस्मिन् लोके नाशि अतिशयेन नाशयुक्तम्। अतिशायने मत्वर्थीयः। अनुष्ठानसमनन्तरमेव निखिलैरप्यवयवैः सहात्यन्ताभावं प्राप्तमित्यर्थः। ध्रुवं निश्चितमेतत्। उभयवादिसम्मतत्वादिति भावः। तस्मादस्य अत्यन्ताभावमापन्नस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकं परत्र परलोके केन अश्येत भुज्येत, न केनापि। असतोऽर्थक्रियाकारित्वाभावादिति भावः।

स्पष्टार्था.—स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतिविधानादन्यथानुपपत्तिलक्षणादर्थापत्तेश्च देहव्यतिरिक्त आत्मा सेत्स्यते इत्याह। क्रियते निवर्त्यते। यत् यादृक्। तावत् ---अथ अनन्तरं। श्रुतिगम्यं कर्मकाण्डप्रतिपाद्यं। हे यत्ताः हे कर्मकरणोद्युक्ताः,वदथ ब्रूथ। नाशि नाशशीलं। एतद् कर्म। ध्रुवं नित्यं। अत्र कर्मणः परत्र स्वर्गादौ। केन कीदृशेन पुरुषेण। अश्येत भुज्येत।

अत हे यत्ताः, यत् कर्म श्रुतिगम्यं वाथ यच्च अथ तावत् क्रियते एतदिह लोके नाशि,अस्य ध्रुवं फलं परत्र केनाश्येत इति। विंशति पदानि। हे यत्ताः यत् कर्म श्रुतिगम्यं वदथ यच्च अथ तावत् क्रियते एतद् इह लोके नाशि। क्रियमाणस्य कर्मणः इहैव भस्मीभावात् कालान्तरे फलदातृत्वप्रतिपादकागमादेः प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् कर्मस्वभावपर्यालोचनायामपि परत्र कर्मफलसम्बन्धः पुरुषस्य नास्तीति भावः।

प्रका.–अथ तथा यत्तावत् यत्ताः यत्नोपेताः, श्रुतिगम्यं वेदसिद्धं दशपूर्णमासादिकं यत्कर्म वदथ–वत् प्रथमं अनन्तरं यच्च कर्म क्रियते एतत्कर्म इह लोके नाशि नाशोपेतं, ध्रुवं निश्चितं, अस्य कर्मणः फलमपरत्र परलोके केनाश्येत केन पुरुषेण अश्येत,अन्यत्र अनाशि नाशरहितं अस्य फलमिह लोके नाश्येत किन्तु परत्रेति।

—•—

28. फलमपि च भवेदिष्टं लभतेऽसौ यदि पुरातनभवे दिष्टम्।
तर्हि समिद्धोमरतः समिधममुत्राश्नुते समिद्धोऽमरतः।।

अर्थ.–कर्मणां पुरुषाभिमतं फलमस्तीत्यङ्गीकृत्य पूर्वमुक्तं, इदानीं तदपि नास्तीत्याह फलमिति। फलं अपि न भवेत् इष्टं लभते असौ यदि पुरातनभवे दिष्टम् तर्हि समिद्धोमरतः समिधं अमुत्र अश्नुते समिद्धः अमरतः। कर्मभ्यः इष्टं सकलजनाभिप्रेतं फलं स्वर्गादिकं न भवेदपि। ननु दीयते देवताभ्यो यदिह तद् भुज्यते पुनः इति वचनात् कर्मणां फलमस्तीति वाच्यमिति चेत्तर्हि यत् पुरुषेण देवतायै दीयते तदेव पुनर्देवतया अपि पुरुषाय दीयते इत्याह लभत इति। असौ पुरुषः पुरातनभवे पूर्वजन्मनि दिष्टं दत्तं, दिश अतिसर्जन इति धातुः, लभते प्राप्नोति यदि तर्हीह लोके समिद्धोमरतः पलाशादिसमिधः होमे रतः तत्परः सन् पुरुषः अमुत्र परलोके अमरतः देवेभ्यः समिधमश्नुते प्राप्नोति, दीयमानस्यैवादानसम्भवात्। कीदृशः पुरुषः–समिद्धः प्रज्वलितः प्रवृद्धो वा। एतच्च न दृश्यते, तस्मान्न कर्मणां फलमस्तीत्यभिप्रायः।

हृदय.–अस्तु वा कर्मणः फलदातृत्वं तथापि अभिमतफललाभो न सेत्स्यतीत्याह–फलमिति। इष्टं स्वाभिमतं फलं उर्वशीसम्भोगादिकं न भवेदिति प्रतिज्ञा(ष्ठा)समा धर्मानुष्ठातुरिति शेषः। प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयन्नाह–लभत इति। असौ धर्मानुष्ठाता पुरुषः पुरातनभवे पूर्वजन्मनि दिष्टं दत्तं लभते प्राप्नोति यदि तर्हि समिद्धोमरतः समिधां पलाशादिकाष्ठखण्डानां होमे रतः तत्परः पुरुषः समिद्धः धर्मानुष्ठानशालितया प्रज्वलितः अमुत्र परलोके अमरतो देवेभ्यः समिधमश्नुते प्राप्नोति,नोर्वशीसम्भोगादिकम्। दीयते देवताभ्यो यदिह तद् भुज्यते पुनः इति वचनात्, दत्तस्यैवादानोपपत्तेश्चेति भावः।

स्पष्टार्था.–फलमिष्टमभिप्रेतं। लभते प्राप्नोति परलोके असौ कर्मकृत्। पुरातनभवे दिष्टं दत्तं, दिश अतिसर्जने इति धातुः। भागधेयं वा। दैवं दिष्टं भागधेयमिति सिंहः। समिद्धोमरतः समिद्धोमे तत्परः। अमुत्र परलोके। अश्नुते प्राप्नोति। समिद्धः ज्वलितः प्रवृद्धो वा। अमरतः देवेभ्यः। सप्तदश पदानि। फलमभीष्टं न लभते। अत्र हेतुः असौ पुरातनभवे

दिष्टं यदि लभते तर्हि समिद्धोमरतः अमुत्रामरतः समिधः अश्नुते इत्यन्वयः। समिधः ज्वलन् पुरुषः परलोके यदि समिधमेवाश्नुते तर्हि पूर्वदत्तस्य फलं लभेत,समिधन्नाश्नुते तर्हि पूर्वकृतफलमपि नाप्नोतीत्यर्थः।

प्रका.—यदि पुरातनभवे पूर्वजन्मनि दिष्टं दत्तं फलं असौ पुरुषः कर्मकृत् लभते प्राप्नोति तर्हि इष्टमभिलषितं न भवेत्। कुत इत्यत आह– समिद्धोमरतः समिधः होमतत्परः पुरुषः अमरतः देवेभ्यः समिद्धः दीप्तो भूत्वा अमुत्र परलोके समिधमश्नुते प्राप्नोतीति स्यात्। न त्वेतदिष्टं फलमित्यभिप्रायः। असौ अमुत्र समिधं नाश्नुते समिद्धोमरतः तस्मात् पुरातनभवे दत्तं समिधमेव न लभते किन्तु समिद्धोमाद्भवं फलमेव नेष्टं भवेदिति।

—•—

29. स्याद्यदि मोदनतोऽयं प्रेतोऽन्यत्राश्नतीष्टमोदनतोयम्।
पथि जनता पाथेयं नयति कुतोतः सभारतापाथेयम्।।

अर्थ.–ननु श्राद्धादिकर्मणां पितृजनतृप्तिकारकता स्मर्यते पुत्रादिदीयमानान्नं पितॄणां तृप्तिकारकमिति। तथाच श्राद्धादिविधानान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिः देहव्यतिरिक्तफलभाजं गमयतीति चेत्तत्राह स्यादिति। स्यात् इह मोदनतः अयं प्रेतः अन्यत्र अश्नाति इष्टं ओदनतोयं पथि जनता पाथेयं नयति कुतः अतः सभारतापा अथ इयम्। अयं प्रेतः पुरुषः अन्यत्र अन्यस्मिन् पुरुषे देवदत्तादौ इष्टमभिप्रेतं ओदनतोयं अन्नं पानीयं च अश्नति अदति सति गवाश्वप्रभृतित्वादोदनतोययोरेकवद्भावः मोदनतः सन्तोषतत्परो यदि स्यात् भवेत् अथ तर्हि इयं जनता पथिकजनसमूहः अतः स्वगृहात् पाथेयं मार्गे भोजनार्थं नीयमानो द्रव्यविशेषः पाथेयं तत्कुतः कस्माद्धेतोः उद्धृत्य नयति जनताविशेषणं सभारतापेति। भारवहननिमित्ततापेन दुःखेन सहिता सभारतापा। जीवता पुत्रादिना कस्मिंश्चित्ब्राह्मणादौ निमन्त्रणपूर्वमानीय भक्तिपूर्वकं विविधान्नपानादिदानेन सन्तोषिते सति तेन मृतानां पित्रादीनां महती तृप्तिर्यदि स्यात्तर्हि गृहे स्थितेन बन्धुजनेन भूमौ दीयमानान्नपानादिना देशान्तरगतस्यापि क्षुन्निवृत्तिः स्यादिति वृथा महता प्रयासेन पाथेयनयनमिति भावः। –

हृदय.—श्रौतवत् स्मार्तं कर्मापि नानुष्ठेयमित्याह–स्यादिति। युष्मादृशैः देहव्यतिरिक्ततया कथ्यमानः प्रेतः मृतः पुरुषः अन्यत्र स्वस्मादन्यस्मिन्पुरुषे इष्टमभिमतं ओदनतोयं पुत्रादिना दीयमानमोदनमन्नं तोयं पानीयं च अश्नति भुञ्जाने सति मोदनतः क्षुन्निवृत्या प्रीतियुक्तः स्याद्यदि तर्हि इयं जनता जनसमूहः अथ साकल्येन सर्वापीत्यर्थः। अतः एतस्मादपादानभूतात् प्रदेशात् कुतः कस्माद्धेतोः पथि मार्गे पाथेयं पथि साधु तण्डुलादिकं नयति। तत्र न कोपि हेतुः प्रयोजनाभावात्। क्षुन्निवृत्तिस्तु गृहावस्थितपुत्रादिना क्रियमाणान्यजनभोजनेनैव सेत्स्यतीति भावः। कीदृशी जनता–सभारतापा भारेण पाथेयवहनेन हेतुना यस्तापः खेदः तेन सह वर्तमाना। प्रकारान्तरेणेष्टफलसिद्धावनिष्टफलदकर्म नानुष्ठेयमित्यर्थः।

स्पष्टार्थां.–मोदनत: अशनवसनादिना सन्तोषेण मोदनतत्पर: प्रेतविशेषणम्। वा अयं प्रेत: इति सम्बन्ध:। प्रेत: मृत: अन्यत्र अन्यस्मिन् लोके आश्नुवत प्राप्तवान् इष्टमशितं ओदनं अन्नमुदकं च तथा एकवद्भाव:। गवाश्वप्रभृतित्वं द्रष्टव्यम्। पथि मार्गे जनता जनसमूह: पाथेयं कुत: कस्मात् सभारतापा भारनिमित्तदु:खसहिता, अथ तर्हि इयं जनतेति सम्बन्ध:। अयं प्रेत:अन्यत्र इष्टमोदनतोयं अश्नति यदि स्यात् अथेयं जनता नयतीति। जीवितेन पुत्रादिना दत्ताशनोदकानि मृते यदि लोकान्तरे प्राप्यते तर्हि गृहगतद्रव्येणैव प्रवासिन: अशनादिप्रयोजनसिद्धे: पाथेयनयनं व्यर्थं स्यादिति। अतो जीवता दत्तोदकादिना मृतस्य न तृप्तिरिति भाव:।

प्रका.–अयं प्रेतो मृत: पुरुष:अन्यत्रान्यस्मिन् पुरुषे मोदनत: अशनपानादिना सन्तोषादिष्टं ओदनतोयं प्राप्तवानिति यदि तर्हि अत: स्वदेशात् परदेशं गच्छन्ती इयं जनता अयं जनसमूह: सभारतापा–दु:खसहिता पाथेयो---ब–कुतो नयति न नयेदित्यर्थ:। अन्यत्र जनता पाथेयं यथा नयति तद्वत् प्रेतस्यापि अन्यत्रापि मोदति,अन्यस्मिन् अन्यस्मिन्मोदति च। स्या------ओदनतोयं परलोके स्यादिति।

—•—

30. तद्वचने शस्ये मे तिष्ठत धर्मा हिताय नेशस्येमे।
प्राप्नुत भो गानसुरास्वादवधूश्लेषणादिभोगानसुरा:।।

अर्थ.–वैदिकं स्मार्तं च कर्म प्रयोजनाभावान्नानुष्ठेयमित्युक्तं, तर्हि किमनुष्ठेय-मित्याकाङ्क्षायां मदुक्तमेवानुष्ठेयमित्याह तदिति। तद् वचने शस्ये मे तिष्ठत धर्मा: हिताय न ईशस्य इमे प्राप्नुत भो: गानसुरास्वादवधूश्लेषणादिभोगानसुरा:। भो: इति सम्बोधनम्। भो असुरा: यस्माद्वैदिकादिकं कर्म न हितसाधनं तत्तस्मात् मे मम वचने तिष्ठत कीदृशे वचने शस्ये प्रशस्ये निर्दोषे, न तु वेदवचनवत् रागद्वेषादिदोषदूषितपुरुषकृते। स्वकीयं वचनमेव वक्ति धर्मा इति इमे वेदाद्युक्ता धर्मा: ईशस्य शिवस्य हिताय इष्टाय न भवन्तीति शेष:। ईशप्रीतिसम्पादनाय च भवन्त: उद्युक्ता:, तस्मात्ते न कार्या:। अथवा ईशस्य सम्बन्धिनो य इमे भवद्भिरनुष्ठीयमानतया दृश्यमाना धर्मा: शिवागमोक्ता: शिवलिङ्गार्चनरुद्राक्षधारणादय: ते हिताय न भवन्ति। अनिशं हितमेव वाञ्छतां भवतामनुकूला न भवन्तीत्यर्थ:।

एतत् कार्यं चेत्याह प्राप्नुतेति। गानञ्च सुरास्वादश्च वधूश्लेषणं वधूनां श्लेषणञ्च, तथा आदिशब्देन मृष्टभोजनादिर्गृह्यते। गानादयश्च ते भोगाश्चेति तथा तान् प्राप्नुत। यथेष्टाचरणमेव कार्यमिति भाव:

हृदय.–एवं वैदिकपक्षमाक्षिप्य पाषण्डपक्षस्यैवानुष्ठेयत्वमित्याह–तदिति। अत्र तदिति पदं,एकस्यैवोभयार्थत्वे तन्त्रमित्यभिधीयते। तच्च काकाक्षिवत् क्वापि भित्तिदीपसमं क्वचित्। इति न्यायेनोभयत्र सम्बध्यते। भो हे असुरा:, यस्मात् श्रौतस्मार्तधर्माणामननुष्ठेयत्वं तत्

तस्मादीशस्य शिवस्य ये सम्बन्धिनः इमे वेदमूलपाशुपतादिशैवागमसिद्धाः धर्माः त्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधारणपञ्चाक्षरीजपहोमतर्पणलिङ्गार्चनादीनि कर्माणि हिताय श्रेयसे न, भवन्तीति शेषः। यस्मादीशकर्मणामहितकरत्वं तत् तस्मात् यूयं मे वचने तिष्ठत, हितबुद्धिं कुरुध्वं। कीदृशे शस्ये स्तुत्ये। उपपत्तिमत्वादबाध्ये, न तु वैदिकपक्षवत् बाध्ये इत्यर्थः। तर्हि किं तद् वचनमित्याह–प्राप्नुतेति। यूयं गानसुरास्वादवधूश्लेषणादिभोगान् गानं गीतिः,सुरास्वादो मधुपानं, वधूश्लेषणं वधूनां नवोढयोषितां श्लेषणमालिङ्गनम्। उपलक्षणमेतत् सम्भोगस्य। 'वधूः स्त्रीमात्रभार्ययोः नवोढयोषास्नुषयोर्भार्यायां पूर्वजस्य च। स्पृक्कानद्योश्च।' इति केशवः। आदिशब्दान्मृष्टाशनादिपरिग्रहः। गानादिभोगान् कामान् प्राप्नुत सेवध्वम्। अयमेव स्वर्गानुभव इति भावः। यथाहुः–स्वर्गानुभूतिर्मृष्टाष्टिद्वयष्टवर्षवधूरतिः इति।

स्पष्टार्था–तत्तस्मात् कारणात्। शस्ये पूज्ये। मे मम। धर्मः वेदोक्ताग्निहोत्रादिलक्षणः। हिताय इष्टाय। नेति छेदः। ईशस्य परमेश्वरस्य। इमे प्रसिद्धाः। भोः सम्बोधनम्। गानं च सुरास्वादश्च वधूश्लेषणं च आदिर्येषां भोगान् सुखान्ते तथा तान्। असुराः। शस्ये मे वचने तिष्ठत। ईशस्येमे धर्माः हिताय न। भोः गानसुरास्वादवधूश्लेषणादिभोगान्प्राप्नुतेति।

प्रका.–भोः असुराः,तत्तस्मात् कारणात् शस्ये प्रशस्ये मे वचने तिष्ठत। यदि ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्माण्यनुष्ठितं सदपि न युक्तमित्याह–ईशस्य परमेश्वरस्य इमे धर्माः वेदोक्ताः दर्शपूर्णादिश्च श्राद्धादिश्च लक्षणाः हिताय न। गानसुरास्वादनवधूश्लेषणादिभोगान् मधुपानस्त्रीसम्बन्धादिभोगान् प्राप्नुत लभध्वम्।

—•—

31. मम पुनरपरा गावः श्रूयन्तां यदि न बुद्धिरपागा वः।
[1]भजथ महेशं सततं [2]यः प्रमितौ हेतुरस्य हे [3]शंसत तम्।

अर्थ.–इदानीमेषां परमेश्वरभक्तिभङ्गायाह ममेति। मम पुनः अपराः गावः श्रूयन्तां यदि न बुद्धिः अपरागा वः भजथ महेशं सततं यः प्रमितौ हेतुः अस्य हे शंसत तम्। अत्र हेशब्दप्रयोगादसुरा इति सिद्ध्यति, हे असुराः वः युष्माकं बुद्धिः अपरागा अपगतरागदोषा स्वच्छा यदि तर्हि पुनः भूयः मम अपराः अन्याः गावः वाचः श्रूयन्तां भवद्भिः। अशुभवस्तुविषयरागपरवशे हृदये शतकृत्वः उक्तमपि वक्ष्यमाणं वचनं नावगाहेत इति भावः। कास्ता गावस्तत्राह भजथेति। सततं सर्वदा महेशं शिवं न भजथ न सेवथ। भवतां बुद्धिर्निरागा यदि भवति तर्हि महेशसेवा न कार्या, महेशस्यैवाभावादित्यर्थः। कथमभाव इत्याशङ्क्य तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्याह य इति। अस्य महेशस्य प्रमितौ यः हेतुः प्रमाणं तं हेतुं शंसत

1. T3.reads भजत for भजथ
2. T3, T8 and TPA read कः प्रमितौ for यः प्रमितौ.
3. T8 and TPA read मे शंसत for हे शंसत

वदत। न च तत्र प्रमाणं वक्तुं शक्यमित्यर्थः। अथवा हे असुराः वः बुद्धिः यद्यपरागा अपगतरागा न भवति, भवतां बुद्धिः श्रद्धावती चेदित्यर्थः। तर्हि पुनर्ममापरा गावः श्रूयन्ताम्। श्रद्धावन्तो हि सर्वत्राधिकृता भवन्तीति भावः। कास्ता इत्याशङ्क्याह भजथेति। भवन्तः महेशं सततं भजथ। तथा च यं भजथ अस्य महेशस्य प्रमितौ यो हेतुः तं शंसत इत्यन्वयः। भवद्भिः सर्वदा महेशसेवा क्रियते तदा च तस्य प्रमितौ प्रमाणं वक्तव्यम्, अप्रामाणिकसेवायाः अयोग्यत्वात्, न च तद्वक्तुं शक्यमित्यभिप्रायः

हृदय—यद्यपि वैदिकपक्षमाक्षिप्य पाषण्डपक्षः स्थापितः तथापि चिराभ्यस्तत्वात् दृढमूलायाः शिवभक्तेर्वासना प्रयत्नमन्तरेण न निवर्तते इति तान् समूलमुन्मूलयितुमुपक्रमते–ममेति। अत्र प्रकरणसहकृतः सम्बोधनद्योतको हेशब्दः असुराः इति द्योत्यं सम्बोध्यविशेषं आक्षिपति। हे असुराः, वः युष्माकं बुद्धिः अपरागा अपगतरागदोषा यदि न तर्हि पुनर्मम अपराः गावः अपराणि वचनानि श्रूयन्तामित्यामन्त्रणे लोट्। अहिते वस्तुनि रागाविष्टे मनसि शतकृत्वः कथितमपि हितवचनं वदनं पिदधातीति भावः। काः पुनस्ताः इत्याह- भजथेति। यूयं सततं सर्वदा महेशं भजथ जपनमस्कारादिभिः सेवन्ते। युष्माभिर्व्यापारान्तरनिरपेक्षं महेश्वरसेवैव क्रियते इत्यर्थः। ममापि किञ्चित् प्रष्टव्यमस्ति। अस्य महेशस्य प्रमितौ यथार्थज्ञाने सद्भावावगतावित्यर्थः को हेतुः युक्तिः प्रमाणमित्यर्थः तं हेतुं शंसत। ईश्वरसद्भावे किञ्चित् प्रमाणं नास्ति। अस्ति चेद्वक्तव्यम्। तच्च वक्तुं न शक्यते। अभावादेव हेतोः। तस्मात् प्रमाणाभावे प्रमेयमप्यसदेव। तस्मान्महेश्वरसेवा न कर्तव्या। असतो महेश्वरस्य सेवा कर्तव्या चेत् शशभृङ्गेण किमपराद्धम्। तस्य सेवा च क्रियतामित्यभिप्रायः।

स्पष्टार्था.—पुनः भूयः। अपराः अन्याः। गावः वाचः। नेति छेदः। अपरागा अपगतमोहा स्वच्छेत्यर्थः। वः युष्माकम्। भजथ सेवथ। महेशं शम्भुं। सततं सर्वदा। प्रमितौ अवभासे हेतुः प्रमाणं। शंसत वदत। तं हेतुं। अथ मम अपराः गावः पुनः श्रूयन्तां। वःबुद्धिःअपरागा यदि न तर्हि सततं महेशं भजथ अस्य प्रमितौ हेतुं तं मे शंसत इति। परमेश्वरसद्भावे प्रमाणाभावात् भजनं युष्माकं बुद्धिदोषकृतमिति भावः।

प्रका.—यदि वो बुद्धिः अपरागा न अपगतरागा न तर्हि पुनः मम अपरा गावः अपराणि वचनानि श्रूयन्ताम्। महेशं सततं यूयं भजथ। अस्य महेशस्य प्रमितौ विज्ञाने को हेतुः। तं हेतुं मे शंसत कथयत। ननु किमत्र वचनीयम्। प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमितौ हेतुरित्याशङ्क्याह–

—•—

32. न पतति तं प्रत्यक्षं बुध्यध्वमतो निराकृतं प्रत्यक्षम्।
तत्स्थितिमानवलम्बः प्रमाणराशेस्ततः क्व मानबलं वः।।

अर्थ.—ईश्वरः प्रमाणसिद्ध इति वदन् प्रष्टव्यः प्रत्यक्षसिद्धो वा स अनुमानसिद्धो वेति उभयथापि नेश्वरसिद्धिरित्याह न पततीति। न पतति तं प्रति अक्षं बुध्यध्वं अतः निराकृतं

प्रत्यक्षं तत्स्थितिमान् अवलम्बः प्रमाणराशेः अतः क्व मानबलं वः। तं प्रति महेशं प्रति अक्षं चक्षुरादीन्द्रियं न पतति न प्रवर्तते। इह खलु फलप्रमाणवादिनः केचित्सम्यगनुभवस्य प्रमाणत्वमाहुः। केचित्तु करणत्वप्रमाणवादिनः करणस्य। करणप्रमाणपक्षमाश्रित्यायं व्यपदेशो न पततीति। अतः अक्षपाताभावाद्धेतोः प्रत्यक्षं प्रमाणमीश्वरविषयं निराकृतम् निरस्तमिति बुध्यध्वमवगच्छत। समीचीनस्यापरोक्षानुभवस्य यत्साधनं तत्प्रत्यक्षमभिमतम्। एवंविधं प्रत्यक्षमीश्वरविषये न प्रवर्तते तददर्शनात्। इदानीं द्वितीयपक्षं निराकरोति तत्स्थितिमानिति। प्रमाणराशेः अनुमानादिप्रमाणसमूहस्य अवलम्बः प्रतिष्ठा तत्स्थतिमान् तेन प्रत्यक्षेण स्थितिमान् व्यवस्थावान् न तु स्वतन्त्रः। प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादिप्रवृत्तीनाम् . प्रत्यक्षं च न तत्र प्रवर्तत इत्युक्तम्। इदानीं प्रमाणाभावमुपसंहरति तत इति। पक्षद्वयासम्भवाद्धेतोः वः युष्माकं मानबलं मानेन बलं मानमेव बलं वा क्व। नास्तीत्यर्थः। यद्वा तदिति भिन्नं पदम्। प्रमाणराशेः तत्प्रत्यक्षं स्थितिमान् प्रतिष्ठावान् अवलम्बः आश्रयः व्याप्तिग्रहणाद्यपेक्षत्वेन प्रत्यक्षमूलत्वादितरप्रमाणानामित्यर्थः। शिष्टं पूर्ववत्। प्रत्यक्षमनुमानमागमोपमान-मर्थापत्तिरभावस्सम्भवैतिह्यं चेत्यष्टौ प्रमाणानि। तत्र प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम्। व्याप्तिग्रहणसापेक्षं प्रमितिसाधनमनुमानम्। व्याप्तिस्तु निरुपाधिकः सम्बन्धः, यथा अग्निमानयं पर्वतः धूमवत्वात् महानसवदित्यादि। यथार्थदर्शिनः पुंसो यथादृष्टार्थवादिनः उपदेशपरोऽर्थो यः स इहागम उच्यते। यथा जीर्णं भुञ्जीतेत्यादि। अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यस्यार्थस्य संज्ञिनः। प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमुपमानमिहोच्यते। यथा सोऽयं गोसदृशो गवय इत्यादि वाक्यम्। अनुपपद्यमानार्थदर्शनादुपपादकभूतार्थान्तरकल्पनं अर्थापत्तिः। यथा जीवतो गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्य कल्पनम्। योग्यानुपलब्धिरभावः यथा इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानम्। सम्भवो नाम सहस्रादेः शतादिविज्ञानम्। यथा सहस्रे शतमन्तर्भवतीति ज्ञानम्। अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् यथा वटे वटे यक्षः प्रतिवसतीति ज्ञानम्। तस्मादेषु प्रमाणेष्वेकस्यापि प्रमाणस्येश्वरविषयत्वाभावादीश्वरोऽप्रामाणिक एवेत्यवगच्छत इति भावः।

हृदय.—पूर्वत्र तात्पर्यवृत्या सिद्धं मानाभावं विवृणोति न पततीति। तं महेशं प्रति अक्षमिन्द्रियं चक्षुरादि न पतति प्राप्नोति। ईश्वरो नीलपीतादिवदिन्द्रियाणां विषयो न भवतीत्यर्थः। अत एतस्मादक्षपाताभावाद्धेतोः प्रत्यक्षं प्रत्यक्षाख्यं प्रमाणं निराकृतम् ईश्वरसद्भावसाधकत्वे निरस्तं बुध्यध्वम् जानीत। ननु माभूत् प्रत्यक्षं अनुमानादिरीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्यत्राह-तत्स्थितिमानिति। प्रमाणराशेः अनुमानादिप्रमाणवर्गस्य अवलम्बः आश्रयस्वरूप इति यावत् तत्स्थितिमान् तेन प्रत्यक्षेण हेतुना स्थितिमान् प्रतिष्ठावान्। भवतीति शेषः। अनुमानादीनां व्याप्तिग्रहणादिसापेक्षत्वात् प्रत्यक्षमन्तरेण स्वरूपलाभो न सिद्ध्यतीत्यर्थः। यद्वा तदिति पृथक्पदम्। तत् प्रत्यक्षं प्रमाणराशेः स्थतिमान् प्रतिष्ठावानवलम्बः। यत इत्थं ततः तस्माद्धेतोः वः युष्माकं मानबलं मानेन प्रमाणेन हेतुना यत् बलं प्रतिवादियुक्तिखण्डने सामर्थ्यं तत् क्व, न क्वापीत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—नेति छेद:। पतति प्राप्नोति। तं महेशं। अक्षमिन्द्रियं। बुद्ध्यध्वमवगच्छत। अत: कारणात् निराकृतं निरस्तं। असम्यगपरोक्षानुभवलक्षणं तत्। तत्स्थितिमान् तेन प्रत्यक्षेण स्थितियुक्तत्वं तत्र स्थितिमानिति वा। प्रत्यक्षोपगतवदतत्वमूलमित्यर्थ:। अवलम्ब: प्रतिष्ठा प्रमाणराशे: अनुमानोपमानागमार्थापत्यभावसम्भवैतिह्यलक्षणप्रमाणसमूहस्य ततस्तस्मात् कारणात् कुत्र मानबलं प्रमाणबलम्। तत् प्रत्यक्षं न पतति, अत: प्रत्यक्षं निराकृतं बुध्यध्वम्। प्रमाणराशेरवलम्बस्तत्स्थितिमान्। तत: व: प्रमाणबलं क्वेति। इन्द्रियैरगृह्यमाणत्वान्महेशो न प्रत्यक्षप्रमाणविषय:, प्रत्यक्षोपजीविनां अनुमानादीनां प्रत्यक्ष एवान्तर्भावात् न पृथक् प्रमाणत्वम्, तत: ईश्वरोऽप्रमित इति अवगच्छतेति भाव:।

प्रका.—यदि तं महेश्वरं प्रति अक्षमिन्द्रियं न पतति अत: प्रत्यक्षं निराकृतं बुध्यध्वम्। प्रमाणराशे: प्रमाणसमूहस्य अवलम्ब: प्रतिष्ठा आश्रय: तत्स्थितिमान् प्रत्यक्षे स्थित्युपेत:। तच्च सर्वप्रमाणमूलम्। प्रमाणं नास्ति यत: ततो वो युष्माकं मानबलं क्व कुत्र, न क्वापीत्यर्थ:।

—•—

33. [1]**यदिवो माने नमति स्फुटं जगत्कर्तृकानुमानेन मति:।**
जगत: कार्यत्वेन स्थिता स्थ तदसिद्धितोऽधिकार्यत्वे न।।

अर्थ.—ननु यद्यपीश्वरो न प्रत्यक्षसिद्ध: तथाप्यनुमानसिद्धो भविष्यतीति पुनरपि शङ्कितत्वात् परिहरति यदीति। यदि व: माने नमति स्फुटं जगत्कर्तृकानुमानेन मति: जगत: कार्यत्वेन स्थिता: स्थ तदसिद्धित: अधिकार्यत्वे न। जगत: प्रपञ्चस्य कार्यत्वेन, कृति: प्रयत्न: तत्साध्यत्वेन हेतुना उत्पन्नत्वेनेति यावत्। तेन यत् जगत्कर्तृकानुमानं तेन, जगत् प्रपञ्च: तस्य कर्तृक: कर्ता तद्विषयानुमानेन हेतुना व: युष्माकं मति: बुद्धि: माने प्रमाणे स्फुटं स्पष्टमिति क्रियाविशेषणं नमति प्रह्वीभवति तत्परा भवति यदि तर्हि तदसिद्धित: तस्य कार्यत्वहेतो: असिद्धत्वाद्धेतो: अधिकार्यत्वे अत्यन्तश्रेष्ठत्वे न स्थिता: अवस्थिता: स्थ भवथ यूयं। अस भुवि इति धातोर्लटि मध्यमपुरुषबहुवचनम्। अयमभिप्राय:। इदं जगत् सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याद्यनुमानं जगत्कर्तृकानुमानम्। अनेन चानुमानेन अशक्तानामसर्वज्ञानां चास्मदादीनां विविध-विचित्रजगत्सर्गासम्भवात् सर्वज्ञस्य सर्वशक्तस्येश्वरस्य अर्थात्सिद्धिरिति यदि भवतां पक्ष: तर्ह्यसम्भव: जगतो नित्यसिद्धत्वेन कार्यत्वहेतोरसिद्धे:। तथा च हेतोराभासत्वादेतदनुमानं नेश्वरसाधकमिति। एतच्च जगन्नित्यत्वाद्यभिप्रायेणोक्तमिति द्रष्टव्यम्। अथवा आदौ मानेनेति तृतीयान्तत्वेन छेद:। तथा जगत्कर्तृकानुमाने इति सप्तम्यन्तं पदम्। जगत: कार्यत्वेन मानेन जगत्कर्तृकानुमाने यदि वो मति: स्फुटं नमति इत्यन्वय:। शेषं पूर्ववत्। अपरे पुनरेवं व्याकुर्वन्ति। आदावपि मानपदं सप्तम्यन्तं, अधिकार्यत्वेनेति इत्थंभावे तृतीया। जगत: कार्यत्वेन हेतुना जगत्कर्तृकानुमाने वो मतिर्यदि नमति तर्हि तदसिद्धितो यूयमधिकार्यत्वेन न स्थिता इत्यन्वय:।

---

1. T.3, T.8,T9 and M.1read this stanza after the next या वागेकर्तारं

हेत्वसिद्धिलक्षणदोषापरिज्ञानात् अत्यन्तमूढा एव भवन्त इत्यभिप्राय इति। अयं तु पक्षः कार्यत्वेनेत्यस्य अधिकार्यत्वेनेत्यस्य च तृतीयान्तत्वेन विभक्त्यैक्यप्रसङ्गादयुक्तः।

हृदय.—नन्वीश्वरः प्रत्यक्षगोचर इति को वा ब्रूते। यत्तावदुक्तं तत्स्थितिमानवलम्ब इत्यादिना तदयुक्तम्। तथा हि—अनुमानादीनां व्याप्तिग्रहणादावेव प्रत्यक्षापेक्षा, न तु साध्येपि। तथात्वे प्रत्यक्षेणैवालं किमनुमानेन। तस्मादनुमानेन ईश्वरसद्भावे प्रमाणेनैव भाव्य-मित्यत्राह—यदीति। हे असुराः, वः युष्माकं मतिर्बुद्धिः जगतः प्रपञ्चस्य कार्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन हेतुना जगत्कर्तृकानुमानेन जगतः कर्तृकः कर्ता स्वार्थे कः, तस्यानुमानेन, क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यादिरूपेण माने ईश्वरसत्तासाधके प्रमाणे स्फुटं नमति प्रह्वीभवति ईश्वरसत्तासाधकत्वमभ्युपगच्छतीत्यर्थः। तर्हि यूयं अधिकार्यत्वेन प्रतिवादियुक्तिखण्डना-दत्यन्तमहनीयत्वेन स्थिताः स्थ भवथ। तत्र हेतुमाह—तदसिद्धितः इति। तस्य कार्यत्वस्य हेतोरसिद्धितः असिद्धेः। यदि जगतः कार्यत्वं येन केनचित् प्रकारेण सिद्धं तर्हि युष्मत्पक्षः साधीयान्, तत्तथा च न भवति। तस्मात् सिद्धत्वेन हेतोराभासत्वात्खण्डिता एव यूयमित्यर्थः। नित्यसिद्धस्य जगतः कथं कार्यत्वमिति भावः।

स्पष्टार्था.—माने प्रमाणे। नमति प्रह्वीभवति तत् तथा भवतीत्यर्थः। स्फुटं व्यक्तं क्रियाविशेषणम्। जगत्कर्तृकानुमानेनेत्यर्थः। मतिः बुद्धिः। कार्यत्वेन हेतुना स्थ भवथ अस भुवि इति धातोः लिटि मध्यमपुरुषबहुवचनम्। तदसिद्धितः तस्य कार्यत्वे हेतोरसिद्धेः अनिश्चितपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः। अधिकार्यत्वे अत्यन्तं श्रेष्ठत्वे वीक्षणे इत्यर्थः। जगतः कार्यत्वेन जगत्कर्तृकानुमानेन वः मतिः माने नमति यदि तर्हि तदसिद्धितः अधिकार्यत्वे न स्थिताः स्थ इति चतुर्भङ्गोऽन्वयः। अथवा जगतः कार्यत्वेन मानेन जगत्कर्तृकानुमानेन यदि वो मतिर्नमतीति वा। प्रपञ्चस्य नित्यत्वेन कार्यत्वरूपहेतोरसिद्धत्वादनुमानं नेश्वरसाधकमिति भावः। अथवा जगत्कर्तृकानुमाने इति सम्बन्धः। अधिकार्यत्वे न स्थिता इति सम्बन्धः।

प्रका.—ननु विमतं,जगत् कर्तृकं कार्यत्वात्घटवदित्यनुमानेनेश्वरःसाधितः तार्किकैरित्याशङ्क्याह—यदि वो युष्माकं मतिः बुद्धिः जगतः त्रैलोक्यस्य कार्यत्वेन जगत्कर्तृकानुमानेन जगतः सत्कर्तृत्वानुमानेन माने प्रमाणे स्फुटं नमति प्रह्वीभवति तर्हि तस्य कार्यत्वस्य हेतोरसिद्धितोऽसिद्धः, अधिकार्यत्वे न अधिकपाण्डित्ये न स्थिताः स्थ भवथ। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं इत्याद्यागमात् ईश्वरसिद्धिं निषेधति।

—•—

34. या वागेकर्तारं ब्रवीति देवं युगे युगे कर्तारम्।
सा हि समस्ता वितथा तया पुनर्देवता समस्तावि तथा।।

अर्थ.—आगमोऽपि न देहव्यतिरिक्तात्मनि प्रमाणमित्याह या वागिति। या वाक् एका ऋतं अरं ब्रवीति देवं युगे युगे कर्तारं सा हि समस्ता वितथा तया पुनः देवता समस्तावि तथा।

या वेदलक्षणा वाक् भारती युगे युगे प्रतियुगं प्रतिसर्गमिति यावत् देवमीश्वरं कर्तारं जगत्स्रष्टारं अरमत्यर्थं तात्पर्येण ब्रवीति वक्ति सा वाक् समस्ता निखिलापि वितथा मिथ्या हि यस्मात् सा स्वार्थे न प्रमाणमित्यर्थ:। कीदृशी वाक्– एका प्रधाना वेदरूपत्वात्, तथा ऋता सत्या, तत: एव सत्यार्थेति यावत्। एतच्च विशेषणद्वयं पराभिप्रायेण कथितम्। तथा च श्रुति: अर्थत:–यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति इत्यादिका जन्मादिप्रतिपादिका एषा न वस्तुत: ईश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वं वदतीत्यभिप्राय:। तर्हि किंपरा सा श्रुति:–स्तुतिपरेत्याह तयेति। तया पुनर्वाचा ईश्वरस्य स्रष्टृत्वप्रतिपादकश्रुत्या देवता ईश्वर: तथा तेन प्रकारेण स्रष्टृत्वादिप्रकारेण समस्तावि सम्यगस्तावि स्तुता। या वाक्यवृत्तिर्देवताया अहो इत्याश्चर्यबुद्धिजननी सा स्तुति: विविधविचित्रजगत्सृष्टि: शरीरिभिरस्माभि: मनसापि न शक्या निरूपयितुम्। एवंविधापि सृष्टिरीश्वरेण कृतेतीह स्तुति:। तस्मादागमोपि न देहव्यतिरिक्तात्मसद्भावे मानमित्यभिप्राय:।

हृदय.–तर्हि मा भूदनुमानपरं, ईश्वरसद्भावे श्रुति: प्रमाणं भवतीत्यत्राह– या वागिति। या एका युष्मत्पक्षेऽपौरुषेयत्वेन मुख्या ऋता सत्या वाक् वेदलक्षणा वाणी युगे युगे सर्गे सर्गे इति यावत्। कर्तारं जगत्स्रष्टारं देवमीश्वरं अरं ब्रवीति व्यक्तं भाषते सा समस्ता कृत्स्ना वितथा मिथ्यैव, तस्या: स्वार्थे न प्रामाण्यमित्यर्थ:। तत्र हेतुमाह– तयेति। पुन:शब्दो वाक्यालङ्कारे। तया वाचा पुन: देवता आस्तिकजनमनोरथमात्रसिद्धा ईश्वर: तथा तेन जगत्कर्तृत्वादिना प्रकारेण समस्तावि अभिष्टुता। हि यस्मात् यतो निखिलस्यापि वेदस्य स्तुतिपरत्वेन स्वार्थेऽप्रामाण्यमत: श्रुतिरीश्वरसद्भावे प्रमाणं न भवतीत्यर्थ:।

स्पष्टार्था.–प्रत्यक्षवस्तुविषयत्वादागमो न देवव्यतिरिक्तात्मनि प्रमाणमित्याह–या वाक् कार्यात्मिका भारती। एका मुख्या वेदरूपेत्यर्थ:। ऋता सत्या। अरमत्यन्तं। ब्रवीति वदति। युगे युगे प्रतियुगं प्रतिसर्गमित्यर्थ:। ऋता एका या वाक् युगे युगे कर्तारं देवं ब्रवीति सा हि समस्ता वितथा। तया पुनर्देवता समस्तावि। सा वितथेति। अथवा वितथाशपस्यावितथा(?)इत्यर्थ:। तया पुनस्तथा देवता समस्ता समस्तावीत्यन्वय:। एकस्या: एकवच्छ्रुते: विधायकत्वेन विरुद्धार्थत्वात् न देवव्यतिरिक्तात्मनि प्रामाण्यमिति भाव:। स्तुतिविषयत्वान्न विधौ श्रुते: प्रामाण्यमित्यर्थ:।

प्रका.–या एका श्रेष्ठा। अथैकं केवले श्रेष्ठे इति प्रताप:। ऋता सत्या वाक् वेदवाणी अरं अत्यन्तं युगे युगे प्रतियुगं देवं कर्तारमीश्वरं ब्रवीति समस्ता वागपि वितथा मिथ्या। तत्र हेतुमाह–तया वाचा पुन: समस्ता देवता तथा जगत्कर्तृकत्वेन समस्तावि। अतोऽव्याहतार्थत्वात् न प्रमाणमित्यर्थ:। अन्यत्र अवितथेति पदच्छेद:।

—•—

35. तस्मान्मानसमूहे युष्माभिर्यत्र यत्र मानसमूहे।
तत्तत् सत्वे नेष्टे महेशितुर्देहिनात्मसत्वेनेष्टे।।

अर्थ.—अवशिष्टप्रमाणप्रपञ्चकस्यापि ईश्वरसद्भावासाधकत्वं सूचयन् प्रकृतं प्रमाणाभावमुपसंहरति तस्मादिति। तस्मात् मानसं ऊहे युष्माभिः यत्र यत्र मानसमूहे तत्तत् सत्वे न ईष्टे महेशितुः देहिना अल्पसत्वे न इष्टे। यतः एवं तस्मात् कारणात् युष्माभिः यत्र यत्र मानसमूहे प्रमाणनिवहे, निरस्ते प्रत्यक्षादित्रिके अनिरस्ते चोपमानादिपञ्चके मानसं ऊहे ऊढं स्थापितमिति यावत्, वहेर्लिटि कर्मणि रूपम्। तत्तन्मानं महेशितुरीश्वरस्य सत्वे सद्भावे न ईष्टे न समर्थं भवति। इदमीश्वरसद्भावसाधकमिति भवतां यस्मिन् यस्मिन् प्रमाणे मनः प्रसरति तत्तत्प्रमाणमीश्वरसद्भावसमर्थं न भवतीति भावः। कीदृशे महेशितुः सत्वे अत आह देहिनेति। अल्पसत्वेन अल्पव्यवसायेन, 'द्रव्येषु व्यवसायेषु सत्वमस्त्रीषु जन्तुषु'। इत्यमरः। , अल्पं सत्वं यस्येति विग्रहः। अल्पसामर्थ्येन वा देहिना शरीरिणा मनुष्येण इष्टे अभिप्रेते। अयमभिसन्धिः,लोके हि दुर्बलं बलिनः पीडयन्ति। यदि पुनः कश्चिदीश्वरः परपीडनपराणां दुःखदायी विद्यत इति स्यात् तदा तद्भीत्या न पीडयन्तीति निरूप्य अल्पसत्वाना-मेवेश्वरसत्वमिष्टम्। यद्वा लोके अल्पसत्वो न बलाद्वरान्नादि स्वीकर्तुं शक्नोति न च स्वयमेव दास्यन्त्यन्ये तथा च सुकृतदुष्कृतसदृशफलदायके कस्मिंश्चिदीश्वरे विद्यमाने सति तत्समाराधनबुद्ध्या जनाः दास्यन्त्यन्नादिकं दरिद्राणां, एवञ्च भोक्तुमपि शक्यत इति निरूप्येति, एवं प्रमाणत्रयस्य ईश्वरासाधकत्वमुक्तम्। उपमानन्तु सादृश्यमात्रविषयत्वान्न ईश्वरास्तित्व-साधकम्। अर्थापत्तिरीश्वरव्यतिरेकेणानुपपत्यभावान्न तत्साधकम्। अभावस्त्वभावमात्रगोचरः। सम्भवैतिह्ययोरपि प्रत्यक्षविरुद्धार्थसाधकत्वम्। तस्मान्नैकमपि मानमीश्वरसाधकम्।

हृदय.—एवं प्रमाणतया आभासमानान्यनुमानादीनि प्रत्येकं निराकृत्य समुदायेनेतराण्यपि निराकरोति-तस्मादिति। यस्मात् प्रमाणतया आभासमानानां अनुमानादीनां अपीश्वरसत्तासाधनायासामर्थ्यं तस्माद्युष्माभिः मानसमूहे प्रमाणकदम्बके, निर्धारणे सप्तमी। प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्त्युपमानाभावसंभवैतिह्येषु मध्ये इत्यर्थः। यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् मानसं मनः ऊहे ऊढं तत्तत्प्रमाणं महेशितुरीश्वरस्य सत्वे सद्भावे नेष्टे न प्रगल्भते। अनुमानादीनामप्यसामर्थ्ये किमुतान्येषामिति भावः। तर्हीश्वरोऽस्तीति कुतस्त्योऽयं प्रवाद इत्याशङ्काव्युदासाय सत्वं विशिनष्टि देहिनेति। अल्पसत्वेन अल्पबुद्धिबलेन देहिना पुरुषेण इष्टे अभिमते। राहोः शिरः,सालभञ्जिकायाः शरीरमितिवद्देहिनेति प्रयोगः। अन्यथा देहव्यतिरिक्तात्माङ्गीकारः प्रसज्येत। देहिनां शुभाशुभकर्मफलप्रदाता कश्चिदीश्वरोऽस्तीति तस्मात् भयं जनयित्वा प्रबलकृतपीडां निवारयितुकामदुर्बलैरुद्घोषितः एवायमीश्वरसद्भाव इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—ईश्वरसद्भावप्रतिपादकप्रामाण्यनिरासमुपसंहरति-तस्मात् कारणात् मानसमूहे प्रमाणनिवहे यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् मानसं मनः ऊहे ऊढं स्थापितमित्यर्थः, वहेर्लिटि कर्मणि रूपम्। सत्वे सद्भावे नेति छेदः। ईष्टे समर्थो भवति। महेशितुः महेश्वरस्य देहिना मनुष्येण। अल्पसत्वेन अल्पव्यवसायेन। द्रव्येषु व्यवसायेषु सत्वमस्त्री तु जन्तुष्विति सिंहः। इष्टे अभिप्रेते। तस्मात् युष्माभिर्यत्र यत्र मानसमूहे मानसं ऊहे तत्तदल्पसत्वेन देहिना इष्टे

महेशितु: सत्वे न ईष्टे इत्यन्वय:। यद्युष्माभिरुत्प्रेक्षितं प्रमाणं न तद्देहव्यतिरिक्तात्मसाधकं इति वाक्यार्थ:।

प्रका.—ईश्वरे सर्वप्रमाणाभावमुपपाद्य उपसंहरति। तत्तस्मात् कारणात् यत्र यत्र तस्मिन् मानसमूहे प्रमाणसमूहे महेशितुर्महेश्वरस्य अल्पसत्वेनाल्पव्यवसायेन, द्रव्येषु व्यवसायेषु स्व--- प्रमाणजन्तुषु शौचात्मभावे सत्वमिति रत्नकोश:। देहिना देहवता प्राणिना अभिप्रेते सत्वे सद्भावेनेष्टे न समर्थं भवति।

—•—

36. अपि चाम्बरवासा य: [1]श्मशाननिलयोऽपि यस्य वरवासाय।
यो नृशिरस्यत्यन्ध: श्रेयस्तत्सेवको निरस्यत्यन्ध:।।

अर्थ.—यदि पुन: केनचित्प्रमाणेन ईश्वर: सिद्ध: स्यात् तथापि श्रेयोऽर्थिभि: तत्सेवा न कार्या इत्याह अपि चेति। अपि च अम्बरवासा: य: श्मशाननिलय: अपि यस्य वरवासाय य: नृशिरसि अत्ति अन्ध: श्रेय: तत्सेवक: निरस्यति अन्ध:। अपिचेत्ययमेको निपातो हेत्वन्तरे। य: ईश्वर: अम्बरवासा:, अम्बरमाकाशं वासो वस्त्रं यस्य स तथा निर्वसन: इत्यर्थ:। अयमेको हेतुरसेव्यत्वे। तथा श्मशाननिलय: अपि, श्मशानलक्षणो निलयो वेश्म श्मशाननिलय:, अपिर्विरोधे, अत्यन्ताशुचिरपि श्मशाननिलय: यस्य ईश्वरस्य वरवासाय श्रेष्ठवासस्थानाय भवति। इदमपि हेत्वन्तरम्। तथा य: नृशिरसि मनुष्यशिर:कपाले अन्ध: अन्नं। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमित्यमर:, अत्ति अश्नाति इदमपि हेत्वन्तरं नृशिरसोत्यन्ताशुचित्वात्, 'नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्' इति स्मृते:। तस्मात् य एवंविध: तत्सेवक: तस्य सेवक: अन्ध: मूढ: सन् पुरुष: श्रेय: अभ्युदयं निरस्यति त्यजति। लोके नग्नस्य श्मशानवासिनश्च नृशिरसि भोक्तुश्चामङ्गलत्वेन प्रसिद्धेरस्य च तथात्वादेतत्सेवको नरकभाग्भवेत्। अन्धत्वं च तत्सेवकस्य पुरुषस्य प्रयोजनासाधकपुरुषसंसेवनात्। तथा हि वस्त्रलाभाय तावदेतत्सेवा न कार्या स्वयं नग्नत्वात्। नापि गृहलाभाय श्मशानवासित्वात्। भोजनपात्रलाभायापि न तत्सेवा कार्या नृशिरसि भोजनकरणात्। नाप्यन्नलाभाय भैक्षान्नभाक्त्वात्। अतस्तत्सेवकोऽन्ध एव।

हृदय.—एवं निखिलप्रमाणाविषयत्वेन ईश्वरासत्वं दृढीकृत्य पुनर्येनकेनचित् प्रकारेण ईश्वरसद्भावाङ्गीकारेऽपि तत्सेवा न कार्या इत्याह अपिचेति। अपिचेत्ययं निपातसमुदाय: समुच्चये। अत्र सत्वे इति पदमध्याहर्तव्यम्। सत्वेऽपिच ईश्वरस्य सद्भावेऽपि न केवलमसत्वे। तत्सेवक: तस्येश्वरस्य सेवक: अन्ध: कार्याकार्यज्ञानशून्य: श्रेय: अभ्युदयं निरस्यति त्यजति। तत्र हेतुतया ईश्वरं विशिनष्टि—अम्बरवासा इत्यादि। य: ईश्वर: अम्बरवासा:, अम्बरमाकाशं वासो वस्त्रं यस्य स तथा, नग्न इत्यर्थ:। यस्य वरवासाय उत्कृष्टवासस्थानाय श्मशानभूमिश्च।

---

1. Group D reads श्मशानभूमि

योऽत्यन्ताशुचौ श्मशान एव वसतीत्यर्थः। यो नृशिरसि नृणां शिरसि, शिरः कपालः तत्र अन्धः अन्नं अत्ति भुङ्क्ते च। लोके हि नग्नत्वं श्मशानवासित्वं नृकपालधारित्वं चात्यन्तगर्हास्पदमेव। तथाविधः परमेश्वर इति युष्मादृशाः एव कथयन्ति। तस्मात् श्रेयोर्थिभिः युष्माभिस्तत्सेवा न कार्या इति भावः।

स्पष्टार्था.–अपिचेति हेत्वन्तरे। अम्बरमाकाशं वासो वस्त्रं यस्य स तथा। अम्बरं व्योम्नि वाससीति सिंहः। यः महेश्वरः श्मशानभूमिः पितृवनप्रदेशः वरमुत्कृष्टं वासो निवासं यस्य स तथा। नृशिरसि मनुष्यकपाले अत्ति अश्नाति। 'अन्धः अशनं। भिस्सा भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः'। श्रेयः अभ्युदयः। तत्सेवकः तस्य महेश्वरस्य सेवां कुसेवां कुर्वन्। निरस्यति निराकरोति। अन्धः दृष्टिहीनः। अपि च योऽम्बरवासाः, यस्य श्मशानभूमिः वरवासाय, यो नृशिरसि अन्धः अत्ति तत्सेवकः अन्धः श्रेयः निरस्यतीति।

प्रका.–दुष्टाचारत्वादपि महेश्वरो नार्चनीय इत्याह। अपि च यः अम्बरवासाः दिगम्बरः। अम्बरं गगने वस्त्रे इति प्रतापः। यस्य महेश्वरस्य वरवासाय उत्कृष्टनिवासाय श्मशानभूमिः पितृवनम्, यो नृशिरसि नरकपाले अन्धः अशनमत्ति भक्षयति, अन्धः क्रूरं भक्तदीदिविरन्नं तथोदनं भिस्सेति हलः। अन्धः नष्टदृष्टिः पुरुषः तत्सेवकः तस्यैवंविधस्य परमेश्वरस्य सेवां कुर्वन् श्रेयो निरस्यति।

—•—

37. इत्थमसत्यध्वनि ते व्यापारयतात्ममत[1]मसत्यध्वनिते।
नाथेनास्थाप्यन्त श्रेयसि तेषां बभूव नास्थाप्यन्तः॥

अर्थ.–इत्थं असति अध्वनि ते व्यापारयता आत्ममतं असत्यध्वनिते नाथेन अस्थाप्यन्त श्रेयसि तेषां बभूव न आस्था अपि अन्तः। तेन नाथेन विष्णुना ते असुराः असति दुष्टे श्रुतिस्मृतिबहिष्कृते अध्वनि मार्गे अस्थाप्यन्त स्थापिताः। कीदृशेन –इत्थमुक्तप्रकारेण आत्ममतं स्वकीयं सिद्धान्तं व्यापारयता प्रवर्तयता असुरेषु सङ्क्रामयतेति यावत्। बुद्धमुनिना स्वमतप्रतिपादनपूर्वकं ते असुराः श्रुतिस्मृतिनिषिद्धे मार्गे प्रस्थापिताः इत्यर्थः। कीदृशे मार्गे–असत्यध्वनिते। ध्वनितमभिप्रायः, असत्याभिप्राययुक्ते। यद्वा ध्वनितं शब्दः अपशब्दयुक्ते इत्यर्थः। बुद्धमतानुसारिणो हि तिष्ठतीत्यस्मिन्नर्थे तिष्ठना इति पश्यतीत्यस्मिन्नर्थे पश्यना इति प्रयोगं कुर्वन्ति। तथा च शब्दतोऽपि दुष्टत्वमस्य मार्गस्य। अथ तेषामसुराणाम् श्रेयसि धर्मे वेदोक्ते विषये। श्रेयः कुशलधर्मयोरित्यभिधानकोशः। अन्तः मनसि आस्था अपि आग्रहः अपि न बभूव, दूरे श्रेयोनुष्ठानमिति भावः।

हृदय.–अथ हरिः प्रारब्धमर्थं यथामनीषितं घटितवानित्याह–इत्थमिति। इत्थं अनेन प्रकारेण आत्ममतं आत्मनः स्वस्य मतं नास्तिकवादलक्षणं सिद्धान्तं व्यापारयता प्रवर्तयता

1. T9 and TPA read व्यापारयतात्ममुखम्

असुराणां अ(पवा?नुपा)देयबुद्धिं जनयतेति यावत्। नाथेन जगत्स्वामिना विष्णुना तेऽसुरा: असति अश्रेयस्करत्वात् दुष्टेऽध्वनि नास्तिकपक्षलक्षणे मार्गेऽस्थाप्यन्त स्थापिता:। अध्वानं विशिनष्टि असत्यध्वनित इति। असत्यं कल्पनारूपत्वान्मिथ्याभूतं ध्वनितमुक्तिर्यस्मिन्स तथा। एतदसत्वे हेतु:। तेषामसुराणां श्रेयसि आस्था अभिनिवेशोऽपि न बभूव। किं पुन:---भाव:

स्पष्टार्थो.–इत्थमुक्तप्रकारेण असति कष्टे। अध्वनि मार्गे। ते असुरा:। व्यापारयता प्रवृत्तिं कुर्वता आत्ममतं स्वसिद्धान्तं। असत्यध्वनिते मिथ्याशक्तियुक्ते अध्वविशेषणम्। असत्येऽध्वनि शब्दिते सतीति वा। नाथेन विष्णुना। अस्थाप्यन्त स्थापिता:। श्रेयसि धर्मे। श्रेय: कुशलधर्मयोरिति नामकोश:। तेषामसुराणां। नेति छेद:। आस्था आग्रह: प्रयत्न इत्यर्थ:। आस्थालम्बनयत्नयोरिति भट्ट:। अन्त: हृदये। षोडश पदानि। इत्थमात्ममतं व्यापारयता तेन नाथेन असत्यध्वन्यस्थाप्यन्त। तेषामन्त: श्रेयसि आस्था न बभूवेत्यन्वय:।

प्रका.–इत्थमनेन प्रकारेण असत्यध्वनिते मिथ्यावचने सति निमित्तमसत्यध्वनिते असन्मार्गे आत्ममतं व्यापारयता नाथेन विष्णुना ते असुरा: श्रेयसि धर्मे। श्रेय: कुशलधर्मयोरित्यभिधानात्। नास्थाप्यन्त न स्थापिता:। तेषामन्त: हृदि आस्था शिवधर्मविषयो यत्न: न बभूव। 'आस्थालम्बनयत्नयो'रिति प्रताप:।

—•—

38. ते द्रुतमक्षमयेषु स्फोटं वलयेषु कर्तुमक्षमयेषु:।
बिभिदुर्भवनमनेकं प्रभोरत: कैर्व्यतानि भवनमने कम्।।

अर्थ.–न केवलमनास्थैव श्रेयसि अश्रेयस्करं कर्म कृतञ्चेत्याह त इति। ते द्रुतं अक्षमयेषु स्फोटं वलयेषु कर्तुं अक्षमया ईषु:। बिभिदु: भवनं अनेकं प्रभो: अत: कै: व्यतानि भवनमने कम्। ते असुरा: अत: अस्मात् बुद्धमुनिवचनाद्धेतो: अक्षमयेषु रुद्राक्षात्मकेषु वलयेषु भुजादिस्थलनिबद्धेषु स्फोटं विदारणं छेदनमिति यावत् कर्तुं द्रुतं झटिति अक्षमया ईर्ष्यया ईषु: इच्छां कृतवन्त:। इषेर्लिटि रूपम्। भवसेवा न कार्येत्यादिभगवद्वाक्यश्रवणसमनन्तरमसुरा: शैवलिङ्गभूतानि रुद्राक्षवलयादीनि सोद्वेगं त्यक्तवन्त इत्यर्थ:। तथा प्रभो: शिवस्य अनेकसङ्ख्यं भवनं गृहं बिभिदु: विदारितवन्तश्च। अत:शब्दस्यात्र वा सम्बन्ध:। अत: भवनभेदनाद्धेतो: कैरसुरै: भवनमने शिवनमस्कारे कं शिर: व्यतानि कृतम्। न कैरपि कृतमित्यर्थ:। यद्वा अस्मिन् भवनमने इत्यन्वयार्थे।

हृदय.–तेषां न केवलं श्रेयस्यास्थाभाव: एवासीत् अपि तु अश्रेयस्करं कर्म कृतवन्तश्च इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामाह-त इति। अतो ------द्धेतो: ते असुरा: अक्षमया आस्तिकपक्षं प्रतीर्ष्यया हेतुना द्रुतं वेगेन अक्षमयेषु रुद्राक्षस्वरूपेषु वलयेषु ----नबन्धेषु स्फोटं भेदनं कर्तुं ईषु: इच्छां कृतवन्त:। प्रभो: शिवस्यानेकं बहुसङ्ख्यात: भवनमालयं बिभिदु: क्षुण्णवन्त:। कै: असुरै: भवनमने भवस्य शिवस्य नमने नमस्कारे विषये कं शिर: व्यतानि कृतम्, न कैरपि।

स्पष्टार्थो.—ते असुराः। अक्षमयेषु रुद्राक्षात्मकेषु। स्फोटं विदारणं। अक्षमया ईर्ष्यया। ईषुः इषेर्लिटि रूपम्। बिभिदुः विदारितवन्तः। भवनं गृहं। अनेकं भूरिशः। प्रभोः शिवस्य। अतः कारणात्। व्यतानि कृतम्। शिवनमस्कारे कं शिरः सप्तदश पदानि। ते अक्षमयेषु वलयेषु स्फोटं कर्तुं द्रुतमीषुः प्रभोरनेकं भवनं बिभिदुः। अतः भवनमने कैः असुरैः कं व्यतानि इत्यन्वयः।

प्रका.—ते असुराः अक्षमया ईर्ष्यया अक्षमयेषु रुद्राक्षमयेषु वलयेषु बाहुवलयेषु द्रुतं शीघ्रं स्फोटं भङ्गं कर्तुमीषुः इच्छां कृतवन्तः। प्रभोः शम्भोः अनेकं भवनं देवालयं बिभिदुः भग्नमिति यदतः कैः असुरैः भवनमने शिवनमस्कारे कं शिरः व्यतानि कृतम्।

—•—

39. [1]निश्शङ्कं पादानां पातैः प्रतिमां [2]प्रभोः सकम्पादानाम्।
कर्तुं भवनेऽत्रेषुः श्रेयः क्व पराङ्मुखेषु भवनेत्रेषु।।

अर्थ.—तत्र प्रतिष्ठितशिवलिङ्गभेदनञ्च कृतवन्त इत्याह निश्शङ्कमिति। निश्शङ्कं पादानां पातैः प्रतिमां प्रभोः सकम्पादानां कर्तुं भवने अत्र ईषुः श्रेयः क्व पराङ्मुखेषु भवनेत्रेषु। ते असुराः अत्र भवने पादानां चरणानां पातैः प्रहारैः प्रभोः शिवस्य प्रतिमां लिङ्गं सकम्पादानां कर्तुं कम्पवतीं कर्तुमुत्पाटनं कर्तुमिति यावत् निश्शङ्कं निस्सन्देहं स्वैर्भक्तिपूर्वकं समाराधितशिवलिङ्गानां अशुचिचरणभेदने शङ्का यथा न भवति तथा ईषुः इच्छां कृतवन्तः। ननु कथमसुराणामतिभक्तानामेवंविधा मतिर्जातेत्यत आह श्रेय इति। यद्वा भवभक्तिभङ्गेऽपि कथमसुरविनाशादिलक्षणाभिप्रायसिद्धिर्भगवतो बुद्धस्येति तत्राह श्रेय इति। भवनेत्रेषु शिवदृष्टिषु पराङ्मुखेषु अनभिमुखेषु विरुद्धतया प्रवृत्तेषु सत्सु उदासीनेषु सत्सु श्रेयः धर्मः क्व, न क्वापीत्यर्थः। अथवा भवनेत्रेषु ये पराङ्मुखाः पुरुषाः तेषु पुरुषेषु श्रेयः क्व इत्यन्वयः केचिन्निश्शङ्कमिति स्थाने एकैकामिति पठन्ति। तदा प्रतिमाविशेषणम्। शनैः शनैरेकैकां प्रतिमां पादानां पातैः सकम्पादानां कर्तुमीषुरित्यभिप्रायः।

हृदय.—सर्वेऽपि शिवनमस्कारपराङ्मुखाः आसन्नित्याह–निश्शङ्कमिति अत्र अस्मिन् स्वैर्भिन्ने भवने शिवालये पादानां चरणानां पातैः प्रभोः शिवस्य प्रतिमां प्रतिष्ठितं लिङ्गं सकम्पादानां कम्पश्चलनं तस्यादानं स्वीकारः तत्सहितां कर्तुं निश्शङ्कं निर्गता शङ्का भयं यथा तथा ईषुः इष्टवन्तः। शिवलिङ्गान्यप्युन्मूलयामासुरित्यर्थः। नन्वत्यन्तभक्तास्ते कथमेवं कृतवन्त इत्यत्राह–श्रेय इति। भवनेत्रेषु शिवदृष्टिषु पराङ्मुखेषु सत्सु क्व श्रेयः कुशलम्। न क्वापि। दैवे प्रतिकूले सर्वेषामप्यकुशलमेवेत्यर्थः।

स्पष्टार्थो.—निश्शङ्कं निस्सन्देहं क्रियाविशेषणं। पादानां चरणानां पातैः प्रहारैः प्रतिमां

---

1. अर्थ. Notes another reading एकैकां for निश्शङ्कं
2. T3 and TPA read विभौ for प्रभोः

प्रतिरूपं लिङ्गमित्यर्थ:। सकम्पादानां कम्पश्चलनं अस्य आदानं स्वीकार: तत्सहितां। भवने मन्दिरे। अत्र अस्मिन् ईषु: इच्छां कृतवन्त:। श्रेय: धर्म: क्व कुत्र। पराङ्मुखेषु उदासीनेषु। भवनेत्रेषु शिवदृष्टिषु। चतुर्दश पदानि। अत्र भवने पादानां पातै: प्रभो: प्रतिमां सकम्पादानां कर्तुं निश्शङ्कमीषु:। भवनेत्रेषु पराङ्मुखेषु श्रेय: क्व इति। शिवकटाक्षवीक्षणरहितानां अध:पात एवेत्यर्थ:।

प्रका.—The commentary of this and the next stanza is missing.

—•—

40. नारदनामा ज्ञातः परमर्षिर्यः स नाकिनामाज्ञातः।
तेषां शुद्धान्तरतः स्त्रीणां धर्मं निरास शुद्धान्तरतः।।

अर्थ.—एवं भगवतो बुद्धस्य व्यापार उक्त:। इदानीं देवाज्ञया असुरस्त्रीणां धर्मनिरासाय प्राप्तस्य नारदस्य व्यापारमाह नारदनामा इति। नारदनामा ज्ञात: परमर्षि: य: नाकिनां आज्ञात: तेषां शुद्धान्तरत: स्त्रीणां धर्मं निरास शुद्धान्त: अत:। य: नारदनामा नारद इति नामवान् ज्ञात: अवगत: लोके प्रसिद्ध: परमश्चासावृषिश्चेति परमर्षि: स: नारद: नाकिनां देवानां आज्ञात: नियोगाद्धेतो: स्त्रीणां असुरस्त्रीणां धर्मं पातिव्रत्यादिलक्षणं निरास निराकृतवान्। अज्ञात इति वा छेद:। देवाज्ञयायमागत इत्यसुरस्त्रीभिरनवगत इत्यर्थ:। नारदं विशिनष्टि तेषामिति। तेषामसुराणां शुद्धान्ते भार्याजने रत: तात्पर्यवान्, तत्र रागवानित्यर्थ:, अथवा पातिव्रत्यादि-दुष्करकरणखिन्नासु तासु कृपावानिव स्थित इत्यर्थ:। तथा शुद्दान्त: स्वतो विशुद्धमना:।

हृदय.—अथ देवा: नारदमुखेनासुरस्त्रिय: असन्मार्गे ----रित्यह-नारदेति। य: परमर्षि: उत्कृष्टो मुनि: नारदनामा नारद इत्याख्यावान् ज्ञात: लोके ख्यात: स: नाकिनां देवानां आज्ञात: निदेशात् तेषामसुराणां शुद्धान्तरत: शुद्धान्ते अन्त:पुरे रत: सन् तेषां स्त्रीणां भार्याणां शुद्धान्तरत: शुद्धं विहितधर्मानुष्ठानैकपरत्वान्निर्दोषं ----धर्मं पातिव्रत्यादिकं निरास निरस्तवान्। धर्मस्य कर्तव्यताबुद्धिं त्याजयामासेत्यर्थ:।

स्पष्टार्था.—नारदाख्य: ज्ञात: सर्वैरधिगत: प्रख्यात इत्यर्थ:। परमर्षि: परमश्चासावृषिश्चेति। नाकिनां देवानामाज्ञात: निर्देशात् तेषामसुराणां शुद्धान्तरत: शुद्धान्तमवरोध: तत्र रत: आसक्त:। शुद्धान्तमवरोध: स्यादिति भट्ट:। धर्मं पातिव्रत्यादि। निरास निराकृतवान्। शुद्धान्त: शुद्धमना:। अत: अनन्तरं। नाकिनां देवानामाज्ञात:। य: परमर्षि: स: नाकिनामाज्ञात: तेषां स्त्रीणां धर्मं निरासेत्यन्वय:।

—•—

41. अयि ललिता नार्यो हे भवतीभिर्धीश्चिरं बतानार्योहे।
व्रजत निकामनुतेन स्वेनैव पथा [1]सुखानि का मनुते न।।

1. T7 reads सुखाय for सुखानि

अर्थ. – धर्मनिरासप्रकारमेवाह अयीति। अयि ललिता: नार्य:, हे भवतीभि: धी: चिरं बत अनार्या ऊहे व्रजत निकामनुतेन स्वेन एव पथा सुखानि का मनुते न। अयीति सम्भावनायामव्ययम्। दु:खे सम्भावने क्रोधे प्रत्यक्षे सन्निधावयि। इति भट्ट:। अयि हे ललिता: मनोहरा: नार्य: स्त्रिय:, भवतीभि: युष्माभि: अनार्या अधमा धी: पातिव्रत्यादिकं कार्यमित्येवंलक्षणा बुद्धि: चिरं बहुकालं ऊहे ऊढा प्राप्ता। बत आश्चर्ये। अतिसौन्दर्यशालिनीभिरपि भवतीभिरेतावन्तं कालमेतावती धी: धृता। अत्याश्चर्यमेतदित्यर्थ:। यद्वा बत इति खेदे, महत् खल्विदं कष्टं यदयं काल: सुन्दरीभिरपि भवतीभिर्वृथा त्यक्त इति। 'बत त्वामन्त्रणेद्भुते तोषे खेदे कृपायां चे'ति यादव:। तस्मादित: परं निकामनुतेन बुद्धिमद्भिरत्यन्तं स्तुतेन स्वेनैव स्वकीयेनैव पथा मार्गेण, न तु श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गेण व्रजत गच्छत। पूर्ववत्धर्मफलाशया शरीरादिक्लेशं न कुरुत सुखार्थं यथेष्टं चेष्टध्वमिति भाव:। अस्माकं सुखाभिलाषो नास्तीति न न वाच्यमित्याह सुखानीति। का स्त्री सुखानि परपुरुषाद्युपभोगजनितानि न मनुते न निरूपयति। नेच्छतीति यावत्। सर्वासामपि सुखाभिलाष: स्यादेवेत्यर्थ:।। सुखाभिलाषो स्त्रीस्वभाव इत्युक्तम्।

हृदय.–धर्मनिरासप्रकारं दर्शयति–अयीति। अयीति संबोधनद्योतको निपात:। ललिता: सुकुमार्य: हे नार्य: स्त्रिय: भवतीभिश्चिरं बहुकालं अनार्या कुत्सिता धी: पातिव्रत्यादिको धर्मोनुष्ठेय इति बुद्धि: ऊहे ऊढा। बतेति सुकुमारीभिर्भवतीभि: सुख----तावान् काल: वृथा नीत: इत्याश्चर्यमित्यर्थ:। यद्वा खेदे बतशब्द:। अतिसुकुमारीणां ब----भासे धर्मधिया एतावान् ---इति मे महान् खेदो जायते इत्यर्थ:। अलमतिक्रान्तानुशोचनेन। इत:परं किं कार्यमित्यत आह-व्रजतेति। स्वेनैव ---त: प्रवृत्तेन न तु श्रुतिस्मृतिविधिपरतन्त्रेण पथा मार्गेण व्रजत प्रवर्तध्वमित्यर्थ:। पन्थानं विशिनष्टि–निकामनुतेनेति। य-------तेन युक्तिचिन्तायामिदमेव कर्तव्यमितिभाव:। न चास्माकं सुखापेक्षा इति न वाच्यमित्य---ति सुखाय परमप्रयो---खं सर्वस्यापि तदर्थत्वात्तस्यानन्यार्थत्वाच्च तथाविधं सुखमनुभोक्तुं का स्त्री न मनुते कल्पयति। नेच्छतीति यावत्। न कापि। सर्वापि स्त्री सुखमभिलषत्येवेत्यर्थ:। क्रियार्थोपपद (पा. सू. 2.3.14.) इत्यादिना चतुर्थी। सुखानीति वा पाठ:। सुखेच्छाया: स्त्रीपुंससाधारण्येऽपि स्त्रियो विशिष्य सुखाभिलाषिण्यो भवन्तीति द्योतयितुं स्त्रीलिङ्गतया निर्देश:। यथाहु:–सुखाभिलाषी स्त्रीभाव इति।

स्पष्टार्था.– अयीति भावनार्थमव्ययं। 'दु:खे च भावने क्रोधे प्रत्यक्षे सन्निधावयी'ति भट्ट:। नार्य: हे स्त्रिय:,भवतीभि: युष्माभि: धीर्बुद्धि:। बत आश्चर्ये। अनार्या अधमा। ऊहे ऊढा। प्राप्तवत्य इत्यर्थ:। व्रजत गच्छत। निकामनुतेन अत्यन्तस्तुतेन। स्वेन स्वकीयेन। पथा मार्गेण। का स्त्री मनुते निरूपयति अर्थयतीत्यर्थ:। नेति छेद:। एकोनविंशति पदानि। अयि हे ललिता: भवतीभि:अनार्या धी: चिरमूहे बत। निकामनुतेन, स्वेनैव पथा व्रजत। का सुखानि न मनुते। सुखार्थं यथेष्टं चेष्टध्वम्। पूर्ववत् धर्मफलाशया शरीरक्लेशं न कुरुतेति भाव:। इति त्रेधा वाक्यभङ्ग:।

प्रका.–Commentary starts from the middle of the stanza

न मनुते न जानाति। किन्तु सर्वा मन्वते इत्यर्थः। सुखार्थं यथेष्टचेष्टानुष्ठेयेति तात्पर्यम्। अन्यत्र स्वेनैवेति स्त्रीणां योग---तेनैव व्रजतेति।

—•—

**42. दानं परमाहारं दरिद्रलोको विचिन्त्य परमाहारम्।
या सरसा बालपतिः स्त्री पातिव्रत्यमप्यसावालपति।।**

अर्थ.–न त्वस्माभिः क्रियमाणा धर्मबुद्धिः अनार्येति वक्तुं न शक्यते यतः सर्वैरपि दानपातिव्रत्यादिलक्षणो धर्मोनुष्ठीयत एव धर्मः कर्तव्य इति कथ्यते च इत्याशङ्क्याह दानमिति। दानम् परं आहारं दरिद्रलोकः विचिन्त्य परं आह अरम् या सरसा बालपतिः स्त्री सा पातिव्रत्यमपि असौ आलपति। आहारमशनं विचिन्त्य निरूप्य अशनोपायमयमिति निरूप्येति यावत्। दरिद्रलोकः दरिद्रजनः परं केवलं दानमन्नादिवितरणं अरमत्यर्थमुत्कृष्टमित्याह ब्रवीति, न बहुविधान्नादिमान् पुरुषः, परमाहारमित्येकं वा पदम्, परमश्चासावाहारश्चेति विग्रहः .तदा दरिद्रलोकः परमिति पूर्ववन्नान्वयः। तथा या सरसा शृङ्गारादिरसपरिचयसहिता सरागा वा तथा बालपतिश्च बालः षोडशवयस्कः पतिः यस्याः सा तथोक्ता असौ स्त्री पातिव्रत्यमपि पतिव्रतात्वमपि स्त्रीणामालपति कथयति, न तु वृद्धभर्तृका स्त्री। पातिव्रत्यं स्त्रीणां धर्म इत्युक्ते स्वभर्ता स्वपरित्यागेन परस्त्रियं न प्राप्नोतीत्यभिप्रायात् पातिव्रत्यमपि धर्म इत्यालपतीत्यर्थः। यद्वा स्वस्यास्तावत् पतिसुखानुभवो भवतीत्यभिप्रायात्। बालपतिस्त्री इत्येकं वा पदम्, बालपतिश्चासौ स्त्री चेति विग्रहः अर्थस्तु पूर्ववत् .यद्वा बालो मूढः पतिः यस्याः स्त्रियः सा बालपतिः स्त्री। अज्ञस्तु पतिः स्वभार्याकथितोऽर्थः परमार्थ इति मत्वा परभार्यां न प्राप्नोतीत्यभिप्रायः।

हृदय.–ननु दानपातिव्रत्यादिलक्षणको धर्मोऽनुष्ठेय इति हि कथ्यते। तत्कथं भवतैवमुच्यते इत्याशङ्क्य एषा नाभियुक्तोक्तिरित्याह–दानमिति। दरिद्रलोकः दरिद्राणां निस्वानां लोकः समूहः परमाहारं उत्कृष्टमशनं विचिन्त्य निरूप्य दानं अन्नहिरण्यादिवितरणं अरं अत्यर्थं परं श्रेयस्साधनेषूत्कृष्टं आह व्यक्तं भाषते। दरिद्रा एव स्वेषामशनार्थं दानस्य धर्मरूपतां उद्घोषयन्ति,न तु तत्वविद इत्यर्थः। या स्त्री बालपतिः युवभर्तृका सरसा स्वपतौ रसेन रागेण सह वर्तमाना च असौ पातिव्रत्यमपि परं आलपति। परमित्यनुषज्यते। स्वभर्तर्येव प्रणयवती स्त्री स्त्रीणां पातिव्रत्यमेव परो धर्म इति ब्रूत इत्यर्थः। तस्मात् स्वार्थपरत्वेन दरिद्रादिवचनस्य न प्रामाण्यमिति भावः।

स्पष्टार्था.– दानं परमाहारं परममुत्कृष्टमाहारमशनं यस्मिन्निति दानविशेषणं। दरिद्रलोकः दरिद्रजनः। परमुत्तममाह ब्रवीति। अरमत्यन्तं। सरसा: शृङ्गारादिरससहिताः। बालपतिः बालः मूर्खः पतिः यस्याः सा। तथा पातिव्रत्यं पतिव्रतात्वं असौ स्त्री। आलपति कथयति। दरिद्रलोकः

विचिन्त्य परमाहारं दानं परं आह अरम्। सरसा बालपतिः स्त्री असावपि पातिव्रत्यं परमालपतीत्यन्वयः। दरिद्रलोकः बुद्ध्या दानस्योत्तमत्वं, अपि तु स्त्रियः पातिव्रत्यमपि दुर्लभभर्तृकत्वान्न तु वृद्धभर्तृकत्वमित्याचारनिन्दा दानपातिव्रत्ययोस्तु स्पष्टा।

प्रका.–दरिद्रलोकः दरिद्रजनः परमाहारमुत्तममशनं विचिन्त्य निरूप्य अरमत्यर्थं परमुत्कृष्टमाह। या स्त्री सरसा, 'बाह्यार्थालम्बनो यत्र विकारो नाम सो भवेत्। स भावः कथ्यते सद्भिः तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः'। इत्युक्तलक्षणरसोपेता बालपतिः तरुणभर्तृका असौ स्त्री पातिव्रत्यमपि परमालपति, न वृद्धभर्तृका---ति। अन्यत्र यथा दरिद्रो दानमुत्तममाह एवं स्त्रीणां पातिव्रत्यमेवोत्तमं इति बालपतिः मूर्खपतिः व्यालपति। 'बालस्तु तरुणे मूर्खे गर्भभेदे शिशा'वपि इति।

—•—

43. **तन्मा गच्छत मोहं श्रद्धेयोऽस्म्यद्य[1] सम्यगच्छतमोऽहम्।**
प्राणसमा जारा वः [2]सेव्या निन्द्योऽर्थिनां समाजारावः।।

अर्थ.– यत एवं तस्मादुक्तमेव कार्यमित्याह तदिति। तद् मा गच्छत मोहं श्रद्धेयः अस्मि अद्य सम्यक् अच्छतमः अहं प्राणसमाः जाराः वः सेव्याः निन्द्यः अर्थिनां समाजारावः। हे प्राणसमाः प्राणतुल्याः स्त्रियः यतः एवं तत् तस्मात्कारणात् मोहं बुद्धिभ्रमं मा गच्छत न प्राप्नुत। ननु भवदुक्तमपि न विश्वसनीयं तव रागद्वेषादिदोषदूषितत्वसम्भवात्, तत्राह–अहं नारदः अद्य इदानीं श्रद्धेयोऽस्मि, विश्वसनीयोऽस्मि। न चाहं रागद्वेषादिमानिति शङ्कनीयं, यतः सम्यग् यथा यत् अच्छतमः अतिशयेन अच्छः रागद्वेषादिरहित इत्यर्थः। किं तर्ह्यस्माभिः कार्यं तत्राह जाराः इति। वः युष्माकं जाराः उपपतयः सेव्याः सेवायोग्याः न तु स्वभर्तारः। अपि च अर्थिनामन्नादिकाङ्क्षावतां यः समाजः समूहः तस्य आरावः अन्नदानं कार्यमित्येवंरूपः शब्दः स निन्द्यः। बुभुक्षादिशालिभिर्जनैरुक्तमन्नादिदानं न कार्यम्, तेन प्रयोजनाभावादित्यर्थः। अथवा प्राणसमा इति जारविशेषणम् अयमर्थः, जाराणामपि न सर्वेषां सेव्यत्वं अपि तु ये प्राणसमाः स्वकीयप्राणतुल्याः शौर्यसौन्दर्यादिभिर्गुणैर्युक्ततयात्यन्तं स्नेहास्पदभूताः ते सेव्याः इति। अस्मिन् पक्षे हे स्त्रियः इति सम्बोधनं द्रष्टव्यम्।

हृदय.–एवं पातिव्रत्यादीनामकर्तव्यतामुपपाद्य कर्तव्यमर्थमुपदिशति तदिति। यस्मात् पातिव्रत्यादीनामननुष्ठेयत्वं तत् तस्मात् अद्य इदानीं इतः परस्मिन् कालेऽपि मोहं अकर्तव्ये कर्तव्यबुद्धिलक्षणं भ्रमं मा गच्छत प्राप्नुत। मा इत्ययं निरनुबन्धको निपातः। सानुबन्धकत्वे माङि लुङ् (पा. सू.3.3.175) इति लुङा भवितव्यम्। तर्हि किमस्माभिः कर्तव्यं तदुपदिश्यतामित्यत्राह–प्राणसमा इति। प्राणसमाः अत्यन्तवल्लभाः जाराः उपपतयः वः युष्माकं सेव्याः उपभोग्याः,न तु स्वभर्तारः। पातिव्रत्यादिधर्माणां कर्तव्यत्वं न कतिपये कथयन्ति,

1. T3 reads श्रद्धेयोह्यस्मि for श्रद्धेयोस्म्यद्य
2. T3 and TPA read सेव्यो for सेव्याः

अपि तु बहवः एव, ते सर्वेऽपि किं निराकरणीयाः इत्यत्राह–निन्द्य इति। अर्थिनां स्वभर्तृभोगान्नादिकाङ्क्षिणां जनानां यः समाजः समूहः तस्य आरावः स्त्रीणां पातिव्रत्यमेव धर्मः, दानमेव परो धर्मः इत्यादिरूपः शब्दो निन्द्यः गर्ह्यः। अनुपादेय इति यावत्। ननु तवापि रागादिदूषितत्वं चेत् कथं विश्वास्यत्वमित्यत्राह–श्रद्धेय इति। अहं सम्यक् सुष्ठु अच्छतमः अतिशयेनाच्छः। शुद्धान्तःकरण इत्यर्थः। अत एव श्रद्धेयः विश्वास्यः अस्मि। न मदुक्तौ किञ्चिदप्रामाण्यमाशङ्कनीयमित्यर्थः।

स्पष्टार्था.– तत् तस्मात्। मा निषेधे। गच्छत प्राप्नुत। मोहं बुद्धिभ्रमं। श्रद्धेयः विश्वसनीयः। हि हेतौ। अस्मि भवामि। सम्यगच्छतमः अत्यन्तं स्वच्छः। अहं नारदः। प्राणसमाः प्राणसदृशाः जारविशेषणम्। असुराणां प्राणसमाः भार्याः इति सम्बुद्धित्वात्। जाराः उपपतयः। वः युष्माकं सेवे योग्याः। अर्थिनां याचकानां समाजेन आरावः, समाजः सदसि। आरावः शब्दः। सप्तदश पदानि। तत् मोहं मा गच्छत। अहं सम्यक् श्रद्धेयः। प्राणसमाः जाराः वः सेव्याः, अर्थिनां समाजारावः निन्द्यः इति चतुर्था वाक्यभङ्गः।। प्राणसमाजारा इत्येकपदपक्षे अजाराः पतयः सेव्याः इत्यर्थान्तरम्। सुखार्थिभिः सुखसाधने स्वयमेव प्रवर्तनीयः, न समासे व्यापनीयः क्रियमाणं कर्मेति वाक्यार्थः।

प्रका.—तत् तस्मात् कारणात् हे नार्यः, यूयं मोहमज्ञानं। मा गच्छत। अच्छतमः अतिशयेन निर्मलोऽहम्। सम्यक् अद्य श्रद्धेयः विश्वसनीयः। वो प्राणसमाः प्राणसदृशाः जाराः उपपतयः सेव्याः भोग्याः अर्थिनां याचकानां समाजारावः समाजे आरावः शब्दः निन्द्यः प्राणाः जाराः न पतयः इति।

—•—

44. इति बहुधा वाचारं परमर्षेर्यः परं दधावाचारम्।
गतमहिमा शुचिकायः स्त्रीलोकः पापमधिकमाशु चिकाय।।

अर्थ.—अथ परमर्षेर्वचनश्रवणसमनन्तरं ताः यथेष्टचेष्टाः कृतवत्य इत्याह इतीति। इति बहुधा वाचा अरं परमर्षेः यः परं दधौ आचारं गतमहिमा शुचिकायः स्त्रीलोकः पापं अधिकं आशु चिकाय। स्त्रीलोकः असुरस्त्रीजनः परमश्चसावृषिश्चेति परमर्षिः तस्य नारदस्य इति उक्तप्रकारेण बहुधा बहुप्रकारेण स्थितया वाचा हेतुभूतया अधिकं बहु पापं आशु कालक्षेपमन्तरेण अरमत्यर्थं चिकाय सञ्चितवान्। चिञ् चयने इति धातोर्लिटि रूपम्। स्त्रीलोकं विशिनष्टि यः स्त्रीलोकः परं निरतिशयं आचारं पातिव्रत्यादिलक्षणं दधौ धृतवान् पूर्वम्। तथा गतमहिमा निरस्तमाहात्म्यः सम्प्रति यथेष्टमाचारात्। तथा शुचिकायः शुद्धशरीरः वेश्याजनोचितशरीररचन इत्यर्थः। अशुचिकाय इति वा छेदः, अधर्मभूयिष्ठशरीर इत्यर्थः।

हृदय.—अथासुरस्त्रियो नारदवचनादसन्मार्गस्थिताः अभूवन्नित्याह–इतीति। सः स्त्रीलोकः असुरस्त्रीजनः परमर्षेः नारदस्य इति उक्तप्रकारेण बहुधा अनेकप्रकारेणावस्थितया वाचा आशु कालविलम्बं विना अधिकं बहु पापं परपुरुषसंसर्गादिलक्षणं निषिद्धाचरणं चिकाय

सञ्चितवान्। अकरोदित्यर्थः। स्त्रीलोकं विशिनष्टि–य इति। यः स्त्रीलोकः नारदवचनात् पूर्वं परं श्रुतिस्मृतिमूलकादुत्कृष्टं आचारं पातिव्रत्यादिलक्षणं अरमत्यर्थं दधौ। दैवे प्रतिकूले किं नामासंभवनीयमिति भावः नारदवचनात् परं अशुचिकायः अशुचि परपुरुषसंसर्गादशुद्धः कायो देहः यस्य स तथा। अत एव गतमहिमा अपगतमाहात्म्यः।

स्पष्टार्था.–इत्युक्तप्रकारेण। बहुधा बहुप्रकारया। अव्ययं। वाचा वचनेन। अरमत्यन्तं। परमर्षेः नारदस्य। यः स्त्रीलोकः। दधौ धृतवान्। आचारं वृत्तं। गतमहिमा अस्तमहत्वः शुचिकायः शुद्धशरीरः। आशु शीघ्रं। चिकाय सञ्चितवान्। चिञ् चयने इति धातोः लिटि रूपम्। षोडश पदानि। शुचिकायः यः परमाचारं दधौ सः स्त्रीलोकः परमर्षेरिति बहुधा वाचा आशु पापं चिकायेत्यन्वयः।

प्रका.–यः स्त्रीलोकः स्त्रीजनः पूर्वं शुचिकायः शुद्धदेहः परमुत्तममाचारं दधौ धृतवान् सः स्त्रीलोकः इत्युक्तप्रकारेण परमर्षेर्नारदस्य बहुधा वाचा बहुप्रकारवचनेन अरमत्यन्तं गतमहिमा निरस्तसामर्थ्यं अधिकं पापं आशु शीघ्रं चिकाय सञ्चितवान्।

—•—

45. [1]युगमवि[2]जानानन्दम्पत्योर्वृत्तीर्जहौ निजा नानन्दम्।
तद् व्यचरज्जारहितं परदारहितं च वीक्ष्य लज्जारहितम्॥

अर्थ.–पापं चिकायेत्युक्तं, तत्प्रकारमेवाह युगमिति। युगं अविजानानं दम्पत्योः वृत्तीः जहौ निजाः न आनान्दं तद् व्यचरत् जारहितं परदारहितं च वीक्ष्य लज्जारहितम्। दम्पत्योः जायापत्योः तत् प्रकृतं युगं युगलं निजाः स्वकीयाः वृत्तीः आचारान् जहौ अत्यजत्। तथा आनन्दं सुखं न, जहावित्यत्रापि सम्बध्यते। स्वैराचारजनितं सुखमङ्गीचकारेत्यर्थः। तथा जारहितं जाराणामिष्टं परदारहितं च परदाराणामिष्टं च वीक्ष्य अवलोक्य लज्जाशून्यं यथा भवति तथा व्यचरदकरोच्च। स्त्रीजनोऽनिशं स्वभर्तृन्यक्कारपूर्वकं जारजनहितमनिशमकरोत्, जारजनोऽपि स्वभार्यापरित्यागपूर्वकं परस्त्रीजनहितमनिशमकरोत्। एवं दम्पत्योर्युगमन्योन्य-मिष्टमचेष्टतेत्यर्थः। दम्पतियुगं विशिनष्टि अविजानानमिति। न विजानानमविजानानं, वस्तुतः साध्वसाधुविवेकरहितमिति यावत्। अवजानानमिति वा पाठः, तदा अवज्ञां कुर्वन्, स्त्रीजनः स्वभर्तुः भर्तृजनश्च स्वभार्यायाः न्यक्कारं कुर्वन्नित्यर्थः। केचित्त्विमं श्लोकमुत्तरस्योपरिष्टात् पठन्ति।

हृदय.–अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां पापाचरणं विवृणोति। युगमिति। दम्पत्योः जायापत्योः युगं युगलं निजाः आत्मीयाः वृत्तीः स्वपत्येकनिष्ठत्वस्वभार्येकनिष्ठत्वादिलक्षणानाचारान् जहौ त्यक्तवान्। आनन्दं न जहौ। स्वैराचारजनितं सुखमङ्गीकृतवदित्यर्थः। कीदृशं- अवजानानं

1. Group D reads this stanza after the next. अर्थ. notes this
2. Group Dreads अवजानानं for अविजानानं. अर्थ. Has noted this reading. अर्थ notes this

भार्याः भर्तॄन् प्रति भर्तारो भार्याः प्रति परस्परमवज्ञां कुर्वाणं यस्मान्निजवृत्तेर्हानं स्वैराचारात् सुखस्योपादानं चाङ्गीकृतं तत् तस्मात् जारहितं जारेभ्यो हितमिष्टं वस्तु परदारहितं च परदारेभ्यो हितं च वीक्ष्य विचिन्त्य लज्जारहितं लज्जाकार्यकरणादुत्पन्नया ह्रिया रहितं शून्यं यथा भवति तथा व्यचरत् आचरति स्म। स्त्रियो जारहितं वीक्ष्य व्यचरन्, पुरुषाः परदारहितं च वीक्ष्य व्यचरन्नित्यर्थः।

स्पष्टार्था.—युगं युगलं। अविजानानं विवेकरहितं। दम्पत्योः जायापत्योः। युगमिति भेदोपचारात् षष्ठी। वृत्तीः आचारान्। जहौ अत्यजत्। निजाः स्वकीयाः नेति छेदः। तद्युगं व्यचरत्। जारहितं जारवृत्तिप्रदेशं। परदारहितं परदारेभ्यः इष्टं। लज्जारहितं लज्जाशून्यं। अविजानानं दम्पत्योः युगं निजाः वृत्तीः जहौ। आनन्दं न जहौ। जारहितं परदारहितं च वीक्ष्य लज्जारहितं व्यचरच्चेति। पुरुषाणां उपकाराय स्त्रियः स्त्रीणामुपकाराय पुरुषाः निर्लज्जाः पर्यटन्त इत्यर्थः।

प्रका.—अविजानानं विवेकरहितं दम्पत्योर्युगं भार्यापतिलक्षणं युग्मं दम्पती जम्पती इत्यमरः। तथा। युगं युग्मे कृतादिष्वित्यमरः। निजाः आत्मीयाः निजमात्मीयं नित्य----ति प्रतापः। वृत्तिः वर्तनं जहौ त्यक्तवान्। आनन्दं न, सुखं न त्यक्तवान्। तच्च दम्पत्योर्युगं जारहितं जारप्रियं परदारहितं च परस्त्रीप्रियं च वीक्ष्य दृष्ट्वा लज्जारहितं व्यचरत् चचार। स्त्रियः पुरुषाणां हितं पुरुषाश्च स्त्रीणां हितमालोच्य निर्लज्जाश्चेरुरित्यर्थः।

—•—

46. त्यक्तसुहृत्स्थविरोऽधः कृतः स्नुषाभिर्निगूढहृत्स्थविरोधः।
उज्झितवानाश्वश्रूःकारी श्वशुरो शुचोऽश्नुवानाः श्वश्रूः॥

अर्थ.—अपि च—त्यक्तसुहृदिति। त्यक्तसुहृत् स्थविरः अधःकृतः स्नुषाभिः निगूढहृत्स्थविरोधः उज्झितवान् आशु अश्रु ऊःकारी श्वशुरः शुचः अश्नुवाना श्वश्रूः। श्वशुरः भर्तुः पिता आशु शीघ्रं नारदादिवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव अश्रु नेत्रजलमुज्झितवान् पुनस्त्यक्तवान्। दुःखमकरोदित्यर्थः। कुतः पुनरश्रूज्झितवानित्याकाङ्क्षायामपनेतुं तं विशिनष्टि स्नुषाभिः पुत्रभार्याभिः अघःकृतः धिक्कृतः इति। कुतः पुनस्ताभिरधःकृतस्तत्राह स्थविरो वृद्ध इति। श्वशुरः खलु रत्यर्थं पुत्रभार्याप्रार्थनमकरोत्। तदा ताभिरयं वृद्ध इति निराकृतः, तदानीमयं दुःखितोऽभूदित्यर्थः। तथा त्यक्तसुहृत् त्यक्ताः सुहृदः इष्टजनाः येन सः तथा। किमेतैर्मदनुपकारिभिरिति मत्वानेन मनसा सुहृज्जनत्यागः कृत इत्यर्थः। तथा निगूढहृत्स्थविरोधः निगूढः प्रच्छन्नो हृत्स्थः हृदयस्थितो विरोधो विप्रतिपत्तिः यस्य सः तथा। ताडनादिभीत्या न प्रकटीकृतो विरोध इत्यर्थः। यद्वा हृत्स्थः कामः निगूढो हृत्स्थविरोधः कामोपद्रवः यस्येति विग्रहार्थौ। तथा ऊःकारी दुःखभावनशाली कोपकारी वा। ऊः करोतीत्यूःकारी। ऊर्दुःखभावने कोपे इति भट्टः। तथा श्वश्रूश्च भर्तृमातापि अश्रूज्झितवतीति शेषः। तां विशिनष्टि शुचोश्नुवानेति

शुचः शोकान् अश्नुवाना प्राप्नुवन्ती, रत्यर्थं याचितैः स्वपुत्रैः न्यक्कृतत्वादिति द्रष्टव्यम्, अथवा स्वपुत्राणां तद्भार्याजनस्य च दुराचारदर्शनात् श्वशुरश्वश्वोरश्रुमोक्षादि जातम्।

हृदय–त्यक्तेति श्वशुरः भर्तुः पिता आशु नारदवचनश्रवणसमनन्तरमेव अश्रु नयनजलं उज्झितवान् मुक्तवान्। दुःखितोऽभूदित्यर्थः। कीदृशः– ऊःकारी ऊःकारवान् अयमपि दुःखानुभावः।ऊर्दुःखभावने कोपे इति भट्टः।तत्र हेतुः–स्नुषाभिः पुत्रभार्याभिः रत्यर्थं प्रार्थिताभिः अधःकृतः। धिक्कृत इति यावत्। तत्र हेतुः स्थविरः वृद्ध इति। त्यक्तसुहृत्, त्यक्ताः सुहृदः, स्नुषादिरतिर्न कर्तव्या स्वदाररतिरेव कर्तव्या इत्यादि हितमुपदिशन्तो जनाः येन स तथा। भवितव्यताक्रान्ते मनसि शतकृत्वोऽभिहितमपि हितवचनं नावगाहत इति भावः। निगूढहृत्स्थविरोधः निगूढः स्नुषाणामविधेयत्वात् स्वस्य तत्प्रतीकारासामर्थ्याच्च आच्छादितो हृत्स्थः हृदयस्थो विरोधः द्वेषः येन सः तथा। अपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः श्वश्रूरपि भर्तृमातापि शुचः दुःखस्य अश्नुवाना प्राप्नुवती अभूदिति शेषः। अत्रापि रत्यर्थं प्रार्थितैः पुत्रैः स्थविरेयमित्यधःकृतेति हेतुरतिदेष्टव्यः। शब्दतस्त्यक्तसुहृत्त्वं निगूढहृत्स्थविरोधित्वं च ऊःकारित्वं च श्वश्वा अपि विशेषणं भवति। 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इति।

स्पष्टार्था.–त्यक्ताः सुहृदो येन स तथा। दुर्वृत्तदर्शनात् त्यक्तेष्टजनस्स इत्यर्थः। स्थविरः वृद्धः अधःकृतः तिरस्कृतः स्नुषाभिः पुत्रभार्याभिः अत एव निगूढेति। निगूढः आच्छन्नः हृत्स्थो मनोगतो विरोधो यस्य सः तथा। उज्झितवान् त्यक्तवान्। आशु शीघ्रं अश्रु नेत्रजलम्। ऊःकारी दुःखभावनाशीलः कोपकारी वा।ऊः करोतीति ऊःकारीति व्युत्पत्तिः।'ऊर्दुःखभावने कोपे' इति भट्टः। श्वशुरो भर्तुः पिता। शुचः शोकान् अश्नुवाना प्राप्नुवती। श्वश्रूः भर्तृमाता। स्नुषाभिरधःकृतः स्थविरः आशु अश्रु उज्झितवान्शुचः अश्नुवाना श्वश्रूश्च अश्रु उज्झितवतीति योजनीयः। श्वश्रुर्दुर्वृत्तता स्नुषया दृष्टा, निवारयितुमशक्तावभूतामिति तात्पर्यम्।

प्रका.–त्यक्तसुहृत् परित्यक्तमित्रजनः। स्थविरो वृद्धः। 'प्रवयाः स्थविरो वृद्ध' इति भट्टः। स्नुषाभिः पुत्रभार्याभिः अधःकृतः निराकृतः। अत एव निगूढहृत्स्थविरोधः आच्छन्नहृदयगतविरोधः ऊःकारी। दुःखभावनाशीलः कोपभावनाशीलः वा। ऊर्दुःखभावने कोपे इति वैजयन्ती। श्वशुरः अत्र नेत्रजलं आशु शीघ्रमुज्झितवान् त्यक्तवान्। तत्र पत्युर्माता शुचं शोकमश्नुवाना प्राप्नुवती आसीदिति योजनीयम्।

—•—

47. इति हरिनारदमततः स जनौघो धर्मवर्त्म नार दमततः।
चण्डालोपमचेष्टः स्थाणोरपि च प्रसादलोपमचेष्ट।।

अर्थ.–प्रकृतमुपसंहरति इतीति। इति हरिनारदमततः सः जनौघः धर्मवर्त्म न आर दमततः चण्डालोपमचेष्टः स्थाणोः अपि च प्रसादलोपं अचेष्ट। स जनौघः असुरजनसमूहः इति उक्तप्रकारेण हरिनारदमततः हरेर्नारदस्य च मताद्धेतोः धर्मवर्त्म धर्ममार्गं न आर न प्राप।

असुरा: हरिवचनाद्धेतो: यथेष्टचेष्टामकुर्वन्, तत्स्त्रियस्तु नारदवचनात्। जनौघं विशिनष्टि दमतत: इति, दम: इन्द्रियनिग्रह: तेन व्याप्त: पूर्वं, यद्वा दम: कर्दम:, दोष इति यावत्, तेन व्याप्त:, मदनव्याप्त इति वा। 'दमस्तु दमथौ दण्डे कर्दमे मदनेऽपि च' इति वचनात्। तथा चण्डालोपमचेष्ट: चण्डालव्यापारसदृशव्यापारवान्। किञ्च स्थाणो: शिवस्य प्रसादलोपं प्रसादनाशमपि च अचेष्ट कृतवान्। शिवलिङ्गभङ्गयथेष्टाचारादिदर्शनात् स्थाणो: प्रसादलोपो जात इत्यर्थ:।

हृदय.—असुराणामधर्मव्यापारमुपसंहरति इतीति। स जनौघ: असुरलोक: हरिनारदमतत: हरिनारदयोर्मतात् सिद्धान्ताद्धेतो:, हरिमतात् असुरजन: नारदमतात् तत्स्त्रीजनश्च इति उक्तप्रकारेण धर्मवर्त्म धर्म: श्रुतिस्मृतिचोदितं कर्म तत्प्रधानं वर्त्म मार्गं न आर न प्राप्तवान्। अधर्म एव प्रावर्तिष्टेत्यर्थ:। कीदृश: दमतत: दम इन्द्रियजय: तेन तत: व्याप्त:। दमोपलक्षितेन सदाचारेण व्याप्त इत्यर्थ:। भूतकालविशेषणमेतत्। दम इन्द्रियनिग्रहे दण्डे गृहे च इति केशव:। चण्डालोपमचेष्ट:, चण्डाल: श्वपच: तदुपमा तत्सदृशी चेष्टा प्रवृत्तिर्यस्य स तथा। तत्कालविशेषणमेतत्। पूर्वं सदाचारपर: इदानीं दुराचारपरो जात:। अहो विचित्रा दैवगतिरिति भाव:। अत एव स्थाणो: शिवस्य प्रसादलोपं प्रीतिविनाशं अचेष्ट अकरोदपि च। चिञ् चयने इति धातो: लुट्। असुराणां दुराचारत्वदर्शनात् शिवोऽपि रुष्टोऽभूदित्यर्थ:।

स्पष्टार्था.—इत्युक्तप्रकारेण। हरीति हरेर्नारदस्य च मतात्। जनौघ: दैत्यजनसमूह:। धर्मवर्त्म मार्गं। नेति छेद:। दमतत:,दम: कुकर्म दोषमित्यर्थ:, तेन ततं व्याप्तं, दमस्तु दमथौ दण्डे कर्दमे मदनेऽपि च। इति प्रताप:। चण्डालोपमेति। चण्डालव्यापारसदृशव्यापारवान्। स्थाणो: शंभो: प्रसादलोपं प्रीतिनाशमचेष्ट सञ्चितवान्। चिणोतेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम्। चतुर्दश पदानि। स जनौघ: इति हरिनारदमतत: धर्मवर्त्म न आर। स्थाणो: प्रसादलोपं अचेष्टेत्यन्वय:।

प्रका.—इत्युक्तप्रकारेण हरिनारदमतत: हरिनारदयो: सम्मते: दमतत: दम: कर्दम: कल्मषमिति यावत्। तेन ततो व्याप्त:। दमस्तु दमथौ दण्डे कर्दमेऽपि च। ततं व्याप्ते विस्तृतेऽपि च इति प्रताप:। चण्डालोपमचेष्ट: चण्डालसदृशवृत्ति: स जनौघ: दैत्यजनसमूह: धर्मवर्त्म मार्गं न आर न प्राप। स्थाणो: शिवस्य प्रसादलोपमपि प्रसादनाशं च अचेष्ट चेष्टितवान्।

—•—

48. अथ विजयाशां भव्या: दधतो देवा: दिदृक्षया शाम्भव्या।
तस्थुस्तापस्यान्ते धुरि गिरिभर्तुर्गुरुप्रतापस्यान्ते।।

अर्थ.—अथ देवानां व्यापारमाह अथेति। अथ विजयाशां भव्या: दधत: देवा: दिदृक्षया शाम्भव्या तस्थु: तापस्यां ते धुरि गिरिभर्तु: गुरुप्रतापस्य अन्ते। अथ अनन्तरं ते देवा: शाम्भव्या शंभुसम्बन्धिन्या दिदृक्षया दर्शनेच्छया गिरिभर्तु: हिमवत: अन्ते समीपे तापस्यां तप:सम्बन्धिन्यां धुरि व्यापारे श्रीमत्पञ्चाक्षरजपादिलक्षणे तस्थु: स्थितवन्त:। शम्भुदिदृक्षया

हिमवत्प्रस्थे गत्वा तपः कृतवन्त इत्यर्थः। कीदृशाः– विजयाशां असुरजनजयेच्छां दधतः दधानाः। अनेन शम्भुदर्शनप्रयोजनमपि असुरविजय इत्युक्तम्। तथा भव्याः शुभव्यापारवन्तः, भव्यं शुभात्मकविधौ स्यात् शुभाशुभकर्मणि इति प्रतापः। कीदृशस्य गिरिभर्तुः– गुरुप्रतापस्य अधिकपौरुषयुक्तस्य।

हृदय.–अथ देवानां प्रवृत्तिमाह अथेति। अथासुराणामसन्मार्गस्थापनानन्तरं ते त्रिपुरपराजिताः देवाः शाम्भव्या शंभुसम्बन्धिन्या दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया हेतुना गिरिभर्तुः पर्वतश्रेष्ठस्य हिमवतोऽन्तेऽवसाने अधित्यकायामित्यर्थः। तापस्यां तपःसंबन्धिन्यां धुरि व्यापारे तस्थुः स्थितवन्तः। किं फलमुद्दिश्य तपश्चक्रुरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुः देवान् विशिनष्टि विजयाशामिति। विजये असुराभिभवे आशामिच्छां दधतः बिभ्राणाः तथा भव्याः कल्याणगुणशालिनः। एषामभिलषितसिद्धिर्भविष्यत्येवेति भावः। 'भव्यः पुनर्ना पादपान्तरे कमरङ्गाह्वये क्ली तु फले तस्य धने तथा। कल्याणाख्यगुणे च स्याद् भेद्यलिङ्गं च तद्वति। . योग्ये भवितरि प्राप्ये भवितव्ये तु तन्नपि' इति केशवः। गिरिभर्तारं विशिनष्टि–गुरुप्रतापस्येति। गुरुर्महान् प्रतापो वैशिष्ट्यं यस्य स तथा। अत्राचेतने पर्वते दूरादेवारीणां भयजनकत्वलक्षणस्य प्रतापस्यासंभवात् मुख्यार्थबाधे विशिष्टताविशेषेण प्रतापेन विशिष्टतासामान्यं लक्ष्यते। सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः। कार्यकारित्वनैयत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्। वैशिष्ट्यं चास्य क्षेत्रान्तरेभ्यः पावनत्वाद्यतिशयात्। एतच्च देवानां तत्रावस्थाने हेतुः।

स्पष्टार्था.–विजयाशां विजयविषयामिच्छां। भव्याः शुभव्यापारवन्तः। भव्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि इति प्रभव्यगव्येत्यादिना निपातनम्। दधतः दधानाः। दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया। शाम्भव्या शंभुसम्बन्धिन्या तापस्यां तपःसम्बन्धिन्यां तपःसम्बन्धिनी तापसी। तापस्यां धुरि व्यापारे गिरिभर्तुः हिमवतः। गुरुप्रतापस्य अधिकप्रतापयुक्तस्य पौरुषयुक्तस्यान्ते समीपे। चतुर्दश पदानि। अथ विजयाशां दधतः भव्यास्ते देवाः शाम्भव्या दिदृक्षया गिरिभर्तुरन्ते तापस्यां धुरि तस्थुरित्यन्वयः।

प्रका.–अथ अनन्तरं भव्याः शुभकर्माणः शुभव्यापारे। भव्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणीति प्रतापः। विजयाशां विजयेच्छां दधतः धारयन्तः ते देवाः शाम्भव्या शम्भुसम्बन्धिन्या दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया गुरुप्रतापस्य पृथुप्रतापोपेतस्य गिरिभर्तुः गिरीद्रस्य हिमवतोऽन्ते समीपे तापस्यां धुरि तपोलक्षणधुरे तस्थुः।

—•—

49. अकृत जपञ्चाक्षरत स्त्रिदशसमूहोर्चनञ्च पञ्चाक्षरतः।
अतनुत मनुविद्धोमं तेन ततोऽस्ताावि दैवमनुविद्धोमम्।।

अर्थ.–तपःप्रकारमेवाह अकृतेति। अकृत जपं च अक्षरतः त्रिदशसमूहः अर्चनं च पञ्चाक्षरतः अतनुत मनुवित् होमं तेन ततः अस्तावि दैवं अनुविद्धोमम्। त्रिदशसमूहः देवसमूहः जपमकृत कृतवान् श्रीमत्पञ्चाक्षरादेरिति शेषः। त्रिदशसमूहं विशिनष्टि अक्षरत इति, रुद्राक्षेषु

तात्पर्यवान्। तथा पञ्चाक्षरत: पञ्चाक्षरमन्त्रेण अर्चनञ्च पूजाञ्च अकृतेति सम्बध्यते। तथा होमममतनुत चकार, पञ्चाक्षरत इत्यत्रापि सम्बध्यते। कीदृश:-मनुवित् मन्त्रज्ञ: मन्त्रार्थविनियोगवित् छन्दोदैवतज्ञ इत्यर्थ:। तत: होमाद्यनन्तरं तेन त्रिदशसमूहेन दैवं शिवदेवता अस्तावि स्तुतम्। कीदृशं तद्दैवम्-अत आह अनुविद्धोममिति, अनुविद्धा सम्बद्धा उमा पार्वती यस्य तदनुविद्धोमम्। अङ्कप्रदेशसमारूढपार्वतीकमित्यर्थ:।

हृदय.–तपश्चर्यां विवृणोति अकृतेति। त्रिदशसमूहो देवजन:। पञ्चाक्षरत: पञ्चाक्षरमन्त्रस्य जपं चाकृत, चकारेणानुक्तं तर्पणमपि। कीदृश:-मनुवित् मनुर्मन्त्र: मन्त्रमन्त्रार्थ-विच्छन्दोदेवताविनियोगज्ञ इत्यर्थ:। अक्षरत: अक्षेषु रुद्राक्षेषु रत: रुद्राक्षमालया कृतजपसंख्य: इत्यर्थ:। पञ्चाक्षरत: पञ्चाक्षरमन्त्रेण अर्चनां पूजां चकारोऽकृतेत्यनुकर्षणार्थ:। पञ्चाक्षरेण होममग्निकार्यं चातनुत कृतवान्। पञ्चाक्षरत इत्यत्र जपविषये षष्ठ्यन्तात्तसि: अन्यत्र तृतीयान्तात्। ततो जपार्चनाद्यनन्तरं तेन त्रिदशसमूहेन अनुविद्धोमं अनुविद्धा संबद्धा उमा पार्वती यस्य तत्तथाविधं दैवं श्रीपरमेश्वरं अस्तावि।

स्पष्टार्था.–अकृत कृतवान्। जपं चेति छेद:। अक्षरत: शैवमन्त्रात् अर्चनं पूजां। पञ्चाक्षरत: पञ्चाक्षरमन्त्रात्। अतनुत चकार। मनुवित् मन्त्रवित् मन्त्रार्थविनियोगज्ञ:। होमं हवनं। तेन त्रिदशसमूहेन तत: अनन्तरं। अस्तावि स्तुत:। दैवं देवता अनुविद्धोमं अनुविद्धा सम्बद्धा उमा यस्येति तत्तथा। त्रिदशसमूह: अक्षरत: पञ्चाक्षरत: जपमर्चनं चाकृत होमं चातनुत। तेन अनुविद्धोमं दैवतमस्तावीति। इत: परमाश्वासावधि नास्तिकपक्ष: प्रक्षिप्यते।

प्रका.–अथ अनन्तरं त्रिदशसमूह: देवसमूह: अक्षरत: जपमालायां तात्पर्ययुक्त: पञ्चाक्षरत: पञ्चाक्षरमन्त्रात् जपमर्चनं च अकृत कृतवान्। मनुवित् मन्त्रवित् होमं च अतनुत कृतवान्। तेन देवसमूहेन अनुविद्धोमं आश्लिष्टपार्वतीकं दैवं अस्तावि। स्तुतमभूत्।

—•—

50. शुभकर्मा ना नियत: प्राप्नोति फलानि काम्यमानानि यत:।
लोके वेदे वा य: स्तुतो नमस्तेऽस्तु शम्भवे देवाय।।

अर्थ.–अस्तवीत्युक्तम्, स्तुतिरेव करोति शुभकर्मेति। शुभकर्मा ना नियत: प्राप्नोति फलानि काम्यमानानि यत: लोके वेदे वा य: स्तुत: नम: ते अस्तु शम्भवे देवाय। ते तुभ्यं शम्भवे शिवाय नमोऽस्तु नमस्क्रिया भवतु। कीदृशाय- देवाय द्योतनात्मकाय शम्भुं विशिनष्टि शुभकर्मेति। शुभकर्मा नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मवान् तथा नियत: नितरां यत: वशीकृतबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियग्राम: ना मनुष्य: यत: यस्मात् शम्भो: सकाशात् काम्यमानानि अभिलषितानि फलानि स्वर्गादीनि प्राप्नोति, तथा लोके कविभि: वेदे वा श्रीरुद्रादिभि: य: स्तुत: प्रशस्त: तस्मै नमोऽस्तु इति सम्बन्ध:।

इत:परमाश्वासपरिसमाप्ते: स्तुतिद्वारेण पूर्वोक्तनास्तिकपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्यते। तत्रानेन श्लोकेन क्रियते यत्तावदथ इत्यादिनोक्त: आक्षेप: परिहृत:।

हृदय.—अथ नवभिः श्लोकैः स्तुतिप्रकारमाह। शुभकर्मेति। अत्र नास्तिकपक्षावलम्बिना हरिणा यः आस्तिकपक्षाक्षेपः कृतः तं समाददद्भिर्देवैः स्तुतिः क्रियते इत्यवगन्तव्यम्। तत्रानेन यदिहैवायात्यन्तमित्यारभ्य युष्मदीयमक्षेपततीत्यन्तेन, क्रियते यत्तावदथेत्यारभ्य कुतोऽतस्सभारतापाथेयमित्यन्तेन च ग्रन्थेन यदाक्षिप्तं तत्परिहरन्तः स्तुवन्ति- तस्मै शंभवे ते तुभ्यं नमस्क्रियास्तु भवतु। कीदृशाय-देवाय दीव्यति द्योतते अहमस्मीति सर्वप्राणिनामन्तः स्फुरतीति देवः। सर्वेषामप्यन्तरहमिति प्रकाशमानस्य किं प्रमाणान्तरान्वेषणमिति भावः। यदिहैवायात्यन्तमित्यादिना च क्रियते यत्तावदथेत्यादिना च यदाक्षिप्तं तत्परिहर्तुं शंभुं विशिंषन्ति-यतो यस्मात् शंभोः शुभकर्मा चोदितकर्मानुष्ठाता ना पुरुषः नियतः फलभोगे व्यभिचाररहितस्सन् काम्यमानानि अभिलष्यमाणानि फलानि देशान्तरकालान्तरदेहान्तरभोग्यानि स्वर्गादीनि प्राप्नोति लभते। का पुनरङ्गात्र मितिरित्यादिना यदाक्षिप्तं तत्परिहर्तुं शंभुं विशिंषन्ति लोक इति। यश्शुभकर्मा ना लोके, तावत् प्रमोदते स्वर्गे यावत् पुण्यं समाप्यते इत्यादिवचनैः वेदे वा त्रय्यां च स्तुतः प्रतिपादितः। पुरुषस्य देहान्तरग्रहणे फलभोक्तृत्वे चागमः प्रमाणमिति भावः। लोके वेदे च यः स्तुतः इत्यनेनावृत्या शंभुरपि विशेषणीयः। अत्रेश्वरसत्तायामागमः प्रमाणमिति भावः। फलमपि न भवेदिष्टमित्यादिना स्याद्यदि मोदनतोऽयमित्यादिना च यदाक्षिप्तं तदप्यनेनैव समाहितम्। अग्निष्टोमादेः श्राद्धादेश्च श्रुतिस्मृतिचोदितत्वात्।

स्पष्टार्था.—शुभेति। नित्यनैमित्तिकादि कुर्वाणः ना मनुष्यः पुमान् पञ्चजनो ना चेति भट्टः। नियतः नियमात्। काम्यमानानि अभिप्रेयमाणानि। पशुपुत्रस्वर्गादीनि यतः यस्माच्छंभोः सकाशात् लोके भुवने वेदे श्रुतौ। वा विकल्पे। यः शंभुं नमस्क्रियते। तुभ्यं शंभवे। देवाय द्योतनात्मकाय। सप्तदश पदानि। शुभकर्मा ना यतः काम्यमानानि फलानि प्राप्नोति लोके वेदे वा यः स्तुतः तस्मै शंभवे देवाय नमः। इति। क्रियते यत्तेत्यादेरिदमुत्तरम्।

प्रका.— इतःपरमाश्वासपर्यन्तश्लोकैः वेदबाह्याभिहितवेदवैदिकशिवकर्मनिन्दां परिहरन् श्रुतिप्रकारमभिनयति। तत्र क्रियते यत्तावदथेति इत्यादेरुत्तरमाह- शुभकर्मा पुण्यकर्मोपेतः ना नरः काम्यमानानि इष्यमाणानि फलानि यतः शम्भोः प्राप्नोति, लोके वेदे वा यः शम्भुः स्तुतः तस्मै देवाय शम्भवे नमोऽस्तु।

—•—

51. अद्वैतं परममलं चिन्मयमानन्दमच्युतं परममलम्।
सकलेशं सत्यमृतं वचनं त्वामप्रमेय शंसत्यमृतम्।।

अर्थ.—प्रमाणाभावादीश्वराभावमुक्तं परिहरति अद्वैतमिति। अद्वैतं परं अमलं चिन्मयं आनन्दं अच्युतं परमं अलं सकलेशं सत्यं ऋतं वचनं त्वां अप्रमेय शंसति अमृतम्। नित्यं वचनं वेदवाक्यलक्षणं अलमत्यर्थं त्वां शंसति तात्पर्येण प्रतिपादयति। कथं शंसतीत्याकाङ्क्षायां तमेव विशिनष्टि अद्वैतमित्यादिना। अद्वैतं द्वैतप्रपञ्चरहितम् सजातीयविजातीय-स्वगतभेदशून्यमित्यर्थः। तथा परं अविद्यातत्कार्येभ्योऽन्यं तथा अमलं रागद्वेषादिमलरहितं,

तथा चिन्मयं चौतन्यस्वरूपं, तथा आनन्दं सुखस्वरूपं, तथा अच्युतं अवयवनाशलक्षणक्षयरहितं तथा परममुक्तविशेषणविशिष्टत्वादुत्कृष्टं तथा सकलेशं सर्वेश्वरं तथा सत्यं कदाचिदप्यबाध्यं तथा ऋतं कौटिल्यरहितम्, तस्मादागमसिद्धत्वान्नायं निराकार्य इत्यर्थ:।

हृदय.–श्राव्या मदवध्येयमित्यादिना यदाक्षिप्तं तत्परिहरन्त: स्तुवन्ति अद्वैतमिति। अप्रमेय, निखिलप्रमाणाविषय। ऋतं वेदलक्षणं वचनं त्वा अमलं अत्यर्थं शंसति, तात्पर्येण प्रतिपादयति। कीदृशं शंसतीत्याशङ्कायां विशिंषन्ति अद्वैतमिति। अद्वैतं द्वयोरभावो द्विता, द्वितैव द्वैतं, तद्रहितं,सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमित्यर्थ:। ननु जीवानां पृथक् सत्वे कथमद्वैतत्वं इत्यत्राहु:–सकलेशमिति। सकलस्य भूतेन्द्रियान्त:करणात्मकस्य विश्वस्येशं प्रवर्तयितारं। ईश्वर एव चराचरेषु देहेषु तिष्ठति। उक्तं च श्रीभगवता, ईश्वर: सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया।। इति। नन्वेवं चेत् जन्मविनाशवत्वादीश्वरस्य विकारित्वप्रसङ्ग इत्यत्राहु: अमृतमिति। मृतं मरणं। नपुंसके भावे क्त:(पा.सू.3,3.114.)इति क्त:। जन्मोपलक्षणमेतत्। जन्मविनाशरहितमित्यर्थ: जन्मविनाशौ तु देहस्यैवेति भाव:। तथोक्तं भागवते,

नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि।
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं
प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत्।। इति।

विसर्गाद्या: श्मशानान्त्या: भावा: देहस्य नात्मन:। इति च। नन्वीश्वरस्य जीवात्मना स्थितत्वे स्वगतभेदसंभवान्नाद्वैतसिद्धिरित्यत्राहु:–परमिति। परं सर्वोपरिष्टात् स्थितं। मायातत्कार्याणामप्युपरि वर्तमानम्। अत एवामलम्। मलशब्देन मायाभिधीयते। तदुक्तं वासिष्ठे–क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम्। इति। मायासंबन्धरहितमित्यर्थ:। अत एवाच्युतं अवयवविनाशात्मकक्षयरहितम्। अथास्य सात्विकं रूपमाहु:–सत्यं परमार्थभूतं, सद्रूपमित्यर्थ:। आनन्दं सुखस्वरूपं। चिन्मयं बोधस्वरूपम्। अत एव परमं सर्वोत्कृष्टं। सर्वस्यापि मूलकारणत्वादीश्वरस्य प्रमाणगम्यत्वे प्रमेयत्वेन यज्जडत्वं प्रसज्येत तत्परिजिहीर्षुभिर्देवै:, अतद्व्यावृत्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि इत्याद्यभियुक्तोक्तनीत्या वेदोऽप्यसन्निरसनेनैव ईश्वरं प्रतिपादयतीति द्योतयितुमप्रमेयेति संबोधनमित्यवगन्तव्यम्। अनेन देहव्यतिरिक्त एवात्मा, स एव परमेश्वर:, श्रुतिरत्र प्रमाणमित्युक्तं भवति।

स्पष्टार्था–अद्वैतं द्वैतप्रपञ्चरहितं स्वगतभेदप्रपञ्चरहितमित्यर्थ:। परं परमात्मस्वरूपं। अमलं अविद्यातत्कार्यलक्षणमलरहितं चिन्मयं चौतन्यैकरसं आनन्दं निरतिशयसुखस्वरूपं। अच्युतं च्युतिरहितं। परमं परमुत्कृष्टं परमा श्रीर्यस्येति। अलमत्यन्तं सकलेशं सर्वेशं सत्यमृतं सत्यस्वरूपं। यथाशास्त्रं यथाकार्यं बुद्ध्या सुपरिनिश्चितं तत्तदधीनता वक्ष्यामीति अभिसंगति:। प्रमेयस्थं तदेवर्तं सत्यमित्यभिधीयते इत्याचार्योक्तलक्षणं वा। वचनं वेदवाक्यं शंसति स्तौति।

अमृतं निर्वाणस्वरूपं। हे अप्रमेय,अमृतं सत्यं वचनं त्वा अद्वैतं शंसतीत्येवं सर्वत्र योजनीयम्। तस्मान्मानसमूहेत्यादेरिदमुत्तरम्।।

प्रका.—तस्मान्मानसमूहे इत्यादेरुत्तरमाह–हे अप्रमेय, प्रमाणागम्य शंभो, अद्वैतं द्वैतप्रपञ्चशून्यं। परं उत्तमं। अमलं निर्मलं। चिन्मयं चिद्रूपं आनन्दं सुखरूपं अच्युतं च्युतरहितं सकलेशं सर्वेश्वरं सत्यं बाधशून्यं ऋतं तत्वं (अमृतं तत्वं पीयूषं यत्तशेषेव्ययाचित इति रत्नकोश: ?)एवंविधं त्वां परमुत्कृष्टं ऋतं सत्यमृतं सुखमिति शाश्वत:। एवंविधं वेदवाक्यं शंसति स्तौति।

—•—

52. येऽखिलयोनिं दन्तित्वग्वसन भवन्तमपधियो निन्दन्ति।
उत्तारानन्वेते निरये निपतन्ति हर नरा नन्वेते।।

अर्थ.—यदि वो माने न मति: इत्यादिनोक्तमपि च अम्बरवासा य इत्यादिनोक्तम् चाक्षेपं परिहरति येऽखिलयोनिं इति। ये अखिलयोनिं दन्तित्वग्वसन भवन्तं अपधिय: निन्दन्ति उत्तारानन्वेते निरये निपतन्ति हर नरा: ननु एते। हे दन्तित्वग्वसन, दन्ती गज: तस्य त्वक् चर्म तद्वसनं वस्त्रं यस्य स: तथा। तदुक्तं भवति यदुक्तं दिगम्बरोयमिति नायं दोष: अस्य स्वात्मारामतया वस्त्रधारणाद्यादिषु आस्थाभावात् कदाचिदाच्छादकपरिग्रहेऽपि न दुकूलादे: परिग्रह: अस्य विषयमृगतृष्णिकावैतृष्ण्येन दन्तित्वग्दुकूलयोरविशेषादिति। हे हर, ये अपधिय: बुद्धिहीना: अखिलयोनिं अखिलस्य जगतो योनि: कारणमखिलयोनि: तं सन्तं भवन्तं निन्दन्ति दूषयन्ति, नास्तीति वदन्ति च, अम्बरवासा: श्मशानवासीत्यादिदूषणम्। जगत्कारणभूत: कश्चिदीश्वरो नाम नास्तीति नास्तित्ववाद:। एते नरा: उत्तारानन्वेते, उत्तार: उत्तरणं लङ्घनं तेन अनन्वेते रहिते निरये नरके निपतन्ति नितरां पतन्ति ननु। ननुरवधारणे, निपतन्त्येवेत्यर्थ:। प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु इत्यमर:। भवदूषका: जना: नरके निपतन्ति। न कदाचिदपि ततो गच्छन्तीति भाव:। अत्र यदि वो इत्यस्य दूषणं सूचितं, प्रपञ्चनं तु भविष्यति।

हृदय.—अथ तद्वचने शस्ये मे तिष्ठत धर्मा हिताय नेशस्येमे इति यदुक्तं तन्निरस्यन्त: स्तुवन्ति य इति। हे दन्तित्वग्वसन, दन्ती गज: तस्य त्वक् चर्म वसनं वासो यस्य तस्य सम्बोधनं तथा हे हर, हरश्रीनामशालिन्, भक्तानां पापं हरतीति हर:। अत्र संबोधनद्वयेन गजासुरं निहत्य तच्चर्मवासिनस्तस्य जगत्कण्टकोद्धारणपरत्वं च भक्तानां न: दुरवस्थामूलं पापं संहरणीयमिति च ध्वन्यते। ये नरा: चार्वाकादय: भवन्तं निन्दन्ति धर्मा हिताय नेशस्येमे इत्यादिना दुष्यन्ति एते निरये नरके निपतन्ति। ननुरवधारणे। निपतन्त्येवेत्यर्थ:। नरान् विशिंषन्ति अपधिय इति। बुद्धिशून्या:, तेषां बुद्धिशून्यत्वमेव भवन्निन्दाया: हेतु:। बुद्धिमन्तस्तु न निन्दन्तीति भाव:। भगवन्तं विशिंषन्ति अखिलयोनिरिति। अखिलस्य योनिं कारणं। अतो वन्दनीयत्वमेव, न निन्दनीयत्वमित्यर्थ:। निरयं विशिंषन्ति उत्तारानन्वेते उत्तार उत्तरणं तेनानन्वेते तेन रहिते। भवन्निन्दका: कदाचिदपि नरकान्नोत्तरिष्यन्तीत्यर्थ:।

स्पष्टार्था.—अखिलयोनिं समस्तकारणं। दन्तित्वग्वसन गजचर्माम्बरं भवन्तं त्वां। अपधियः निर्बुद्धयः निन्दन्ति दूषयन्ति। उत्तारानन्वेते उत्तारः उत्तरणं अनन्वेते रहिते निरयविशेषणं। निरये नरके। नराः मनुष्याः। ननुरवधारणे। प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः। एते निन्दकाः। त्रयोदश पदानि। हे दन्तित्वग्वसन, हर, अपधियः ये भवन्तं निन्दन्ति ते नराः उत्तारानन्वेते निरये निपतन्तीति। अपि चाम्बरवासेत्यादेरियमुत्तरम्।

प्रका.—अपि चाम्बरवासाः इत्यादेरुत्तरमाह-हे दन्तित्वग्वसन, गजचर्माम्बर, हर, अखिलयोनिं सर्वकारणं भवन्तं अपधियः दुर्बुद्धयः ये नराः निन्दन्ति एते नराः उत्तारानन्वेते उत्तरणरहिते निरये नरके निपतन्ति। ननुरवधारणे। 'अवधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वि'त्यमरः।

—•—

53. अनितरसादृश्यत्वं [1]दधतोऽस्य हि भवति तेऽञ्जसा[2] दृश्यत्वम्।
शान्तो यो योग्यास्ते ये तु न पश्यन्ति हतधियोऽयोग्यास्ते।।

अर्थ.—इदानीं न पतति तं प्रत्यक्षं इत्यादेरुत्तरं वदन्नभिष्टौति अनितरेति। अनितरसादृश्यत्वं दधतः अस्य हि भवति ते अञ्जसा दृश्यत्वम् शान्तः यः योगी आस्ते ये तु न पश्यन्ति हतधियः अयोग्याः ते। यो योगी योगाभ्यासवान् शान्तः वशीकृतबाह्यान्तरेन्द्रियग्रामवान् आस्ते तिष्ठति अस्य एवंविधस्य योगिनः ते भवतः अञ्जसा साक्षात् दृश्यत्वं दर्शनयोग्यत्वं भवति हि। प्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः। ते इत्युक्तं विशिनष्टि अनितरेति। इतरे स्वव्यतिरिक्ताः जनाः तैः सह सादृश्यं इतरसादृश्यं, तद् यस्य नास्त्यसावनितरसादृश्यः तद्भावोऽनितरसादृश्यत्वम्, तद् दधतः बिभ्रतः निरुपमस्येत्यर्थः। यद्वा इतरे प्राकृताः 'इतरे प्राकृतपामरपृथक्जनाः 'इति भट्टः। तैः सादृश्यरहितस्येत्यर्थः। अथवा अस्येत्युक्तं योगिनो विशेषणमेतद् अस्य अनितरसादृश्यत्वं दधतः विशिष्टस्य योगिनः इत्यर्थः। ननु यदि योगिनामयं दृश्यः तर्हीतरेषामप्ययं किमिति न दृश्यः स्यात्, न च दृश्यते तस्मान्नास्त्येवायमित्याशङ्क्याह ये त्विति।

ये तु योगिव्यतिरिक्ताः जनाः भवन्तं न पश्यन्ति ते अयोग्याः अनर्हाः, भवन्तं द्रष्टुमिति शेषः। कुतस्तेषामयोग्यत्वं तत्राह हतधिय इति विनष्टबुद्धयः। तस्मादयोग्यतयैव भवद्दर्शनाभावः न तु नास्तित्वात्। योगिप्रत्यक्षस्यापीश्वरसद्भावे मानत्वमित्यभिप्रायः।

हृदय.—न पतति तं प्रत्यक्षं इत्यादिना यत्प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तं तन्निरस्यन्तः स्तुवन्ति अनितरेति। यः पुरुषः शान्तः विषयेभ्यः उपरतमनाः अत एव योगी, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तद्वान्। आस्ते तिष्ठति। अस्य पुरुषस्य, ते तव, अञ्जसा तिरोधानमन्तरेण दृश्यत्वं दर्शनयोग्यत्वं भवति। हिशब्दः प्रसिद्धौ। द्विविधं हि प्रत्यक्षं,योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षं च। तत्रेश्वरो

1. TPA reads दधतोऽत्र for दधतोऽस्य
2. T3. Reads तेजसा for तेऽञ्जसा.

योगिप्रत्यक्षगम्य इत्यर्थः। योगिनोऽपि किमिति चक्षुर्भ्यां न पश्यन्तीत्याशङ्कायां ते इति षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टं ईश्वरं विशिंषन्ति अनितरेति। स्वव्यतिरिक्ताः इतरे अस्मदादयो देहिनः। तैः सादृश्यमितरसादृश्यं अविद्यमानमितरसादृश्यं यस्य, अस्मदादिवत् देहग्रहणायोगात्, तस्य भावोऽनितरसादृश्यत्वं तद्दधतः बिभ्राणस्य। चिन्मात्रविग्रहः कथं चक्षुर्भ्यां गृह्यते इति भावः। तर्ह्ययोगिनः किमिति न पश्यन्तीत्यत्राहुः- ये त्विति। तुरवधारणे भिन्नक्रमश्च। ये जनाः न पश्यन्ति त्वामिति शेषः। ते अयोग्यास्तु, अनर्हाः एव। तत्र हेतुः हतधियः इति। नष्टबुद्धयः। अयोगिनो हि अयोग्यत्वादेव त्वां न पश्यन्ति, न तु नास्तित्वादित्यर्थः। एवञ्च योगिप्रत्यक्षविषयत्वात्, न पतति तं प्रत्यक्षं इत्यादिना यदुक्तं तदयुक्तं, स्वानुभूतिरेकैव ईश्वरसद्भावे प्रमाणमिति भावः। उक्तं च भर्तृहरिणा-'दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये। स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे।।' इति।

स्पष्टार्था–इतरे प्राकृताः।'इतरप्राकृतपामरपृथग्जनाः' इति भट्टः। तैः सादृश्यं सदृशत्वं न विद्यते यस्यासौ अनितरसादृश्यः तस्य भावस्तत्वं। तस्य योगिनः ते तव। अञ्जसा मुख्यवृत्या। 'सव्ये मुख्येऽञ्जसा शीघ्रे ऋजुवृत्तिप्रशंसयो'रिति भट्टः। अव्ययं। दृश्यत्वं दर्शनयोग्यत्वं। शान्तः शमयुक्तः। योगी योगाभ्यासवान्। आस्ते। नेति छेदः। हतधियः नष्टबुद्धयः। अयोग्याः योगाभ्यसरहिताः। 'योग्या योगोचिते योग्ये योगाभ्यासे तदर्थके।' इति सिंहः। यः योगी शान्तः आस्ते अनितरसादृश्यत्वं दधतः अस्य अञ्जसा ते दृश्यत्वं भवति। ये त्वा हतधियः न पश्यन्ति ते अयोग्याः इति। अस्य ते दृश्यत्वमित्यत्र अस्येति कर्तृपदं। न पतति तं प्रत्यक्षं इत्यादेरयमुत्तरम्।

प्रका.–न पतति तं प्रत्यक्षमित्यादेरुत्तरमाह-यः योगी शान्तः निवृत्तेन्द्रियविकारः। 'निवृत्तेन्द्रियलौल्यस्तु शान्तो दान्तश्च कथ्यते' इति भट्टः। आस्ते तिष्ठति। अनितरसादृश्यत्वं मूर्खसमानत्वाभावं। इतरप्राकृतपामरपृथग्जनाः इति। एवं दधतः धारयतः अस्य योगिनः ते तव अञ्जसा साक्षात् दृश्यत्वं दर्शनयोग्यत्वं भवति हि। ये तु हतधियः नष्टबुद्धयः अयोग्याः योगाभ्यासरहिताः। 'योग्या योगोचिते योग्ये योगाभ्यासे तदर्थके'। इति रत्नकोशः। ततः एवंरूपाः नराः त्वां न पश्यन्ति।

—•—

54. बुद्धिरजाबाधाऽतः स्वतः पचत्यादिशब्दजा वा धातः।
अखिला वै तथ्या यत्त्रयुत्था त्वयि तु केन[1] वैतथ्याय।।

अर्थ- या वागेकर्तारमित्यादिनोक्तमाक्षेपं परिहरन्नभिष्टौति बुद्धिरिति। बुद्धिः अजा अबाधा अतः स्वतः पचत्यादिशब्दजा वा धातः अखिला वै तथ्या यत् त्रय्युत्था त्वयि तु केन वैतथ्याय। हे अज जन्मरहित हे धातः जगत्कर्तः पचत्यादिशब्दजा अटतिपठति-

1. T7,TPA ,T5 and M1 read तेन for केन

पचतीत्यादिलौकिकशब्दाज्जाता वा, वाशब्दोऽप्यर्थः, पचत्यादिशब्दजापीत्यर्थः बुद्धिरखिला स्वतः स्वभावतः एव अबाधा बाधरहिता अर्थाव्यभिचारिणी यत् यस्मात् वै वैशब्दः प्रसिद्धौ। देवदत्त ओदनं पचतीत्यादिशब्दप्रयोगसमनन्तरं तच्छ्रोतुर्या अर्थप्रतीतिर्जायते सापि तावल्लौकिकी स्वत एव परमार्थभूता यस्मात् अतः अस्मात् कारणात् त्रय्युत्था वेदवाक्योत्पन्ना तत्थ्या सत्या सती बुद्धिः त्वयि तु भवति तु केन कारणेन वैतथ्याय वितथत्वाय मिथ्यात्वाय भवति। तस्माद्वेदवाक्योत्पन्नायाः बुद्धेर्मिथ्यात्वे न किञ्चित् कारणम्, स्तुतिपरतया योजनं वा न शक्यशङ्कमित्यभिप्रायः।

हृदय–या वागेकर्तारं इत्यादिना कृतमाक्षेपं परिहरन्तः स्तुवन्ति–बुद्धिरिति। वाशब्दोऽप्यर्थः। वैशब्दोऽवधारणे। हे अज, जन्मरहित, हे धातः, विश्वकर्तः,आभ्यामीश्वरस्य कारणरहितत्वात् विश्वस्य ईश्वरकारणत्वाच्च त्वमेव नः शरणमिति ध्वन्यते। पचत्यादिशब्दजा वा देवदत्तः पचति, यज्ञदत्तः पठतीत्यादेर्लौकिकवाक्याज्जातापि अखिला बुद्धिर्ज्ञानं स्वतो निसर्गतः अबाधा, नायं पचतीत्यादिकज्ञानानुदयात् बाधरहिता, अत एव तथ्या परमार्थभूता,यत् यस्मात् अतः एतस्मात् हेतोः त्वयि त्वद्विषये त्रय्युत्था वेदवाक्योत्पन्ना बुद्धिस्तु। तुशब्दो विशेषद्योतकः। केन हेतुना वैतथ्याय मिथ्यात्वाय भवेदिति शेषः। नात्र किञ्चिदपि कारणमित्यर्थः। यतः पाकादिक्रियादावपि लौकिकवाक्यानामपि प्रामाण्यं ततः केनाप्यनपह्नवनीये त्वयि वैदिकवाक्यानां प्रामाण्यं भवत्येवेत्यर्थः। अतः श्रुतेर्वैतथ्यसमर्थनं स्तुतिपरतया योजनं च नोपपन्नमिति भावः। ततस्तस्मादीश्वरसद्भावे आगमः प्रमाणं भवतीत्याशयः।

स्पष्टार्था.–अज, जन्मरहित, हरेति वा। 'अजाः विष्णुहरछागाः' इति सिंहः। अबाधा बाधरहिता। अतोऽस्माद्धेतोः। स्वतः स्वभावात्। पचत्यादिशब्दजा पचतिपठ–तीत्यादिलौकिकशब्दाज्जाता। वाशब्दः समुच्चये। धातः जगत्कर्तः,अखिला समस्ता। वै प्रसिद्धौ। तथ्या सत्या। यद्यस्मात् त्रय्युत्था वेदत्रयादुत्पन्ना। त्वयि भवति तु। भेदकेन कारणेन वैतथ्याय वितथत्वाय। भवतीति शेषः। सप्तदश पदानि। अज, धातः, पचत्यादिशब्दजा वा बुद्धिः अबाधा अतः त्रय्युत्था तु अखिला तथ्या वै। त्वयि केन वैतथ्यायेति। लौकिकशब्दार्थसम्बन्धो यस्मान्नित्यः तस्माद्वेदवाक्यं तत्प्रतिपादकं प्रमाणमेवेति वाक्यार्थः। या वागेकर्तारं इत्यादेरियमुत्तरम्।

प्रका.–हे धातः, सकलजगदुत्पादक,अज, हर, 'अजाः विष्णुहरच्छागाः' इत्यमरः। पचत्यादिशब्दजा पचति गच्छतीत्यादिपौरुषेयशब्दात् जाता वापि बुद्धिः ज्ञानं स्वतः स्वभावात् अबाधा बाधशून्यतया तथ्या प्रमाणं, वै प्रसिद्धौ। यस्मादेवमतोऽस्मात् कारणात् त्रय्युत्था तु अपौरुषेयवेदादुत्पन्ना अखिला समस्ता बुद्धिः त्वयि हरे केन कारणेन वैतथ्याय मिथ्यात्वाय भवेत्। न केनापि कारणेन, किन्तु सत्यतया प्रमाणमेवेत्यर्थः।

—•—

55. सावयवत्वादेव प्रमिते जगतो भवे भव त्वा देव।
को वदिता वादी न स्रष्टारं को नु निरसिता वादीनः।।

अर्थ.—यदि वो माने नमति इत्यादेः परिहारं संक्षेपतः उक्तं प्रपञ्चयति सावयवत्वादिति। सावयवत्वात् एव प्रमिते जगतः भवे भव त्वा देव कः वदिता वादी न स्रष्टारं कः नु निरसिता वादीनः। हे भव शंभो देव द्योतनात्मक सावयवत्वादेव अवयवसहितत्वादेव हेतुना जगतः प्रपञ्चस्य भवे उत्पत्तौ प्रमिते अवगते सति को वादी, एकं सिद्धान्तमङ्गीकृत्य तदनुसारेण वक्ता वादी, स कः त्वां स्रष्टारं जगत्कर्तारं न वदिता न वक्ता। सकलोऽपि वादिजनो भवन्तं जगत्स्रष्टारं वदत्येवेत्यर्थः। ननु केचिन्मां स्रष्टारं वदन्ति, केचिन्निराकुर्वन्ति इत्याशङ्क्य न कस्यापि वादिनो भवन्निरसनं शक्यमित्याह के न्विति। स्रष्टारं सन्तं त्वां निरसिता निराकर्ता कः कतमो नु वा। नु वितर्के। न कोऽपि निराकर्ताप्यस्ति, भवतोऽवश्यं स्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थः। वादिविशेषणमदीन इति। अकृपण इत्यर्थः। अकृपणो वादी भवन्तं न निराकरोति, कृपणस्तु तत्कुर्यादित्यभिप्रायः। .अत्र केचिदेवं व्याचक्षते, तथा हि कः अवदिता वादीनः इति छेदः। अयमर्थः को वादीनः वादिश्रेष्ठः स्रष्टारं त्वामवदिता अवक्ता, सर्वोपि वक्तैवेत्यर्थः, स्रष्टारं निरसितेति षष्ठ्यर्थे द्वितीया, न लोकाव्ययेत्यादिना तृनो योगादिति द्रष्टव्यमिति। अयं तु व्याख्यानप्रकारो विभक्तिव्यत्यासभङ्गप्रसङ्गादसमञ्जसः। जगदुत्पद्यते सावयवत्वात्, यद्यत् सावयवं तत्तदुत्पद्यमानं दृष्टं यथा घटादिः, तथा चेदं ततस्तथा इत्यनुमानात् तावज्जगदुत्पत्तिः सिध्यति। उत्पद्यमानं चोत्पादकापेक्षम्। तथा च सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वर एव जगत्कर्तेति परिशेषादस्मदादीनामसम्भवाच्च सिध्यति। एवञ्च तन्निरसनं न कस्यापि शक्यमित्यभिप्रायः।

हृदय.—यत्पुनः, यदि वो माने नमतीत्यादिना कार्यत्वस्य हेतोरसिद्धतया हेत्वाभासत्वमुद्भावितं तन्निरस्यन्तः स्तुवन्ति–सावयवत्वादिति। हे भव,भव इति श्रीनामशालिन्, भवत्यस्माद्विश्वमिति भवः। हे देव,देवयति द्योतयति, निखिलं जगत् प्रकाशयतीति देवः। विश्वकर्तृत्वात् विश्वावभासकत्वाच्च त्वत्सत्तां को वा निराकुर्यादिति भावः। सावयवत्वादेव अवयवसहितत्वादेव जगतः भवे उत्पत्तौ कार्यत्वे इत्यर्थः। ,प्रमिते सम्यगवगते को वादी त्वा त्वां स्रष्टारं विश्वकर्तारं न वदिता, सर्वोऽपि वादी वदितैव। वदितेति तृन्नन्तं रूम्। तान्तत्वेऽपि हि न लोक(पा. सू.2.3.69.इत्यादिना कर्मणि षष्ठी न स्यात्। ननु केचिदीश्वरस्य जगत्कर्तृतां निरस्यन्ति तत्कुतो --हेतोरित्यत्राहुः-को न्विति। अदीनः बुद्धिहीनो दीनः,तस्मादन्योऽदीनः। बुद्धिमान्, तादृशः को नु निरसिता निराकर्ता वा। बुद्धिमांस्त्वां न निराकरोतीत्यर्थः। अतो बुद्धिशून्यत्वमेव त्वन्निरसने हेतुरिति भावः। -विमतं जगत् कार्यं भवति, सावयवत्वात्, यद्यत् सावयवं तत्तत् कार्यं दृष्टं यथा घटः,सावयवं चेदं, तस्मात् कार्यमित्यनुमानात् कार्यत्वस्य यदुक्तमसिद्धत्वं तन्न सङ्गच्छत इत्यर्थः। अतः कार्यत्वेन जगत्कर्तुरनुमेयत्वादनुमानमपि ईश्वरसत्तायां प्रमाणमित्याशयः।

स्पष्टार्था.—सावयवेति। अवयवसहितत्वात् एवावधारणे। प्रमिते

अनुमानप्रमाणेनावधारिते। जगत: भवे प्रमिते सति। भव हे शिव, देव संबुद्धि:। क: कतम: वदिता वक्ता वादी वक्ता नेति छेद:। स्रष्टारं जगत्कर्तारं क: कीदृग्वितर्के। निरसिता निराकर्ता। वाशब्द: समुच्चये। अदीन: अकृपण: बुद्धिमानित्यर्थ:। सावयवत्वादेव जगत: भवे प्रमिते सति हे भव देव क: वादी त्वा न वदिता स्रष्टारं त्वां निरसिता वा। अदीन: को न्वित्यन्वय:। त्वा निरसिता अदीन: को नु इति वा संबन्ध:। दीन एवेत्यर्थ:। विमतं(जगदिदं)सकर्तृकं सावयवत्वात् घटवदित्यनुमानेन सिद्धं परमेश्वरं न कोप्यपरो विचक्षण: पुमान् प्रतिप्रमाणै: निराकर्तापि विद्यते इति भाव:। यदि वो मानेत्यादेरियमुत्तरम्। स्रष्टारं निरसितेति द्वितीया, नलोकाव्ययेति तृनो योगादिति वेदितव्यम्।

प्रका.—यदि वो माने नमतीत्यादिनोक्तां प्रमाणनिन्दां परिहरति–हे देव, भव, भवो जन्मनि शम्भौ स्यात्–जगतस्त्रैलोक्यस्य सावयवत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन ज्ञातायां सत्यां अदीन: अकृपण: को वादी स्रष्टारं त्वां न वदिता न वक्ता, न कोपि। किन्तु सर्वेपि वादिनो जगत्कर्तारमीश्वरं अनुमानेन सिद्धमङ्गीकुर्वन्ति इत्यर्थ:।

—•—

56. कतरन्नामानन्त त्रिनयन शंसन्ति दुर्जना मानन्तत्।
हतसुरसंसत्तान्ते न साधयेद्यत्समञ्जसं सत्तां ते।।

अर्थ.—तस्मान्मानसमूहे इत्यादेरुत्तरं वदन्नभिष्टौति कतरदिति। कतरत् नाम अनन्त त्रिनयन शंसन्ति दुर्जना: मानं तत् हतसुरसंसत्तान्ते न साधयेत् यत् समञ्जसं सत्तां ते। हे अनन्त अनवसान हे त्रिनयन सूर्यसोमानललक्षणनेत्रत्रययुक्त हे हतसुरसंसत्तान्ते हता: प्रणष्टा: सुरसंसदो देवसभाया: तान्ति: ग्लानिर्येन स: तथा दुर्जना: दुष्टजना: नास्तिका: यन्मानं द्वितीयैकवचनं ते तव सत्तां सद्भावं समञ्जसं सम्यगिति क्रियाविशेषणं, न साधयेत् न प्रतिपादयेत् इति एवं शंसन्ति वदन्ति नाम, नाम प्रसिद्धौ, तदेवंविधं मानं प्रमाणं कतरत् किम्। एतदीश्वरसत्तासाधकं न भवतीति यन्मानं दुर्जना वदन्ति तन्मानं किम्। नैकमपि। प्रमाणाष्टकमपि भवन्तं प्रतिपादयत्येव। प्रत्यक्षादित्रयस्य तावत् तत्साधकत्वमुपपादितम्। इतरपञ्चकस्यापि तत्साधकत्वं यथासम्भवमुपपादनीयम्।

हृदय.—तस्मान्मानसमूहे इत्यदिना यदाक्षिप्तं तत्परिहरन्त: स्तुवन्ति–कतरदिति। हे अनन्त, देशत: कालतो वस्तुतश्चावसानरहित, हे त्रिणयन, तेजस्त्रयात्मकनेत्रत्रितययुक्त,। आभ्यां सगुणनिर्गुणभेदेनेश्वरस्यावस्थितत्वमुक्तम्। हतसुरसंसत्तान्ते हता सुरसंसद: त्रिदशसमूहस्य तान्ति: परपरिभवलक्षणग्लानिर्येन तस्य संबोधनं तथा। इदानीमपि भवतैवं भाव्यमित्यभिप्राय:। यत् कर्तृभूतं ते तव ईश्वरस्य सत्तां सद्भावं समञ्जसं सम्यक् न साधयेदिति दुर्जनाश्शंसन्ति कथयन्ति तन्मानं प्रमाणं कतरन्नाम। नामशब्द: प्रसिद्धौ। अष्टसु प्रमाणेषु मध्ये किन्नाम। न किमपि, प्रसिद्धमेतत्। सकलमपि प्रमाणं ईश्वरसत्तासाधकमेवेत्यर्थ:।

स्पष्टार्थो.– कतरद् नाम संभावनायां। हे अनन्त त्रिणयन नेत्रत्रययुक्त शंसन्ति कथयन्ति। दुर्जनाः नास्तिकाः प्राणिनः। मानं प्रमाणं। तत् प्रसिद्धं। हतसुरसंसत्तान्ते हताः निवारिताः सुरसंसदः देवसमूहस्य तान्तिः ग्लानिः येन स तथा। तस्य संबुद्धिः। नेति छेदः। साधयेत् प्रतिपादयेत्। यत् मानं। समञ्जसं सम्यक् भद्रमिति। मानविशेषणं वा। सत्तां सद्भावं। ते तव। पञ्चदश पदानि। अनन्त, यत्ते सत्तां समञ्जसं न साधयेत् इति दुर्जनाः शंसन्ति तन्मानं कतरन्नाम इत्यन्वयः। आगमानुमानयोः ईश्वरसाधकत्वात् इतरेषां तयोरन्तर्भावादीश्वरस्य प्रमाणगम्यवचनं संगतमित्यर्थः। तस्मान्मानसमूहे इत्यादेरियमुत्तरम्।

प्रका.–तस्मान्मानसमूहे इत्यादेरुत्तरमाह– हे अनन्त अन्तरहित, त्रिणयन त्रिणेत्र हतसुरसंसत्तान्ते हताः नाशिताः सुरसंसदः सुरसभायाः तान्तिः ग्लानिः येन स तथा। हे नाशितदेवसभादुःखसमाज,संसदास्थानमिति भट्टः। यन्मानं समञ्जसं सम्यक् ते तव सत्तां सद्भावं न साधयेत् तन्मानं प्रमाणं कतरन्नाम कतरदेव। आगमानुमानयोः मध्ये दुर्जनाः शंसन्ति कथयन्ति, न कतरदपि शंसितुं शक्यं, तयोरीश्वरसाधकत्वस्याभिमतत्वादित्यर्थः।

—•—

57. त्वामवदातारम्भो रुद्र ध्यात्वा फलस्य[1] दातारम्भोः।
स्वं कर्मानन्तनुते जनोऽयमाम्नायगम्यमानं तनुते।।

अर्थ.–फलमपि न भवेदिष्टमित्युक्तस्योत्तरं वदन् भगवन्तं प्रशंसन्ति त्वामिति। त्वां अवदातारम्भः रुद्र ध्यात्वा फलावदातारं भोः स्वं कर्म अनन्तनुते जनः अयं आम्नायगम्यमानं तनुते। भो रुद्र महेश्वर अनन्तनुते अनन्ता अनवसाना नुतिः स्तुतिः यस्य सः तथा इति सम्बुध्यन्तरं। अयं फलकामी जनः फलावदातारं स्वर्गादिफलप्रदं त्वां भवन्तं ध्यात्वा निरूप्य स्वं स्वजातिविहितं कर्म अग्निष्टोमादिलक्षणं श्रौतं स्मार्तञ्च तनुते विस्तारयति। सकलकर्मभिः समाराधितस्य भगवतः फलप्रदातुस्तव विद्यमानत्वात् भवद्विश्वासेनैव सकललोकः कर्म करोति, नान्यथा। .तदुक्तं बादरायणेन, फलमत उपपत्तेः इति। आहुरपि भट्टपादाः,

क्रतौ सुप्ते जाग्रत्त्वमसि फलयोगे क्रतुमतां
न कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते।
अतस्त्वां संप्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुवं
श्रुतौ श्रद्धां बुद्ध्वा कृतपरिकरः कर्मसु जनः।। इति।

जनं विशिनष्टि अवदातेति। अवदातो निर्दोष आरम्भो यस्य सोयमवदातारम्भः। कल्पसूत्रादिषु, विहितप्रकारेण अनुष्ठितकर्मवानित्यर्थः। कीदृशं कर्म अत आह आम्नायेति आम्नायो वेदः, तेन गम्यमानं प्रतीयमानं वेदप्रतिपाद्यमित्यर्थः। एतच्च स्मृतिगम्यमानस्या–

1. T3,T7, T8 and TPA read फलस्य दातारम्भोः

प्युपलक्षणम्। यद्वा आम्नायगम्यमानानि यानि षण्मानानि प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्य-प्रकरणस्थानसमाख्यालक्षणानि वेदार्थप्रतिपादकानि तत्सहितम्।

अभिधातुं पदेन्यस्मिन्ननपेक्षे रवः श्रुतिः।
सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते।
संहत्यार्थं ब्रुवन्वृन्दं पदानां वाक्यमुच्यते।
प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम्।
स्थानं समानदेशत्वं समाख्या यौगिको रवः।
इति श्रुत्यादिलक्ष्मोक्तं मीमांसापारदर्शिभिः।। इति।

तस्मादीश्वरात् फलाभावशङ्का न कार्येत्यर्थः।

हृदय.–अपि चाम्बरवासाः यः इत्यादिनोक्तं परिहरन्तः स्तुवन्ति–त्वामिति। भो रुद्र, रुद्र इति श्रीनामशालिन्, हे अनन्तनुते, अनन्ता निरवसाना नुतिः स्तुतिर्यस्य तस्य संबोधनं तथा। अम्बरवासत्वश्मशानवासित्वादिकं तु तव स्तुतिरेवेति भावः। अयं चतुर्वर्णाश्रमलक्षणो जनः फलस्य कर्मफलस्य दातारं त्वां ध्यात्वा स्वमात्मीयं स्वस्ववर्णाश्रमविहितं कर्म तनुते। कर्मणः फलमीश्वरो दास्यतीति श्रेयस्कामो जनः कर्म करोतीत्यर्थः। कीदृशो जन इत्यत्राह–अवदातारम्भ इति। अवदातः कल्पसूत्राद्युक्तविध्यनुल्लङ्घितत्वात् शुद्ध आरम्भोऽनुष्ठानं यस्य स तथा। कीदृशं कर्मेत्यत्राह–आम्नायगम्यमानमिति। आम्नायो वेदः;तेन गम्यमानं वेद्यमानं वेदैकप्रमाणमित्यर्थः। श्रेयस्कामः परमेश्वरसेवां कुर्वीतेति श्रुत्या विहितामीश्वरसेवां कुर्वन् जनः कथं श्रेयोनिरासकः स्यादिति भावः।

स्पष्टार्था.–त्वं अवदातारम्भः स्वच्छव्यापारः। हे रुद्र। फलावदातारं फलप्रदं। स्वं स्वकीयं कर्म अग्निहोत्रादि। अनन्तनुते अनन्ता निरवधिः नुतिः स्तुतिर्यस्येति संबुद्धिः। अयं जनः श्रौतस्मार्तकर्माधिकारी आम्नायगम्यमानं वेदप्रतिपाद्यं प्रमाणयुक्तं तनुते विस्तारयति। चतुर्दश पदानि। भो रुद्र फलावदातारं त्वां ध्यात्वा आम्नायगम्यमानं स्वं कर्म तनुते इत्यन्वयः। फलमपि न भवेदित्यादेरियमुत्तरम्। सम्यक् वेदोक्तानुष्ठानं कुर्वते शुद्धाधिकारेण स्वर्गादिफलं तया दीयते एवेति भावः।

प्रका.–फलमपि न भवेदिष्टमिति कर्मनिन्दां परिहरति–अनन्ता अनवधिका नुतिः स्तुतिः यस्य स तथा। भो अनन्तनुते रुद्र, त्वां फलदातारं कर्मफलप्रदं ध्यात्वा निरूप्य अवदातारम्भः निर्मलव्यापारः अयं कर्माधिकृतो जनः आम्नायगम्यमानं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवेदवाक्यात्प्रतीयमानं स्वं स्वकीयं कर्म तनुते करोति।

—•—

58. त्रिजगत्समरक्षोऽदः पुरान्धकादपि च दत्तसमरक्षोदः।
त्वं पुनरक्षामतनो नाथ महाभैरवाच्च रक्षामतनोः।।

अर्थ.—एवं समासत: परपक्षाणां समाधानं स्तुतिरूपेणोक्तम्। इदानीं देवा: स्वापेक्षितं प्रार्थयितुं प्रथमं भगवन्तं जगदुपद्रवशान्तिकरत्वेन स्तुवन्ति त्रिजगदिति। त्रिजगत् समरक्ष: अद: पुरा अन्धकात् अपि च दत्तसमरक्षोद: त्वं पुन: अक्षामतनो: नाथ महाभैरवात् अपि च रक्षां अतनो:। हे नाथ अधिपते त्वं पुरा पूर्वं अद: इदं त्रिजगत् त्रैलोक्यं अन्धकात् अन्धकनाम्नोऽसुरात् अपि च, अपि चेति वक्ष्यमाणसमुच्चये। समरक्ष: सम्यक् रक्षितवानसि। तथा पुन: पश्चात् अक्षामतनो: अक्षीणशरीरात् बृहच्छरीरात् महाभैरवात् महाभैरवसंज्ञादसुराच्च रक्षां अतनो: कृतवानसि, त्रिजगत: इति शेष:। कीदृशस्तत्राह दत्तेति। दत्त: समर्पित: समरे युद्धे क्षोदो रेणुरन्योन्यमर्दनं वा येन स तथा। 'रेणुपेषणयो: क्षोद:' इति शाश्वत:।

हृदय.—एवं नास्तिकाक्षिप्तमास्तिकपक्षं समाधाय स्तुत्वा स्वाभिमतमर्थं प्रार्थयितुकामास्तदनुगुणमपदानं प्रकटयन्त: स्तुवन्ति त्रिजगदिति। हे नाथ,स्वामिन्, त्वं पुरा अन्धकात् अन्धकनाम्नोऽसुरात् अपि चाद: इदं त्रिजगत् समरक्ष: सम्यक् रक्षितवान्। अपि चेत्यनेन वक्ष्यमाणोऽर्थ: समुच्चीयते। कीदृश:– दत्तसमरक्षोद:.दत्त: समरे युद्धे क्षोदश्चूर्णीभावो येन स तथा। पुन: पश्चात् अक्षामतनो: बृहत्कायात् महाभैरवात् महाभैरवनाम्नोऽसुराच्च रक्षां त्राणं अतनो: कृतवान्। त्रिजगत: इति शेष:।

स्पष्टार्था.—त्रिजगत्त्रैलोक्यं सम्यग्रक्षितवानसि। सम्पूर्वात् रक्षतेर्लुङि मध्यमपुरुष:। अद: इदं। पुरा पूर्वं। अन्धकात् अन्धकनाम्मोऽसुरात्। अपिचेति समुच्चयनिपात्योऽव्यय:। दत्तेति। दत्त: समर्पित: समरे क्षोदो रेणुर्येन। 'रेणुपेषणयोर्क्षोद:' इति शाश्वत:। अक्षामतनो: अक्षीणशरीरात् स्थूलादित्यर्थ:। महाभैरवाच्च महाभैरवनाम्न: राक्षसात् च रक्षां अतनो: कृतवानसि। पुरा अदस्त्रिजगत् अन्धकादपि च समरक्ष:। हे नाथ पुनस्त्वं अक्षामतनो: महाभैरवाच्च त्रिजगतो रक्षामतनोरिति। हे अक्षामतनो बृहच्छरीरेतिसम्बुद्धिर्वा। असुरेतरै: ईश्वरनिन्दा न कार्येत्यभिप्रेत्य ईश्वरोपासनादेरभिलषितसिद्धिरित्यनेन दर्शितम्।

प्रका.—असुरवदन्येषां मतिभ्रमो मा भूदिति ईश्वरनिन्दादीन् परिहृत्य ईश्वरं स्तुत्वा सम्प्रति स्वाभिलषितप्रार्थनां देवाश्चक्रु: इत्याह– हे नाथ, प्रभो, दत्तसमरक्षोद: दत्त: युद्धे क्षोद: येन स: तथा। रेणुपेषणयो: क्षोद: इति शाश्वत:। पुरा पूर्वमन्धकादपि च अन्धकासुरादपि च अद: इदं त्रिजगत् त्रैलोक्यं त्वं समरक्ष रक्षितवानसि। अक्षामतनो: बृहच्छरीरात् महाभैरवाख्यात् त्रिजगत: रक्षामतनो: कृतवानसि।

—•—

59. अधुनापि तथैव समस्तगुरो परिरक्ष जगत् समुदस्य पुरः।
इति देवगणस्य तदा स्तुवतः प्रभुराविराविरभूत् समुदस्य पुरः।।

इति त्रिपुरदहने द्वितीयः आश्वासः।

अर्थ.—इदानीं मया किं करणीयमित्याकाङ्क्षायामाहुर्देवा: अधुनेति। अधुना अपि तथा

एव समस्तगुरो परिरक्ष जगत् समुदस्य पुरः–इति देवगणस्य तदा स्तुवतः प्रभुः आविरभूत् समुत् अस्य पुरः। हे समस्तगुरो समस्तजगदधिपते पुरः पुराणि समुदस्य निराकृत्य अधुनापि इदानीमपि तथैव पूर्ववदेव जगत् जगद्वासिनं पररक्ष पालय। एवं स्तुवतो देवसमूहस्य पुरतः स्वयं महादेवः आविर्बभूव इत्याह इतीति प्रभुः शङ्करः तदा तस्मिन् काले इति उक्तप्रकारेण स्तुवतः शम्भुस्तुतिं कुर्वतः अस्य देवगणस्य पुरः पुरस्तात् समुत् ससन्तोषः सन् आविरभूत् आविर्बभूव इति।

व्याख्येयं पौरदहनी द्वितीयाश्वासगा गता।
अर्थप्रकाशिका नाम्ना नीलकण्ठेन निर्मिता।।

हृदय.–एवं स्तुतिं विधायोत्तराश्वासस्य बीजमुपक्षिपन्तः स्वाभिमतमर्थं प्रार्थयन्ते–अधुनापीति। हे समस्तगुरो, जगत्स्वामिन्,यथैव पुरा अन्धकादिभ्यो जगद्रक्षितवान् तथैव अधुनापि इदानीमपि पुरः पुराणि समुदस्य संहृत्य जगत् परिरक्ष पाहि। देवानां प्रयत्नः फलवानासीदित्याह–इतीति। तदा तस्मिन् काले इति उक्तप्रकारेण स्तुवतः स्तुतिं कुर्वतोऽस्य स्वाभिमतं प्रार्थयतो देवगणस्य पुरोऽग्रभागे प्रभुर्महेश्वरः आविरभूत् प्रत्यक्षतामगमत्। कीदृशः–समुत् नयनविकासहासादिप्रीत्यनुभावयुक्तः इत्यर्थः।

इति श्रीवैष्णवकुलालङ्कृतेः कविहृदयसार्वभौमस्य करुणाकरनाम्नो विद्वत्प्रवरस्य भागिनेयेन पङ्कजाक्षनाम्ना विरचितायां त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां द्वितीयः आश्वासः।।

स्पष्टार्था.–अधुनापि इदानीमपि। तथैव पूर्ववदेव। समस्तगुरो सर्वाधिपते,। संबुद्धिः। परिरक्ष परिपालय। समुदस्य निराकृत्य। पुरः त्रीणि पुराणि। इति उक्तप्रकारेण। तदा तस्मिन् काले। स्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः। प्रभुः परमेश्वरः आविरभूत्प्रत्यक्षोऽभवत्। प्रत्यक्षो प्रादुराविः स्यादिति सिंहः। समुत्ससन्तोषः। अस्य देवगणस्य पुरः अग्रे। आविरभून्नभसे। अष्टादश पदानि। हे समस्तगुरो पुरः समुदस्य अधुनापि तथैव परिरक्ष। तदा प्रभुः स्तुवतः देवगणस्य पुरतः समुत् आविरभूदित्यन्वयः।

त्रैपुरदहनी व्याख्या निहिता नित्यामृतेन मस्करिणा परमेश्वरान्तिकार्थाद्द्वितीयः आश्वासः समाप्तः।।

प्रका.–हे समस्तगुरो तथैव पूर्ववदेव अधुनापि पुरः त्रीणि पुराणि समुदस्य निरस्य जगत् परिरक्ष पालय इति स्तुवतः अस्य देवगणस्य पुरतः पुरस्तात् तदा तस्मिन् काले समुत् सहर्षम् ईश्वरः आविरभूत् 'प्रत्यक्षे प्रादुराविः स्या'दित्यमरः।

इति त्रिपुरदहनप्रकाशिकायां द्वितीयः आश्वासः।

तृतीयः आश्वासः

1. अथ परमं गल्यन्ते पुमांसमासीन[1]मखिलमङ्गल्यन्ते।
सविकासाक्षा देवप्रवरा ददृशुः क्षणेन साक्षादेव॥

अर्थ.—प्रभुर्देवानां पुरतः आविर्बभूवेत्युक्तं, अथ देवानां व्यापारमाह अथेत्यादिना। अथ परमं गल्यन्ते पुमांसं आसीनं अखिलमङ्गल्यं ते सविकासाक्षाः देवप्रवराः ददृशुः क्षणेन साक्षात् एव। अथ आविर्भावानन्तरं ते देवप्रवराः देवश्रेष्ठाः गल्यन्ते, गलिः वृषभः 'ककुद्मान् वृषभो गलि'रिति नामकोशः। तस्यान्ते उपरिप्रदेशे आसीनमवस्थितं पुमांसं परमेश्वरं क्षणेन क्षणकालमात्रेण साक्षादेव प्रत्यक्षमेव ददृशुः दृष्टवन्तः। कीदृशं पुमांसं– परममुत्कृष्टं यद्वा परा उत्कृष्टा मा श्रीः शरीरकान्तिः यस्य तमिति विग्रहः। तथा च अखिलमङ्गल्यं सर्वस्मान्मनोहरम्। 'मङ्गल्यं त्रायमाणे स्यात् शिल्पे स्वल्पे मयूरके। मङ्गल्यं दधिमङ्गल्ये मनोज्ञे त्वभिधेयवत्'। इति विश्वप्रकाशिका। देवप्रवरान् विशिनष्टि सविकासेति। देवसन्दर्शनजनितहर्षविकसितनयना इत्यर्थः।

हृदय.—अथोपक्षिप्तं पुरसमुदसनं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते अथेति। अथ प्रभोराविर्भावानन्तरं ते शिवस्तुतिकर्तारो देवप्रवराः क्षणेन झटिति परमं सर्वोत्कृष्टं पुमांसं परमेश्वरं साक्षादेव प्रत्यक्षमेव ददृशुः दृष्टवन्तः। कीदृशं- गल्यन्ते गली वृषभः तस्यान्ते उपरिप्रदेशे आसीनं स्थितं। कुतोऽस्य परमपुरुषत्वमित्यत्राह–अखिलमङ्गल्यमिति। अखिलस्य जगतो मङ्गल्यं मङ्गल्यस्य निमित्तम्, सत्तास्फूर्तिप्रदत्वात्।'मङ्गल्यं तु निमित्ते स्यान्मङ्गलस्याभिधेयवत्'इति केशवः। कीदृशाः देवप्रवराः, सविकासाक्षाः विकासो विकस्वरता तत्सहितमक्षि नेत्रं येषां ते तथा। भगवद्दर्शनेन हृष्टा इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—परमेश्वरप्रत्यक्षानन्तरं देवानां व्यापारं दर्शयति–अथेत्यादि। अथ अनन्तरं। परमुत्कृष्टं। गल्यन्ते गलिर्वृषभः, 'ककुद्मान् वृषभो गलि'रिति नामकोशः। तस्य अन्ते उपरि। पुमांसं परमेश्वरं। आसीनमुपविष्टं। अखिलमङ्गल्यं समस्तजगत्रायमाणं सर्वस्मान्मनोहरं वा।' मङ्गल्यं त्रायमाणे स्यात् शिल्पे स्वल्पे मयूरके मङ्गल्यं दधिमङ्गल्ये मनोज्ञे त्वभिधेयवत्'। इति विश्वप्रकाशिका। ते प्रकृताः। सविकासाक्षाः हर्षेण विकसितनयनाः। देवप्रवराः देवश्रेष्ठाः

1. TPA reads आसीनमपि for आसीनमखिल

ददृशुः दृष्टवन्तः। क्षणेन क्षणमात्रेण साक्षादेव प्रत्यक्षेणैव। 'साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोरित्य'मरः। त्रयोदश पदानि। अथ ते देवप्रवराः गल्यन्ते आसीनं परमं पुमांसं क्षणेन साक्षादेव ददृशुरित्यन्वयः।

प्रका.—एवं त्र्यक्षं प्रत्यक्षमागतं महादेवं देवाः किमकुर्वन्नित्याकाङ्क्षायामाह अथेति। अथानन्तरं सविकासाक्षाः विकाससहितनेत्राः देवप्रवराः देवश्रेष्ठाः अखिलमङ्गल्यं समस्तं त्रायमाणं सर्वमनोहरं वा। 'मङ्गल्यं त्रायमाणे स्यात् शिल्पे स्वल्पे मयूरके मङ्गल्यं दधिमाङ्गल्ये मनोज्ञे त्वभिधेयवत्' इति विश्वप्रकाशः। परममुत्कृष्टं। पुमांसं पुरुषं। गल्यन्ते वृषस्योपरि। 'ककुद्मान् वृषभो गली'त्यभिधानात्। आसीनमुपविष्टं। क्षणेन क्षणमात्रेण साक्षादेव ददृशुः दृष्टवन्तः।

—•—

2. [1]**धृतभासुरमालेयं भसितेन भवं निरीक्ष्य सुरमालेयम्।**
अधिकं सन्तुष्टावस्थितं पुरः कृत्तिवाससन्तुष्टाव।।

अर्थ.—अथ देवसभा भगवन्तं तुष्टावेत्याह धृतेति। धृतभासुरमालेयं भसितेन भवं निरीक्ष्य सुरमाला इयं अधिकं सन्तुष्टा अवस्थितं पुरः कृत्तिवाससं तुष्टाव। इयं प्रकृता सुरमाला देवपरम्परा पुरः अग्रे अवस्थितं भवं शिवं निरीक्ष्य अधिकं तुष्टाव स्तुतवती। कीदृशमिति तत्राह भसितेन भस्मना धृतभासुरमालेयं धृतं भासुरमुज्वलं मालेयं चन्दनं येन तम्। चन्दनस्थानीयेन भस्मना अवगुण्ठितशरीरमित्यर्थः। भृतभासुरमालेयमिति वा पाठः। तथा कृत्तिवाससं, कृत्तिर्गजचर्म वासो वस्त्रं यस्य तम्। सुरमालां विशिनष्टि सन्तुष्टेति। देवदर्शनजनितसन्तोषवती। अधिकं सन्तुष्टेति वा सम्बन्धः।

हृदय.—अथ देवानां प्रवृत्तिमाह धृतेति। इयं शिवस्तुतिकरी सुरमाला देवसमूहः पुरः पुरस्तादवस्थितं भवं शिवं निरीक्ष्य दृष्ट्वा अधिकमत्यर्थं सन्तुष्टा प्रीता सती तुष्टाव स्तुतिमकरोत्। भवं विशिनष्टि–धृतेति। भसितेन भस्मना धृतभासुरमालेयं धृतं भासुरं भासनशीलं मालेयं चन्दनं येन स तथा। मालेयेनेव भसितेनालिप्तगात्रमित्यर्थः। तथा कृत्तिवाससं कृत्तिर्गजस्य व्याघ्रस्य वा चर्म, सा वासो वसनं यस्य स तथा।

स्पष्टार्था.—धृतभासुरमालेयं धृतं भासुरमुज्वलं मालेयं मालेयोत्पन्नं चन्दनं येनेति। भसितेन भस्मना। भवं शिवं। निरीक्ष्य। दृष्ट्वा सुरमाला देवानां पङ्क्तिरित्यर्थः। इयं प्रकृता। अधिकमत्यर्थं सन्तुष्टा सन्तोषयुक्ता अवस्थितं तिष्ठन्तं पुरः। कृत्तिवाससं शम्भुं तुष्टाव अस्तावीत्। इयं सुरमाला पुरः अवस्थितं भवं निरीक्ष्य तुष्टाव इत्यन्वयः उपरितनपञ्चश्लोकाः स्तुतिसमर्पकाः।

प्रका.—इयं सुरमाला देवपरम्परा भसितेन भस्मना धृतभासुरमालेयं

1. T9 and TPA read भृतमासुर for धृतमासुर

धृतभद्रमलयोत्तुङ्गचन्दनं कृत्तिवाससं चर्माम्बरं पुरोऽवस्थितं सन्तुष्टा सती तुष्टाव स्तुतवती। वक्ष्यमाणश्लोकपञ्चकेन।

—•—

3. जय [1]वरदेशानन्त स्थाणो बिभ्राण भुवनदेशानन्तः।
वेष्टित रोमावल्याह्वयमधुपव्रातमन्थरोमावल्या।।

अर्थ.—सुरमाला भवं तुष्टावेत्युक्तम्। तमेव स्तुतिं दर्शयति श्लोकचतुष्टयेन जयेत्यादिना। जय वरद ईश अनन्त स्थाणो बिभ्राण भुवनदेशान् अन्तः वेष्टित रोमावल्याह्वय-मधुपव्रातमन्थरोमावल्या। हे स्थाणो स्थिर तथा हे वरद अभीष्टप्रद हे ईश ईस्वर हे अनन्त अन्तरहित तथा भुवनदेशान् भुवनानि लोकाः तान्येव प्रदेशान् अन्तः उदरप्रदेशे बिभ्राण, तथा रोम्णामावलिः पङ्क्तिः रोमावलिरित्याह्वयं नाम यस्य मधुपव्रातस्य भृङ्गसमूहस्य,रोमावलिरिति नाममात्रं परमार्थतस्तु मधुपव्रातत्वमेव, तेन रोमावल्याह्वयमधुपव्रातेन मन्थरा उमा पार्वती, सैव वल्ली लता उमावल्ली तया वेष्टित आश्लिष्ट, जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व। अत्र भगवतो वृक्षरूपता भगवत्याश्च लतारूपता उत्प्रेक्षिता। लतायाञ्च लोके कुसुमरसास्वादनार्थं नीलवर्णा भृङ्गावली निश्चलं लग्ना भवति उमायाश्च रोमराजिराजितत्वं, ततश्च सादृश्यादुत्प्रेक्षोचिता। लतया च लोके वृक्ष आवेष्टितो भवति।

हृदय.—अथ चतुर्भिः श्लोकैः स्तुतिप्रकारमाह–जयेति। हे वरद, भक्तानामभीष्टप्रद, ईश, जगत्सर्गादिप्रवृत्तौ शक्तियुक्त, अनन्त, देशतः कालतो वस्तुतश्चान्तरहित, स्थाणो जन्मादिविकाराभावात् स्थिरस्वरूप, अन्तः स्वान्तर्भागे भुवनदेशान् चतुर्दशभुवनानीत्यर्थः। बिभ्राण दधान, हे रोमावल्याह्वयमधुपव्रातमन्थरोमावल्या वेष्टित, रोमावली रोमराजिः इत्याह्वयो नाम यस्य तेन मधुपव्रातेन मन्थरया मनोहारिण्या उमा पार्वत्येव वल्ली लता तया वेष्टित आश्लिष्ट इत्यर्थः। जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व। अत्र रोमावलीरूपेण तिरोहितो मधुपव्रात एवायमिति प्रतीतेः 'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः' इति लक्षितापह्नुतिरलङ्कारः। उमायाः वल्लीत्वेन रूपणात् भगवतो द्रुमत्वेन रूपणमर्थसामर्थ्यादवसीयते। अतः एकदेशविवर्तिरूपकञ्च। अत्र मधुपव्रातमन्थरत्वस्योमायाः वल्लीत्वारोपं प्रति उपपादकत्वेनापह्नुते रूपकं प्रत्यङ्गत्वात् रूपकापह्नुत्योः 'अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः' इत्युक्तलक्षणः सङ्करः। जयेति सम्बन्धः

स्पष्टार्था.—जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व। वरद अभीष्टप्रद।।ईश परमैश्वर्यशालिन्। अनन्त अन्तरहित। स्थाणो स्थिरतर। बिभ्राण धारयन्। भुवनदेशान् लोकप्रदेशान्। अन्तः उदरे। वेष्टित आश्लिष्ट। रोमावल्याह्वयमधुपव्रातमन्थरोमावल्या रोम्णां आवलिः पङ्क्तिः, सैवाह्वयं नाम यस्य मधुपव्रातस्य भृङ्गसमूहस्य, तेन मन्थरा मन्दा उमा एव वल्ली लता तया वेष्टितेति संबुद्धिः दश पदानि।। स्थाणो जयेति सम्बन्धः।

1. TPA reads परमेशानन्त and T8 reads वरदेवानन्त

प्रका.—हे वरद अभीष्टप्रद। ईश ईश्वर। हे अनन्त अन्तरहित। हे स्थाणो स्थिर। भुवनदेशान् त्रिभुवनप्रदेशान्। अन्त: हृदये। बिभ्राण धारय भो:। रोमावल्याह्वयमधुपव्रातेन रोमराजिसंज्ञक-भृङ्गसमूहेन मन्थरा भद्रा या उमा पार्वती सैव लता, तया वेष्टित आश्लिष्ट त्वं जय।

—•—

4. चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेतकलेश ।
जय मुखतामरसरसास्वादनकलहंस गिरिसुतामरसरस:।।

अर्थ.—चूडेति। चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेतकलेश जय मुखतामर-सरसास्वादनकलहंस गिरिसुतामरसरस:। चूडेत्यादिपदत्रयसम्बोधनानन्तरं जयेत्यस्यान्वयो द्रष्टव्य:। चूडा नाम बद्धं शिर: तत्र बद्ध: केतकलेश: केतकीकुसुमस्येकदेश: चूडाकेतकलेश: तेन स्पर्धनशीलस्तथोक्त:, तथा जटाजूटो जटामण्डल:, तत्र कृतनिकेत: कृतनिवास:, तथा केतकलेशस्पर्धी चासौ जटाजूटकृतनिकेतश्चेति विग्रह:। एवंविधो कलेशश्चन्द्रो यस्य स: तथोक्त:। यद्वा चूडा शिरोलङ्कार:, चूडारूपकेतकलेश इत्यर्थ:। शिष्टं पूर्ववत्। अत्र कलेशकलाया: तनुतरत्वात् तत्साम्यसम्पादनार्थं केतकलेश इत्युक्तम्। केतकलेश-कलेशयोरेकत्रावस्थानात् स्पर्द्धा सम्भवति। वर्णैक्यवक्रतादिना सादृश्यमत्र स्पर्द्धा विवक्षिता। यथाह भवभूति: मालतीमाधवे, पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासन्दिग्धमुग्धेन्दवो भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्त्रङ्नद्धजूटाजटा:। इति। तथा गिरिसुतामरसरस: गिरिसुता पार्वती सैवामरसर: देवनदी गिरिसुतामरसर:, तदीयमुखतामरसरसास्वादनकलहंस, मुखमयस्य तामरसस्य पद्मस्य योसौ रस: मकरन्द: तस्यास्वादने सेवने कलहंस राजहंस। 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपान्तरे' इत्यभिधानकोश:। कलहंसपक्षिभूतेति। अत्र गिरिसुताया: देवनदीत्वेन रूपणं तदीयमुखस्य पद्मरूपेण रूपणम् भगवतो मुखकमलमधुसेवककलहंसरूपेण च रूपणं कृतम्।

हृदय.—चूडेति। चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेतकलेश, चूडा मूर्धा तत्र य: केतकलेश: भूषणार्थं धृतं केतककुसुमशकलं तेन स्पर्धितुं शीलमस्येति तथा। केतकलेशसदृश इत्यर्थ:। केतकस्य लेशोपादानं चन्द्रकलायास्तनीयस्त्वेन तत्साम्यसिद्ध्यर्थं। चूडया विशेषणं च केतकलेशकलेशयोरेकत्रावस्थानात् स्पर्धायास्संभाव्यत्वसिद्ध्यर्थम्। 'अथ मूर्धनि चूडा शिखावलभ्योश्चे'ति केशव:। जटाजूटो जटाबन्ध: तत्र कृतो निकेतो निवासो येन स तथा। चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेत: कलेशश्चन्द्रो यस्य तस्य संबोधनं तथा। गिरिसुतामरसरस: गिरिसुता पार्वती सैव यदमरसर: गङ्गा तस्य मुखतामरसास्वादनकलहंस मुखमेव यत्तामरसं पद्मं तत्र यो रस: अधरामृतलक्षणो मकरन्द: तस्यास्वादने कलहंस राजहंस, जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व।

स्पष्टार्था—चूडाकेतकलेशस्पर्धिजटाजूटकृतनिकेतकलेश, चूडा शिर: 'शिखा-शिर:किरीटेषु चूडा स्त्री हस्तभूषणे' इति रत्नकोश:। चूडायां स्थितो य: केतक: तस्य लेशो

केतकपुष्पस्य भागः तत्स्पर्धनशीले जटाजूटे जटाबन्धे कृतनिकेतः कृतनिवासः कलेशः चन्द्रः यस्येति संबुद्धिः। जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व। मुखतामरसास्वादनकलहंस, मुखमयतामरसस्य यो रसः तस्यास्वादने सेवने कलहंस राजहंसपक्षिभूत इति सम्बुद्धिः। कलहंसो राजहंसः। 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे ग्रहान्तरे' इति प्रतापः। गिरिसुतामरसरसः पार्वतीमयदेवसरसः षष्ठ्यन्तं। गिरिसुतामरसरसः मुखतामरसास्वादकलहंस जय इति संबन्धः।

प्रका.—चूडा शिरः।'शिखा शिरःकिरीटेषु चूडा स्त्री हस्तभूषणे' इति रत्नकोशः। चूडायां स्थितो यः केतकलेशः केतकपुष्पभागः तत्स्पर्धि स्पर्धनशीलो जटाजूटे जटाबन्धे कृतनिकेतः कृतनिवासः कलेशश्चन्द्रो यस्य सः। गिरिसुतामरसरसः पार्वतीदेविनद्याः मुखतामरसस्य मुखपद्मस्य रसास्वादने कलहंस राजहंस, कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे इति प्रतापः। त्वं जय।

—•—

5. [1]अङ्गार्द्धन्यस्तनग-प्रियतनयाकुङ्कुमार्द्रधन्यस्तनग ।
प्रेतसकाशावासस्थिरचित्त जय त्रियम्बकाशावास।।

अर्थ.—अङ्गेति। अङ्गार्द्धन्यस्तनगप्रियतनयाकुङ्कुमार्द्रधन्यस्तनग प्रेतसकाशावास स्थिरचित्त जय त्रियम्बक आशावास। अङ्गस्य शरीरस्य अर्द्धे वामभागे न्यस्तायाः स्थापितायाः नगप्रियतनयायाः नगस्य पर्वतस्य या प्रियतनया इष्टा पुत्री पार्वती तस्याः कुङ्कुमेन आर्द्रं धन्यं श्रेष्ठञ्च यत्स्तनद्वयं तत्प्राप्त तत्रासक्त इति सम्बुद्धिः। अङ्कार्द्धेति वा पाठः, वामाङ्कभागे इत्यर्थः। अयं तु पाठः श्रेयान्। तथा हे प्रेतसकाशावासस्थिरचित्त प्रेतानां सकाशे समीपे यः आवासः स्थितिः तत्र स्थिरचित्त आसक्तमते तथा हे त्रियम्बक त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य सः। तथा हे आशावासः,आशैव दिगेव वासो वस्त्रं यस्य इति विग्रहः, दिगम्बर इत्यर्थः। जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व।

हृदय.—अङ्कार्द्धेति अङ्कार्द्धन्यस्तनगप्रियतनयाकुङ्कुमार्द्रधन्यस्तनग अङ्कस्योत्सङ्गस्यार्धे न्यस्तायाः स्थापितायाः नगप्रियतनयायाः पार्वत्याः कुङ्कुमेन घुसृणेन आर्द्रौ सरसौ धन्यौ विशिष्टौ कमनीयौ स्तनौ गच्छति आलिङ्गनसमये प्राप्नोतीति तथा। प्रेतसकाशावासस्थिरचित्त प्रेतानां गणविशेषाणां सकाशे सविधे वासक्रिया तत्र स्थिरचित्त त्र्यम्बक त्रिनेत्र आशावास दिगम्बर जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व।

स्पष्टार्था—अङ्कस्य उत्सङ्गस्यार्धे भागे न्यस्तायाः स्थापितायाः नगप्रियतनयायाः पर्वतस्येष्टपुत्र्याः कुङ्कुमार्द्रतया धन्ये स्तने आसक्त, प्रेतसकाशावास प्रेतसकाशे श्मशाने आवासः स्थितिर्यस्येति। स्थिरचित्त दृढबुद्धे। त्र्यम्बक त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्येति। आशावास दिगेव वासो वस्त्रं यस्येति, दिगम्बर इत्यर्थः। हे जय इति सर्वत्र सम्बन्धः।

---

1. T5 and T9 read अङ्कार्थ, अर्थ. अङ्गार्थ and notes the reading अङ्कार्थ

प्रका.—हे अङ्कार्धे उत्सङ्गभागे न्यस्तायाः आरोपितायाः नगप्रियतनयायाः पार्वत्याः कुङ्कुमेनार्द्रे धन्ये स्तने गत आसक्त इति यावत्। प्रेतसकाशावासस्थिरचित्त प्रेतसकाशे प्रेतसमीपे श्मशाने आवासः स्थितिः तत्र स्थिरचित्त दृढबुद्धे त्र्यम्बक त्रिणेत्र। आशावास दिगम्बर। त्वं जय।

—•—

6. इन्दुसमाननदेशप्रभया [1]जय भक्तकुमुदमाननदेश।
जय जितकाम जयाहिस्फुरित कृपामिह[2] जनेऽधिकामज याहि।।

अर्थ.—इन्द्विति। इन्दुसमाननदेशप्रभया जय भक्तकुमुदमाननद ईश जय जितकाम जय अहिस्फुरित कृपां इह जने अधिकां अज याहि। इन्दुसमो यो आननप्रदेशः तस्य या प्रभा कान्तिः तया करणभूतया स्वभक्तजनलक्षणकुमुदानां कैरवाणां माननद माननं सम्भावनं ददातीति तथा इति सम्बुद्धिः। जय। तथा हे ईश ईश्वर जय। तथा हे जितकाम हिंसितमन्मथ जय। हे अहिस्फुरित अङ्गबद्धैः सर्पैः भासमान। एवं स्तुतिः कृता, अथ भवद्भिः स्तुतेन मया किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाह– हे अज जन्मरहित इह अस्मिन् देवजने अधिकां प्रभूतां कृपां कारुण्यं याहि प्राप्नुहि। एतत्कार्यमित्यर्थः।

हृदय.—इन्द्विति। इन्दुसमाननदेशप्रभया इन्दुना चन्द्रेण तुल्यस्याननदेशस्य प्रभया कान्त्या भक्तकुमुदमाननद। भक्ताः एव यानि कुमुदानि तेषां माननं सम्माननात्मकं विकासं ददातीति तथा। हे ईश विश्वसर्गादौ शक्त। जय। जितकाम परिभूतमन्मथ जय। अहिस्फुरित कटककटिसूत्रादिभूषणतां गतैरहिभिः सर्पैः स्फुरित शोभित। जय। एवं स्तुत्वा भगवन्तं प्रार्थयन्ते कृपामिति। हे अज जन्मरहित इहास्मिन् त्वदेकशरणे जने अस्मास्वित्यर्थः। अधिकां प्रभूतां कृपां दयां याहि प्राप्नुहि।

स्पष्टार्था.—इन्दुसमाननदेश चन्द्रसदृशमुखप्रदेशेति संबन्धः। , इन्दुसमान-नदेशप्रभयेत्येकपदपक्षे भक्तकुमुदमाननदेति संबन्धः। भक्तकुमुदमाननदः। भक्तानां एव कुमुदानां कैरवाणां माननं संभावनं ददातीति तथा। ईश हे महेश्वर। जयशब्दाभ्यासः आदरार्थः जितकाम,। जितः परिभूतः कामो येनेति। अहिस्फुरित सर्पैः भासमान। इन स्वामिन्। अज हे जन्मरहित। याहि प्राप्नुहि। पञ्चदश पदानि। हे अज, इह जने अधिकां कृपां याहीति संबन्धः।

प्रका.—इन्दुसमस्य चन्द्रसमस्य आननदेशस्य प्रभया मुखप्रदेशदीप्त्या भक्तजनकैरवाणां माननद मानप्रद हे ईश त्वं जय। हे जितकामदेव जय अहिस्फुरित सर्पभूषण हे अज जन्मरहित इह जने भक्तजने अधिकां कृपां याहि प्राप्नुहि।

—•—

1. T and TPA read भव for जय
2. Group B reads कृपामिन

7. नाथ बलादेवाद्य त्रिभिरसुरैर्देहिनोऽखिला देवाद्य।
निजविपदे बाध्यन्ते तिष्ठत्यपि भवति शश्वदेवाध्यन्ते।।

अर्थ.—कः पुनरिदानीं विशेषतः कृपाप्रार्थनावकाश इत्याकाङ्क्षायामाहुर्देवाः नाथ इति। नाथ बलात् एव अद्य त्रिभिः असुरैः देहिनः अखिलाः देवाद्य निजविपदे बाध्यन्ते तिष्ठति अपि भवति शश्वत् एव आध्यन्ते। हे नाथ स्वामिन् देवाद्य देवानामादौ भव, देव आद्य इति पदद्वयं वा। अद्य इदानीं भवति त्वयि शश्वदेव सर्वदैव सर्वेषामाध्यन्ते, आधिर्मानसी पीडा तस्या अन्ते नाशकरणे विषये तिष्ठत्यपि अवस्थिते सत्यपि त्रिभिरसुरैः तारकाक्षादिभिः निजविपदे स्वेषां नाशाय, स्वनाश एवास्य फलं भविष्यतीत्यर्थः, अखिला देहिनः शरीरीणो जनाः,बलादेव बलात्कारेणैव, नतु यत्किञ्चित् व्यवहृत्य बुद्धिभ्रममुत्पाद्य, बाद्धयन्ते पीड्यन्ते। अयमभिप्रायः। त्वयि भगवति सुकृतिजनपरिरक्षणदुष्टजननिरसनलक्षणदीक्षासमधिरूढे सत्यपि बलादेव भवन्न्यक्कारपूर्वकं निश्शङ्कमेवाखिलो जनः सन्ततं पीड्यते। तेन च भवत्कोपपावकज्वालाजालविलीनशरीरता एतेषां भविष्यतीति।

हृदय-कः पुनरिदानीं विशिष्य कृपाप्रार्थनावकाश इत्यत्राहुः–नाथ, बलादेवाद्य त्रिभिरसुरैरिति। हे नाथ स्वामिन्, देवाद्य देवश्रेष्ठ अद्येदानीमाध्यन्ते आधिर्मानसी पीडा तस्यान्ते नाशे विषये शश्वत् सदैव भवति त्वयि तिष्ठति सत्यपि त्रिभिस्तारकाक्षादिभिः त्रिभिरसुरैः अखिला न केवलं वयमेव सर्वेऽपि देहिनः शरीरिणः निजविपदे आत्मीयायै विपदे विनाशाय बलादेव स्वसामर्थ्यादेव न तु यं कञ्चन बलीयांसमाश्रित्य बाध्यन्ते। अयमर्थः–जगद्रक्षाजागरूके त्वयि वर्तमाने यतोऽमी जगत् पीडयन्ति ततस्त्वद्रोषपावकज्वालामालावलीढदेहतया भस्मीभाव एवैषां फलं भविष्यतीति।

स्पष्टार्था.—नाथ स्वामिन्। बलादेव बलात्कारेणैव अद्येदानीं त्रिभिः तारकाक्षकमलाक्षविद्युन्मालीभिः देहिनः प्राणिनः। अखिलाः सर्वे। देवाद्य देवादिभूत। निजविपदे स्वेषां नाशाय पीड्यन्ते। भवति त्वयि। शश्वत् सदा। एवावधारणे। आधिस्तु मानसी पीडा, तस्यान्ते नाशे। सप्तदश पदानि। हे नाथ, अद्य त्रिभिरसुरैः अखिलाः देहिनः निजविपदे बाध्यन्ते, भवति शश्वदेव आध्यन्ते तिष्ठत्यपीति संबन्धः।

प्रका.—हे नाथ हे देवाद्य देवानां प्रथम, आध्यन्ते मनःपीडायाः अन्ते विनाशे। यस्मात् सकलः आध्यन्तः तस्मिन्नाध्यन्ते। आधिस्तु मानसी पीडा। विनाशेऽन्तेऽन्तिके त्रिषु। इति रत्नकोशः। भवति शिवे शश्वदनवरतमेव तिष्ठत्यपि अद्येदानीमखिलाः देहिनः प्राणिनः त्रिभिरसुरैः बलादेव निजविपदे नित्यक्लेशाय बाध्यन्ते।

—•—

8. नगरीर्भव तिस्रस्ता द्युसदां सेना समेत्य भवति स्रस्ता।
सकुमारा शिव देव प्रभञ्जनं प्राप्य तूलराशिवदेव।।

अर्थ.—ननु किमेतन्मां प्रति निवेद्यते, भवद्भिरेव तत्पीडा किमिति न कृता तत्राह नगरीरिति। नगरीः भव तिस्रः ताः द्युसदां सेना समेत्य भवति स्रस्ता सकुमारा भव देव प्रभञ्जनं प्राप्य तूलराशिवत् एव। हे भव शिव देव इति सम्बुद्धित्रयम्। द्युसदां देवानां सेना वरूथिनी ताः प्रकृताः तिस्रः त्रिसङ्ख्याताः नगरीः पुरीः द्वितीयाबहुवचनम्, समेत्य प्राप्य स्रस्ता विध्वस्ता भवति। किं प्राप्य कथमिव विस्रस्ता इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमाह प्रभञ्जनमिति। प्रभञ्जनो वायुः तं प्राप्य तूलराशिवदेव बुर्बुरसमूहवदेव, यथा तूलराशिर्वायुसम्पर्कसमय एवेतस्ततो धावति तद्वत्। सेनानायकाभावात् पराजय इत्यपि न वाच्यमिति सूचयितुं सेनां विशिनष्टि सकुमारेति। कुमारः सुब्रह्मण्यः, तत्सहिता। तस्मान्न तत्पीडनेऽस्माकं शक्तिरित्यर्थः।

हृदय.—किमिति मां प्रति विज्ञाप्यते, भवद्भिः प्रतिविधातव्यमेतत् इत्यत्राहुः नगरीरिति। हे भव शिव। इति श्रीनामस्वामिन्। विश्वोत्पत्तिस्थानत्वात् भवः, मङ्गलरूपत्वात् शिवः। देव,द्योतनात्मक, द्युसदां देवानां सेना चमूः ताः असुरसंबन्धिनीः तिस्रः त्रिसङ्ख्याताः नगरीः पुरीः समेत्य युद्धार्थं प्राप्य स्रस्ता गलिता भवति। पलायनपरा वर्तते इति यावत्। कीदृशी-सकुमारा कुमारेण स्कन्देन सहिता देवसेनानी स्कन्दः पुरीं प्राप्य पलायत एवेत्यर्थः। अनेन दण्डापूपिकया असामर्थ्यस्य दोषाभावः कथ्यते। किं प्राप्य किमिवेत्यत्राह-प्रभञ्जनमिति। प्रभञ्जनं वायुं प्राप्य तूलराशिवत् बन्धुरसमूहेन तुल्यम्। यथा वायौ वाति तूलराशिः इतस्ततो विक्षिप्यमाणो भवति तथा असुरेषु युद्धोद्युक्तेषु देवसेना इतस्ततः पलायिता भवतीत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—नगरीः पुरीः। हे भव, ताः प्रकृताः। द्युसदां देवानां। सेना। स्रस्ता वित्रस्ता सकुमारा सुब्रह्मण्यसहिता। प्रभञ्जनं वायुं। तूलराशिवत् बुर्बुरराशिवत्। एवावधारणे। षोडश पदानि। हे देव, द्युसदां सेना तास्तिस्रः नगरीः समेत्य प्रभञ्जनं प्राप्य तूलराशिवदेव स्रस्ता भवतीत्यन्वयः।

प्रका.—हे भव हे शिव,सकुमारा कुमारेण सेनान्या सहिता द्युसदां सेना देवानां सेना तिस्रः ताः नगरीः तत्पुरीः समेत्य संगत्य प्रभञ्जनं वायुं प्राप्य तूलराशिर्यथा तद्वत् स्रस्ता ध्वस्ता भवति।

—•—

9. **तद्दहनसमायान्तु त्वद्रुषि भगवन् त्रिलोचन समायान्तु।**
अरयोऽमी शालभ्यं त्वत्तोऽस्माकं[1] भवेत् किमीशालभ्यम्।।

अर्थ.—तस्मात्त्वयैवासुरवधः कार्य इत्याह तदिति। तद् दहनसमायां तु त्वद्रुषि भगवन् त्रिलोचन समायान्तु अरयः अमी शालभ्यं त्वत्तः अस्माकं भवेत् किं ईश अलभ्यम्। यस्मादस्माकमशक्तिः तत्तस्मात् कारणात्। हे भगवन् त्रिलोचन अमी प्रकृताः अरयः दहनसमायां अग्निसदृशायां त्वद्रुषि त्वदीये कोपे दाहकत्वादिसाम्यादग्नितुल्ये त्वदीये कोपे शालभ्यं

1. Group B gives भवे किमीशालभ्यम्

शलभत्वं समायान्तु प्राप्नुवन्तु। यथा शलभाः प्रदीप्ते पावके पतित्वा नश्यन्ति तथा त्रिपुरशलभा अपि त्वदीयप्रज्वलितकोपपावके पतित्वा नश्यन्त्वित्यर्थः। एतच्चास्मत्प्रार्थितं त्वत्तोस्माकं न दुर्लभमित्याह त्वत्त इति। हे ईश अस्माकं त्वयि अत्यन्तभक्तानां देवानां त्वत्तः भक्तानां स्वशरीरार्द्धस्यापि दातुर्भवतः सकाशात् किं वस्तु अलभ्यं लब्धुमशक्यं भवेत्। सर्वमपि लभ्यं भवेदित्यर्थः

हृदय.—तर्ह्यस्मत्तः किं प्रार्थ्यते इत्यत्राहुः-तदिति। हे भगवन्, ऐश्वर्यादिगुणयुक्त, तादृशस्य तव किमशक्यमिति भावः। हे त्रिलोचन त्र्यंबक एतदेव ते लोकोत्तरत्वमभिव्यनक्तीति भावः। तस्मादमी प्रकृताः अरयः शत्रवः दहनसमायां तु, तुरवधारणे। अग्नितुल्यायामेव त्वद्रुषि तव क्रोधे शालभ्यं शलभत्वं समायान्तु प्राप्नुवन्तु। यथा शलभाः दहने पतित्वा भस्मसाद्भवन्ति तथास्मदरिभिरपि त्वत्कोपाग्नौ पतित्वा भस्मसाद्भवितव्यमित्यर्थः। कुत इयं मां प्रति प्रार्थना किमित्यन्यो न प्रार्थ्यते इत्यत्राहुः त्वत्त इति। हे ईश, अस्माकं त्वत्तः त्वत्सकाशात् अलभ्यमप्राप्यं किं भवेत्। न किमपि। सर्वमप्यस्माकं त्वत्त एव लभ्यं, नान्यस्मादित्यर्थः। अतः त्वां प्रार्थयामः इति भावः।

स्पष्टार्था.—तत् तस्मात्। दहनसमायां अग्निसदृश्यां त्वद्रुषि तव कोपे। समायान्तु प्राप्नुवन्तु। अरयः शत्रवः। अमी प्रकृताः शालभ्यं शलभत्वं। त्वत्तः भवतः सकाशात्। भवेत् स्यात्। भवे इति पाठे प्रपञ्चे इत्यर्थः। ईश हे ईश्वर। अलभ्यं लब्धुमशक्यम्। पञ्चदश पदानि। हे त्रिलोचन, अमी अरयः दहनसमायां त्वद्रुषि शालभ्यं समायान्तु। हे ईश अस्माकं त्वत्तः अलभ्यं किं भवेदित्यन्वयः।

प्रका.—भोः भगवन्,-------च नरं शतं, तस्मात् कारणात् दहनसमायां त्वद्रुषि तव रोषे अमी अरयः शत्रवोऽसुराः शालभ्यं शलभत्वं यान्तु प्राप्नुवन्तु। पतङ्गः शलभः प्रोक्तः इति भट्टः। त्वत्तः सकाशादस्माकं अलभ्यं किं भवेत्। सर्वं लभ्यमेवेत्यर्थः।

—•—

10. इत्थं साधुतरा गाः निगद्य विषयान्तरेषु सा धुतरागा।
सुरततिका रोमाञ्चस्फुरिता रुद्रं नमश्चकारोमाञ्च॥

अर्थ.—इत्थमिति। इत्थं साधुतराः गाः निगद्य विषयान्तरेषु सा धुतरागा सुरततिका रोमाञ्चस्फुरिता रुद्रं नमश्चकार उमां च। सा सुरततिका देवपङ्क्तिः इति उक्तप्रकारेण गाः वाचः निगद्य उक्त्वा रुद्रमुमाञ्च नमश्चकार प्रणनाम। कीदृशाः-साधुतराः अतिशयेन साध्वीः, भगवत्स्तुतिरूपत्वात्। सुरततिकां विशिनष्टि विषयेति। विषयान्तरेषु चन्दनवनितादिषु धुतरागा निरस्तपक्षपाता भगवत्सेवापेक्षयान्तरशब्दः, भगवत्सेवायामेव तात्पर्यवतीत्यर्थः। तथा रोमाञ्चस्फुरिता भगवत्भक्तिशालितया रोमाञ्चेनोज्वला।

अत्रैवं प्रमेयसंक्षेपो द्रष्टव्यः। एवं देवेषु स्तुतिं कुर्वत्सु सत्सु भगवदुत्सङ्गवासिनी देवी पार्वती स्वभर्तारमाह,

क्रीडमानं विभो पश्य षड्वक्त्रं शशिसन्निभं।
पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठ भूषितं भूषणैः शुभैः।।
इत्याद्यैर्लोकमातुश्च वाग्भिः सञ्चोदितः शिवः।
न ययौ तृप्तिमीशानः पिबन् स्कन्दाननामृतम्।।
न सस्मार च तान् देवान् दैत्यशस्त्रनिपीडितान्।
अविशत् स हि देवोऽपि देव्या स्कन्देन नन्दिना।।
सह गेहं स्वकं, देवाः गृहद्वार्येव संस्थिताः।
ते च सङ्खिन्नमनसः प्रोचुरन्योन्यमातुराः।।
वयं भाग्यविहीनास्ते भाग्यवन्तः सुरारयः।
तैरेव पूजितो देवो नास्माभिर्यन्न दृश्यते।।
एवं प्रलपतां तेषां श्रुत्वा शब्दमनेकशः।
कुण्डोदरो महातेजाः दण्डेनाताडयत् सुरान्।।
दुद्रुवुस्ते भयाविष्टाः देवा हाहेतिवादिनः।
ततः कपर्दी नन्दीशो देवदेवाज्ञया तदा।।
वृषमारुह्य सुश्वेतं ययौ देवजनान्तिकम्।
नन्दीशन्तु तदा देवास्तुष्टुवुर्हृष्टचेतसः।।
नमस्ते रुद्रभक्ताय रौद्रजप्यरताय च।
रुद्रभक्तार्तिनाशाय रुद्रकर्मरताय ते।।
एवं तैरीडितो नन्दी कुण्डोदरमवारयत्।

हृदय.—इत्थं स्तुत्वा दुरवस्थां विज्ञाप्य तत्प्रतीकारार्थं सशक्तिकं भगवन्तं भक्त्यतिरेकात् साष्टाङ्गपातं प्रणेमुरित्याह–इत्थमिति। सा साक्षात्कृतपरमेश्वरा सुरततिका देवसमूहः इत्थं अनेन प्रकारेण साधुतराः भक्तिरसरूषितत्वादतिशयेन साध्वीः गाः वाचः निगद्य उक्त्वा रुद्रं परमेश्वरं नमश्चकार प्रणतवती। उमां च,

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि। इत्याद्युक्तदृष्ट्या शक्तिमन्तरेण शक्तिमतोऽकिञ्चित्करत्वं मन्यमानाः भगवत्प्रेयसीं पार्वतीमपि नमश्चकार। कीदृशी विषयान्तरेषु शब्दादिष्विन्द्रियविषयेषु धुतरागा त्यक्ताभिलाषा। भगवत्येव बद्धरागेत्यर्थः। तथा रोमाञ्चस्फुरिता रोमाञ्चेन भक्त्यतिरेकोद्भिन्नेन रोमहर्षेण स्फुरिता शोभिता।

स्पष्टार्था.—इत्थं साधुतराः अतिशयेन साध्वीः। गाः वाचः विषयान्तरेषु स्रक्चन्दनवनितादिषु। सा देवततिका। धुतरागा निरस्ततात्पर्या। सुरततिका देवसमूहः रोमाञ्चस्फुरिता रोमाञ्चेनोज्ज्वला। नमश्चकार प्रणनाम। उमां पार्वतीं च। च समुच्चये। त्रयोदश पदानि। सा सुरततिका इत्थं साधुतराः गाः निगद्य रुद्रं उमां च नमश्चकारेत्यन्वयः।

प्रका.—विषयान्तरेषु चन्दनवनितादिषु निरस्ताभिलाषा रोमाञ्चस्फुरिता रोमाञ्चेन दीप्ता सा सुरततिका देवसमूहः इत्थमुक्तप्रकारेण साधुतराः अतिशयेन साध्वीः गाः वाचः निगद्योक्त्वा रुद्रमुमां च नमश्चकार ननाम।

—•—

11. अथ नन्दी प्रोवाच स्थितवान् पार्श्वे हरस्य दीप्रो वाचः।
पुरुषोत्तमरुद्राजस्कन्दादित्याश्वि[1]मारुतमरुद्राजः ।।

अर्थ.— अथ तदेवानुवाचेत्याह अथेति। अथ नन्दी प्रोवाच स्थितवान् पार्श्वे हरस्य दीप्रः वाचः। पुरुषोत्तमरुद्राजस्कन्दादित्याश्विमारुतमरुद्राजः। अथ अनन्तरं नन्दी भगवतो नृत्तादिसमये मृदङ्गवादकः पुरुषोत्तमादीन् वाचः वचनानि प्रोवाच उक्तवान्। पुरुषोत्तमो विष्णुः, रुद्राः एकादशसङ्ख्याताः अजो ब्रह्मा, स्कन्दः सुब्रह्मण्यः, आदित्या द्वादश, अश्विनौ द्वौ, मारुतो वायुः, मरुतो देवाः तेषु राजत इति मरुद्राट् इन्द्रः एतान् सर्वान् प्रोवाचेत्यर्थः। कीदृशः—हरस्य पार्श्वे समीपे अवस्थितः अवस्थितिमानिति। तथा दीप्तः दिपनशीलः देदीप्यमानशरीर इत्यर्थः।

हृदय.—अथ शिवः श्रीनन्दिकेश्वरमुखेनासुरवधं प्रतिज्ञातवानित्याह—अथेति। अत्रैवं प्रमेयसंक्षेपो बोद्धव्यः। देवानां अनिवार्यवीर्यासुरसमापादितानां विपदामुक्तिसमये पार्वती पुरतः क्रीडन्तं तव पुत्रं स्कन्दं पश्येति भगवन्तमुक्तवती। ततः पुत्राक्षिप्तहृदयो भगवान् देवानचिन्तयित्वा स्वगेहं पुत्रादिभिराविवेश। ततो भगवदन्तर्धानात् असुरा एव धन्याः वयमधन्याः एव इत्यादि बहूच्चैर्भाषमाणान् देवान् किं तावच्छब्दं कुरुतेति दण्डेन कुण्डोदरस्ताडयामास। ततो भीत्या गमनायोपक्रान्तान् देवान् भगवदाज्ञयैवेति नन्दीशः कुण्डोदरं निवार्य उवाच। तथा चोक्तम्–,

क्रीडमानं विभो पश्य षड्वक्त्रं रविसन्निभं।
पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठ भूषितं भूषणैः शुभैः।।
इत्याद्यैर्लोकमातुश्च वचोभिश्चोदितः शिवः।
न ययौ तृप्तिमीशानः पिबन् स्कन्दाननामृतम्।।
न च सस्मार तान् देवान् दैत्यशस्त्रनिपीडितान्।
अविशत् सह देवोऽपि देव्या स्कन्देन नन्दिना।।
सह गेहं स्वकं देवाः पुरद्वार्येव संस्थिताः।
ते च संखिन्नमनसः प्रोचुरन्योन्यमातुराः।।
वयं भाग्यविहीनास्ते भाग्यवन्तः सुरारयः
तैरेव पूजितो देवो नास्माभिर्यन्न दृश्यते।।
एवं प्रलपतां तेषां श्रुत्वा शब्दाननेकशः।
कुण्डोदरो महातेजाःदण्डेनाताडयत् सुरान्।।

---

1. TPA and T1 read अग्नि for अश्वि.

दुद्रुवुस्ते भयाविष्ट्याः देवाः हा हेति वादिनः।
ततः कपर्दी नन्दीशो देवदेवाज्ञया तदा।।
वृषमारुह्य सुश्वेतं ययौ देवजनान्तिकम्।
नन्दीशं तु ततो देवास्तुष्टुवुर्हृष्टचेतसः।।
नमस्ते रुद्रभक्ताय रौद्रजप्यरताय च।
रुद्रभक्तार्तिनाशाय रुद्रकर्मरताय ते।।
एवं तैरीडितो नन्दी कुण्डोदरमवारयत्।

अथ देवानुवाच इत्यादि। अथ नमस्कारानन्तरं नन्दी प्रमथाग्रणीः नन्दीश्वरः, पुरुषोत्तमरुद्राजस्कन्दादित्याश्विमारुतमरुद्राजः पुरुषोत्तमो विष्णुः,रुद्राः एकादश,अजो ब्रह्मा, स्कन्दः षण्मुखः, द्वादशादित्याः, अश्विनौ द्वौ मारुतो वायुः मरुतो देवाः तेषु राजतीति मरुद्राडिन्द्रः एतान् वाचः वचनानि प्रोवाच। कीदृशः-रहसि हरस्य शिवस्य पार्श्वे स्थितवान्। शिवस्यात्यन्तवल्लभ इत्यर्थः। अत एव दीप्रः दीपनशीलः। नन्दिनो वचनमपि भगवद्वचनवद् माननीयमेवेति भावः।

स्पष्टार्थाः—अथ नन्दी नन्दिकेश्वरः। स्थितवानासीनः। पार्श्वे समीपे। दीप्रः दीपनशीलः। वाचः वचांसि। पुरुषोत्तमरुद्राजस्कन्दादित्याश्विमारुतमरुद्राजः पुरुषोत्तमश्च रुद्राश्च अजश्च स्कन्दश्च द्वादशादित्याश्च अश्विनौ च वायुश्च मरुतो देवाः, तत्र राजते इति मरुद्राडिन्द्रः तान्। नव पदानि। अथ हरस्य पार्श्वे स्थितवान् नन्दी पुरुषोत्तमादीन् वाचः प्रोचेति। ब्रुवियोगात् द्विकर्मतः प्रयोगः।

प्रका.—अथानन्तरं दीप्रो दीप्यमानः नन्दी हरस्य पार्श्वे स्थितवान् पुरुषोत्तमरुद्राजस्कन्दादित्याश्विमारुतमरुद्राजः विष्ण्वेकादशरुद्रब्रह्मकुमारभास्करा-श्विवायुदेवेन्द्रान् प्रति वाचः प्रोवाच प्रोक्तवान्।

—•—

12. जगतां पाता यातः प्रसादनं त्रिपुरवासिपातायातः।
[1]अस्यामन्दे वाहे धनुषि शरे कुरुत चोद्यमं देवा हे।।

अर्थ.—नन्दी प्रोवाचेत्युक्तं, कथं प्रोवाचेत्याह जगतामिति। जगतां पाता यातः प्रसादनं त्रिपुरवासिपाताय अतः अस्य अमन्दे वाहे धनुषि शरे कुरुत च उद्यमं देवाः हे। हे देवाः जगतां पाता रक्षिता शिवः त्रिपुरवासिपाताय त्रिपुरवासिनां त्रिपुराणां पाताय घाताय प्रसादनं प्रसादं यातः प्राप्तः। युष्मत्प्रार्थितत्रिपुरजनवधानुमतिं कृतवानित्यर्थः। अतः अस्मात् कारणात् अस्य जगत्पातुः अमन्दे वेगयुक्ते वाहे वाहने तथा धनुषि तथा शरे च उद्यममुद्योगं कुरुत। तद्वधोपायभूते रथादौ व्यापारं कुर्वन्त्वित्यर्थः।

---

1. T5, T7 and TPA read तस्यामन्दे

हृदय.—द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामुक्तिप्रकारमाह–जगतामिति। हे देवा: जगतां लोकानां पाता रक्षिता शिव: त्रिपुरवासिपाताय त्रिपुरवासिनां तारकाक्षादीनां पाताय प्रसादनं प्रसादं यात:। त्रिपुरवासिनोऽसुरानहं वधिष्यमीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थ:। अत एतस्मात्प्रसादप्राप्तेर्हेतो: तस्य जगत्पातु: वाहे अश्वे धनुषि चापे शरे इषौ च उद्यमं उद्योगं कुरुत। वाहनधनुश्शरादीनां साधारणं विशेषणमाह–अमन्द इति। अमन्दे अनल्पे।

स्पष्टार्था.—जगतां पाता रक्षक:। यात: प्राप्त:। प्रसादनं प्रसादं त्रिपुरवासिपाताय तारकाक्षादिघाताय। अत: कारणात् तस्य जगत्पातु: अमन्दे वेगयुक्ते। वाहे वाहने। च समुच्चये। उद्यममुद्योगं। हे देवा: इति संबुद्धि: षोडश पदानि।। हे देवा:, जगतां पाता त्रिपुरवासिपाताय प्रसादनं यात:अतस्तस्य वाहे धनुषि शरे च उद्यमं कुरुतेत्यन्वय:।

प्रका.—तदाह–हे देवा: जगतां पाता जगद्रक्षक: शिव:। त्रिपुरवासिपाताय त्रिपुरनिलयनाशाय प्रसादनं प्रसन्नतां यात: प्राप्त:। इति यत: अत: यूयं तस्य शिवस्य अमन्दे वाहे वेगवति वाहने। 'वाहो वाहनमुच्यते' इति भट्ट:। धनुषि शरे च उद्यमं उत्साहं कुरुत।

—•—

13. सत्सु सुरासज्येषुप्रभृतिषु करणेषु हरकरासज्येषु।
दानवराजानीतः[1]स्वक्लेशो नष्ट इति सुरा जानीत।।

अर्थ.—तत्सम्पादनेनापि क्लेश अस्माकं फलति, न ततोतिरिक्तं प्रयोजनमित्यपि न शङ्क्यमित्याह सत्स्विति। सत्सु शरासज्येषुप्रभृतिषु करणेषु हरकरासज्येषु दानवराजानीत: स्वक्लेश: नष्ट: इति सुरा: जानीत। हे सुरा: शरासज्येषुप्रभृतिषु, शरासो धनु: इषु: शर: एतत्प्रभृतिषु एवमादिषु प्रभृतिशब्देनेष्वादयो गृह्यन्ते, धनुरादिषु करणेषु युद्धोपकरणेषु हरकरासज्येषु हरकरेण संसर्गयोग्येषु सत्सु दानवराजानीत: दानवराजा: त्रिपुरा: तैरानीत: आपादित: स्वक्लेश: भवदीय: उपद्रव: नष्ट इति जानीत अवगचच्छत। भवत्सम्पादितेषु धनुरादिषु हरकरगतेषु सत्सु तत्क्षणमेवासुरवधस्य भावात् भवत्क्लेशस्तदानीमेव नष्टो भविष्यतीत्यर्थ:। अथवा हरकरासज्येषु हरकरसंसर्गयोग्येषु अतिविशिष्टेषु धनुरादिषु सत्सु इत्यर्थ:। स क्लेश इति वा पाठ:।

हृदय.—सम्पादितसाधनानामस्माकं यत्नमन्तरेणान्यत् किञ्चिन्न फलतीति न शङ्कनीयमित्याह–सत्स्विति। हे सुरा: देवा:। हरकरासज्येषु हरकरग्रहणयोग्येषु शरासज्येषुप्रभृतिषु शरासो धनु: ज्या गुण:,इषु: शर: तत्प्रभृतिषु तदाद्येषु करणेषु युद्धोपकरणेषु सत्सु भवत्सु दानवराजानीत: दानवराजैस्तारकाक्षादिभिरानीत: आसादित: सम्पादित एवेत्यर्थ: स्वक्लेश: स्वेषां देवानां युष्माकं क्लेश: पीडा नष्ट: अदर्शनं कृत: इति जानीत बुद्ध्यध्वम्।

1. GroupB and GroupE note स क्लेश as another reading.

स्पष्टार्था.—सत्सु विद्यमानेषु शरासज्येषुप्रभृतिषु शरासश्च ज्या च इषुश्च तथा। तदादिकेषु साधनेषु। करणं साधकतमे क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः। हरकरासज्येषु। हरस्य करैरासज्येषु संयोज्येषु। दानवराजानीतः दानवराजैरापादितः स्वक्लेशः भवदीयः क्लेशः नष्ट इति जानीत। अवगच्छत। दश पदानि। हे सुराः, करणेषु हरकरासज्येषु सत्सु दानवराजानीतः स्वक्लेशः नष्ट इति जानीतेत्यन्वयः।

प्रका.—हे सुराः शरासज्येषुप्रभृतिषु करणेषु शरासज्याशरादिषु करणेषु साधनेषु। हरकरासज्येषु हरकरासक्तेषु सत्सु। दैत्येन्द्रप्रापितः स्वक्लेशः दानवराजानीतः स्वक्लेशः स क्लेश इति वा पाठः, नष्ट इति जानीत।

—•—

14. [1]इति ते शैलादिवचः श्रुत्वा शोकाद्व्यपेत्य शैलादिव च।
त्वष्टुः सदनं तरसा ययुस्तिरोगे भवे च सदनन्तरसाः॥

अर्थ.—अथैवमुक्तानां देवानां व्यपारमाह इतीति। इति ते शैलादिवचः श्रुत्वा शोकात् व्यपेत्य शैलात् इव च त्वष्टुः सदनं तरसा ययुः तिरोगे भवे च सदनन्तरसाः। ते देवाः भवे शिवे तिरोगे अन्तर्धानं गते सति इति उक्तप्रकारेण शैलादिवचः, शिलादस्यापत्यं शैलादिः नन्दीश्वरः तस्य वाक्यं श्रुत्वा शैलादिव स्वैरारूढात् कैलासादिव शोकाद्दुःखात् व्यपेत्य विशेषेणापगता भूत्वा, शैलात् शोकाच्च व्यपेत्येत्यर्थः। तरसा वेगेन त्वष्टुः सदनं गृहं ययुः च गतवन्तश्च। देवा भवे भगवत्यदर्शनमुपगते तत्समयसमागतनन्दिवाक्यश्रवण-समनन्तरमतिदूरनिरस्तशोकाः सन्तो नन्दिनोक्तं सर्वं सम्पादयितुं कैलासादवतीर्य तरसा त्वष्टारमुपगतवन्त इत्यर्थः। यद्वा शोकाद्व्यपेत्येत्युक्तम्, कीदृशात् शोकादत आह शैलादिव चेति, अतिमहत्वात् शैलतुल्यमिव च स्थितादित्यर्थः। अनेन पूर्वं शोकबाहुल्यमुक्तम्। कीदृशाः देवाः—सदनन्तरसाः सन्तो निर्दोषाः अनन्ताश्च रसाः हर्षविशेषाः येषामिति विग्रहः अनेनेदानीं सम्भूतहर्षस्य बाहुल्यमुक्तम्। अथवा तिरोगे भवे विषये सद्भिरनन्तैश्च रसैर्युक्ता इति योजना।

हृदय.—अथ देवाः किं कृतवन्तः इत्यत्राह–इतीति। ते देवाः भवे रुद्रे तिरोगे तिरोधानं गते इति उक्तप्रकारेण शैलादिवचः शिलादस्यापत्यं शैलादिः नन्दीश्वरः तस्य वचः श्रुत्वा अत एव शैलादिव स्थिरत्वमहत्वादिना पर्वतसदृशात् शोकात् असुरपीडाहेतोः शुचः व्यपेत्य अपेताः भूत्वा च तरसा वेगेन त्वष्टुर्देवशिल्पिनो विश्वकर्मणः सदनं भवनं ययुः गतवन्तश्च। कीदृशाः–सदनन्तरसाः सद् विशिष्टः अनन्तो निरवसानो रसः सुखं येषां ते तथा।

स्पष्टार्था.—शैलादिवचः शिलादस्यापत्यं शैलादिः नन्दी। तस्य वचः वाक्यं श्रुत्वा। शोकात् दुःखात्। व्यपेत्य विमुच्य। शैलात् पर्वतात्। इवोपमायां। शैलसदृशादित्यर्थः। पर्वतादिवावरुह्येति वा। समुच्चये वा। त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदनं गेहं तरसा वेगेन ययुः गतवन्तः।

---

1. T5 इत्थं for इति ते।

तिरोगे अन्तर्धानं गते। भवे शिवे। सदनन्तरसाः सन्तः अनन्ताश्च रसाः येषामिति। अष्टादश पदानि।। इत्थं शैलादिवचः श्रुत्वा शैलादिव च शोकात् व्यपेत्य भवे तिरोगे सति तरसा त्वष्टुः सदनं ययुरित्यन्वयः।

प्रका.—इत्थमनेन प्रकारेण शैलादिवचः श्रुत्वा शिलादस्यापत्यं शैलादिः नन्दी तस्य वचः श्रुत्वा शैलात् पर्वतादिव शोकात् व्यपेत्य परिमुच्य सदनन्तरसाः विद्यमाननिरवधिकरसाः ते देवाः भवे शिवे तिरोगे अन्तर्धानं गते तरसा वेगेन त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदनं गृहं ययुः गतवन्तः।

—•—

15. द्विषतां तोदे शंभो रतस्य तेषां यियासतो देशम्भोः।
कुरु रथमस्य त्वष्टः श्रेष्ठं काष्ठाश्च कृच्छ्रमस्यत्वष्ट।।

अर्थ.—ते च तत्र गत्वा त्वष्टारमुक्तवन्तः। कथमुक्तवन्त इत्यपेक्षायामाह द्विषतामिति। द्विषतां तोदे शम्भोः रतस्य तेषां यियासतः देशं भोः कुरु रथं अस्य त्वष्टः श्रेष्ठं काष्ठाः च कृच्छ्रं अस्यतु अष्ट। भोः इत्याभिमुख्यार्थमव्ययम्। भोस्त्वष्टः, अस्य द्विषतां शत्रूणां तोदे व्यथने रतस्य तत्परस्य, तथा तेषामेव शत्रूणां देशं निवासस्थानं यियासतः गन्तुमिच्छतः शम्भोः रथं कुरु सम्पादय। कीदृशं रथमिति तदाह श्रेष्ठं शम्भोरारोहणक्षमम्। न केवलमस्माकमेव रथकरणमुपकारकं सकलदिग्वासिनामित्याह काष्ठा इति। अष्टसङ्ख्याताः काष्ठाश्च कृच्छ्रं दुःखं अस्यतु निराकरोतु। एतेषां सकलजनोपद्रवकारित्वात् तेषां वधस्य सकलजनसुखकरत्वं तदुपायभूतश्च रथादिकरणमित्यर्थः।

हृदय.—देवाः रथनिर्माणे त्वष्टारं नियुक्तवन्त इत्याह— द्विषतामिति। भो त्वष्टः विश्वकर्मन्, अस्य प्रकृतस्य शम्भोः सुखकारणस्य रथं स्यन्दनं कुरु सम्पादय। कीदृशस्य द्विषतां जगदपकारिणां असुराणां तोदे वधे रतस्य अभिनिविष्टबुद्धेः अत एव तेषां द्विषतां देशं पुरत्रयसमागमस्थानं यियासतः गन्तुमिच्छतः। कीदृशं रथं— श्रेष्ठमुत्कृष्टं शम्भोरारोहणक्षममित्यर्थः। एतत्तु न केवलमस्माकमुपकारकमपि तु सर्वेषामप्युपकारकमित्याहुः—काष्ठा इति। कृच्छ्रं दुःखं कर्तृभूतं अष्ट काष्ठाः अष्टसङ्ख्याकाः दिशः अस्यतु त्यजतु। रथादिकरणस्य असुरवधोपायभूतत्वेन निखिलस्यापि दुःखस्य निवर्तकत्वादिति भावः।

स्पष्टार्था.—द्विषतां शत्रूणां तोदे व्यथने। रतस्य तत्परस्य। तेषां द्विषतां। यियासतः गन्तुमिच्छतः। देशं निवासस्थानं। भोः इत्या----त्यर्थमव्ययं। रथं स्यन्दनं। अस्य शम्भोः। रथं कुर्विति। काष्ठाः दिशः 'आशास्तु ककुभः काष्ठाः' इति भट्टः। द्वितीयाबहुवचनम्। कृच्छ्रं दुःखं। कर्तृपदम्। अस्यतु निराकरोतु। अस् क्षेपणे इति धातोः लोटि रूपम्। अष्टादश पदानि। तेषां द्विषतां तोदे रतस्य तेषां देशं यियासतोः अस्य शंभोः रथं कुरु। भोः त्वष्टः कृच्छ्रं च अस्य काष्ठाः अस्यतु इत्यन्वयः।

प्रका.—भोः, द्विषतां शत्रूणां असुराणां तोदे व्यथने रतस्य आसक्तस्य, तेषां द्विषतां देशं यियासतः गन्तुमिच्छतः अस्य शम्भोः श्रेष्ठं रथं कुरु। कृच्छ्रं च अष्ट काष्ठाश्च दिशः। दिशस्तु ककुभः काष्ठाः इत्यमरः। अस्यतु परित्यजतु। अस् निरसने इति धातुः।

—•—

16. इति भासुरया च नतः [1]शिल्पक्रियया जगत्सु सुरयाचनतः।
रणभूमिष्वासाद्यं यद्वस्त्वकरोत्स सर्वमिष्वासाद्यम्।।

अर्थ.—स च देवैर्याचितं सर्वमकरोदित्याह इतीति। इति भासुरया च नतः शिल्पक्रियया जगत्सु सुरयाचनतः रणभूमिषु आसाद्यं यत् वस्तु अकरोत् सः सर्वं इष्वासाद्यम्। सः त्वष्टा इति उक्तप्रकारेण सुरयाचनतः देवानां याचनाद्धेतोः सर्वं समस्तं इष्वासाद्यं धनुरादिकं वस्तु अकरोच्च। त्वष्टारं विशिनष्टि भासुरेति। भासुरया सुन्दरया शिल्पक्रियया हेतुभूतया रथादिनिर्माणकर्मणा। शिल्पिक्रियया इति वा पाठः। शिल्पिजनानां रथादिनिर्माणक्रिययेत्यर्थः। जगत्सु लोकेषु नतः प्रशंसितः, सर्वजनैरिति यावत्। इष्वासाद्यमकरोदित्युक्तं, तदिष्वासाद्यं विशिनष्टि यदिति। यदिष्वासाद्यं रणभूमिषु युद्धभूमिषु आसाद्यं प्राप्यम्।

हृदय.—त्वष्टा च देवनियोगमङ्गीचकारेत्याह-इतीति। इति उक्तप्रकारेण सुरयाचनतः सुराणां याचनात् प्रार्थनाद्धेतोः देवनियोगादिति यावत्। सः त्वष्टा यद् रणभूमिषु युद्धभूमिषु आसाद्यं प्राप्यं वस्तु इष्वासाद्यं धनुरादिकं तत् सर्वमकरोत् उत्पादितवान्। त्वष्टारं विशिनष्टि भासुरेति। भासुरया शोभनशीलया। शिल्पिक्रियया शिल्पिनां तक्ष्णां क्रियया कौशलेन नतः शिल्प्यन्तरेण प्रणतः। शिल्पक्रिययेति वा पाठः। लोकोत्तरवस्तुरचनाचतुरयेत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—इति एवं भासुरया निपुणया। च समुच्चये। नतः तत्परः। शिल्पक्रियया विचित्ररथादिनिर्माणकर्मणा। जगत्सु भुवनेषु, विषयसप्तमी। सुरयाचनतः, देवकृताभ्यर्थनात्। रणभूमिषु युद्धभूमिषु (युद्धरङ्गेषु)आसाद्यं प्राप्यं। सः त्वष्टा यद्वस्तु इष्वासाद्यं इष्वासो धनुः तदाद्यं प्रथमं यस्येति। पञ्चदश पदानि। जगत्सु नतः स इति सुरयाचनतः भासुरया शिल्पक्रियया इष्वासाद्यं वस्तु रणभूमिष्वासाद्यं तत्सर्वमकरोच्चेत्यन्वयः।

प्रका.—भासुरया भद्रया शिल्पक्रियया शिल्पकर्मणा च जगत्सु नतः स त्वष्टा इत्युक्तप्रकारेण सुरयाचनतः देवप्रार्थनात् रणभूमिष्वासाद्यं प्राप्यं यदिष्वासाद्यं धनुप्रभृतिवस्तु तच्च सर्वमकरोत् कृतवान्।

—•—

17. वेदांश्चक्रे चतुरः सोऽश्वान् शशिभास्करौ च चक्रे चतुरः।
रथमकृतावन्यायं योगिजनस्यावलम्ब्य तावन्यायम्।।

1. T7,T9 ,TPA and Group E read शिल्पिक्रियया. Notes this reading

अर्थ.—यथेतरेषां, दार्वादिना रथादिरचनं न तथास्य देवस्य तद्रचनं, अपि तु इतरविलक्षणसाधनान्तरेणेत्याह वेदानिति। वेदान् चक्रे चतुरः सः अश्वान् शशिभास्करौ च चक्रे चतुरः रथं अकृत अवन्या अयं योगिजनस्य अवलम्ब्य तावत् न्यायम्। सोऽयं देवैः प्रार्थितः त्वष्टा योगिजनस्य योगाभ्यासयुक्तजनस्य न्यायं नीतिमवलम्ब्य आश्रित्य तावद्, अवधारणे तावच्छब्दः। सङ्कल्पमात्रेणैवेत्यर्थः। वेदान् ऋग्यजुस्सामाथर्वलक्षणा ये वेदाः तान् चतुरः चतुस्सङ्ख्यायुक्तान् अश्वान् तुरगान् चक्रे कृतवान्। तत्र ऋग्सामलक्षणावश्वौ पुरतः यजुरथर्वलक्षणौ च पृष्ठत इति द्रष्टव्यम्। यथाहुः—ऋग्वेदं सामवेदञ्च धुर्यावश्वावकल्पयत्। पृष्ठाश्वश्च यजुर्वेदः कल्पितोथर्वणस्तथा। इति। तथा यौ शशिभास्करौ चन्द्रादित्यौ तौ चक्रे रथाङ्गद्वयस्थाने चक्रे इत्यनुषङ्गः तत्र सोमं वामं चक्रं कृतवान् सूर्यञ्च दक्षिणं चक्रं चक्रे। यथाहुराचार्याः—चक्रं च दक्षिणं सूर्यं सोमं वामं तथाकरोत्। इति। अथ अवन्या भूम्या रथमकृत कृतवान्। रथस्थाने भूमिं कृतवानित्यर्थः। तदप्युक्तं—विश्वकर्मा तु सञ्चिन्त्य रथं दिव्यमकल्पयत्। समेतां पृथिवीं देवीं विशालां पुरमालिनीम्। इति। कथमयमेवं कृतवानित्याकाङ्क्षायां तं विशिनष्टि चतुर इति। विदग्ध इत्यर्थः एवंविधस्य किमशक्यमिति भावः।

हृदय.—अथ चतुर्भिः श्लोकैः त्वष्टा रथादि रचनायां लोकविलक्षणं वस्तूपादत्तवानित्याह वेदानिति। सोयं देवनियोगात् रथादिरचनामारभमाणः त्वष्टा योगिजनस्य, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तद्वतो जनस्य न्यायं नीतिमालम्ब्य तावदाश्रित्यैव तावच्छब्दोऽवधारणे। चतुरः चतुःसङ्ख्याकान् वेदान् ऋग्यजुस्सामाथर्वलक्षणान् अश्वान् हयान् चक्रे कृतवान्। वेदानश्वतया परिणमितवानित्यर्थः। शशिभास्करौ चन्द्रादित्यौ चक्रे रथाङ्गे चक्रे इत्यनुषज्यते। अवन्या भूम्या रथं स्यन्दनं अकृत। रथत्वे भूमिं कल्पितवानित्यर्थः। कीदृशः- चतुरः विदग्धः तस्य किं न शक्यमिति भावः। यथाणिमादिसिद्धिमन्तो योगिनः सङ्कल्पमात्रेण अभिमतं साधयन्ति तथा त्वष्टापि सङ्कल्पमात्रेणैव वेदादिभिरश्वादिकं निरमायीत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—वेदान् ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्यान्। चक्रे कृतवान्। चतुरः चतुःसङ्ख्यायुक्तान्। स त्वष्टा। चक्रे रथाङ्गे। चतुरो विदग्धः। अवन्या भूम्या। अयं त्वष्टा। योगिजनस्य चित्तसंयमवतो जनस्य। अवलम्ब्य आश्रित्य। तावन्निश्चितं। न्यायं नीतिम्। सप्तदश पदानि। सः वेदांश्चतुरः अश्वान् चक्रे। शशिभास्करौ च रथाङ्गे चक्रे। चतुरोऽयं योगिजनस्य तावन्न्यायमवलम्ब्य अवन्या रथं अकृत इत्यन्वयः।

प्रका.—चतुरः कुशलः स त्वष्टा चतुरो वेदान् ऋगादींश्चतुरः अश्वांश्चक्रे कृतवान्। शशिभास्करौ चन्द्रादित्यौ चक्रे रथाङ्गे चक्रे। अयं त्वष्टा योगिजनस्य न्यायं, तावदसन्देहे, न्यायमेवावलम्ब्य अवन्या भुवा रथमकृत।

—•—

18. [1]स ज्ञानी चापाय स्मृतवानद्रीन्द्रमिष्टनीचापायः।
अकृत तदासज्या या स्थाने संवत्सरं तदा स ज्यायाः।।

अर्थ.—धनुरादिकमपि तथैव सम्पादितवानित्याह स इति। सः ज्ञानी चापाय स्मृतवान् अद्रीन्द्रं इष्टनीचापायः अकृत तदासज्या या स्थाने संवत्सरं तदा सः ज्यायाः। ज्ञानी शिल्पादिपरिज्ञानवान् स त्वष्टा चापाय धनुः सम्पादयितुं अद्रीन्द्रं हिमवन्तं पर्वतं, तथा च वक्ष्यति धनुरुदास हैमवतं सः इति, स्मृतवान् सङ्कल्पितवान्। तथा सः तत्काले ज्यायाः मौर्व्याः, 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनीगुणः' इति भट्टः, तस्याः स्थाने स्थले संवत्सरं, रात्र्यरात्र्यात्मको हि संवत्सरः,तत्र संवत्सरस्य रात्र्यंशमित्यर्थः अकृत। ज्यां विशिनष्टि येति। या ज्या तदासज्या तस्मिन् धनुषि आसज्या, आसञ्जने संयोजने योग्या। यद्यपि लैङ्गपुराणे 'शैलेन्द्रं कार्मुकं चक्रे ज्या भुजङ्गाधिपः स्वयम्' इति नागेन्द्रस्य ज्यात्वं कथितं तथापि कालाख्यायाः अपरायाः अपि ज्यायास्तत्रैव सम्पादितत्वमुक्तम्। कालरात्र्या तथैवेह तथेन्द्रधनुषा पुनः इति। तत्र कालरात्रिरिति रात्र्यंशः कथ्यते। तदा च तदनुसारेणात्र संवत्सरस्य ज्यात्वकथनमुपपन्नम्। नह्येकैव ज्या सम्पादनीयेति नियमोऽस्ति, यथा लैङ्गे परस्यापि धनुषो निर्माणमुक्तं, तद्वत् सम्भवात्। किञ्च कर्णपर्वण्यपि कालस्य ज्यात्वमुक्तं, धनुरन्तरं चोक्तं, विचित्रमृजुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः। छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां ध्रुवाम्।।

कालो हि भगवान् रुद्रस्तच्च संवत्सरं धनुः। तस्माद्रौद्रा कालरात्रिः ज्याकृता धनुषो जरा।। इति। एतद् व्याख्यानकर्त्रा वरदेनापि कथितम्, संवत्सरं धनुः कृत्वा आत्मनो जायामेव धनुर्ज्यां चक्रे कालाधिदेवो रुद्रो रात्र्यंशं कालं ज्यां चक्रे चकारेत्यर्थः एवंकरणे युक्तिं व्यनक्ति कालो हीत्यदिना। कालस्य रात्रिः रात्र्यंशः इति। तथा च ज्यायाः स्थाने संवत्सरम्। तदा सः ज्यायाः इत्यत्रापि कर्णपर्वाद्युक्तन्यायेन संवत्सरशब्देन रात्र्यंश एवोच्यते, धनुस्संपादनोक्तिस्तु लैङ्गाद्युक्तन्यायेनेत्यवगन्तव्यम्। न केवलं देवनियोग एवोपकरणरचनाहेतुः, अपि तु स्वयमप्यसुरजनसम्भूतपरिभवानुभवात् तद्वधोपाये प्रवृत्त एवेति सूचयन् विशिनष्टि इष्टेति। इष्टः अभीष्टः नीचानां दुष्टानामपायो विनाशो यस्येति विग्रहः।

हृदय.—स इति। स त्वष्टा चापाय चापं कर्तुं अद्रीन्द्रं हिमवन्तं स्मृतवान्। कीदृशः – ज्ञानी सारासारवस्तुपरिज्ञानी स तदा तस्मिन् काले या तदासज्या तस्मिन् धनुषि आसज्या संसर्गयोग्या तस्याः मौर्व्याः स्थानेऽवकाशे संवत्सरमहोरात्राभ्यां अवयवोपेतं कालं अकृत कृतवान्। संवत्सरात्मकं कालं गुणत्वेन कल्पितवानित्यर्थः। 'स्थानं क्लीबे नरेप्यन्ये प्राहुर्गेहावकाशयोः। सम्बन्धभेदे जन्तूनां स्यान्निवृत्तिप्रसङ्गयोः।। अपकर्षे च सादृश्ये क्लीबं तु स्थितिकर्मणि। एकारान्तं पुनः केचित् स्थाने इत्यव्ययं विदुः।। युक्तार्थे कारणार्थे च तन्नेह ब्रूमहे वयम्। शब्दभेदादवस्थायाः स्थाने ना भुवि'।। इति केशवः। अत्र रात्र्या, त्र्यंशात्मको हि संवत्सरः। तत्र रात्र्यंशं ज्यात्वेन कल्पितवानित्यवगन्तव्यम्। कीदृशः– इष्टनीचापायः

1. T3,T8,Group B and Group E read this stanza after the next जगदहितोदग्राहं

इष्टः नीचानां दुष्टानामपायो नाशो यस्य स तथा। न केवलं देवाज्ञैवास्य रथादिनिर्माणे प्रयोजिका अपि तु सुरपीडायाः स्वेनाप्यनुभूयमानत्वात् स्वेच्छापि प्रयोजिकेति भावः। ननु भुजङ्गराजो हि भगवद्धनुषो ज्यात्वमुपगतवानिति केचित् कथयन्ति। उक्तं च लैङ्गे–शैलेन्द्रं कार्मुकं चक्रे ज्या भुजङ्गाधिपः स्वयम्। इति। तत्कथमत्र संवत्सरस्य ज्यात्वमुक्तम्। उच्यते। संवत्सरस्यापि ज्यात्वमस्त्येव। तदपि लैङ्ग एवोक्तम्। कालरात्र्या तथैवेह तथेन्द्रधनुषा पुनः। इति। तत्र कालरात्रिरिति रात्र्यंशः उच्यते तदनुसारेणेदं ज्याकथनम्।

स्पष्टार्था.–सः त्वष्टा ज्ञानी शिल्पज्ञानयुक्तः। चापाय चापं कर्तुं। अद्रीशं हिमवन्तं। इष्टनीचीपायः इष्टः अभिप्रेतो नीचानामसुराणां अपायो नाशो यस्य। अकृत कृतवान्। तदासज्या तस्मिन्नासञ्जने संयोजने योग्या। या यादृशी स्थाने स्थितौ संवत्सरं कालं। तदा तस्मिन् काले। सः त्वष्टा ज्यायाः मौर्व्याः। मौर्वी ज्या शिञ्जिनीगुणः इति भट्टः। चतुर्दश पदानि। ज्ञानी सः चापायाद्रीन्द्रं स्मृतवान्। तदा स तदासज्या या तस्याः ज्यायाः स्थाने संवत्सरं अकृतेत्यन्वयः।

प्रका.–ज्ञानी शिल्पज्ञानवान् इष्टनीचापायः अभिप्रेतकष्ट--------सः त्वष्टा तदा चापाय चापार्थं धनुर्निर्माणार्थं अद्रीन्द्रं हिमवन्तं स्मृतवान्। स एव त्वष्टा या तदासज्या तस्मिन् आसज्या या तस्याः ज्यायाः मौर्व्याः 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनीगुणः' इति भट्टः। स्थानं स्थितिः संवत्सरं वर्षमकृत। 'स्थानं स्थितौ च सादृश्ये सन्निवेशयोः(?)-----र्थे करणार्थे च स्थानं स्यादव्ययं पुनः'। इति महेश्वरः।

—•—

19. जगदहितोदग्राहं कृतिकृत्यै पद्मजं प्रतोदग्राहम्।
तोत्रं समतनुतारं तस्यैव तटिद्गुणेन समतनु तारम्।।

अर्थ.–अथ यन्तारमपि कल्पयामासेत्याह जगदिति। जगदहितोदग्राहंकृतिकृत्यै पद्मजं प्रतोदग्राहं तोत्रं समतनुत अरं तस्य एव तटिद्गुणेन समतनु तारम्। अत्र पूर्वश्लोकतः स इत्यनुकृष्यते। सः त्वष्टा अरमत्यर्थं जगदहितोदग्राहंकृतिकृत्यै जगतां जगद्वासिनां ये अहिताः शत्रवोसुराः तेषां या उदग्रा उन्नता प्रभूता अहङ्कृतिरहङ्कारः तस्याः कृत्यै छेदनाय अखिलजगदुपद्रवजनकासुरजनविपुलतराहङ्कारसमुच्छेदनाय पद्मजं ब्रह्माणं प्रतोदग्राहं, प्रतोदोऽश्वरशना तं गृह्णातीति प्रतोदग्राहः तं समतनुत अकरोत्। ब्रह्माणं यन्तारं कल्पितवानित्यर्थः। तथा तस्यैव पद्मजस्यैव तारं प्रणवं तोत्रमश्वताडनयष्टिं समतनुत इत्यन्वयः। वेदाश्वानां प्रणवतोत्रस्योचितत्वात् प्रणवं तोत्रत्वेनाश्वनियन्त्रे ब्रह्मणे परिकल्पितवानित्यर्थः। कीदृशं तत्तोत्रमिति तत्राह तटिद्गुणेन विद्युल्लतया समतनु तुल्याकारमत्युज्ज्वलं वेदसार-प्रणवरूपत्वादित्यर्थः।

हृदय.–जगदिति। अत्र प्रकृतत्वात् त्वष्टेति कर्ता सिध्यति। त्वष्टा जगदहितोदग्राहंकृतिकृत्यै जगतो लोकस्य येऽहिताः शत्रवः असुराः तेषां उदग्रायाः

जगत्पीडाहेतुत्वात् क्रूरायाः अहङ्कृतेर्गर्वस्य कृत्यै छेदनाय, असुरवधायेति यावत्। पद्मजं ब्रह्माणं प्रतोदग्राहं समतनुत अकरोत्। प्रतोदं तोत्रं गृह्णातीति प्रतोदग्राहः। ब्रह्माणं सारथिं कल्पितवानित्यर्थः। तस्यैव पद्मजस्यैव एवकारः पौनर्वचनिकः। तारं प्रणवं तोत्रं प्रतोदं समतनुत। चशब्दोऽर्थाक्षिप्तो वेदितव्यः। तोत्रस्थाने प्रणवं कल्पितवानित्यर्थः। कीदृशं तारं–अरमत्यर्थं तटिद्गुणेन विद्युद्दाम्ना समतनु तुल्याकारम्। वेदसारत्वेनोज्वलरूपत्वात्।

स्पष्टार्था.–जगदहितोदग्राहंकृतिकृत्यै जगतामहितानां जगच्छत्रूणां उदग्रा उत्कटाहङ्कृतिरहङ्कारः तस्याः कृत्यै बन्धनाय। कृती छेदने इति धातुः। पद्मजं ब्रह्माणं प्रतोदग्राहं। प्रतोदः कशा तद्ग्राहकं ग्रहेः कर्मणि रूपम्। प्रतोदग्राहकं कशाग्राहकं। सारथिमित्यर्थः। तोत्रं कशा। समतनु समानशरीरं तारं प्रणवं। 'शब्देऽथ विशदे चाथ पङ्कजे प्रणवे तु ना। स्त्रियां वै कविभिः प्रोक्तः तारा योषिति बालिनः'। इति केशवः। तस्यैव रथस्यैव। तटिद्गुणेन विद्युद्दाम्ना। समतनुत चकार। अरं शीघ्रं। एकादश पदानि। जगदहितोदग्राहङ्कृतिकृत्यै पद्मजं प्रतोदग्राहं अकृत। तस्यैव तटित्गुणेन समतनु तारं अरं तोत्रमतनुतेत्यन्वयः।

प्रका.–जगतां अहिताः शत्रवः असुराः तेषामुदग्रा उन्नता अहङ्कृतिरहङ्कारः तस्य कृत्यै खण्डनाय पद्मजं ब्रह्माणं प्रतोदग्राहं कशाग्राहिणं सारथिमकृत। 'कशा तोत्रं चर्मदण्ड'मिति निघण्डुः। तस्यैव रथस्य। अरमत्यर्थं। तडिद्गुणेन विद्यद्दाम्ना। समतनु सदृशरूपं। तारं प्रतोदं कशां समतनुत अकरोत्। 'शब्देऽथ विशदे वाथ पङ्कजे प्रणवे तु ना। स्त्रियां वै कविभिः प्रोक्तः तारा योषिति बालिनः'। इति केशवस्वामी।

—•—

20. परमं धामानन्तं यः खल्वकरोच्छरं त्रिधामानन्तम्।
शम्भुकराक्षेपङ्के विषहेरन्नसति पुष्कराक्षेऽपङ्के।।

अर्थ.–विष्णुञ्च शरमकल्पयदित्याह परममिति। परमं धाम अनन्तं यः खलु अकरोत् शरं त्रिधामानं तं शम्भुकराक्षेपं के विषहेरन् असति पुष्कराक्षे अपङ्के। सः त्रिधामानं विष्णुं शरमकरोत्, शरस्थाने विष्णुमकरोदित्यर्थः। त्रिधामानं विशिनष्टि–यः परममुत्कृष्टं अनन्तमवसानरहितं च धाम तेजः खलु। प्रसिद्धौ खलुः। ननु किमित्ययं भगवन्तं विष्णुं शरमकल्पयदित्याशङ्क्य अन्यस्य हरकरसंसर्गयोग्यस्याभावादित्याह शम्भुकरेति। अपङ्के केनापि दोषेण रहिते पुष्कराक्षे विष्णौ असति शरत्वेनाविद्यमाने सति के जनाः शम्भुकराक्षेपं शम्भोः करेणाक्षेपं पीडनं विषहेरन् विशेषेण सहेरन्। न केऽपि सहेरन्। पुरहरणसमयसमुद्युक्तहरकठिनतरकराकृष्टकोदण्डमौर्वीकलितपुङ्खशरनिष्पीडनं विष्णुव्यतिरेकेण को नामान्यः सहेत। विष्णोस्तु तत्सहनं सम्भवति। तदुक्तम्–

विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः। तस्माद्धनुर्ज्यासंसर्गं विषहेत भवस्य वै।। इति।

हृदय.—परममिति। स तं त्रिधामानं विष्णुं शरमिषुमकरोत्। त्रिधामानं विशिनष्टि परममिति। यः त्रिधामा परमं विश्वावभासकानां सूर्यादीनामप्याभासकत्वात् उत्कृष्टं धाम परब्रह्मादिशब्दाभिधेयं तेजः अनन्तं अन्तरहितं। खलु, प्रसिद्धौ खलुशब्दः। अतःपरं कः शरस्योत्कर्ष इति भावः। नन्वन्येषु विद्यमानेष्वखिलेश्वरं विष्णुं कुतोऽसौ शरत्वेनाकल्पयदित्यत्राह–शम्भुकरेति। पुष्कराक्षे विष्णौ असति शरत्वेनाविद्यमाने, के शरत्वेन कल्पिताः शम्भुकराक्षेपं शम्भोः शिवस्य करेण यः आक्षेपः पीडनं तं के जनाः विषहेरन्। न केऽपि। शम्भुकराक्षेपं सोढुं सर्वेऽप्यसमर्था एव। तत्र विष्णुरेव समर्थ इत्यर्थः। तत्र हेतुरपङ्क इति। अपङ्के दोषरहिते।

स्पष्टार्था.—परममुत्कृष्टं। धाम तेजः। अनन्तमन्तरहितं। खलु प्रसिद्धौ। त्रिधामानं त्रिषु भूम्यन्तरिक्षस्वर्गेषु धाम मन्दिरं यस्य स तथा। तं प्रसिद्धं। शम्भुकराक्षेपं शिवहस्तनोदनं। के जनाः विषहेरन् विशेषेण सहेरन्।। असति अविद्यमाने। पुष्कराक्षे विष्णौ। अपङ्के निर्दोषे। पञ्चदश पदानि। यत् परममनन्तं धाम तत्त्रिधामानं शरमकरोत्।। अपङ्के पुष्कराक्षे असति शम्भुकराक्षेपं के विषहेरन्नित्यन्वयः।

प्रका.—त्रीणि भुवनानि धामानि स्थानानि यस्य सः त्रिधामा। यः त्रिधामा परममुत्कृष्टं धाम तेजः। यः अनन्तोऽन्तरहितः तमेव विष्णुं शरमकरोत्। हेतुमाह–अपङ्के निष्कळङ्के पुण्डरीकाक्षे असति शम्भुकराक्षेपं शम्भुहस्ताक्षेपणं के विषहेरन्। न केऽपीत्यर्थः।

—•—

21. तस्यैवं धन्यस्य त्वष्टृकृतस्यायुधप्रबन्धं न्यस्य।
नमनमधुर्धूरन्ते रथस्य विबुधाः विकीर्य धुर्धूरं ते।।

अर्थ.—अथ देवाः रथं परिगृह्य तस्मिन्नेव रथे धनुरादिकं न्यस्य कुसुमादिना समाराध्य नमस्कारमपि कृतवन्त इत्याह तस्येति। तस्य एवं धन्यस्य त्वष्टृकृतस्य आयुधप्रबन्धं न्यस्य नमनं अधुः धूरन्ते रथस्य विबुधाः विकीर्य धुर्धूरं ते। ते विबुधाः सुराः रथे आयुधप्रबन्धं न्यस्य आयुधपरम्परां स्थापयित्वा एवमुक्तप्रकारेण त्वष्टृकृतस्य त्वष्ट्रा रचितस्य तस्य प्रकृतस्य रथस्य धन्यस्य श्रेष्ठस्य धूरन्ते चक्रस्य समीपे धुर्धूरमुन्मत्ताख्यं पुष्पविशेषं विकीर्य विस्तीर्य समाराध्येति यावत्। नमनं नमस्कारमधुः कृतवन्तः। 'उन्मत्तधूर्तधुर्धूराः' इति वैजयन्ती।

हृदय—अथ देवाः किं कृतवन्तः इत्यत्राह– तस्येति। ते निर्मापितयुद्धोपकरणाः विबुधाः देवाः आयुधप्रबन्धं आयुधानां धनुरादीनां प्रबन्धं परम्परां न्यस्य रथे स्थापयित्वा एवमुक्तप्रकारेण त्वष्टृकृतस्य विश्वकर्मनिर्मितस्य धन्यस्य अवन्यादेरुपादानत्वादुत्कृष्टस्य तस्य शिवारोहणक्षमतया निर्मापितस्य रथस्य धूरन्ते धुरः यानमुखाख्यो रथावयवविशेषस्तस्य अन्ते समीपे रथपुरोभाग इति यावत्। धुर्धूरमुन्मत्ताख्यं पुष्पविशेषं विकीर्य विक्षिप्य नमनं नमस्कारं अधुः कुतवन्तः। रुद्रायेति शेषः। ननु व्याङ्पूर्वत्वाभावे कथं दधातेः करणार्थत्वम्।

उच्यते–धारणवत् करणमपि दधातेरेवार्थः। उपसर्गास्तु धातुलीनमर्थं द्योतयन्त्येव, न तु धात्वर्थात् पृथक् कञ्चिदर्थमभिदधति। न चात्र द्योतकाभावे कथं द्योत्यार्थप्रतीतिरिति वाच्यं, उपपत्तिवशादेव तत्प्रतीतेः। 'धूः स्त्री क्लीबे यानमुखे स्याद्रथाङ्गमपस्करः' इत्यमरः।

स्पष्टार्था.–तस्य रथस्य। एवमुक्तप्रकारेण। आयुधप्रबन्धं आयुधसमूहं। न्यस्य स्थापयित्वा। नमनं नमस्कारं। अधुः कृतवन्तः। धूरन्ते धुरः चक्रस्य समीपे। धुर्धूरं उन्मत्ताख्यं पुष्पविशेषं 'उन्मत्तं धूर्तधुर्धूर'मिति वैजयन्ती। चतुर्दश पदानि। ते विबुधाः एवं त्वष्टृकृतस्य धन्यस्य तस्य रथस्य धूरन्ते आयुधप्रबन्धं न्यस्य धुर्धूरं विकीर्य नमनमधुरित्यन्वयः।

प्रका.–ते विबुधाः देवाः एवमुक्तप्रकारेण त्वष्टृकृतस्य धन्यस्य तस्य रथस्य धूरन्ते चक्रसमीपे आयुधप्रबन्धं न्यस्य आयुधसमूहं स्थापयित्वा धुर्धूरः पुष्पविशेषः तं विकीर्य प्रक्षिप्य नमनं नमस्कारमधुः कृतवन्तः। 'उन्मत्तधूर्तधुर्धूराः' इति यादवः।

—•—

22. **अघशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहः स्मरहा सः।**
ददृशे पुरतोदेऽवस्थितधीरथ सुरगणेन पुरतो देवः।।

अर्थ.–अथ देवैर्देवो दृष्ट इत्याह अघेति। अघशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहः स्मरहा सः ददृशे पुरतोदे अवस्थितधीः अथ सुरगणेन पुरतः देवः। अथ सुरगणेन देवसमूहेन स देवः शिवः पुरतः अग्रे ददृशे दृष्टः। कीदृशः –अघानां पापानां शतस्य असङ्ख्यस्य घस्मरेण भक्षणशीलेन नाशकरेण हासेन स्फुरितं विकसितं मुखाम्भोरुहं मुखकमलं यस्य सः तथा। स्वभक्तसकलजनदुरितनिबर्हणनिपुणो हि हरहासः, तेन विकसितमुखकमलः अतिप्रसन्न इत्यर्थः। तथा अनघः स्वयं निष्पापः तथा स्मरहा कामनिहन्ता। तथा त्रिपुराणां व्यधने अवस्थितधीः स्थिरबुद्धिः।

हृदय.–ततः किमासीदित्यत्राह– अघशतेति। अथ नमस्कारानन्तरं सुरगणेन देवसमूहेन यत्प्रत्यक्षीकरणाय देवाः नमश्चक्रुः स देवः शिवः पुरतोऽग्रभागे ददृशे दृष्टः। कीदृशः अनघः निष्पापः निखिलद्वैतातीतत्वात्। अत एव अघशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहः भक्तजनानां यदघशतं अघानां पापानां शतमनेकं तस्य कर्मभूतस्य घस्मरेणादनशीलेन हासेन देवान् प्रति प्रसादचिह्नेन मन्दहासेन स्फुरितं शोभितं मुखाम्भोरुहं पद्ममिव मुखं यस्य स तथा। हासस्फुरितत्वं मुखधर्मत्वात् रूपकपरिग्रहे बाधकतां प्रतिपादयति। पुरतोदे पुरत्रयमर्दने अवस्थितधीः निगूढबुद्धिः मुखप्रसादेनानुमेयमिति भावः। स्मरहा स्मरं कामं हतवानिति। ब्रह्मादिमशकान्तैरखिलैरपि प्राणिभिरजयः कामः तस्यापि जेतुः शिवस्य पुरत्रयविजये कियती दुष्करतेति भावः।

स्पष्टार्था.–अघशतघस्मरहासस्फुरितमुखाम्भोरुहः अघानां शतस्य घस्मरेण भक्षणशीलेन स्फुरितं विकसितं मुखाम्भोरुहं मुखपद्मं यस्य स तथा।। अनघो निर्दोषः। स्मरहा कामहन्ता।

सः सुप्रसिद्धः। ददृशे दृष्टः। पुरतोदे त्रिपुरव्यथने अवस्थितधीः निश्चलबुद्धिः। पुरतः अग्रे। देवः शिवः। चतुर्दश पदानि। अथ सुरगणेन पुरतोदे अवस्थितधीः सः देवः पुरतो ददृशे इत्यन्वयः।

प्रका.—अघशतघस्मरहासस्फुरितमुखांभोरुहः शतशब्दो सङ्ख्यावाची। घस्मरो भक्षक इति भट्टः। असंख्यपापभक्षकहासदीप्तमुखपद्मः अनघो निष्पापः। पुरतोदे त्रिपुरव्यथने अवस्थितधीः स्थिरबुद्धिः। सः स्मरहा कामहन्ता देवः महादेवः पुरतोऽग्रे सुरगणेन ददृशे दृष्टः

—•—

23. मनसा सुरसमुदायं [1]नतं दयालुः समीक्ष्य सुरसमुदायम्।
अवदत्पूरन्तरतः पशवो मे भवत वैरिपूरन्तरतः।।

अर्थ.—अथ भगवांस्तानुवाचेत्याह मनसेति। मनसा सुरसमुदा अयं नतं दयालुः समीक्ष्य सुरसमुदायं अवदत् पूरन्तरतः पशवः मे भवत वैरिपूरं तरतः। अयं भगवान् सुरसमुदायं देवसमूहं समीक्ष्य दृष्ट्वा अवदत् उक्तवान्। सुरसमुदायं विशिनष्टि मनसेति। मनसा नतं प्रणतं एतच्च वचसः कायस्य चोपलक्षणम्। कीदृशेन मनसा तत्राह सुरसेति। सु शोभनो रसः सारः पक्षपातो वा मुत् सन्तोषश्च यस्य इति विग्रहः। कीदृशो भगवांस्तत्राह दयालुरिति दयाशीलः। तथा पूरन्तरतः पुराणामन्ते अवसाने रतः कथमवददिति तत्राह पशव इति। वैरिपूरं शत्रुसमूहं तरतः लङ्घयतः वधं कुर्वत इति यावत्, मे मम पशवो भवत पशुजातिसदृशाः सम्पद्यध्वम्, पशुसादृश्यञ्च विशंसनीयत्वं हिंस्यत्वमभिप्रेतम्। यज्ञे हि पशवो विशसनीयाः भवन्ति। तेन पशुशब्देन पशुगतं विशसनीयत्वं लक्ष्यते। एतदुक्तं भवति, अहं हि सुरेष्वसुरेषु च पक्षपातरहितः, मम सर्वजनसाधारण्यात्। अत एव जगतामशिवस्य अमङ्गलस्य कृन्तनान्मम शिवत्वं जगति प्रसिद्धम्। तथा च तद्भङ्गभयान्ममासुरजनवधोऽशक्यं कर्तुम्। भवदुपद्रवप्रशमनञ्च मया सम्पादनीयं, भवतां मदाश्रयत्वात्। तस्मात् सुरासुरनरात्मकं सर्वमपि जगद् वध्यं भवतु। एवञ्च ये जगदुपद्रवकर्तारस्तेषां वधो मम सुकर एव। पशुभावनिवर्तने तु विशेषः, असुरजनपशुभावो वधेन, देवजनपशुभावस्तु पाशुपतव्रतचरणेनेति। अत्र च पशुभावभवनं न प्रयत्नसाध्यं सङ्कल्पमात्रेणैव भगवतः पशुतालाभादिति। एतच्च कथितं कर्णपर्वणि –

समा भवन्ति मे सर्वे दानवाश्चामराश्च ये।
शिवोऽस्मि सर्वभूतानां शिवत्वं तेन मे सुराः।।
किन्त्वधर्मेण वर्तन्ते यस्मात्ते सुरशत्रवः।
तस्माद्वध्याः मया ह्यद्य युष्माकञ्च हितेप्सया।।

1. T5 ,T7and T9read नतमीशानः

शरणं वः प्रपन्नानां धर्मेण विजिगीषताम्।
साह्यं रणे करिष्यामि निहनिष्यामि वो रिपून्। इत्यादि।

लैङ्गेऽप्युक्तम् –

अथाह भगवान् रुद्रो देवानालोक्य शङ्करः।
पशूनामाधिपत्यं मे देवाः हन्तुं दितेः सुतान्।।
पृथक् पशुत्वं लोकानां तथान्येषां सुरोत्तमाः।
कल्प्यैव दैत्या वध्यास्ते नान्यथा देवसत्तमाः।।
इति श्रुत्वा वचः सर्वे देवदेवस्य धीमतः।
विषादमगमत्सर्वे पशुत्वं प्रति शङ्किताः।।
तेषां भावं ततो ज्ञात्वा देवस्तानिदमब्रवीत्।
मा वोऽस्तु पशुभावेऽस्मिन् भयं विबुधसत्तमाः।।
श्रूयतां पशुभावस्य विमोक्षः क्रियतां च सः।
यो वै पाशुपतं दिव्यं चरिष्यति स मोक्ष्यते।।
पशुत्वादिति सत्यं वः प्रतिजाने समागमे। इत्यादि।

पुनरप्युक्तं कर्णपर्वणि –

पशुत्वं चैव मे सर्वे लोकाः कल्पन्तु पीडिताः।
पशूनां च पतित्वं मे भवत्वद्य दिवौकसः।।

एवं न पापं प्राप्स्यामि पशून् हत्वा सुरद्विषः। इत्यादि। ननु किमिति भगवतैवं कथितं, नहि दोषवतां हननं पक्षपातदोषमावहति, किञ्च एवमपि पक्षपातता भवत्येव वद्धयेषु येषु केषाञ्चिदेव हननादिति चेत् सत्यं, तथापि भगवतोऽभिप्रायान्तरस्यापि विद्यमानत्वान्न दोषः। तथाहि पूर्वसञ्चितदुरितनिवहवशात्तावत् सर्वेषां दुःखानुभवः स च दुरितनिवहः फलमदत्वा न निवर्तते। एवञ्च देवजनानुभूयमानदुःखस्यापि दुरितनिवहहेतुत्वमङ्गीकार्यम्। तस्य चानुभवादेव निवृत्तिः। अनुभवश्च पशुभावे भवत्येव। तथा च दुरितनिवृत्तौ दुरितार्जितशत्रुजनवधोऽपि सुकर एवेति। एतदपि सूचितं लैङ्गे। –

त्रैलोक्यस्यास्य पापाद्धि मनोवाक्कायसम्भवात्। तपस्तेपुर्महात्मानो महाबलपराक्रमाः।।

हृदय.–अथ हरः कर्तव्यतान्तरे देवान् नियुक्तवानित्याह–मनसेति। पूरन्तरतः पुरामन्ते नाशे रतः सक्तचित्तः यं प्रत्यक्षीभूतं ईशानः शिवः मनसा हृदयेन समीक्ष्य सर्वप्राणिसाधारणोऽहं देवप्रियार्थं कथमसुरान्निगृह्णीयामिति निरूप्य नतं प्रणतं सुरसमुदायं देवसमूहं प्रवददुक्तवान्। मनो विशिनष्टि सुरसमुदेति। शोभनो रसोऽतिशयो यस्याः सा सुरसा, सुरसा मुद् प्रीतिः यस्य तत्तथा। देवेष्वत्यर्थं प्रसन्नेनेत्यर्थः। उक्तिप्रकारं दर्शयति– यूयं वैरिपूरं पूरशब्दस्य नद्याः जलबृंहणं मुख्योऽर्थः। स च समूहविशेषः समूहसामान्यं लक्षयति। मुख्यार्थबाधः स्फुट एव।

सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः। लक्ष्यार्थस्य दुर्निवारप्रसरत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्। 'अथ पूरो ना नद्याः सलिलबृंहणे। पुनर्नवायां नृ स्त्री तु पूर्तौ पूरी तु सा स्त्रियां वंशे वाद्ये' इति केशवः। वैरिणां शत्रूणां पूरं समूहं तरतः लङ्घयतः निगृह्णानस्येति यावत्। मे मम पशवः पशुवद् विशसनीयाः वध्याः भवत। यथा असुराणां वध्यत्वं भवति तथा युष्माकमपि वध्यत्वं भवत्वित्यर्थः अत्र पूरशब्दस्य शब्दशक्त्या प्रतीयमानं मुख्यार्थभूतं जलप्रवाहमाश्रित्य तरत इत्युक्तम्। अयं भगवतोऽभिप्रायः। यतः स्वयं सकललोकानां साधारण्येन मङ्गलावहत्वात् शिवो भवति, देवप्रियार्थं असुराणां वध्यत्वे स्वस्यासाधारण्येन माङ्गलिकत्वभङ्गो जायेत, ततो देवानामपि पशुत्वमुद्भाव्यैवासुराः हन्तव्याः। ततश्चोभयेषां पशुत्वनिवर्तनार्था मे प्रवृत्तिः न पक्षपातदोषमावहति। तत्राधर्मे प्रवर्तमानानामसुराणां पशुत्वं वधेन निवर्तनीयं, धर्मे प्रवर्तमानानां देवानां पशुत्वं तु पाशुपतव्रतचरणेन इति इयानेव भेदः। तस्माद्देवा अपि पशवो भवन्तामिति। तदुक्तं कर्णपर्वणि–

समा भवन्ति मे सर्वे दानवाश्चामराश्च ते।
शिवोऽस्मि सर्वभूतानां शिवत्वं तेन मे सुराः।
किन्त्वधर्मेण वर्तन्ते यस्मात्ते सुरशत्रवः।
तस्माद्वध्याः मयाह्यद्य युष्माकं च हितेच्छया।।
शरणं वः प्रपन्नानां धर्मेण च जिगीषतां।

साह्यं रणे करिष्यामि। इति। पुनरपि तत्रैवोक्तम्–

पशुत्वं चैव मे सर्वे लोकाः कल्पन्तु पीडिताः।
पशूनामाधिपत्यं मे भवत्वद्य दिवौकसः।।

एवं न पापं प्राप्स्यामि पशून् हत्वा सुरद्विषः। इति। श्रीलैङ्गे संहितायामप्युक्तम्–

अथाह भगवान् रुद्रो देवानालोक्य शङ्करः।
पशूनामाधिपत्यं मे देवाः हन्तुं दितेः सुतान्।।
पृथक् पशुत्वं लोकानां तथा ह्येषां सुरोत्तमाः।
कल्प्यैव दैत्याः वध्यास्ते नान्यथा देवसत्तमाः।।
इति श्रुत्वा वचस्सर्वे देवदेवस्य धीमतः।
विषादमगमन् देवाः पशुत्वं प्रति शङ्किताः।।
तेषां भावं ततो ज्ञात्वा देवान् तानिदमब्रवीत्।
मा वोऽस्तु पशुभावेऽस्मिन् भयं विबुधसत्तमाः।।
श्रूयतां पशुभावस्य विमोक्षः क्रियतां च सः।
यो वै पाशुपतं दिव्यं चरिष्यति स मोक्ष्यते।।

पशुत्वात्। इति।

स्पष्टार्था.–सुरसमुदायं सुरसा शोभनरसयुक्तः मुत् सन्तोषो यस्य इति मनोविशेषणं। सुरसया मुदेति स्वप्रधानता वा। अयं प्रकृतः। नतमवनतं। सुरसमुदायं देवसमूहं। पूरन्तरतः पुरामन्ते नाशे। रतः तत्परः। पशवः पशुजातयः। मे मम भवत सम्पद्यध्वम्। वैरिपूरं शत्रुपूरं शत्रुमयजलप्रवाहं, 'पूरो जले प्रवाहे च प्राणसंशुद्धिपाद्ययो'रिति प्रतापः। तरतः प्लवमानस्य। चतुर्दश पदानि। अयं ईशानः नतं सुरसमुदायं मनसा समीक्ष्य अवदत्। वैरिपूरं तरतः मे पशवः भवत इत्यन्वयः।

प्रका.–पूरन्तरतः पुरविनाशतत्परः। अयमीशानः सुरसमुदा शोभनरागमुदा मनसा समीक्ष्य सुरसमुदायं देवसमूहमवदत्। हे देवाः,यूयं वैरिपूरं शत्रूणां जलप्रवाहं, पूरो जलप्रवाहे च प्रसं-खाद्यति प्रतापः(?)तरतः प्लवतः। तदर्थं मम पशवो भवतेति।

—•—

24. अपि देवा गच्छत मा भियं मम श्रूयतां च वागच्छतमा।
न तु भविता पशुभावस्तेषां ये मद्व्रतप्रतापशुभाः वः।।

अर्थ.– पशुभावभवनभीतान्देवान् भगवानेवाह अपीति। अपि देवाः गच्छत मा भियं मम श्रूयतां च वाक् अच्छतमा। न तु भविता पशुभावः तेषां ये मद्व्रतप्रतापशुभाः वः। हे देवाः भियं भीतिं मा गच्छत मा प्राप्नुत। अपि, अपिः समुच्चये। मदुक्तपशुभावभवननिबन्धना भीतिरपि न कार्येत्यर्थः। ननु भीतिर्न कार्येत्येतावन्मात्रेण भीतिर्न निवर्तते इति तेषां मतमाशङ्क्याह ममेति। मम अच्छतमा अत्यन्तदोषविहीना वाक् वचनं श्रूयतां च। वाचमेव कथयति, तेषां तादृशानां वः युष्माकं पशुभावः पशुत्वं न तु भविता न तु भविष्यति, अनवसानं न भविष्यतीत्यर्थः। कीदृशानां तत्राह य इति। ये भवन्तः मद्व्रतप्रतापशुभाः, मत्सम्बन्धिकं व्रतं मद्व्रतं पाशुपतं तस्य प्रतापः सामर्थ्यं, तेन शुभाः निर्दोषाः।

हृदय.–अथ शिवः पशुत्वात् भीतान् सुरानवलोक्य तन्निवृत्युपायमुपदिशति-अपीति। हे देवाः भियं पशुत्वनिबन्धनां भीतिं मा गच्छत। न प्राप्नुतापि। अपिस्समुच्चये। कथं पशुत्वात् भीतिर्न भवेदित्यत्राह-ममेति। मम वाग् वचनं श्रूयतां। कीदृशी वाक्। अच्छतमा निर्दोषा प्रामाणिकीत्यर्थः। वाचमेवाह-न न्विति। तेषां वो युष्माकं पशुभावं न भविता नैव भविष्यति। अवसितो भविष्यतीत्यर्थः। केषामित्यत्राह- य इति। ये यूयं मद्व्रतप्रतापशुभाः मम पशुपतेः यद् व्रतं पाशुपताख्यं तस्य प्रतापेन सामर्थ्येन शुभाः शुद्धान्तःकरणाः। पाशुपतव्रतचर्यया युष्माकं पशुत्वनिवृत्तिरेष्यतीत्यर्थः।

प्रका.–हे देवाः यूयं सदा पशुभावोस्माकं भवितेति भयमपि मा गच्छत प्राप्नुत। ममाच्छतमा वाक् च श्रूयतां च ये यूयं मद्व्रतप्रतापेन सामर्थ्येन शुभाः भद्राः तेषां वो युष्माकं पशुत्वं न तु न भविता न भविष्यति।

स्पष्टार्था.–अपि देवाः, गच्छत प्राप्नुत। मा निषेधे। भियं भयं। वाक् वचनं। अच्छतमा

अत्यन्तस्वच्छा। भविता भविष्यति। पशुभाव:, पशवो जीवा:,तेषां भाव: पशुभाव: पशुत्वम्। मत्प्रतापशुभा: मत्सामर्थ्येन भद्रा:। व: युष्माकं। अष्टादश पदानि। देवा: भियमपि मा गच्छत। अच्छतमा मम वाक् श्रूयतां च। ये मद्वतप्रतापशुभा: तेषां व: न तु भविता इति त्रिभागोऽन्वय:।

—•—

25. इत्थं वादे वचसस्तदन्वमोदत जनो जवादेव च स:।
काष्ठा पाशव्यापत् त्रिदशांश्च जगच्च दत्तपाशव्यापत्।।

अर्थ.—अथ देवजनोऽपि भगवदुक्तं सर्वमङ्गीचकारेत्याह इत्थमिति। इत्थं वादे वचस: तद् अन्वमोदत जन: जवात् एव च स: काष्ठा पाशवी आपत् त्रिदशानां च जगत् च दत्तपाशव्यापत्। भगवत: इत्थमुक्तप्रकारेण वचस: वाक्यस्य वादे कथने सति भगवता एवमुक्ते सतीत्यर्थ:। स: देवजनो जवादेव वेगादेव तद् भगवदुक्तं अन्वमोदत अनुमोदितवांश्च। तदनन्तरं पाशवी पशुसम्बन्धिनी काष्ठा अवस्था त्रिदशान् आपत् प्राप्तवती। भगवदुक्त: पशुभावो देवानामभूदित्यर्थ:। न केवलं देवानामेव पशुभावोऽभवत्, अपि तु सर्वेषामित्याह जगच्चेति। जगच्च जगद्वर्ती जनोपि दत्तपाशव्यापत् अभवदिति शेष:। पाशो रज्जु: व्यापत् व्यापत्ति:, पाशनिमित्ता व्यापत् पाशव्यापत् यस्य तत्तथा। लोके हि यथेष्टचेष्टानिरोधकत्वात् पाश आपत्। तस्मादत्र धर्मेण धर्मिलक्षणा कृता। तथा च जगदपि पशुरभवदित्यर्थ:।

हृदय.—ततो देवै: किं प्रतिपन्नमित्यत्राह—इत्थमिति। इत्थं अनेन प्रकारेण वचस: भगवद्वाक्यस्य वादे उक्तौ सति य: पशुत्वात् भीत: आसीत् स जनो देवजन: जवाद् जवमाश्रित्य वेगेनैव तत् पशुत्वं अन्वमोदत तर्हि पशवो भविष्याम: पात्यतामस्मासु पशुत्वमित्यनुमतिं चक्रे। तत: किमासीदित्यत्राह—काष्ठेति। पाशव्या पशुसम्बन्धिनी काष्ठा परमावस्था त्रिदशांश्चापत् प्राप्तवती। चशब्दो वक्ष्यमाणजगत्समुच्चयार्थ:। ततो देवा: पशवोऽभवन्नित्यर्थ:।

'काष्ठा स्त्री कालभेदे स्यादष्टादशनिमेषके।
स्थित्याख्यमर्यादायां च दिशि चाप्युपदिश्यति।
दक्षिणोत्तरयोरन्यतरस्मिन्नयने रवे:।
आदित्ये परमावस्थोत्कर्षयोराजिसंज्ञिन:।

समभूमिप्रदेशस्याप्यन्ते भूम्नि तु वारिणि क्ली तु दारुणि'। इति केशव:। किञ्च न केवलं देवानां, अपि तु निखिलस्य जगतोपि पशुत्वमासीदित्याह—जगदिति। जगच्च जगद्वासी निखिलो जनोऽपि दत्तपाशव्यापत् पाश्यते बध्यते अनेनोपाधिभूतेनात्मा इति पाश:,पाशो माया उक्तं च श्रीराघवानन्दाचार्यपादै:—पति: पाश: पशुश्चेति त्रीणि तत्वानि तत्वत:। पति: शिव: पशुर्जीव: पाशो मायैव केवलम्। इति। दत्ता भगवता वितीर्णा पाशेन हेतुना व्यापत् अस्वातन्त्र्यलक्षणा आपत्तिर्यस्य तत्तथा। भगवत्सङ्कल्पात् सर्वं जगदपि पशुतामगादित्यर्थ:।

स्पष्टार्था.—इत्थं वादे वचस: वाक्यस्य। अन्वमोदत अनुमोदितवान्। जन: देवजन:।

जवादेव वेगादेव। च समुच्चये। स जन इति संबन्धः। काष्ठा स्थितिः, 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि'। इत्यमरः। पाशवी पशुसम्बन्धिनी। आपत् अगच्छत्। त्रिदशान्देवान्। दत्तपाशव्यापत् समर्पिता भगवतेति शेषः। पशुपाशसम्बन्धिनी व्यापत् विपत्तिर्यस्येति आशयः। अष्टादश पदानि। इत्थं वचसः वादे सति स जनश्च जवादेव तदनुमोदत। पाशवी काष्ठा च त्रिदशान् आपत्। जगच्च दत्तपाशव्याप्त् अभवदिति त्रिभागोऽन्वयः।

प्रका.—इत्थं उक्तप्रकारेण भगवतो वचसो वादे हि दधाने सति जनो देवजनः जवादेव वेगादेव तदन्वमोदत अनुमोदितवान्। त्रिदशांश्च पाशवी काष्ठा आपत् प्राप्तवती। जगच्च दत्तपाशव्यापत् लम्भितपशुपाशमभूदित्यर्थः।

—•—

26. [1]तस्य पुरवधाय यतस्त्रिदशाः पशुभावमापुरवधाय यतः।
प्रभुरजनि जनाम्नातः पशुपतिरिति विश्रुतेन निजनाम्नातः[2]।।

अर्थ.—यतो देवाः पशुभावमभजंस्तत एव भवस्तत्पतित्वात् पशुपतिनामवानभूदित्याह तस्येति। तस्य पुरवधाय यतः त्रिदशा पशुभावं आपुः अवधाय यतः प्रभुः अजनि जनाम्नातः पशुपतिः इति विश्रुतेन निजनाम्ना अतः। त्रिदशाः देवाः पुरवधाय त्रिपुरजनवधं कर्तुं यतः गच्छतः तस्य हरस्य इण् गतौ इति धातोः शत्रन्तं रूपम्। अवधाय निश्चित्य भगवदुक्तं पशुभावं गमिष्याम इति निश्चित्य पशुभावं पशुत्वं आपुः प्राप्तवन्तः यतः यस्मात् अतः अस्मात् कारणात् पशुपतिरिति पशुपतिरित्येवं विश्रुतेन प्रसिद्धेन निजनाम्ना स्वकीयसंज्ञया प्रभुः शम्भुः जनाम्नातः जनैरुक्तः अजनि जातः। पशूनां पतिः पशुपतिरिति गौणनामाभवदित्यर्थः। त्रिदशाः पशुभावमापुरित्येतद् सकलजनपशुभावोपलक्षणम्।

हृदय.—भगवतस्तदा तन्निमित्तकं नामान्तरमासीदित्याह–तस्येति। त्रिदशाः देवाः अवधाय अस्माभिः पशुत्वे अङ्गीकृते एव असुराः वध्या भवेयुरिति निश्चित्य पुरवधाय पुरवासिनां निग्रहाय यतः गच्छतः तस्य शिवस्य पशुभावं पशुत्वमापुः प्राप्तवन्तः यतः यस्माद्धेतोः अतः एतस्माद्धेतोः प्रभुश्शिवः पशुपतिरिति विश्रुतेन प्रसिद्धेन निजनाम्ना निजेन नित्येन वा आत्मीयेन वा नाम्ना संज्ञया जनाम्नातः जनैः आम्नातः उक्तः अजनि अभूत्। पशूनां पतित्वादस्य पशुपतिरिति यौगिकं नामाभूदित्यर्थः। 'निजं तु त्रिः सनातने। आत्मीये च स्वभावे तु क्ली पुंसि त्वात्मनि स्मृतम्'। इति केशवः।

स्पष्टार्था.—तस्य हरस्य। पुरवधाय त्रिपुरनाशाय। यतः गच्छतः। इण् गताविति धातोः शत्रन्तं रूपम्। त्रिदशाः देवाः। पशुभावं पशुत्वं। आपुः प्राप्तवन्तः। अवधाय अवधानं कृत्वा। यतः यस्मात् कारणात्। प्रभुः शंभुः अजनि जातः। जनाम्नातः जनैः पठितः विश्रुतः प्रशस्तेन

1. T8reads this stanza after the next समजनि
2. TPA reads जननाम्रातः for निजनाम्नातः

प्रख्यातेन निजनाम्ना स्वसंज्ञया। अत: कारणात्। षोडश पदानि। यत: त्रिदशा: पुरवधाय यत: तस्य अवधाय पशुभावं आपु: अत: पशुपतिरिति विश्रुतेन निजनाम्ना जनाम्नात: अजनीत्यन्वय:।

प्रका.—पुरवधाय त्रिपुरवधार्थं यत: गच्छतस्तस्य शिवस्य त्रिदशा: अवधाय निश्चित्य पशुभावमापुरिति यत: अत: प्रभुरीश्वर: पशुपतिरिति विश्रुतेन प्रख्यातेन निजनाम्ना जनानां प्रसिद्ध: अजनि जात:।

—•—

27. समजनि तापश्चात्ते पशुत्व उक्ते च भगवता पश्चात्ते।
योऽतिमहानायामी[1]तन्नियमं विदधुरस्य हानायामी।।

अर्थ–अथ भगवदुक्तपशुभावभवनसमनन्तरजनितसन्तापा: तन्निवृत्तिसाधनमकुर्वन्नित्याह समजनीति। समजनि ताप: च आत्ते पशुत्वे उक्ते च भगवता पश्चात् ते य: अतिमहान् आयामीतं नियमं विदधु: अस्य हानाय अमी। भगवता उक्ते पशुत्वे पशुभावे आत्ते स्वीकृते सति ताप: मनसि व्यथा समजनि जातश्च, देवानामिति शेष:। ते अमी प्रकृता: देवा: पश्चात् पशुभावभवनानन्तरमस्य पशुभावस्य हानाय नाशाय नियमं पाशुपतलक्षणं विदधु: कृतवन्त:। नियमं विशिनष्टि य इति। यो नियम: अतिमहान् अत्यन्तमहत्वयुक्त: तं नियममिति सम्बन्ध:। पुनरपि नियमं विशिनष्टि आयामीतमिति। आयाम: प्राणायाम: तद्वद्भिरतिविशिष्टैर्योगिभिरितं प्राप्तम्। केचित् पुनरायामी तमिति पदद्वयमाहु: अस्मिन्पक्षे तमिति नियमपदेन सम्बध्यते।, आयामीति नियमविशेषणम्, आयामो विस्तारस्तद्वान्। अयं तु व्याख्यानप्रकारो विभक्तिभेदनियमभङ्गप्रसङ्गादसाधुरित्युपेक्षणीयम्।

हृदय.—अथोपात्तपशुत्वानां देवानां दशामाह-समजनीति। भगवता शिवेन पशुत्वे उक्ते च यूयं पशवो भवत इत्याज्ञापिते च आत्ते च देवै: स्वीकृते च सति। चशब्दौ वचनादानयोर्यौगपद्यं द्योतयत:। भगवदाज्ञासमकालमेव तेषां पशुत्वे जाते इत्यर्थ:। तापो मनस्तापो समजनि समभूत्। देवानामित्यर्थात्। अथ ते पशुत्वनिवर्तककर्माकुर्वन्नित्याह-पश्चात् पशुभावेन तापोत्पत्यनन्तरं ते च पशुत्वं प्राप्ता: अमी इमे देवा: अस्य पशुत्वस्य हानाय निवृत्तये तन्नियमं व्रतं विदधु: कृतवन्त:। नियमं विशिनष्टि– य इति। यो नियम: अतिमहान् भक्तिश्रद्धाविहीनस्यापि अनुष्ठानमात्रेण परपुरुषार्थप्रदत्वादत्युत्कृष्ट:। तथा य आयामी, आयामो दैर्घ्यं स चात्र कालगतो विवक्षित:। तद्वान्। अतिदीर्घकालेन समापनीय इत्यर्थ:। अतिमहत्वमायामित्वं च पाशुपतव्रतस्यैवास्ति अत: पाशुपतं व्रतं अनुष्ठितवन्त: इत्युक्तं भवति। यद्यप्यस्य यमकपदेषु प्रक्रान्तस्य विभक्तिभेदस्य भङ्गो भवति तथापि वचनस्य भिन्नत्वादसौ नात्यन्तं दोषाय भवति। केचित् प्रक्रमभङ्गपरिजिहीर्षया आयामीतमिति पदच्छेदं कुर्वन्ति। आयाम: प्राणायाम: तद्वन्तो

1. T9 reads तं धर्मं for तन्नियमं

योगिनः तैरितं प्राप्तमिति नियमविशेषणतया व्याचक्षते च अत्रापि यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यगतत्वात् तच्छब्दं प्रति यत्साकाङ्क्षत्वं तन्महान् दोष एव। तस्यापि सोढव्यत्वे अर्थस्याञ्जस्यं न भवति। अत्र विभक्तिभेदप्रक्रमभङ्गो वा साकाङ्क्षत्वदोषो वा सोढव्य इति न जानीमः। तत्र सहृदयाः एव प्रमाणम्।

स्पष्टार्था.–समजनि सञ्जातः तापः तन्निमित्तः चेति छेदः। आत्ते स्वीकृते। पशुत्वे पशुभावे। पश्चादनन्तरं। ते देवाः। अतिमहान् अत्यन्तं महत्तरः। आयामी विस्तीर्णः। नियमं त्रिपुरगतसरोजजलपानलक्षणं विदधुः कृतवन्तः। अस्य पुरस्य हानाय नाशाय। अमी पशवः। अष्टादश पदानि। उक्ते पशुत्वे आत्ते सति तापश्च समजनि। ते अमी पश्चादस्य हानाय आयामी अतिमहान् यो नियमः तं विदधुः।

प्रका.–भगवता उक्ते पशुत्वे आत्ते स्वीकृते सति तेषां तापः क्षणननिमित्तः क्लेशः समजनि सञ्जातः। पश्चादनन्तरं ते अमी देवाः अतिमहान् अतिपूज्यः आयामी अतिविस्तीर्णः यो नियमः पुरःस्थितसरोजलपाननियमः तं अस्य पुरत्रयस्य हानाय भङ्गाय विदधुः कृतवन्तः।

—•—

28. उद्यति नादे वाद्यश्रेणीनामथ महामनाः देवाद्यः।
त्रिपुरहरो हतदैत्यप्रमदो रथमुख्यमधिरुरोह तदैत्य।।

अर्थ.–उद्यतीति। उद्यति नादे वाद्यश्रेणीनां अथ महामनाः देवाद्य त्रिपुरहरः हतदैत्यप्रमदः रथमुख्यं अधिरुरोह तदा एत्य। अथ रथलाभानन्तरं महामनाः महाबुद्धिः देवाद्यः त्रिपुरहरः पुरत्रत्यं हरतीति त्रिपुरहरः पुरहन्ता वाद्यश्रेणीनां नादे उद्गच्छति सति, देवादिभिः कृतवाद्यश्रेणीनां नादे समुज्जृम्भमाणे सति तदा तस्मिन् काले रथमुख्यं रथश्रेष्ठं एत्य प्राप्य अधिरुरोह आरूढवान्। रथस्य श्रेष्ठत्वं देवादिरूपत्वात्। तथा चोक्तं, आरुरोह रथं मुख्यं रणमण्डनधृग्भवः। सर्वदेवमयो दिव्यो रथो यत्नेन सादरम्।। सर्वभूतमयश्चैव सर्वदेवनमस्कृतः। सर्वदेवमयश्चैव सौवर्णः सर्वसम्मतः।। इत्यदि। कीदृशः– देवाद्यः देवानामप्यादौ भवः .तथा हतदैत्यप्रमदः, हतो दैत्यानां प्रमदः प्रभूतो मदः येनेति विग्रहः।

हृदय.–अथ शिवः त्रिपुरवधायोद्युक्तवानित्याह–उद्यतीति। अथ रथादिसामग्री–सम्पादनानन्तरं यस्मिन् काले देवाः व्रतं समाहितवन्तः तदा तस्मिन् काले देवाद्यः शिवः त्रिपुरहरः पुरत्रयसंहर्ता भविष्यन् त्रिपुरं संहर्तुमित्यर्थः। एत्य स्वावासादागत्य रथमुख्यं रथानां मध्ये मुख्यं अवन्याद्यात्मकत्वात् प्रधानं आरुरोह आरूढवान्। किं तत्रोपलक्षकमित्यत्राह–उद्यतीति। वाद्यश्रेणीनां वाद्यानां भेरीपणवादीनां श्रेणीनां वर्गाणां मङ्गलार्थं देवैर्वाद्यमानानां नादे ध्वनौ उद्यति उद्गच्छति सति। देवाद्यं विशिनष्टि महामनाः इति। महदुत्कृष्टं मनो यस्य स तथा। सङ्कल्पमात्रेणापि सकलार्थसाधनक्षम इत्यर्थः। हतदैत्यप्रमदः हतः विलयं नीतो दैत्यानां प्रमदो हर्षो येन स तथा। भगवतो रथारोहणसमय एव दैत्यानां हर्षो नष्ट इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—नादे शब्दे। वाद्यश्रेणीनां भेर्यादिसमूहानां। महामना: भगवान्। देवाद्य: देवानां प्रथम:। त्रिपुरहर: त्रिपुरहन्ता। हतदैत्यप्रमद: हत: दारित: दैत्यानां प्रमद: सन्तोषो येनेति। 'प्रमोद प्रमदो हर्ष' इति भट्ट:। अधिरुरोह अधिरूढवान्। तदा तस्मिन् क्षणे। एत्य प्राप्य। द्वादशपदानि। अथ महामना: त्रिपुरहर: वाद्यश्रेणीनां निनदे उद्यति रथमुख्यं एत्य तदा अधिरुरुहेत्यन्वय:।

प्रका.—अथानन्तरं तदा तत्क्षणं वाद्यश्रेणीनां वादित्रपङ्क्तीनां नादे निनदे शब्दे उद्यति वर्धमाने सति महामना: अक्षुद्रचित्त: देवाद्य: देवानां प्रथम: त्रिपुरहर: त्रिपुरनाशक:। शिव: हतदैत्यप्रमदं नष्टदैतेयहर्षं, 'प्रमोद: प्रमदो हर्ष:' इत्यमर:। रथमुख्यं रथश्रेष्ठं एत्य प्राप्य अधिरुरोह अधिरूढवान्।

—•—

29. **अथ परमे धामनि ते [1]रथस्थिते वेधसोऽपि मेधामनिते।**
प्रविषेदु: सहसारं पेतुश्च हया: विहाय दु:सहसारम्।।

अर्थ.—तस्मिन्नारोहति रथमश्वा: भगवतोऽसह्यगौरवतया भूमौ पतिता इत्याह अथेति। अथ परमे धामनि ते रथस्थिते वेधस: अपि मेधां अनिते प्रविषेदु: सहसा अरं पेतु: च हया: विहाय दु:सहसारम्। अथ परमे उत्कृष्टे धामनि तेजोरूपे भगवति रथस्थिते रथारूढे सति ते प्रकृता: वेदचतुष्टयरूपा: हया: अरमत्यर्थं प्रविषेदु: प्रकर्षेण विषादं गतवन्त:। तथा दु:सहसारं शत्रूणां सोढुमशक्यं सारं बलं विहाय त्यक्त्वा सहसा झटित्येव भुवि पेतुश्च पतितवन्त:। कीदृशे धामनीत्याकाङ्क्षायामाह—वेधसोऽपि ब्रह्मणोऽपि मेधां बुद्धिं अनिते अप्राप्ते ब्रह्मणाप्यपरिच्छेद्ये इत्यर्थ:। यथाह व्यासो लैङ्गपुराणे—

तस्मिन्नारोहति रथं कल्पितं लोकसम्भृतम्।
शिरोभि: पतिता भूमिं तुरङ्गा वेदसम्भवा:।। इति।

हृदय.—अथ भगवत: उत्कर्षातिशयं प्रकटयन्नाह—अथेति। अथ रथारोहणानन्तरमेव परमं सर्वाभासकत्वादुत्कृष्टं धामनि तेजसि च परमेश्वरे रथस्थिते स्यन्दनस्थिते सति ते चतुर्वेदा: हया: अश्वा: सहसा झटित्येव अरमत्यर्थं प्रविषेदु: भगवतो गौरवं सोढुमशक्नुवाना: विषादं प्रापु:। दुस्सहसारं दुस्सहं परै: सोढुमशक्यं सारं बलं विहाय त्यक्त्वा पेतुश्च पतितवन्त:। धाम विशिनष्टि वेधस इति। वेधसोऽपि जगत्स्रष्टु: ब्रह्मणोऽपि मेधां बुद्धिं अनिते अप्राप्ते। ब्रह्मणोऽप्यपरिच्छेद्यस्वरूप इत्यर्थ:।

स्पष्टार्था.—परमे उत्कृष्टे। धामनि तेजसि। दु:खितहया: इति संबन्ध:। संक्रामति प्रविशति। रथमिति शेष:। ब्रह्मण: मेधां बुद्धिं। अनिते अप्राप्ते। प्रविषेदु: प्रकर्षेण विषादं गतवन्त:। सहसा तत्क्षणेन। अरमत्यर्थं। हया: अश्वा: दु:सहसारं विहाय परै: सोढुमसाध्यं

1. T3. reads सङ्क्रामति for रथस्थिते

सारं। सप्तदश पदानि। अथ वेधसः मेधां अनिते परमे धामनि रथस्थिते ते हयाः दुःसहसारं विहाय अरं प्रविषेदुः, पेतुश्च इत्यन्वयः।

प्रका.—अथानन्तरं वेधसः ब्रह्मणः मेधां बुद्धिं अनिते अप्राप्ते परमे उत्कृष्टे धामनि तेजो---रथं संक्रामति आरोहति सति ते हयाः अश्वाः सहसा अरमत्यर्थं प्रविषेदुः प्रविषण्णाः। दुस्सहसारं सोढुमशक्यं सारं बलं विहाय पेतुः पातिताश्चासन्। सारे बले स्थिरांशे चेत्यमरः।

—•—

30. स्वकरेऽभीशून्न्यस्य प्रोत्थाप्य हयान् हरस्य भीशून्यस्य।
विद्वान् वेधाः रयतः समचोदयदुद्धतिं जवे धारयतः।।

अर्थ.—अथ ब्रह्मा तानाश्वास्योत्थापयामासेत्याह स्वकर इति। स्वकरे अभीशून् न्यस्य प्रोत्थाप्य हयान् हरस्य भीशून्यस्य विद्वान् वेधाः रयतः समचोदयत् उद्धतिं जवे धारयतः। वेधाः ब्रह्मा स्वकरे स्वकीयहस्ते अभीशून् प्रग्रहान् 'अभीशुः प्रग्रहे रश्मौ' इत्यमरः। न्यस्य स्थापयित्वा हरस्य हयान् प्रोत्थाप्य भूमौ पतितान् प्रकर्षेणोद्धृत्य रयतः वेगेन समचोदयत् सञ्चोदितवान्। कीदृशस्य हरस्य– भीशून्यस्य शत्रुजनजनितभयरहितस्य। वेधा विशेष्यते विद्वानिति। कुशलः। कीदृशान् हयान्–जवे वेगे उद्धतिमाधिक्यं धारयतः वेगातिशय-युक्तानित्यर्थः एतच्च कथितं व्यासेन–

अभीशुभिश्च भगवानुद्यम्य च हयान् विभुः
स्थापयामास देवस्य वचनाद्वै रथं शुभम्।
ततोऽश्वांश्चोदयामास मनोमारुतरंहसः।
पुराण्युद्दिश्य खस्थानि दानवानां तरस्विनाम्। इत्यादि।

हृदय.—अथ सारथेर्व्यापारमाह-स्वकर इति। वेधा ब्रह्मा रयतो वेगेन स्वकरे निजहस्ते अभीशून् प्रग्रहान् न्यस्य स्थापयित्वा हरस्य हयानश्वान् प्रोत्थाप्य तोत्रप्रहरेणोद्धितान् कृत्वा समचोदयत् प्रेरितवान्। वेधसं विशिनष्टि-विद्वानिति। अश्वहृदयादिविद्याविदित्यर्थः। हरं विशिनष्टि-भीशून्यस्येति। भिया भीत्या शून्यस्य। अश्वेषु पतितेषु साधनवैकल्याद् या भीतिरुत्पद्येत तया वियुक्तस्येत्यर्थः। अनेन सामग्रीविरहेऽपि भगवदुद्योगस्य अप्रतिहतप्रसरता प्रत्याय्यते। हयान् विशिनष्टि- उद्धतिमिति। तात्कालिकं विशेषणमेतद्। जवे वेगे उद्धतिं ऊष्मलतां धारयतः बिभ्राणान्।

स्पष्टार्था.—One folio missing

प्रका.—विद्वान् कुशलः वेधाः स्वकरे स्वहस्ते अभीशून् रश्मीन् अभीशुः प्रग्रहे रश्मौ इत्यमरः। गृहीत्वा जवे वेगे उद्धतिं धारयतः अभीशून् न्यस्य हयान् रयतः वेगात् प्रोत्थाप्य समचोदयत् चोदितवान्।

—•—

31. मुक्त्वा शम्भावयति स्वपूजनं यो जगत्सु शम् भावयति।
विघ्नः कोपमतनुत श्रान्ता देवास्ततोऽन्तकोपमतनुतः।।

अर्थ.—अथ गणेशः शम्भुं स्वपूजामकृत्वा देवैः सह गच्छन्तं दृष्ट्वा कुपितोऽभवदित्याह मुक्त्वेति। मुक्त्वा शम्भौ अयति स्वपूजनं यः जगत्सु शम् भावयति विघ्नः कोपं अतनुत श्रान्ताः देवाः ततः अन्तकोपमतनुतः। विघ्नः गणेशः शम्भौ स्वपितरि शिवे स्वपूजनं स्वकीयां पूजां मुक्त्वा त्यक्त्वा अयति गच्छति सति कोपमतनुत कृतवान्। कुपितस्यापि तस्यापूजने का क्षतिरिति शङ्कायां बाधकतां सूचयन् विघ्नं विशिनष्टि यो विघ्नः जगत्सु भुवनेषु शं सुखं भावयति उत्पादयति, पूजित इति शेषः। अनेनैवापूजितः अशं भावयतीत्युक्तम्। अथ देवाः अन्तकोपमतनुतः अन्तकशरीरसदृशशरीरयुक्तात्ततः तस्माद्विघ्नेश्वराद्धेतोः श्रान्ताः श्रमयुक्ताः, बभूवुरिति शेषः। अथवा ततः अन्तकोपमतनुतः भयङ्करात् कोपाद्धेतोरित्यर्थः।

हृदय.—अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां कर्तव्याकरणात् प्रयाणस्यान्तरा विघात अभूदित्याह-मुक्त्वेति। विघ्नो गणपतिः स्वपूजनं स्वस्यात्मनः पूजनं अर्चां मुक्त्वा विहाय शम्भौ शिवे अयति गच्छति सति कोपमतनुत अकरोत्। विघ्नं विशिनष्टि-य इति। यो विघ्नः जगत्सु शं प्रारब्धतात्पर्यपरिसमाप्त्या सुखं भावयति उत्पादयति। पूजित इति शेषः। अनेनापूजितो दुःखमपि भावयतीति सेत्स्यति। तत इति ल्यब्लोपे पञ्चम्यन्तात्तसित् अन्तकोपमतनुतः क्रोधाग्निना जाज्वल्यमानत्वात् अन्तकोपमा कालतुल्या तनुः शरीरं यस्य स तथा। अतिक्रुद्धादित्यर्थः। तथाविधाद्धेतोः विघ्नात् विघ्नं वीक्ष्य देवाः श्रान्ताः खिन्नाः। अभूवन्निति शेषः। अतिक्रुद्धविघ्ननिरीक्षणादेव विमनसो बभूवुरित्यर्थः।

प्रका.—यो विघ्नः जगत्सु शं सुखं भावयति उत्पादयति स विघ्नः शम्भौ पितरि स्वपूजनं मुक्त्वा परित्यज्य अयति गच्छति सति कोपमतनुत कृतवान् अन्तकोपमतनुतः यमसदृशशरीरात् ततस्तस्मात् देवाः श्रान्ताः श्रमोपेताः बभूवुः।

—•—

32. पदमपि मदनादरतः शक्यं गन्तुं न चेति[1] मदनादरतः।
सोभिससारामीषां पुरो रथस्य च रुरोध सारामीषाम्।।

अर्थ.—गमननिरोधं कृतवांश्चेत्याह पदमिति। पदं अपि मदनादरतः शक्यं गन्तुं न च इति मदनादरतः सः अभिससार अमीषां पुरः रथस्य च रुरोध सारां ईषाम्। सः विघ्नः मदनादरतः ममानादरेण मदीयां पूजामकृत्वेत्यर्थः। पदमपि एकपदमात्रमपि गन्तुं चलितुं न च शक्यमिति एवमुक्त्वेति शेषः। अमीषां देवानां पुरः अग्रे अभिससार अभ्यगच्छत्। तथा रथस्य सारां दृढां ईषां लाङ्गलदण्डं रुरोध रुद्धवांश्च। गतिनिवारणार्थं सः रथगतामीषामग्रहीदित्यर्थः। कीदृशो विघ्नस्तत्राह मदेति। मदश्च नादः शब्दश्च मदनादौ तयोः रतः। यथोक्तं लैङ्गे पुराणे- ततो विनायकः साक्षात् बालोऽबालपराक्रमः

1. T3 and T8 read न हीति for न चेति

अपूजितस्तदा देवैः प्राह देवान्निवारयन्।
मामपूज्य जगत्यस्मिन् भक्ष्यभोक्ष्यादिभिः शुभैः।
पुमान् सिद्धिं न चाप्नोति देवो वा दानवोऽपि वा।
ततस्तस्मिन्क्षणादेव देवकार्ये सुरेश्वराः
विघ्नं करिष्ये देवेश कथं कर्तुं समुद्यताः।। इत्यादि।

हृदय.—पदमिति। मदनादरतः ममानादरः पूजायाः अकरणं तस्माद्धेतोः पदमपि एकपदविन्यासमपि गन्तुं यानं कर्तुमिति यावत्। न च नैव शक्यमिति एवमुक्त्वा स विघ्नः अमीषां देवानां पुरतोऽभिससार अभिमुखं गतवान्। रथस्य सारां स्थिरां ईषां लाङ्गलदण्डं रुरोध च गतिनिवारणार्थम्। ईषां कराभ्यां गृहीतवानित्यर्थः। विघ्नं विशिनष्टि–मदेति। मदो दृप्तता, नादः शब्दायमानता तयोः रतः सक्तः। गर्वित इत्यर्थः।

स्पष्टार्था—--------- मदनादरतः पदमपि गन्तुं न शक्यमिति मदनादरतः सः अमीषां पुरः अभिससार, रथस्य सारां ईषां रुरोध च इत्यन्वयः।

प्रका.—मदनादरतः ममानादरणात् पदमपि गन्तुं न शक्यमित्येवं मदनादरतः मदनादाभ्यां युक्तः सः विघ्नः अमीषां देवानां पुरः पुरस्तात् अभिससार अभिमुखं जगाम। रथस्य सारां स्थिरामीषां रुरोध रुद्धवांश्च। ईषा लाङ्गलदण्डे स्यादिति महेश्वरः।

—•—

33. आज्ञामीशाननतः प्राप्य तदर्थं जनोऽयमीशाननतः।
संभृतिमकरोदिक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य सम्भ्रमकरो दिक्षु।।

अर्थ.—तदनु भगवदनुज्ञया देवाः गणेशपूजोपकरणमुत्पादितवन्त इत्याह आज्ञामिति। आज्ञां ईशाननतः प्राप्य तदर्थं जनः अयं ईशाननतः संभृतिं अकरोत् इक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य सम्भ्रमकरः दिक्षु। अयं प्रकृतः जनः देवजनः ईशाननतः ईशस्य आननान्मुखात् सकाशात् तदर्थं विघ्नपूजार्थं आज्ञामनुज्ञां प्राप्य इक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य इक्ष्वादिकस्य पृथुकलाजसक्तुमूलफल-पक्वबीजमोदकापूपादिद्रव्यस्य सम्भरणं सम्पादनमकरोत्। कीदृशो जनस्तत्राह ईशानेति, ईशाने विषये नतः प्रह्वः। तथा दिक्षु दिशासु सम्भ्रमकरः सम्यक् भ्रमणकर्ता गणेशपूजासाधनसम्पादनार्थं सर्वदिक्षु सञ्चरणकर्तेत्यर्थः।

हृदय.—अथ देवाः विघ्नप्रसादनाय प्रवृत्तवन्त इत्याह–आज्ञामिति। अयं खेदं प्राप्तो जनो देवजनः तदर्थं विघ्नपूजार्थं ईशाननतः ईश्वरस्य आननतः मुखात् आज्ञां इक्ष्वादिद्रव्यैः गणेशं प्रसादयध्वं इति नियोगं प्राप्य इक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य इक्षुकदलीफलापूपादिद्रव्यस्य संभृतिं संभरणमिति यावत् आनयनमकरोत् कृतवान्। जनं विशिनष्टि–संभ्रमेति। दिक्षु सर्वास्वाशासु संभ्रमकरः इक्ष्वादिद्रव्याहरणाय नानादिक्षु पर्यटनशीलः, तथा ईशाननतः ईशाने शिवे नतः प्रह्वः। तदाज्ञानुष्ठाने विहितादर इत्यर्थः।

स्पष्टार्थो.–आज्ञां निदेशं। ईशाननतः ईशानस्य ईश्वरस्य आननतः मुखात्। संभृतिं संभारं। इक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य इक्षुपुरःसरस्योपहारवस्तुनः। संभ्रमकरः संभ्रमकारी। दिक्षु काष्ठासु। द्वादश पदानि। अयं जनः तदर्थं विघ्नपूजार्थं ईशाननतः आज्ञां प्राप्य इक्षुप्रभृतिद्रव्याणां संभृतिमकरोदित्यन्वयः।

प्रका.–ईशाने प्रह्वः अयं जनो देवजनः ईशाननतः ईशानमुखात्। 'ईश ईश्वर ईशान' इत्यमरः। तदर्थं विघ्नपूजार्थं आज्ञां प्राप्य दिक्षु संभ्रमकरः संभ्रमं कुर्वन् इक्षुप्रभृतिद्रव्यस्य मोदकपृथुकलाजाः ससक्तवः सेक्षुनालिकेरतिलाः कदलीफलसहितानीत्यष्टद्रव्याणि संप्रदीष्टनीत्युक्ताष्टद्रव्यस्य सम्भृतिं सम्भारमकरोत् कृतवान्।

—•—

34. जय जय भो गजवदन श्रेयः कुरु भक्तवर्गभोगजवद नः।
उन्नतदन्तेशानप्रिय भक्ष्यं दयिततममिदं तेऽशान।।

अर्थ.–अथ स्तुत्वा सम्भृतं द्रव्यजातं तस्मै गणेशाय समर्पयामासुरित्याह जयेति। जय जय भो गजवदन श्रेयः कुरु भक्तवर्गभोगजवद नः उन्नतदन्त ईशानप्रिय भक्ष्यं दयिततमं इदं ते अशान। भो गजवदन हे गजमुख जय जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व। जयशब्दाभ्यासस्त्वादरार्थः। नः अस्माकं भक्तानां श्रेयः कुरु अभ्युदयं साधय। हे भक्तवर्गभोगजवद भक्तवर्गस्य भक्तजनसमूहस्य यो भोगः फलानुभवः तत्र जवं वेगं ददातीति तथा। स्वभक्तजनानां झटित्येव फलदानेन तेषां तत्फलभोगे कालक्षेपभङ्गकरणादेवमुक्तिः। तथा हे उन्नतदन्त उत्तुङ्गदशन, लोके हि गजदन्तानामधोमुखता न शोभावहा भवति। तथा हे ईशानप्रिय स्वपुत्रत्वादीशानस्याभीष्ट, यद्वा स्वजनकत्वादीशानः प्रियो यस्येति विग्रहः, इदं भक्ष्यमस्मदार्जितं, मोदकादि अशान भक्षय। अश भोजने इति धातोर्लोट् मध्यमपुरुषे रूपम्। कीदृशं भक्ष्यं– ते तव दयिततममत्यन्तमभीष्टम्।

हृदय.–अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां गणपतिं प्रसादयामासुरित्याह जयेति। हे गजवदन हे करिमुख, हे भक्तवर्गभोगजवद भक्तवर्गस्य भोगे फलानुभवे यो जवः शीघ्रता तं ददातीति तस्य सम्बोधनं तथा। भक्तानां झटित्येव फलदेत्यर्थः। जय जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व। भक्त्यतिशयाद्द्विरुक्तिः। नः अस्माकं श्रेयः कुशलं कुरु सम्पादयस्व। हे उन्नतदन्त, दन्तुरत्वं हि गजानां प्रशस्तिहेतुः। हे ईशानप्रिय ईशानस्य शिवस्य प्रिय, स्वपुत्रत्वात् प्रेमास्पद, ते तव दयिततमं अत्यन्तमिष्टं भक्ष्यं अस्मदाहृतमिक्ष्वादिद्रव्यमिदं कर्तृ पुरस्तिष्ठतीति शेषः। अशान यथेष्टं भक्षय इति पृथक् वाक्यम्।

स्पष्टार्थो.–जय सर्वोत्कृष्टतया वर्तस्व। अभ्यासस्य -----यः -----गजवदन गजवक्त्रसमानवक्त्र। श्रेयः अभ्युदयं। भक्तवर्गभोगजवद भक्तसमूहस्य भोगे जवं वेगं ददातीति तथा। नः अस्माकं। उन्नतदन्त तुङ्गदशन। ईशानप्रिय शिवलाळित। भक्ष्यं ----दयिततमं

अत्यन्तमभीष्टं। इदं अस्माभि: दीयमानं। अशान भक्षय। आहर भोजनमिति। -------------चतुर्दश पदानि। भो गजवदन,जय जय न: श्रेय: कुरु। भक्तवर्गभोगजवद,भक्ष्यमिदमशान। इति त्रिभागोन्वय:।

प्रका.—भो: गजवदन गजमुख। भक्तवर्गभोगजवद भक्तवर्गभोगस्य वेगेन दायक। त्वं जय जय। उन्नतदन्त, ईशानप्रिय, त्वं नोऽस्माकं श्रेय: प्रशस्यतरं कुरु। ते दयिततमं प्रियतमं भक्ष्यमित्यादिद्रव्यं यद्दत्तं तदशान।

—•—

35. जगतां मोदकर सदा तुभ्यं नम इत्यपूपमोदकरसदा।
जनता विननामेयं विघ्नेशं निपतिता भुवि न नामेयम्।।

अर्थ.— स्तुतिं भक्ष्यसमर्पणञ्च कृत्वा ननाम चेत्याह जगतामिति। जगतां मोदकर सदा तुभ्यं नम: इति अपूपमोदकरसदा जनता विननाम इयं विघ्नेशं निपतिता भुवि न न अमेयम्। इयं जनता देवसमूह: हे जगतां मोदकर सन्तोषकर तुभ्यं भवते सर्वदा नमोऽस्तु इति एवमुक्त्वा विघ्नेशं न न विननाम विशेषेण नतवत्येव। द्वयोर्नञो: प्रकृतार्थावधारणकरत्वान्ननामैवेत्यर्थ:। कीदृशी जनता तत्राह अपूपेति अपूपानां मोदकानां च रसं ददातीति तथा। पुनरपि कीदृशी तत्राह भुवि भूमौ निपतिता, नमस्कारार्थं विशेषेण पतिता। विघ्नेशविशेषणममेयमिति। अपरिच्छेद्यप्रभावम्।

हृदय.—जगतामिति। सदा सर्वस्मिन् काले जगतां जगद्वासिनां मोदकर हर्षोत्पादनशील, तुभ्यं नम:। नमस्क्रिया अस्तु। इत्येवमुक्त्वा इयं जनता देवजनसमूह: विघ्नेशं गणपतिं न न विननाम प्रणतवती। द्वयोर्नञो: प्रकृतार्थावधारकत्वात् ननामैवेत्यर्थ:। कीदृश:। अपूपमोदकरसदा, अपूपो मोदकश्च पिष्टकृतो भक्ष्यविशेष:,तयोर्यो रस: पञ्चभूतानां सूक्ष्मांश: तं ददीतीति तथा। देवोपहारे हि निवेद्येषु रसांशमेव देवो गृह्णाति, यथाहु:-ृमलधातुरसाभिधानमेतत् पृथिवीवह्निजलात्मकं जलाद्यं। उपहारविधानमत्र देवे रस एवाञ्चति पञ्चभूतसूक्ष्मा:'। इति। यद्वा अपूपमोदकयो: रसो माधुर्यं तद्ददातीति तथा। भुवि निपतिता भूमौ दण्डवत् पतिता। साष्टाङ्गपातं नमश्चकार इत्यर्थ:। एतच्च भक्त्यतिशयं गमयति। विघ्नेशं विशिनष्टि– अमेयमपरिच्छेद्यम्।

स्पष्टार्था.—जगतां मोदकर सन्तोषकारिन्। सदा सर्वदा। अपूपमोदकरसदा अपूपान् मोदकान् रसांश्च ददातीति तथा। जनताविशेषणम्। विननाम विशेषेण ननाम नतवती। इयं जनता प्रकृता। न नेति। द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत:। अमेयं असदृशम्। पञ्चदश पदानि। हे जगतां मोदकर, सदा तुभ्यं नम:। इति भुवि निपतिता इयं जनता न न विननाम इत्यन्वय:।

प्रका.—अपूपमोदकरसदा अपूपमोदकरसप्रदा। इयं जनता हे जगतां मोदकर, हर्षकर, तुभ्यं सदा नम इत्युक्त्वा भुवि भ्रमणनिपतितान्यवचकितान्। (?)अमेयं असदृशं विघ्नेशं विननामेति। नतिविशेषणेन ---।

36. सोऽपि बली लाजालीरपूपपृथुकैस्सहैव लीलाजाली।
अकुरुत कुक्षौ द्राक्ता:या न कुपाकान्विता न कुक्षौद्राक्ता:।।

अर्थ—सोऽपि तत्सर्वं भक्षितवानित्याह सोऽपीति। स: अपि बली लाजाली: अपूपपृथुकै: सह एव लीलाजाली अकुरुत कुक्षौ द्राक् ता: या: न कुपाकान्विता: न कुक्षौद्राक्ता:। सोऽपि विघ्नेश: ता: प्रकृता: लाजाली: लाजसमूहान् अपूपपृथुकै: सह द्रागेव झटित्येव कुक्षौ उदरे अकुरुत कृतवान्। लाजाली: अपूपपृथुकांश्च कुक्षौ कृतवानित्यर्थ:। कीदृश:–बली सम्पादितवस्तुजातस्य क्षणमात्रेणैव कुक्षीकरणक्षम इत्यर्थ:। तथा लीलाजाली लीलाजालेन क्रीडासमूहेन युक्त:। भक्षणसमये सकलजनहासकरबुभुक्षासूचकव्यापारवानित्यर्थ:। लाजालीर्विशिनष्टि या इति। या लाजाल्य: कुपाकान्विता: कुत्सितपाकयुक्ता: न भवन्ति, अतिपाकाल्पपाकादिदोषहीना: सुपाका इत्यर्थ:। तथा या: कुक्षौद्राक्ता: कुत्सितमधुना सिक्ता: न भवन्ति। अथवा कु: भूमि: तत्रोद्भूतेन क्षौद्रेणाक्ता: न भवन्ति। दिव्येनैव क्षौद्रेणाक्ता: इत्यर्थ:।

हृदय.—विघ्नेश: देवैरर्पितं भक्ष्यजातं पर्यग्रहीदित्याह–सोऽपीति। सोऽपि विघ्नेशोऽपि अपूपपृथुकै: सहैव अपूप: पिष्टकृतो भक्ष्यविशेष:। पृथुकश्चिपिटाख्यो भक्ष्यविशेष:।'पृथुकौ चिपिटार्भकौ'। इति यादव:। अपूपै: पृथुकैश्च सार्धमेव ता: लाजाली: भ्रष्टा: व्रीहयो लाजा: तेषामाली: समूहान् द्राग् झटिति कुक्षौ उदरे अकुरुत। अपूपादिकमभ्यवहृतवानित्यर्थ:। विघ्नेशं विशिनष्टि–बलीति। बली बलवान्। समर्पितपदार्थसार्थाभ्यवहारे शक्त इत्यर्थ:। तथा लीलाजाली लीलानां बुभुक्षासूचकानां चेष्टानां जालं समूह: तस्यास्तीति तथा। लाजाली: विशिनष्टि–या इति। या: लाजाल्य: कुपाकान्विता: कुत्सितेन पाकेनान्विता: युक्ता: न भवन्ति। पाकस्य कुत्सितत्वमपक्वत्वादतिपक्वत्वाच्च भवति। या: कुक्षौद्राक्ता: कुत्सितेन क्षौद्रेण मक्षिकेणाक्ता: सिक्ताश्च न भवन्ति। सुपाकान्विता: सुक्षौद्राक्ताश्चेत्यर्थ:।

स्पष्टार्था.—स बली बलवान्। लाजाली: लाजानां पङ्क्ती:। लीलाजाली लीलानां जाल: समूह: तद्युक्त:। कुक्षौ उदरे। द्राक् शीघ्रं ता: लाजाळी: इति संबन्ध:। या: लाजाळ्य: नेति छेद:। कुपाकान्विता: कुत्सितपाकान्विता: नेति छेद:। कुक्षौद्राक्ता: कुत्सितेन क्षौद्रेण मधुना आक्ता: मिळिता:। सप्तदश पदानि। बली सोऽपि या: कुपाकान्विता: न, या: कुक्षौद्राक्ता: न ता: लाजाळी: अपूपपृथुकै: सह द्राक् कुक्षावकरोदित्यन्वय:।

प्रका.—बली बलवान् लीलाजाली लीलासमूहोपेत: स: विघ्नेशोऽपि अपूपपृथुकै: सहैव ता: लाजाळी: लाजानां पङ्क्ती: द्राक् क्षिप्रं कुक्षावुदरे अकरोत्। या: लाजाळी: न कुपाकान्विता: कुत्सितपाकोपेता: न कुक्षौद्राक्ता: कुत्सितमध्वार्द्रा: न, किन्तु शोभनमध्वार्द्रा: ता: इत्यर्थ:।

—•—

37. निघ्नन् सोमरविघ्नं [1]विघ्नोऽयं धाम यस्य सोमरविघ्नम्।
स्वपितरमरिपुञ्जनयन्नचरत्पुरतो विहन्तुमरिपुञ्जनयम्।।

अर्थ.—अथ प्रसन्नो गणेशो रुद्रसाहाय्यं कृतवानित्याह निघ्नन्निति। निघ्नन् स: अमरविघ्नं विघ्न: अयं यस्य धाम सोमरविघ्नं स्वपितरं अरिपुं जनयन् अचरत् पुरत: विहन्तुं अरिपुञ्जनयम्। सोऽयं प्रकृत: विघ्न: गणेश: अरिपुञ्जनयं अरीणां पुञ्जस्य समूहस्य नयं नीतिं विहन्तुं नाशयितुं पुरत: हरस्याग्रत: अचलदगच्छत्। कीदृश:– अमरविघ्नं देवानां पुरवधे यो विघ्न: प्रतिबन्धस्तं निघ्नन् नाशयन्। तथा यस्य विघ्नस्य धाम तेज: सोमरविघ्नं सोमं रविञ्च हन्तीति सोमरविघ्नम्। तेजोमययोरपि रविसोमयोर्बाधकमस्य धाम। अस्य तेज: अखिलतेजोतिशायीत्यर्थ:। तथा स्वपितरं स्वस्य जनकं अरिपुं रिपुरहितं जनयन् कुर्वन्, पितु: साहाय्यकरणात्।

हृदय.—विघ्नेशो देवकार्यं प्रत्यानुकूल्यमगादित्याह–निघ्नन्निति। स: अतितेजस्वी विघ्न: पुरत: भगवद्रथस्य पुरोभागे अचलत् अगच्छत्। किमर्थमचलदित्यत्राह–निहन्तुमिति। अरिपुञ्जवयं अरिपुञ्जस्य शत्रुवर्गस्य यो नय: स्वपरपक्षनिग्रहानुग्रहाधायिव्यापारलक्षणा नीति: तं निहन्तुं असुरान् निग्राहयितुमित्यर्थ:। विघ्नं विशिनष्टि–निघ्नन्निति। अमरविघ्नं अमराणां देवानां यो विघ्न: असुरवधं प्रति तं निघ्नन् विनाशयन्। अत एव स्वपितरं शिवं अरिपुं अविद्यमानशत्रुं जनयन् कुर्वन्। यद्धाम यस्य विघ्नस्य धाम चक्षुश्शक्तिहरत्वलक्षणं तेज: दीप्तसोमरविघ्नं दीप्तौ मेघाद्यावरणाभावात् प्रकाशमानौ सोमरवी चन्द्रादित्यौ हन्ति स्वस्याधिक्यात् निष्प्रभौ करोतीति तथा। अनेनास्य प्रसादातिशयो द्योत्यते।

स्पष्टार्था.—निघ्नन् निराकुर्वन्। स विघ्न: इति सम्बन्ध:। अमरविघ्नं देवानां प्रत्यूहं। यद्धाम यस्य तेज:। दीप्तसोमरविघ्नं दीप्तं ज्वलन्तं सोमं चन्द्रं रविमादित्यं च हन्तीति तथा। स्वपितरं शिवं। अरिपुं रिपुरहितं। जनयन् उत्पादयन्। अचलत्। अगच्छत्। पुरत: अग्रभागे अरिपुञ्जनयं शत्रुसमूहस्य नीतिम्। त्रयोदश पदानि। यद्धाम दीप्तसोमरविघ्नं अमरविघ्नं निघ्नन् स: विघ्न: स्वपितरं अरिपुं जनयन् अरिपुञ्जनयं निहन्तुं पुरत: अचलदित्यन्वय:।

प्रका.—यद्धाम यस्य तेज: दीप्तसोमरविघ्नं ज्वलितचन्द्रादित्यनाशकं स विघ्नो विघ्नेश्वर: अमरविघ्नं देवानां विघ्नं नितरां नाशयन् स्वपितरं महादेवं अरिपुं शत्रुरहितं जनयन् कुर्वन् अरिपुञ्जनयं शत्रुसमूहनयं निहन्तुं नाशयितुं पुरतोऽग्रे अचलत् गतवान्। चल गतौ।

—•—

38. चलति ससत्वरवेध: कृतजलधौ विबुधसदसि सत्वरवेध:।
यानं बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहमथाद्रवद्धरवाहि।।

अर्थ.—चलतीति। चलति ससत्वरवे अध:कृतजलधौ विबुधसदसि सत्वरवेध: यानं बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहं अथ अद्रवत् हरवाहि। अथ विघ्नपूजानन्तरं विबुधसदसि देवसमूहे

1. Group.D reads for the line विघ्नो यद्धाम दीप्तसोमरविघ्नम्

चलति गमनोद्युक्ते सति यानं देवैः समर्पितं रथं अद्रवत् सत्वरमगच्छत्। कीदृशे– ससत्वरवे सत्वेन बलेन रवेण च युक्ते। स्तुतिगीतिपटहादिविविधरवशालिनीत्यर्थः। तथा अधःकृतजलधौ अपरिच्छेद्यतया समुद्रमप्यतिशय्य वर्तमाने। अथ यानं विशिनष्टि सत्वरेति। सत्वरो वेगयुक्तो वेधा ब्रह्मा यस्मिन्निति विग्रहः। ब्रह्मणा यन्त्रा सहितमित्यर्थः। तथा बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहं बद्धरवः सम्बद्धरवः अहिप्रकरः सर्पसमूहः कालपृष्ठनहुषकार्कोटकधनञ्जयाद्यः स एव प्रग्रहो रश्मिर्यस्मिन्निति विग्रहः। तथा हरवाहि शिववाहकम्।

हृदय.–अथ तैः प्रस्तुतकार्यनिर्वाहायोपक्रान्तमित्याह–चलतीति। अथ गणेशपूजानन्तरं विबुधसदसि देवसमूहे चलति पुरो गच्छति हरवाहि शिववाहकं यानं रथं आद्रवत् वेगेनागच्छत् विबुधसदो विशिनष्टि– ससत्वरव इति। सत्वं बलं पराक्रमो वा व्यवसायो वा। 'सत्वं स्वभावे सत्तायां द्रव्येऽन्तःकरणे बले पराक्रमे साङ्ख्यगुणे व्यवसायात्मभावयोः। माहात्म्ये पौरुषे त्वस्त्री पिशाचादौ च जन्तुषु।। प्राणे च'। इति केशवः। रवः सिंहनादः ताभ्यां सह वर्तमाने। अधःकृतजलधौ अमेयत्वाद्धिक्कृतसमुद्रे। समुद्रतुल्ये इत्यर्थः। अत्र ससत्वरवत्वादपि समुद्रतुल्यत्वं विवक्षितम्। समुद्रोऽपि ससत्वरवो भवति। तत्र सत्वानि जन्तवः। यानं विशिनष्टि–सत्वरेति। सत्वरोऽश्वनियमने त्वरासहितो वेधा ब्रह्मा यस्मिन् तत्तथा। बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहं बद्धरवाणां अश्ववल्गनवशात् खणखणायमानानां अहीनां कार्कोटकादिमहानागानां प्रकरः समूहः एव प्रग्रहाः रश्मयो यस्मिन् तत्तथा। अनेन तद्धयानां महानागाः प्रग्रहतां प्राप्ताः इत्यावेदितं भवति।

स्पष्टार्था.–चलति गच्छति सति। ससत्वरवे सत्वेन रवेण च युक्ते। अधःकृतजलधौ समुद्रमतिसन्धाने सदोर्विशेषणम्। विबुधसदसि देवसमूहे सत्वरवेधः सत्वरः वेधाः ब्रह्मा यस्मिन्निति विग्रहः। अहिरेव प्रग्रहो यस्मिन् तथा यानविशेषणं। यानं वाहनं। बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहं बद्धः रवश्शब्दः अहिप्रकरः सर्पसमूहः एव प्रग्रहः रश्मिर्यस्येति तथा। 'केशवादिरश्वप्रग्रहः पुनः कायाश्वसङ्गमोद्योतपूजावश्यवधेषु चेति' यादवः (?) हरवाहि शिववाहनम्। दश पदानि। हरवाहि यानमद्रवदित्यन्वयः।

प्रका.–अथ विघ्नपूजानन्तरं ससत्वरवे सबलध्वनौ अधःकृतजलधौ तिरस्कृतसमुद्रे विबुधसदसि देवसमूहे चलति सति सत्वरवेधः सवेगब्रह्मोपेतं बद्धरवाहिप्रकरप्रग्रहं शब्दयुक्तसर्पसमूहरश्म्युपेतम्। 'प्रग्रहं तु कलासू----वन्यां निगमने भुजे हयादिरश्मौ रश्मौ च सुपर्णे हलि पादपे' इति महेश्वरः। हरवाहि शिववाहकं यानं वाहनमद्रवत्। ----

—•—

39. योगो भावी तरसा यत्र पुरा[1] यत्र सुरसभा वीतरसा।
निरतिशयान्देशं तमागमत्तत्क्षणेन यानन्देशम्।।

1. T3,T7, T9 and TPA read यत्र पुरां for s यत्र पुरा

अर्थ.–यानमगच्छदित्युक्तं, कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह योग इति। योग: भावी तरसा यत्र पुरा यत्रसुरसभा वीतरसा निरतिशयानन्देशं तं आगमत् तत्क्षणेन यानं देशम्। तत् प्रकृतं यानं तं देशं तादृशं प्रदेशं क्षणेनागमदागतवान्। तं देशमित्युक्तं, कमित्याकाङ्क्षायां विशिनष्टि योग इति। यत्र यस्मिन् देशे तरसा वेगेन पुरां पुराणां योग: सङ्गम: भावी भविता। तथा यत्र सुरसभा देवश्रेणी वीतरसा विगतसन्तोषा अभवत्। असुरपराभवहेतोर्यस्मिन् प्रदेशे देवानां प्रीतिभङ्गोऽभवदित्यर्थ:। यानं विशिनष्टि निरतिशयेति। निरतिशय: अतिमहत्तर: आनन्द: सुखं यस्य स: तथा ईश: शिव:, निरतिशयानन्दश्चासावीशश्चेति विग्रह: निरतिशयानन्द: ईश: यस्मिन् तद्यानमित्यर्थ:।

हृदय.–कां प्राप्यभूमिमुद्दिश्य यानमाद्रवदित्याह–योग इति। यानं रथ: तत्क्षणेन येन क्षणेन गमनमुपक्रान्तं तेन क्षणेन अल्पीयसा कालेन तं देशं अगमत् आगतवान्। यानं विशिनष्टि–निरतिशयेति। अतिशयान्निष्क्रान्तो निरतिशय:, निरादय: क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या (पा. सू. वा. 1.4.79.)इति समास:। आनन्दस्य निरतिशयत्वं दु:खासंस्पृष्टत्वात्, नित्यत्वाच्च। निरतिशयश्चासावानन्दश्चेति विशेषणसमास:। लोकोत्तरसुखस्वरूप: ईश: परमेश्वरो यस्मिन् तत्तथा। यद्वा निरतिशय: आनन्द: देवेषु प्रीतिर्यस्य इति विग्रह:। तं देशमित्युक्तं, कोऽसौ देश इत्यत्राह–योग इति। यत्र यस्मिन् देशे पुरां पुराणां तरसा, सुरसत्तम नो निलया: गत्या घटनामियुर्जितमनोनिलया, इत्युक्तलक्षणेन वेगेन योग: समागमो भावी भविष्यति। यत्र यस्मिन् देशे सुरसभा देवसमूह: वीतरसा वीतो रसो वीर्यं यस्या: सा तथा। यत्रासुरैर्देवा: पराजिता: इत्यर्थ:। यद्वा यत्र यासु पूर्षु सुरसभा वीतरसा तासां पुरां संयोग: इति वा सम्बन्ध:।

स्पष्टार्था.–योग: सङ्गम:। भावी भवितव्या। तरसा –––पुरां पुराणां। सुरसभा देवसमूह:। वीतरसा वीतसुखा। निरतिशयानन्देशं निरतिशयानन्द: अतिसुखी ईश:अधिपति: यस्येति। तत्क्षणेन तस्मिन् एव क्षणे। यानं स्यन्दनं। यत्र पुराणां योग: तरसा भावी, यत्र सुरसभा वीतरसा यानं तन्देशं तत्क्षणेन अगमदित्यन्वय:।

प्रका.–निरतिशयानन्देशं निरतिशयोपेतेश्वरसहितयानं स्यन्दनमागमत्।

—•—

40. **अथ विभुरच्छशिखण्डश्रितदिव्यनदीजलस्खलच्छशिखण्ड:।
सुरवरहैमवतंसस्फुरितपदो धनुरुदास हैमवतं स:।।**

अर्थ.–अथ भगवानपि धनुरुदास इत्याह अथेति। अथ विभु: अच्छशिखण्डश्रितदिव्यनदीजलस्खलच्छशिखण्ड: सुरवरहैमवतंसस्फुरितपद: धनु: उदास हैमवतं स:। अथ पुरसङ्गमस्थानप्राप्तिसमनन्तरं स विभु: ईश्वर: हैमवतं हिमवत्पर्वतरचितं धनु: उदास उद्धृतवान्। कीदृश: –अच्छे निर्मले शिखण्डे जटाबन्धे श्रिता आश्रिता या दिव्यनदी गङ्गा तस्या: जले स्खलन् जलस्पर्शेन चलन् शशिखण्डो यस्येति विग्रह: तथा सुरवराणां

देवश्रेष्ठानां यो हैमो हेम्ना सुवर्णेन निर्मितो वतंसोवतंसः कर्णपूरः शेखरपरो वा वतंसशब्दः 'वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः। तेन स्फुरितं पदं पादो यस्येति विग्रहः। देवाः हि भूमौ पतित्वा भगवच्चरणसरोरुहनिकटे नमस्कारं कुर्वन्ति तदा देवजनालङ्कृतहैमवतंसप्रभापूरराजितं भगवतः पादकमलं भवति।

हृदय.—अथ विरिञ्चवरात् पुराणां संयोगसमय एव हन्तव्यत्वात् संयोगस्य क्षणिकत्वाच्च प्रागेव धनुर्ग्रहणमारभ्य आकर्षणपर्यन्तमुद्यमं कृत्वा पुरयोगं प्रतिपालयता मया भवितव्यमिति मन्यमानस्य भगवतः प्रवृत्तिं पञ्चभिः श्लोकैराह। तत्र प्रथमेन धनुर्ग्रहणं, द्वितीयेन गुणारोपणं, तृतीयेन शरसन्धानं, चतुर्थेनाकर्षणं, पञ्चमेन पुरयोगं प्रतीक्ष्यावस्थानं चोच्यते। अथेति। अथ पुराणां संयोगस्थानागमनानन्तरं स पुरवधोद्युक्तो विभुः शिवः हैमवतं हिमवद्गिरिविकारं धनुरुदास उद्धृतवान्। विभुं विशिनष्टि–अच्छेति। अच्छं निर्मलं शिखण्डमुपपत्तिबलाज्जटाभारं श्रितायाः प्राप्तायाः दिव्यनद्याः गुरुतरधनुरुदाससमये भगवद्वपुषश्चाञ्चल्यात् चलितजलायाः गङ्गायाः जले स्खलन्वीचीपरम्पराभिः इतस्ततो विक्षिप्यमाणः शशिखण्डः चन्द्रकला यस्य स तथा। शिखण्डशब्दः शिखिपिञ्छशिखयोरेवाभिधायकः। तत्र शिखायां स्त्रीलिङ्गः एव। 'शिखण्डस्तु पुमानयं। मयूरपिञ्छे स्त्री तु स्यात् शिखायां तु शिखण्ड्यसौ'। इति केशवः। तस्मात् शिखण्डशब्देनात्र किमभिधीयते इति चिन्त्यम्। सुरवरेति। सुरवराणामिन्द्रादीनां हैमेन हेमविकारेण वतंसेन शेखरेण स्फुरितं शोभितं पदं पादो यस्य स तथा। जगदीश्वराणामीश्वरस्य तस्य किं नामाशक्यमिति भावः।

स्पष्टार्था.—अथ विभुः शिवः अच्छशिखणडश्रितदिव्यनदीजलस्खलच्छशिखण्डः निर्मलजटाश्रितगङ्गाजलस्पर्शचलच्चन्द्रकलः सुरवरहैमवतंसस्फुरितपदः सुराणां वरः श्रेष्ठः तस्य हैमः हेमकृतः वतंसोऽवतंसः 'वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः। तेन स्फुरितं पदं पादः यस्य स तथा। उदास उद्यतवान्। हैमवतं हिमवत्संबन्धि। सः प्रभुः स विभुः हैमवतं धनुः उदासेत्यन्वयः।

प्रका—अथानन्तरं विभुः शम्भुः अच्छशिखण्डश्रितदिव्यनदीजलस्खलच्छशिखण्डः निर्मलजटाश्रितगङ्गोदकलसच्चन्द्रशकलः सुरवरहैमवतंसस्फुरितपदो देवश्रेष्ठानां सुवर्णवतंसशोभितचरणः, 'आपीडशेखरोत्तंसवतंस' इति भट्टः। एवंविधः स विभुः हैमवतं हिमवत्संबन्धि धनुः उदास उद्धृतवान्।

—•—

41. या हतसुरविप्रभया तया च मौर्व्या विभावसुरविप्रभया।
चापमयोजयदमलं जगतां नाथः सुदुर्जयो जयदमलम्।।

अर्थ.— अथ ज्यां धनुषि कृतवानित्याह येति। या हतसुरविप्रभया तया च मौर्व्या विभावसुरविप्रभया चापं अयोजयत् अमलं जगतां नाथः सुदुर्जयः जयदं अलम्। जगतां

नाथः ईश्वरः तया मौर्व्या त्वष्टृनिर्मितया ज्यया चापमयोजयत्। योजितवांश्च। धनुरारोपणं कृतवानित्यर्थः। मौर्वी विशेष्यते येति। या ज्या हतसुरविप्रभया, हतं सुराणां विप्राणां च भयं यया सा तथा। तया मौर्व्या इत्युक्तं, कयेत्याह विभावसुरविप्रभया विभावसुरग्निः रविरादित्यः तयोर्या प्रभा तया तुल्या प्रभा यस्याः तया। कीदृशं चापम्– अमलम् लोके चापे ये दोषाः घुणव्रणितादयः सम्भवन्ति तैर्हीनम्। तथा अलमत्यर्थं जयदं जयं ददातीति जयदं। न केवलं दोषराहित्यमेव परपराजयकरणसामर्थ्यं चास्तीत्यनेनोक्तम्। कीदृशो नाथस्तत्राह सुदुर्जयः सुतरां जेतुमशक्यः। अन्योऽपि लोके दुर्जयो भवतीति ततोऽस्य विशेष उक्तः सुदुर्जय इति।

हृदय.—येति। जगतां नाथः शिवः तया मौर्व्या गुणेन चापमयोजयच्च। सङ्गमितवान्। मौर्वीं विशिनष्टि–विभावस्विति। विभावसुरग्निः रविरादित्यः तयोः प्रभेव दीप्तिर्यस्याः सा तथा तया। कालात्मकत्वेन दिव्यत्वाद् दुर्निरीक्षयेत्यर्थः। अत एव या मौर्वी हतसुरविप्रभया हतं निरस्तं सुराणां विप्राणां च भयं यया सा तथा। साधनगुणे सति साध्यसिद्धिरवश्यंभाविनीति सुरादीनां भीतिर्मौर्व्यैव निरस्तवतीत्यर्थः। चापं विशिनष्टि–अमलमिति। लघुज्याक्षततत्वादयो ये चापदोषाः तद्रहितम्। अत एव अलमत्यर्थं जयदं अरिपरिभवदम्। शिवं विशिनष्टि–सुदुर्जय इति। सुतरां जेतुमशक्य इति। कर्तुः करणस्य च गुणवत्वे का विचिकित्सेति भावः।

स्पष्टार्था.—या हतसुरविप्रभया हतं सुराणां विप्राणां च भयं यया सा तथेति। मौर्वीविशेषणम्। मौर्व्या ज्यया। विभावसुरविप्रभया विभावसुरग्निः रविरादित्यः तत्समानप्रभायुक्तया। अयोजयत् सज्यमकरोत्। अमलं निर्दोषम्। सुदुर्जयं सुतरां जेतुमशक्यम्। जयदं जयप्रदं अलमत्यन्तं। चतुर्दश पदानि। या हतसुरविप्रभया तया मौर्व्या जगतां नाथः अमलं चापं अलं अयोजयदित्यन्वयः।

प्रका.—या मौर्वी हतसुरविप्रभया नष्टदेवब्राह्मणभया विभावसुरविप्रभया अग्न्यादित्यसदृशप्रभोपेतया तया मौर्व्या सुदुर्जयः पराजेतुमशक्यः जगतां नाथः शिवः अमलं निर्मलं अलमत्यर्थं जयदं चापं धनुरयोजयत्। धनुः सज्जमकरोदिति यावत्। 'विभावसुर्दिनमणौ हारभेदे च भेदके' इति महेश्वरः।

—•—

42. यस्य मरुद्वाजगतः फलेऽनलेन्दू यदार्तिरुद्वा जगतः।
सज्ये चापे तदयं [1]समधित बाणाख्यधाम चापेतदयम्।।

अर्थ.—अथ चापे बाणमयोजयदित्याह यस्येति। यस्य मरुत् वाजगतः फले अनलेन्दू यत् आर्तिरुत् वा जगतः सज्ये चापे तद् अयं समधित बाणाख्यधाम च अपेतदयम्। अयमीशः चापे धनुषि तत्पूर्वोक्तं बाणाख्यं धाम बाण इत्याख्या यस्य तत्बाणाख्यं धाम तेजः विष्ण्वादिरूपं, बाणाख्यं तद्धाम चेति तथा। अपेतदयं दयाशून्यं यथा भवति तथा समधित च अयोजयत् च।

1. Group B reads समधात् for समधित

कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह यस्येति। मरुत् वायु: यस्य बाणस्य वाजगत: वाजस्य पत्रस्य स्थाने गत:। तथा यस्य फले अग्रे अनलेन्दू यस्य फलस्थाने अग्निचन्द्रौ वर्तेते। तथा यद्धाम जगत: आर्तिरुत् क्लेशनिवारकम्, वाशब्द: समुच्चये। कीदृशे चापे–सज्ये ज्यासहिते अपेतदयमिति बाणधाम्नो: विशेषणं वा। एतच्चोक्तं कर्णपर्वणि बादरायणेन–पुण्यगन्धवहं राजन् ज्वलनं राजसत्तम। अग्नीषोमौ शरमुखे कल्पयामास वै तदा। इति।

हृदय.–यस्येति। अयं शिव: सज्ये आरोपितज्ये चापे तद् बाणाख्यधाम बाणाख्यं बाण इत्याख्या संज्ञा यस्य तत्तथा बाणरूपेण परिणतमित्यर्थ:। बाणरूपं यद्धाम विष्ण्वादिरूपं तेज: तद् अपेतदयं अपेता अपगता दया करुणा दैत्येषु यथा भवति तथा समधित च समाहितवानपि। तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषेऽवस्थापयितुमाह–यस्येति। यस्य बाणाख्यधाम्न: मरुद्वायु: वाजगत: वाजे पत्रे गत:, वाजत्वं गत इत्यर्थ:। फलेऽनलेन्दू फले मुखे अनलेन्दू अग्नीषोमौ गतौ। अत्र वाजशब्देन समस्तोऽपि गतशब्दोऽर्थसामर्थ्यादनुषज्यते। सोऽर्थवशात् द्विवचनान्तश्च भवति। पूर्वं विष्णोरेव शररूपत्वमुक्तं,तत्र यदनुक्तं देवतान्तरस्य शरावयवरूपत्वं तदिदानीमावेदितं भवति। यद् बाणाख्यधाम जगत: आर्तिरुद् वा आर्तिं पीडां रुणद्धीति तथा, विष्ण्वादिरूपत्वात्। वाशब्द: समुच्चये। ननु वाजफलवत्तायोग्यत्वं बाणस्यैव न तु धाम्न:। अत्र बाणस्य धाम्न: एव धनुषि सन्धानमुक्तं, न तु बाणस्य। धनुषि सन्धानमपि बाणस्यैवोपपद्यते, न तु धाम्न:। तत् कथमेवमुक्तम्। उच्यते। अत्र न केवलस्य धाम्नो धनुषि संहितत्वं, अपि तु बाणाख्यतया विशिष्टस्यैव। विशिष्टस्य तु सर्वमेतदुपपन्नमेव।

स्पष्टार्था.–यस्य मरुत् वायु:। वाजगत: गरुति स्थित:। फले अग्रे अनलेन्दू अग्निचन्द्रौ स्थिताविति शेष:। आर्तिरुत् क्लेशनिवारक:। वाशब्द: समुच्चये। जगत: लोकस्य। सज्ये ज्यासहिते। तद् प्रकृतं। समधित अयोजयत्। बाणाख्यधाम शरसंज्ञं तेज:। चेति छेद:। अपेतदयं निर्दयमिति क्रियाविशेषणम्। सप्तदशपदानि। मरुत् यस्य वाजगत:, यस्यानलेन्दू फले, यद्वा जगत: आर्तिरुत्, अयं तद् बाणाख्यधाम सज्ये चापे अपेतदयं समधित इत्यन्वय:।

प्रका.–मरुद्वायुर्यस्य बाणस्य वाजगत: पक्षगत:, 'वाजं घृते च यज्ञान्ते वाजो निस्वनपक्षयो'रिति। स एव यस्य बाणस्य फले वा, अग्रे अनलेन्दू अग्निचन्द्रमसौ, यद्बाणाख्यधाम जगत: आर्तिरुत् वा, अयं तद्बाणाख्यधाम तेज: अपेतदयं निर्दयं सज्ये ज्यासहिते चापे धनुषि समधित सन्धानं कृतवान्।

—•—

43. ज्वलदनलोपमहस्तस्थिरकृष्टरणद्गुणेन रोपमहस्त:।
तेन महारिपुपूरे रुष्यति चापं हरेण हारि पुपूरे।।

अर्थ.–अथ धनुरधिज्यं कृत्वा शरं सन्धाय तदा कर्षणमकरोदित्याह ज्वलदिति। ज्वलदनलोपमहस्तस्थिरकृष्टरणद्गुणेन लोपमहस्त: तेन महारिपुपूरे रुष्यति चापं हरेण हारि

पुपूरे। तेन हरेण महारिपुपूरे महानपरिच्छेद्यश्चासौ रिपुपूरः शत्रुसमूहश्चेति विग्रहः। तस्मिन् त्रिपुरजने रुष्यति रोषं कोपं कुर्वति सति स्वहननवार्ताश्रवणेन रुष्यति सति चापं पुपूरे पूरितम्। हरो विशेष्यते ज्वलदिति। ज्वलन् प्रज्वलन् योऽनलः अग्निः तदुपमेन तत्सदृशेन वैरिजनवनराजिदहनादिना सादृश्यादनलोपमेन हस्तेन स्थिरकृष्टतया दृढाकृष्टतया रणन् मर्मरशब्दं कुर्वन् यो गुणस्तेन युक्तेन। कीदृशं चापम्– रोपमहस्तः रोपः शरः, रोपो रोपणबाणयोरित्युक्तेः, तस्य महः तेजः, ततः हेतोः हारि मनोहारि।

हृदय.–ज्वलदिति। महारिपुपूरे महति वीर्यशौर्यादिनोत्कृष्टे रिपुपूरे शत्रुसमूहे रुष्यति नारदमुखात् स्ववधोद्यमश्रवणात् क्रुध्यति सति तेन शरं संहितवता हरेण चापं पुपूरे पूरितम्। आकर्णमाकृष्टमित्यर्थः। हरं विशिनष्टि–ज्वलदिति। ज्वलदनलोपमेन ज्वलता दीप्यमानेन अनलेनाग्निना उपमा सादृश्यं यस्य स तथा। शुद्धसत्वतयातितेजस्वितया च प्रकाशमानेनेत्यर्थः। तेन हस्तेन स्थिरं दृढं यथा भवति तथा कृष्टः आकृष्टः अत एव रणन् शब्दायमानो गुणो ज्या येन स तथा। चापं विशिनष्टि–रोपेति। रोपः शरः, 'अस्त्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः। तस्य महस्तः तेजसा हारि मनोहरम्।

स्पष्टार्था.–ज्वलदनलोपमहस्तस्थिरकृष्टरणद्गुणेन ज्वलदनलसमानहस्तेन स्थिरकृष्टतया रणत् ध्वनत् गुणं ज्या यस्येति। रोपमहस्तः रोपं शरः, तस्य महस्तेजः तस्मात्। रोपो रोपणबाणयोरिति प्रतापः। महारिपुपूरे महत्तरशत्रुसमूहे। रुष्यति रोषं कुर्वति हारि मनोहरं हारयुक्तमिति वा। पुपूरे पूर्णम्। नव पदानि। महारिपुपूरे रुष्यति सति तेन हरेण रोपमहस्तः हारि चापं पुपूरे इत्यन्वयः।

प्रका.–ज्वलदनलोपमहस्तस्थिरकृष्टरणद्गुणेन रणदग्निसमानभुजदृढाकृष्टध्वनियुक्तेन तेन हरेण महारिपुपूरे शत्रूणां जलप्रवाहे रुष्यति सति रोपमहस्तः बाणस्य महसा, 'रोपो रोपणबाणयो'रिति प्रतापः। हारि रुचिरं चापं धनुः पुपूरे पूर्णम्।

—•—

44. **सुचिरमिहासावस्थान्नाथः कुर्वन् सुरान् सहासावस्थान्।**
धृतधनुरापूर्योगात् ततः स कालो द्विषद्भिरापूर्योगात्।।

अर्थ.–अथ चासुरजनानामागमनं प्रतीक्ष्य कञ्चित्कालं प्रतीक्षणं कृतवानित्याह सुचिरमिति। सुचिरं इह असौ अस्थात् नाथः कुर्वन् सुरान् सहासावस्थान् धृतधनुः आपूर्योगात् ततः सः कालः द्विषद्भिः आपूर्यः अगात्। असौ नाथः ईश्वरः आपूर्योगात् यावता कालेन पुरत्रयस्य संयोगो भवति तावत्कालं सुचिरं बहुकालं इह पुरां योगस्थाने अस्थात् स्थितवान्। कीदृशः– सुरान् देवान् सहासावस्थान् हासस्य याऽवस्था समयः हर्षकालः तद्युक्तान् कुर्वन्, देवानसुरजनवधसन्तुष्यान् कुर्वन्निति यावत्। तथा धृतधनुः करतलकलितातिबलकोदण्डदण्डः। ततः अनन्तरं द्विषद्भिरापूर्यः शत्रुभिः पूरणार्हः सः पूर्वोक्तः कालः अगादागतवान्। अब्ददशशतावध्यन्ते घटनामियुरिति हि पूर्वमुक्तम्।

हृदय.—सुचिरमिति। असौ आकृष्टचापो नाथ: स्वामी शिव: आपूर्योगात् पुरत्रयसंयोगावधि धृतधनु: आकृष्टशरासन: सन् सुचिरं बहुतिथं कालं इह पुरत्रयसंयोगस्थाने अस्थात् पुरत्रयसंयोगं प्रतीक्षमाण: स्थितवान्। नाथं विशिनष्टि कुर्वन्निति। सुरान् सहासावस्थान् कुर्वन् सहासा हाससंयुक्ता अवस्था अवस्थानं येषां ते तथा। हर्षयुक्तान् कुर्वन्नित्यर्थ:। प्रतिपाल्यमानकालविशेषो वर्तमानतामगमदित्याह-तत इति। ततो भगवत्स्थानानन्तरं द्विषद्भि: शत्रुभि: आपूर्य: ब्रह्मसकाशाद्वरत्वेन प्रार्थितया स्वैर्नियमितया सङ्ख्यया पूरणीय: स काल: अब्ददशशतावध्यन्त इत्युक्तलक्षण: समयोऽगात् आगतवान्।

स्पष्टार्था.—सुचिरं इह अस्मिन् पुरसंयोगस्थाने। असौ नाथ: अस्थात् स्थितवान्। सहासावस्थान् हासावस्थासहितान् आपूर्योगात् त्रयाणां पुराणां संयोगपर्यन्तं। तत: अनन्तरं। स काल: अब्ददशशतावध्यन्ते गत्या घटनामियु: इत्युक्तलक्षण:। द्विषद्भि: शत्रुभि:। आपूर्य: आपूरणीय:। अगात् गतवान्। पूर्ण इत्यर्थ:। पञ्चदश पदानि। असौ नाथ: सुरान् सहासावस्थान् कुर्वन् आपूर्योगात् धृतधनु: सुचिरं इह अस्थात्। तत: द्विषद्भि: आपूर्य: स काल: अगादिति द्विभागोऽन्वय:।

प्रका.—सुरान् देवान् सहासावस्थान् हासावस्थोपेतान् कुर्वन् असौ शिव: सुचिरं बहुकालं इहास्मिन् पूर्योगे स्थाने धृतधनु: गृहीतधनु: सन् आपूर्योगात् पूर्योगपर्यन्तं त्रिपुरसमागमपर्यन्तं अस्थात् स्थितवान्। तत: अनन्तरं स: काल: अब्ददशशतावध्यन्ते गत्या घटनामियु: इत्युक्त: समय: द्विषद्भि: शत्रुभि: आपूर्य: पूरणीय: अगात् गतवान्। पूर्णोऽभूदिति यावत्।

—•—

45. तदनु कृताशावलयस्थितय: सहसा जितामृताशावलय:।
सङ्गतिमापुर्योद्धा यत्रायं तत्र समहिमा पुर्योऽद्धा।।

अर्थ.—तस्मिन् स्थिते तदा राजन् रुद्रे विततकार्मुके।

पुराणि तेन कालेन जग्मुरेकत्वमाशु ते।। इत्याह तदन्विति। तदनु कृताशावलयस्थितय: सहसा जितामृताशावलय: सङ्गतिं आपु: योद्धा यत्र अयं तत्र समहिमा पुर्य: अद्धा। तदनु असुरजनसङ्गमयोग्यकालप्राप्तिसमनन्तरं पुर्य: सहसा झटित्येव तत्र भगवदन्तिकदेशे अद्धा प्रत्यक्षमेव सङ्गतिं सङ्घटनामापु: प्राप्तवन्त:। पुरीविशेषणं कृतेति। कृता आशावलये दिशां मण्डले स्थितिरवस्थिति: याभिरिति विग्रह:। कामगत्वात् सर्वदिक्षु गत्वावस्थिता इत्यर्थ:। तथा जितामृताशावलय:, अमृताशा: देवा: आवलि: पङ्क्ति: जिता अमृताशानामावलि: याभिरिति विग्रह:। तत्र सङ्गतिमापुरित्युक्तं, कुत्रेत्यत आह यत्र यस्मिन् प्रदेशे अयं योद्धा युद्धकृत् शिव:, तिष्ठतीति शेष:। यद्वा कीदृशो योद्धा तत्राह जितामृताशेति। अमृतमश्नातीत्यमृताशा: देवा:, जिता: अमृताशा: यैस्ते जितामृताशा: असुरादय: तेषामावलय: वलयभूत: विनाशकर: इत्यर्थ:। तथा समहिमा महत्वयुक्त:, एतच्चोत्तरस्य अणिमाद्यैश्वर्यसप्तकस्याप्युपलक्षणम्।

हृदय.—अथ शरं मुमुक्षोर्भगवतः शरव्यं पुरःस्थितमभूदित्याह-तदन्विति। तदनु संयोगप्राप्त्यनन्तरं पुर्यः पुराणि सहसा झटिति अद्धा प्रत्यक्षतः तत्र सङ्गतिं संयोगं आपुः प्राप्तवत्यः। तत्रेत्युक्तं कुत्रेत्यत्राह-योद्धेति। यत्र यस्मिन् देशे योद्धा युद्धोद्युक्तोऽयं शिवः अतिष्ठदिति शेषः। शिवं विशिनष्टि-समहिमेति। समहिमा महिम्ना महत्वेन सहितः भगवन्महत्वेनैवामी भस्मीभविष्यन्ति रथाद्युपकरणजातं तु वृथैवोदितमिति भावः। पुरीर्विशिनष्टि- कृतेति। कृतः आशावलये दिङ्मण्डले स्थितिर्याभिस्तास्तथा। कामगमत्वात्सर्वदिक्षु कृतपर्यटनाः इत्यर्थः। तथा जितामृताशावलयः जिताः अभिभूताः अमृताशानां देवानामावलिः समूहो याभिस्ताः तथा। कृतकृत्याः इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—तदनु तदनन्तरं। कृताशावलयस्थितयः कृता आशावलयेषु दिक्समूहेषु स्थितिर्याभिरिति। जितामृताशावलयः जिताः अमृताशानां देवानां आवलयः पङ्क्तयः याभिस्ताः, त्रिपुरविशेषणद्वयम्। सङ्गतिं मेळनं आपुः प्राप्तवत्यः। योद्धा युद्धकृत्। अत्र अस्मिन् देशे। अयं हरः। समहिमा महत्वसहितः। पुर्यः पुराणि। अद्धा असंशयम्। तदनु यत्र अयं समहिमा योद्धा तत्र पुर्यः अद्धा सहसा सङ्गतिमापुरित्यन्वयः।

प्रका.—तदनु तदनन्तरं कृताशावलयस्थितयः कृतदिङ्मण्डलस्थानाः जितामृताशावलयः जितदेवपङ्क्तयः पुर्यः तिस्रोऽपि यत्र यस्मिन् देशे समहिमा माहात्म्योपेतः अयं हरः योद्धा स्थितः तत्र तस्मिन् देशे सहसा क्षिप्रं अद्धा असंशयं सङ्गतिं आपुः प्राप्तवन्तः।

—•—

46. द्युगगनभूतलयानान्निमित्तभूतं समस्तभूतलयानां।
स रुषमगच्छत्त्रिपुरस्थायि बलं प्रेक्ष्य नृतुरगच्छत्रि पुरः।।

अर्थ.—अथ तद्दर्शनसमनन्तरं हरो रोषवानभूदित्याह द्युगगनेति। द्युगगनभूतलयानात् निमित्तभूतं समस्तभूतलयानां सः रुषं अगच्छत् त्रिपुरस्थायि बलं प्रेक्ष्य नृतुरगच्छत्रि पुरः। सः हरः पुरः अग्रे त्रिपुरस्थायि पुरत्रयावस्थानयुक्तं बलं सैन्यं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा रुषं कोपमगच्छत् प्राप्तवान्। बलं विशिनष्टि द्युगगनेति। द्यौः स्वर्गः गगनमाकाशः भूतलं भूप्रदेशः एषु यानात् गमनाद्धेतोः समस्तभूतलयानां समस्तजन्तुनाशानां निमित्तभूतं हेतुभूतं, तथा नृतुरगच्छत्रि नरैस्तुरगैरश्वैः छत्रैश्च युक्तम्।

हृदय.—भगवतः पुरत्रयमथनाय संपादितसाधनव्यतिरेकेण साधनान्तरमासीदितिवक्तुं पीठिकां प्रतिष्ठापयति-द्युगगनेति। सः शिवः पुरोऽग्रे त्रिपुरस्थायि पुरत्रयस्थितिशीलं बलं सैन्यं प्रेक्ष्य प्रेक्षणाद्धेतोः रुषं क्रोधमगच्छत् प्राप्तवान्। बलं विशिनष्टि-द्युगगनभूतलयानादिति। द्यौः स्वर्गः, गगनमाकाशं, भूतलं भूलोकः,एषु यानात् पर्यटनाद्धेतोः समस्तभूतलयानां सर्वजन्तुनाशानां निमित्तभूतं हेतुभूतं एतद् रोषे हेतुः। तथा नृतुरगच्छत्रि नराः पुरुषाः,पदातय इति यावत्। तुरगाः अश्वाः, छत्रं श्वेतातपत्रं उपलक्षणमेतद् परिच्छदान्तरस्य। किञ्चिदप्यवयववैकल्यमप्राप्तमित्यर्थः।

स्पष्टार्था.—द्युगगनभूतलयानात् स्वर्गाकाशभूमितलगमनात्। हेतौ पञ्चमी। निमित्तभूतं कारणभूतं। वीक्ष्य दृष्ट्वा। समस्तभूतलयानां सर्वप्राणिनाशानां। सः हरः। रुषं कोपं। अगच्छत् प्राप्तवान्। त्रिपुरस्थायि बलं त्रिपुरस्थितसेनां। नृतुरगछत्रि नराः पदाताः;तुरगाः अश्वाः छत्रमातपत्रं। पुरः अग्रे। दश पदानि। द्विगगनभूतलयानात् समस्तभूतलयानां निमित्तभूतं त्रिपुरस्थायि बलं पुरः प्रेक्ष्य सः रुषमगच्छदित्यन्वयः।

प्रका.—स हरः द्युगगनभूतलयानात् स्वर्गान्तरिक्षभूमितलयानाद्धेतोः समस्तभूतलयानां सर्वप्राणिनाशानां निमित्तभूतं कारणभूतं नृतुरगच्छत्रि नराश्वछत्रोपेतं त्रिपुरस्थायि त्रिपुरस्थितिशीलं बलं दैत्यसैन्यं पुरोऽग्रे प्रेक्ष्य दृष्ट्वा रुषं क्रोधमगच्छत्।

—•—

47. अथ संरम्भान्वितितस्तृतीयनयनाग्निरम्बरं भान्विततः।
प्रविवेश तदा हरतः पुरमाप च [1]तत्कणोरिशतदाहरतः।।

अर्थ.—अथ कुपितहरललाटलोचनसञ्जातप्रज्वलज्ज्वलनकणः त्रिपुरदाहाय शरानपेक्षं स्वयमेव प्रवृत्त इत्याह अथेति। अथ संरम्भान्विततः तृतीयनयनाग्निः अम्बरं भान् विततः प्रविवेश तदा हरतः पुरं आर च तत्कणः अरिशतदाहरतः। अथ तदा तस्मिन् काले तृतीयनयनाग्निः ललाटनेत्रानलः हरतः शिवतः सकाशात् अम्बरमाकाशं त्रिपुराधिष्ठितन्देशं प्रविवेश प्रविष्टवान्। अथ तत्कणः तस्य नयनाग्नेः कणः एकवचनमविवक्षितं, तत्कणाः इत्यर्थः। पुरं त्रिपुरमार प्राप च। कीदृशाद्धरतः- संरम्भान्विततः संरम्भेण युक्तात्। नयनाग्नेर्विशेषणं भानिति दीप्तिमान्। तथा विततः सर्वत्र विस्तृतः। अथ तत्कणं विशिनष्टि अरीणां त्रिपुरादीनां शतस्य असङ्ख्यस्य दाहे भस्मीकरणे रतः।

हृदय.—अथ साधनान्तरोत्पत्तिमाह-अथेति। अथ रोषोत्पत्यनन्तरं यस्मिन् काले रोष उदपद्यत तदा तस्मिन् काले संरम्भान्विततः संरम्भः क्रोधः तेनान्वितात् युक्तात् हरतः हरात् तृतीयनयनाग्निः तृतीयनयने ललाटलोचने योऽग्निः सोऽम्बरं आकाशं प्रविवेश प्रविष्टवान्। कुपितस्य भगवतो नयनाग्निरुदगच्छदित्यर्थः। कीदृशः-भान् जाज्वल्यमानः, विततः विस्तृतः, भुवनान्यपीन्धनीकर्तुं पर्याप्त इत्यर्थः। स च रिपुसंहारायोपक्रान्तवानित्याह-पुरमिति। तत्कणः तस्याग्नेः कणः लेशः स्फुलिङ्गः एकत्वं विवक्षितम्। एकस्फुलिङ्गके लीयन्ते, इति वक्ष्यमाणत्वात्। पुरमाप प्राप। पुरत्रयं तेन संस्पृष्टमभूदित्यर्थः। पुरां त्रित्वेऽपि संयोगसमये एकीभावेन प्रतिभासमानत्वात् पुरमित्येकवचनान्ततया निर्दिष्टम्। कणं विशिनष्टि- अरीति। अरीणां शतस्यानेकस्य दाहे भस्मीकरणे रतस्तत्परः।

स्पष्टार्था.—अथ संरम्भान्वितः संभ्रमयुक्तः। अरिशतदाहरतः शत्रुसंघदहनतत्परः। चतुर्दश पदानि। अथ संरम्भान्विततः हरतः भान् तृतीयनयनाग्निः अम्बरं प्रविवेश। तत्क्षणेन अरिशतदाहरतः पुरश्चापेत्यन्वयः। तत्कण इति पाठे तृतीयनयनाग्निकण इत्यर्थः।

1. Group. B. reads तत्क्षणः for तत्कणः

प्रका.—अथानन्तरं संरम्भान्वितततः क्रोधान्वितततः हरतः हरात् भान् दीप्यमानः विततः विस्तृतः अरिशतदाहरतः अनेकशत्रुदहनासक्तः तृतीयनयनाग्निः अम्बरमाकाशं तत्क्षणेन प्रविवेश प्रविष्टवान्। तदा पुरं आप प्राप्तवान्, तत्क्षणे अरिशतदाहरतः। तत्कणोऽरिशतदाहरत इति पाठे नयनाग्निकण इत्यर्थः।

—•—

48. **तेनैव समस्तारि प्रादीपि च दत्तपरिभवसमस्तारि।**
शिखिना साकम्पतता त्रयी पुरामस्फुटच्च सा कम्पतता।।

अर्थ.—अथ नयनाग्निः पुरत्रयं भस्मीचकारेत्याह तेनेति। तेन एव समस्तारि प्रादीपि च दत्तपरिभवसमस्तारि शिखिना साकं पतता त्रयी पुरां अस्फुटत् च सा कम्पतता। तेनैव शिखिना नयनाग्निनैव, न तु शरेण सा पुरां त्रयी पुराणां त्रिकं समस्तारि सङ्कीर्णा व्याप्ता। तथा दत्तपरिभवसमस्तारि यथा भवति तथा प्रादीपि च। स्वेन दत्तः वितीर्णः परिभवो यस्य सः दत्तपरिभवः, दत्तपरिभवः समस्तोऽरिर्यस्येति विग्रहः। प्रादीपि च प्रदीपिता। तथा सा पुरत्रयी अस्फुटच्च स्फुटितवती। विस्रस्तसन्धिबन्धा बभूवेत्यर्थः। कीदृशेन शिखिना - साकं सह पतता पुरत्रयेण सह युगपदेव निपततेत्यर्थः। पुरत्रयीव्यावर्तकमाह कम्पेति। भयजनितो यः कम्पश्चलनं तेन तता व्याप्ता। निरीक्षणमात्रेण पुराणां दहनं लैङ्गेपि कथितम्। अथ देवो महादेवो सावज्ञं तदवैक्षत। पुरत्रयं विरूपाक्षस्तत्क्षणात् भस्म वै कृतम्।। इति।

हृदय.—स च भगवन्मनोरथं पूरितवानित्याह-तेनेति। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदपरः। तेन पुरं प्राप्तेन शिखिना अग्निनैव, न तु शरेण, पुरां त्रयी दत्तपरिभवसमस्तारि दत्तः परिभवो येषां तादृशाः समस्ताः निखिलाः अरयो यथा भवन्ति तथा समस्तारि सञ्छादिता। असुरैरनिवार्यप्रसरोऽग्निः सर्वतो व्याप्तवानित्यर्थः। प्रादीपि च दहनज्वालामालाकुलाभूदित्यर्थः। शिखिनं विशिनष्टि-साकमिति। साकं सह पतता। तिसृष्वपि पूर्षु युगपत् संसृजतेत्यर्थः। सा पुरत्रयी अस्फुटच्च। दह्यमानसन्धिबन्धा सती स्फुटितवती। कीदृशी—कम्पतता कम्पेन व्याप्ता। स्वस्थानच्युतनिखिलावयवेत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—तेनैव नेत्राग्निनैव। समस्तारि संछादिता। प्रादीपि च प्रदीप्तश्च। दत्तपरिभवसमस्तारि दत्तपरिभवत्वेन कृतपरिभवः समस्तः अरिर्यस्येति। शिखिना अग्निना। साकं सह। पतता प्रसरता। त्रयी त्रयं पुरां पुराणां अस्फुटत् स्फुटितमभवत्। चेति----- सा त्रयी कम्पतता कम्पेन व्याप्ता। पञ्चदश पदानि। साकं पतता तेनैव शिखिना दत्तपरिभवसमस्तारि प्रादीपि च। कम्पतता सा पुरत्रयी अस्फुटदित्यन्वयः।

प्रका.—तेन तृतीयनयनाग्निना------नै कम्पतता कम्पेन व्याप्ता सा पुरां त्रयी त्रिपुरं दत्तपरिभवसमस्तारि दत्तपराजयसर्वशत्रु यथा भवति तथा समस्तारि सृङ् आच्छादने। प्रादीपि च प्रदीप्तम्। साकं सह पतता शिखिना अस्फुटच्च स्फोटितम्।

—•—

49. शत्रुषु दाहन्तेषु श्रयत्सु रोषेण[1] स च तदा हन्तेषुः।
सगिरिवनोदधि कबलीकर्तुं जगदर्चिरातनोदधिदकबली।।

अर्थ.—अथ शरमन्तरेणैव पुरत्रयं दग्धप्रायं दृष्ट्वा शररूपी विष्णुः अग्रादिस्थानावस्थिताश्च अग्निसोमवायवः देवमूचुः वीक्षणमात्रेण पुरदाहेऽपि अस्मदनुग्रहार्थं शरमोक्षः कार्य इति। एवमुक्तो भगवांस्तन्मोक्षमकरोत्। अथ भगवता मुक्तस्य शरस्य व्यापारमाह शत्रुष्विति। शत्रुषु दाहं तेषु श्रयत्सु रोषेण सः तदा हन्त इषुः सगिरिवनोदधि कबलीकर्तुं जगत् अर्चिः आतनोत् अधिकबली। तेषु शत्रुषु दाहं प्लोषं श्रयत्सु ललाटलोचनकृशानुकणमात्रेणैव दाहं श्रयत्सु सत्सु तदा स चेषुः विष्ण्वादिरूपः रोषेण सह जगत् त्रैलोक्यं कबलीकर्तुं ग्रसितुं भस्मीकर्तुं अर्चिः ज्वालां आतनोच्चकार। हन्त आश्चर्ये कीदृशः अधिकबली अत्यन्तबलवान्, विष्ण्वादिरूपत्वादिषोः जगद्व्यावर्तकं सगिरीति गिरिभिः पर्वतैः वनैश्च उदधिभिः समुद्रैश्च युक्तं गिरिकाननादियुक्तं समस्तमपि जगत् कबलीकर्तुमित्यर्थः। एवञ्च पूर्वश्लोकयोः नयनाग्नेः पुरदग्धृत्वमुक्तं, अस्मिंस्तु तद्दग्धृत्वमिषोरिति पूर्वापरविरोधपरिचोदनं कैश्चित् क्रियमाणं न सम्बोभवीति। एतच्च कथितं लैङ्गे, सोमश्च भगवान् विष्णुः कालाग्निर्वायुरेव च।

शरे व्यवस्थिताः सर्वे देवमूचुः प्रणम्य तम्।
दग्धमप्यथ देवेश वीक्षणेन पुरत्रयं।
अस्मद्धितार्थं देवेश शरं मोक्तुमिहार्हसि।।
अथ संमृज्य धनुषो ज्यां हसंस्त्रिपुरान्तकः।
मुमोच बाणं विप्रेन्द्राः विकृष्याकर्णमीश्वरः।।

तत्क्षणात्तत्पुरं दग्ध्वा इत्यादि।

हृदय.—नयनाग्निनैव पुरत्रये दह्यमाने पूर्वमेव शरे संक्रान्तः कोपाग्निः सार्थक्रियाविषयः जगद् गोचरीकर्तुं प्राक्रमतेत्याह-शत्रुष्विति। वैशब्दोऽवधारणे। अत्र रोषशब्देन कारणे कार्योपचारात् रोषकार्यभूतो नयनाग्निः प्रतिपाद्यते। यस्मिन् काले पुरत्रयी दह्यमानाभूत् तदा तस्मिन् काले, इषुः सङ्क्रान्तभगवत्कोपो धनुषि संहितश्शरः रोषेण वै रोषकार्यभूतेन तृतीयलोचनाग्निनैव तेषु प्रकृतेषु शत्रुषु दाहं भस्मीभावं श्रयत्सु प्राप्नुवत्सु सगिरिकाननोदधि गिरिभिः पर्वतैः वनैररण्यैः उदधिभिः समुद्रैः तदुपलक्षितैः पदार्थान्तरैश्च सहितं जगत् कबलीकर्तुं अर्चिः ज्वालां आतनोत् अकरोत्। प्रसारयामासेत्यर्थः। हन्त। विषादे हन्तशब्दः। महत् कष्टमापतितमित्यर्थः। कीदृशः-अधिकबली। अत्यन्तं बलवान्। केनाप्यनिवार्यप्रसर इत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—शत्रुषु दाहं दहनं श्रयत्सु प्राप्तवत्सु। रोषेण कोपेन। सः प्रकृतः। तदा तस्मिन् काले। हन्त खेदे। इषुश्शरः सगिरिवनोदधि गिरिभिः वनैः उदधिभिश्च सहितं, जगद्विशेषणम्। कबलीकर्तुं ग्रसितुं। अर्चिः ज्वालामातनोत् चकार। अधिकबली विष्णुमयः। षोडश पदानि। तेषु शत्रुषु दाहं श्रयत्सु ----इषुः च जगत् कबलीकर्तुं अर्चिः आतनोत्। हन्त। इत्यन्वयः।

1. T7 ,T8 and TPA read रोषेण वै तदा T3 reads रोषाग्निना तदा

प्रका.—तदा तेषु शत्रुषु रोषेण क्रोधाग्निना दाहं श्रयत्सु सत्सु प्राप्नुवत्सु स च अधिकबली विष्ण्वात्मकः इषुः शरः सगिरिवनोदधि सपर्वतारण्यसमुद्रं जगत् कबलीकर्तुं भक्षयितुं अर्चिः ज्वालां आतनोत् विस्तारितवान्। हन्त खेदे।

—•—

50. अकृत गिरस्तदनु जनस्त्यज रोषं पाहि हर निरस्तदनुज नः।
जगदतिरेकोपेते [1]भस्मीभवतीव गुरुतरे कोपे ते।।

अर्थ.—अथ शरे त्रैलोक्यदाहाय प्रवृत्ते देवाः भीताः ऊचुरित्याह अकृतेति। अकृत गिरं तदनु जनः त्यज रोषं पाहि हर निरस्तदनुज नः जगत् अतिरेकोपेते भस्मीभवति इव गुरुतरे कोपे ते। तदनु इषोः जगत्कबलनप्रवृत्त्यनन्तरं जनः देवर्ष्यादिः गिरं वाचमकृत वाक्यान्युवाचेत्यर्थः। कथमकृतेत्याकाङ्क्षायामाह हे हर रोषं कोपं त्यज असुरविषयसमुद्भूतं कोपं त्यजेत्यर्थः। तथा नः अस्मान् पाहि रक्ष। हे निरस्तदनुज निराकृतदैत्यजन जगत् ते तव कोपे भस्मीभवतीव भूतिभावं गच्छतीव। कीदृशे कोपे– अतिरेकोपेते उद्रेकयुक्ते। तथा गुरुतरे अतिगौरवयुक्ते, सोढुमशक्य इत्यर्थः।

हृदय.—अथ त्रिभिः श्लोकैः तद्दहनसंभ्रान्ताः देवर्ष्यादयः रोषशमनाय प्रावर्तन्त इत्याह-अकृतेति। तदनु अस्त्रज्वलनानन्तरं जनः देवर्ष्यादिः गिरो वचनानि अकृत कृतवान्। भगवन्तमुक्तवानित्यर्थः। गिरः एव दर्शयति-हे हर, निरस्तदनुज निगृहीतासुर। दनुजनिरास एव ते करणीयः, अतिप्रसङ्गो न कार्य इत्यभिप्रायेणैव संबोधनं कृतम्। ते तव अतिरेकोपेते अतिरेकः आधिक्यं तेनोपेते सहिते अत एव गुरुतरे सोढुमशक्ये कोपे शरसङ्क्रान्ते कोपाग्नौ जगद् भस्मीभवतीव भस्मीभवदिव वर्तते। तन्नः अस्मान् पाहि त्रायस्व। किं कृत्वा रक्षणीयाः यूयमित्यत्राह-त्यजेति। रोषमसुरजनितं क्रोधं त्यज संहर। रोषत्यजनमेवास्मद्रक्षेति भावः।

स्पष्टार्था.—अकृत कृतवान्। गिरं वाचं। जनः देवजनः। त्यज मुञ्च। रोषं कोपं। पाहि रक्ष। हे हर निरस्तदनुज निराकृतदैत्य, संबुद्धिः। नः अस्माकं। अतिरेकोपेते अतिरेकयुक्ते। गुरुतरे अत्यन्तं गरीयसि। कोपे रोषे। ते तव। सप्तदश पदानि। जनः तदनु गिरं अकृत। हे हर, रोषं त्यज। नः पाहि। गुरुतरे ते कोपे अतिरेकोपेते सति जगत् भस्मीभवतीति चतुर्भङ्गोऽन्वयः।

प्रका.—तदनु तदनन्तरं जनः देवजनः इति गिरमकृत वाचमुक्तवान्। कथमिति तदाह-हे निरस्तदनुज निराकृतदैत्य हे हर, रोषं त्यज। नोऽस्मान् पाहि रक्ष। अतिरेकोपेते अतिरिक्ते गुरुतरे अतिशयेन गुरौ ते तव कोपे जगत् भस्मीभवतीव।

—•—

1. T3 reads स हि भस्मीभवति for भस्मीभवतीव

51. शिखिनिकरोपम मुञ्च श्रीकण्ठ त्रिपुर एव [1]रोपममुञ्च।
जगदायास्यत्यन्तं तदन्यथा चेदतश्च यास्यत्यन्तम्।।

अर्थ.–किं मया कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुर्देवा: शिखीति। शिखिनिकरोपम मुञ्च श्रीकण्ठ त्रिपुरे एव रोपं अमुं च जगत् आयासि अत्यन्तं तद् अन्यथा चेत् अत: च यास्यति अन्तम्। हे शिखिनिकरोपम औज्वल्यादियुक्ततया अग्निसमूहतुल्य हे श्रीकण्ठ कपर्दिन् अमुं त्रैलोक्यदाहाय प्रवृत्तं रोपं शरञ्च त्रिपुरे पुरत्रये एव मुञ्च विसृज, न तु जगति। अमुं कोपमिति वा पाठ:। अत: अस्मदुक्तप्रकारात् त्रिपुरविषयशरमोक्षादन्यथा चेत् क्रियते तत्तर्हि जगदत्यन्तं अतिशयेन अन्तं विनाशं यास्यति प्राप्नोति च, न सन्देह:। कीदृशं जगत्– आयासि, आयास: क्लेश: तेन युक्तम्। अत्यन्तपदस्य अत्र वा सम्बन्ध:,असुरजनपीडितत्वात् पूर्वमेवायासि, सम्प्रति तु शरोष्मणा अत्यर्थमायासीत्यर्थ:।

हृदय.–शिखीति। हे शिखिनिकरोपम कोपेनोष्मायमाणत्वादग्निप्रकरतुल्य हे श्रीकण्ठ, नीलकण्ठ,अमुं जगद्घस्मरार्चिर्मालाशालिनं रोपं च तृतीयनेत्राग्निवत् शरमपि त्रिपुरे एव मुञ्च, न जगति। अमोचने दोषमाह–तदन्यथा चेदिति। तस्मात् शरमोचनादन्यथा अन्येन प्रकारेण यदि क्रियते इति शेष:। अतश्च एतस्माच्छरादेव जगत् अन्तं यास्यति प्राप्स्यति। जगद्विशिनष्टि– आयासीति। अत्यन्तमायासि शरानलज्वालालीढप्रायत्वात् क्लेशयुक्तम्।

स्पष्टार्था.–शखिनिकरोपम अग्निसमूहसदृश। मुञ्च त्यज। अमुमिदानीमुपपन्नं। चेति छेद:। आयासि आयासयुक्तं। अत्यन्तमतिमात्रं। तत्तत: अन्यथा विततश्चेत् यदि। तत: तर्हि। चेदिति छेद:। यास्यति गमिष्यति। अन्तं नाशं। अष्टादश पदानि। हे श्रीकण्ठ, अमुं च कोपं त्रिपुरे एव मुञ्च तदन्यथा चेत् ततश्च अत्यन्तं आयासि जगत् अन्तं यास्यतीत्यन्वय:। त्रिपुरविषय: कोप: क्रियतां, जगद्विषय: कोप: उपसंह्रियताम् इति वाक्यार्थ:।

प्रका.–हे शिखिनिकरोपम अग्निसमूहसदृश। श्रीकण्ठ शम्भो। अमुं रोपमपि त्रिपुरे एव मुञ्च। अन्यथा न मुञ्चसि चेद्यदि ततश्च तर्हि अत्यन्तं आयासि आयासोपेतं जगत् अत्यन्तं नाशं यास्यति।

—•—

52. रणभूमिषु चापादि ग्राह्यं [2]यद्वस्तुजातमिषुचापादि।
सर्वं केलीयन्ते पुरो यदेकस्फुलिङ्गके लीयन्ते।।

अर्थ.–अथ देवादय: स्तुवन्ति रणेति। रणभूमिषु च आपादि ग्राह्यं यत् वस्तुजातं इषुचापादि सर्वं केली इयं ते पुर: यत् एकस्फुलिङ्गके लीयन्ते। यदिषुचापादि वस्तुजातं आपादि आपादितं सम्पादितं त्वदर्थमस्मादिभि: तत्सर्वमपि च ते तव इयं केली क्रीडा केलीयमित्येकं वा पदम्।

1. अर्थ. Notes another reading कोपं for रोपं
2. T3 reads यद्द्रव्यजातं for यद्वस्तुजातं

क्रीडासम्बन्धीत्यर्थः कीदृशं तद्वस्तुजातं तत्राह रणभूमिषु युद्धप्रदेशेषु आपाद्यमापादनीयं त्वद्व्यतिरिक्तजनानां रणभूमिषु सम्पादनार्हम्। कथमिदं केलीमात्रं तत्राह पुर इति। पुरः पुराणि एकस्फुलिङ्गके स्फुलिङ्गः एव स्फुलिङ्गकः, एकश्चासौ स्फुलिङ्गकश्चेति समासः, तत्र स्फुलिङ्गोग्निकणः स्मृतः इति भट्टः। लीयन्ते लयं गच्छन्ति यत् यस्मात् ललाटलोचनकृशानुकणमात्रेणैव विनष्टानि पुराणि, तस्मादिष्वासादिपरिग्रहः क्रीडेत्यर्थः।

हृदय.—प्रीतिमुद्बोध्य कोपमपनेतुं भगवतो महत्वमाविष्कुर्वन्नाह-रणभूमिष्वासाद्यमिति। रणभूमिषु ग्राह्यं गृहीतुं योग्यं इषुचापादि सर्वं वस्तुजातं पदार्थसमूहः आपादि आपादितं यद् इयं ते तव केली क्रीडैव। चशब्दः पादपूरणार्थः। कुत एतदवगतमित्यत्राह-पुर इति। पुरः पुराणि एकस्फुलिङ्गके एकस्मिन्नेव स्फुलिङ्गे अल्पेऽग्निकणे अल्पार्थे कः। लीयन्ते नश्यन्तीति यद् यस्मात्। यद्यप्येवं तथापि अस्मदनुग्रहार्थं शरमोक्षः कार्यः इति शेषः। उक्तं च लैङ्गपुराणे-सोमश्च भगवान् विष्णुः कालाग्निर्वायुरेव च।

शरे व्यवस्थिताः सर्वे देवमूचुः प्रणम्य तम्।।
दग्धमप्यथ देवेश वीक्षणेन पुरत्रयम्।
अस्मद्धितार्थं देवेश शरं मोक्तुमिहार्हसि।। इति।

स्पष्टार्था.—रणभूमिषु चेति छेदः। आपादि सम्पादितं। इषुचापादि शरधनुःपुरस्सरः। केळीयं क्रीडासम्बन्धि। केळी इयमिति भिन्नपदं वा। ते तव। पुरः त्रिपुराणि। एकस्फुलिङ्गके एकस्मिन् नेत्राग्निकणे। स्फुलिङ्गोऽग्निकणः स्मृतः। इति भट्टः। लीयन्ते लयं गच्छन्ति। चतुर्दश पदानि। यत् पुरः एकस्फुलिङ्गके लीयन्ते तत् रणभूमिषु यत् ग्राह्यमिषुचापादि दिव्यजातं आपादि सर्वं ते केळीयं इत्यन्वयः। ईक्षणमात्रेण पुरगतान् -----तव युद्धसाधनग्रहणं क्रीडा लीला इत्यर्थः।

प्रका.—रणभूमिषु युद्धभूमिषु ग्राह्यमिषुचापादिबाणधनुरादि द्रव्यजातं आपादि यत् आपादितं, पुरस्तिस्रोऽपि एकस्फुलिङ्गके एकनेत्राग्निकणे, स्फुलिङ्गोऽग्निकणः स्मृतः इति भट्टः। लीयन्ते लयं गच्छन्तीति यत् यस्मात् तत्सर्वं तव केलीयं क्रीडासम्बन्धि क्रीडासाधनमिति यावत्।

—•—

53. इत्थं सुरवाचारं नतमृषिसङ्घं च वीक्ष्य सुरवाचारम्।
[1]उत्थितमधियागारि प्रभुणा रोषार्चिरुत्तमधियागारि।।

अर्थ.—तदनु देवैः प्रार्थितो देवस्तथाकरोदित्याह इत्थमिति। इत्थं सुरवाचा अरं नतं ऋषिसङ्घं च वीक्ष्य सुरवाचारं मूर्छितं अधियागारि प्रभुणा रोषार्चिः उत्तमधिया अगारि। प्रभुणा शिवेन इत्थमुक्तप्रकारेण या सुरवाक् तया सुरवाचा हेतुभूतया तथा नतं ऋषिसङ्घञ्च

1. and M1. Read मूर्छितं for उत्थितं

ऋषीणां समूहञ्च वीक्ष्य दृष्ट्वा रोषार्चि: रोषार्चिज्वाला अगारि निगीर्णञ्च। संहृतमिति यावत्। सुराणां वचनं नतानां ऋषीणां दर्शनञ्च रोषार्चिनिगरणकारणमित्यर्थ:। ऋषिसङ्घं विशिनष्टि सुरवेति। सुरवेण स्तुतिरूपशोभनशब्देन शोभनाचारेण सुवृत्तेन च युक्तम्। अनेन तदुक्तस्यावश्यकर्तव्यतोक्ता। रोषार्चिविशेषणं मूर्च्छितमिति अधियागारि, यागारयोऽसुरा: तेषामधि उपरि, अव्ययीभावसमास:। यागार्युद्देशेन मूर्च्छितं वर्द्धितम्। कीदृशेन प्रभुणा– उत्तमधिया सकलजनातिशायिमतिशालिना।

हृदय–अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां शिवो देवप्रार्थनां सफलीचकारेत्याह-इत्थमिति। प्रभुणा शिवेन इत्थं अनेन प्रकारेण सुरवाचा सुराणां वाचा वचनेन हेतुना अरमत्यर्थं नतं प्रह्वीभूतं ऋषिसङ्घं वीक्ष्य च नतस्य ऋषिसङ्घस्य वीक्षणाच्च हेतो: अधियागारि विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव:। यागारयोऽसुरा: तेषु मूर्छितं वृद्धिं प्राप्तं रोषार्चि: कोपाग्निज्वाला अगारि निगीर्णम्। ननु क्त्वाप्रत्ययस्य वाच्योऽर्थो भाव एव अव्ययकृतो भावार्थत्वात्। द्योत्यार्थस्तु पूर्वकाल एव। तत्कुतस्त्येयं हेत्वर्थता। उच्यते– क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यत् क्वचिद्धेत्वर्थत्वं दृश्यते तन्न पदार्थ: अपि तु वाक्यार्थसामर्थ्यादायातमेव। ऋषिसङ्घं विशिनष्टि- सुरवेति। शोभनो रव: स्तुतिरूप: शब्दश्च आचार: अञ्जलिबन्धनमस्कारादिरूपव्यापारश्च यस्य स तथा। प्रभुं विशिनष्टि– उत्तमधियेति। उत्तमा शुद्धसत्वमयत्वादुत्कृष्टा धी: बुद्धिर्यस्य स तथा। तादृशोऽसौ कथं न प्रसीदतीति भाव:।

स्पष्टार्था–इत्थं सुरवाचा देवानां वचनेन अरं शीघ्रं नतं कृतनमस्कारं सुरवाचारं सुरव: समीचीन: आचारश्च यस्येति।ऋषिसंघविशेषणम्। उत्थितं उद्गतं अधियागारि यागारयोऽसुरा: तेषामुपरि। अव्ययीभावसमास:। रोपार्चि: शरसञ्जाताग्नि: उत्तमधिया उत्तमबुद्धियुक्तेन अगारि त्यक्तम्। चतुर्दश पदानि। प्रभुणा इत्थं सुरवाचा नतं ऋषिसंघं वीक्ष्य च उत्थितं रोषार्चि: अधियागारि अरं अगारि चेत्यर्थ:।

प्रका.–उत्तमधिया उत्तमबुद्धिना प्रभुणा ईश्वरेण इत्थमुक्तप्रकारेण सुरवाचा देववचनेन सुरवाचारं शोभनशब्दाचारोपेतं नतमवनतं ऋषिसङ्घं च वीक्ष्य अरमत्यर्थं उत्थितं रोषार्चि: बाणज्वाला अधियागारीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभाव: समास:। यागारिष्वसुरेषु अगारि गीर्णा त्यक्तेति यावत्।

—•—

54. [1]त्रस्तरिपुं सारचितं शरं वपुर्यस्य परमपुंसा रचितम्।
तं पुर्यामासुर्यां स मुमोच सुरा न दारयामासुर्यां।।

अर्थ.–देवै: मुञ्च श्रीकण्ठ त्रिपुर एव रोषममुञ्च इत्युक्तं भगवता च तत्तथैव कृतमित्याह त्रस्तेति। त्रस्तरिपुं सारचितं शरं वपु: यस्य परमपुंसा रचितं तं पुर्यां आसुर्यां स: मुमोच सुरा:

1. Group B reads स्रस्तरिपुं for त्रस्तरिपुं

न दारयामासुः याम्। स हरः तं शरं आसुर्यां असुरसम्बन्धिन्यां पुर्यां मुमोच मुक्तवान्। कीदृश्यां पुर्यामित्याकाङ्क्षायामाह सुराः पूर्वं यां पुरीं न दारयामासुः न भेदयामासुः। तस्यां पुर्यामिति सम्बन्धः। कीदृशं शरं– त्रस्तरिपुं त्रस्तैः रिपुभिः युक्तं तथा सारचितं सारेण बलेन युक्तम्। तथा यस्य शरस्य वपुः शरीरं परमपुंसा, परमश्चासौ पुमांश्चेति परमपुमान् तेन विष्णुना रचितं निर्मितम्। एतच्चानलादीनामुपलक्षणम्।

हृदय.—त्रस्तेति। स शिवः तं शरं तस्यामासुर्यां असुरसम्बन्धिन्यां पुर्यां मुमोच विसृष्टवान्। पुरीं विशिनष्टि– सुरा इति। यां पुरीं सुराः देवाः न दारयामासुः न विदारितवन्तः, सामर्थ्याभावात्। तादृश्याः तस्याः विदारणे भगवतोऽन्यः कः शक्नुयादिति भावः। शरं विशिनष्टि—वपुरिति। यस्य शरस्य वपुः स्वरूपं परमपुंसा विष्णुना करणेन रचितं निर्मितं अत एव सारचितं सारेण स्थिरांशेन चितं व्याप्तं अत एव त्रस्तरिपुं त्रस्ताः भीताः रिपवः यस्मात् स तथा।

स्पष्टार्थाः-स्रस्तरिपुः निरस्तशत्रुः शरविशेषणम्। सारचितः सारेण बलेन पूर्णः। वपुः स्वरूपं यस्य शरस्य। परमपुंसा विष्णुना। रचितं कृतं। तं शरं। आसुर्यां असुरसम्बन्धिन्यां। सः हरः। सुराः देवाः। नेति छेदः। दारयामासुः दारितवन्तः। यां पुरीम्। षोडश पदानि। यस्य वपुः परमपुंसा रचितं, सारचितं तं शरं आसुर्यां पुर्यां मुमोच इत्यन्वयः। यां सुराः न दारयामासुरिति पुरीविशेषण्म्।

प्रका.—यस्य शरस्य वपुः परमपुंसा विष्णुना रचितं कृतं स्रस्तरिपुं ध्वस्तरिपुं सारचितं ब----वर्णं तं शरं यां पुरं सुराः देवाः न दारयामासुः न दारितवन्तः तस्यां आसुर्यां असुरसम्बन्धिन्यां पुर्यां त्रिपुरे मुमोच त्यक्तवान्।

—•—

55. कृतदानवतापततिक्षुरेत्र दहनेन मूर्छनवता पतति।
साट्टं साररि पुर्या पेते पुरतः परीतसाररिपुर्या।।

अर्थ.—अथ दग्धानि पुराणि भूमौ पतितानीत्याह कृतेति। कृतदानवतापततिक्षुरे अत्र दहने मूर्छनवता पतति साट्टं साररि पुर्या पेते पुरतः परीतसाररिपुः या। कृतदानवतापततिक्षुरे कृता दानवानां तापततिः दाहसमूहः येन सः तथा, कृतदानवतापततिश्चासौ क्षुरः शरविशेषश्चेति तथा अत्र अस्मिन् एवंविधे क्षुरे मूर्छनवता समृद्धियुक्तेन दहनेन अग्निना सह पतति सति पुर्या त्रिपुरेण पुरतः हरस्याग्रे साट्टं साररि च यथाभवति तथा पेते पतितम्। कृतदानवतापतति क्षुरे इति पदद्वयं वा। कृतदानवतापतति यथा भवति तथा क्षुरे पतति सतीति क्रियाविशेषणम्। साट्टमट्टालसहितम्। अट्टश्चाट्टालको मतः इति भट्टः। स्थित्वा शरप्रयोगार्थं रचितस्थानविशेषेण युक्तमित्यर्थः। अररेण कवाटेन युक्तमररीति व्युत्पत्या अररीति गृहगोपुराद्युच्यते, तेनाररिणा गृहगोपुरादिना युक्तं साररि। यद्वा सा अररि इति छेदः। अररेण युक्तं यथा भवति तथेति पूर्ववत्क्रियाविशेषणं, सेत्यस्य तु या सेत्युत्तरत्र यच्छब्देन सम्बन्धः। 'कवाटमररं तुल्ये' इत्यमरः।

यद्वा र इत्यग्निः, सारश्चासौ रश्चेति साररः, सारेण स्थिरांशयुक्तेन रेण युक्तं साररि, 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये रत्ने वरे त्रिषु' इति वैजयन्ती। यद्वा अररिशब्दोऽपि कवाटवाची विद्यत एव। तथा च 'वैषम्यमाहुरररिं कवाटञ्च' इत्यभिधानरत्नमालायाम्। 'कथमविशेषे शय्यां वेशे दूरोदितो रविर्दृष्टः। विव्रियतां द्वारमिति प्रहरति स करेण मुहुररिरि' इति प्रयोगदर्शनाच्च। पुरीं विशिनष्टि परीतेति। या पुरी परीतसाररिपुः परीता व्याप्ता सारैः बलवद्भिः रिपुभिः या सा तथोक्ता। या सेति यच्छब्दतच्छब्दयोरन्वयपक्षे द्वाभ्यामपि ताभ्यां पूर्वावस्थैव परामृश्यते।

हृदय.—अथ प्रस्तुतं कार्यं निर्वृत्तमासीदित्याह–कृतेति। अत्र भगवता मुक्तेऽस्मिन् क्षुरे शरे मूर्च्छनवता वृद्धियुक्तेन दहनेनाग्निना सह कृतदानवतापतति कृता दानवेषु तापानां ततिस्समूहो यथा भवति तथा पतति पुरत्रयं प्राप्नुवति सति तया पुर्या पुरत्रयेण पुरतो भगवदग्रे साट्टं, अट्टो गृहविशेषः तेन सह वर्तमानं यथा भवति तथा च साररि अररीभिः कवाटैः तदुपलक्षितैरनुक्तैरवयवैश्च सह वर्तमानं यथा भवति तथा च पेते भस्मीभूय भूमौ पतितम्। पुरीं विशिनष्टि परीतेति। या पुरी परीतसाररिपुः परीतः परितः प्राप्ता सारो बलं यैस्ते तथा। परीतसारा बलवन्तो रिपवः जगद्वैरिणोऽसुराः यस्याः सा तथा। दैवे प्रतिकूले पुरुषकारेण किञ्चिदपि नोपक्रियते इति भावः। 'अट्टा नातिशये घाते धौतसंज्ञगृहान्तरे। शुष्कस्फुटितभूभागे त्रिषु पक्वौदने तु नप्'। इति। 'अथ पुंसि स्यादररः सोमसंज्ञके। यज्ञाङ्गेऽग्नौ च युद्धे च लोहलोहशलाकयोः। अपि क्लीबं कवाटे तु स्यात् स्त्री शण्डेऽररा इति। आरायामररी स्त्र्येव शीघ्रे स्यात् भेद्यलिङ्गकम्'।। इति केशवः।

स्पष्टार्था.—कृतदानवतापतति कृतः दानवानां तापततिः तापसमूहो यथेति क्रियाविशेषणं। क्षुरे शरविशेषे। अत्र अस्मिन्। दहनेन अग्निना। मूर्छनवता समृद्धियुक्तेन। पततीति सप्तमी। साट्टमट्टालकसहितम्। अट्टश्चाट्टालको मतः इति भट्टः। साररि अररेण युक्तं। गृहाररियुक्तम्। 'कवाटमररं तुल्य'मित्यमरः। पुर्या त्रिपुरेण। पेते पतितं। पुरतः अग्रे। परीतसाररिपुः क्षपितबलम्। शत्रुयुक्तेन पुरत्रयेण। दश पदानि। अत्र क्षुरे मूर्छनवता दहनेन सह कृतदानवतापतति पतति सति या परीतसाररिपुः तया पुर्या पुरतः साट्टं साररि पेते इत्यन्वयः।

प्रका.—या पुरी परीतसाररिपुः प्रबलशत्रुः तया पुर्या अत्र क्षुरे शरे कृतदानवतापतति यथा भवति तथा मूर्छनवता ---युक्तेन दहनेन पतति सति साट्टं अट्टसहितं साररि कवाटसहितं यथा भवति तथा परितः समन्तात्पुर्या पेते पतितम्। 1अट्टश्चाट्टालको मतः '2कवाटमररं तुल्य'मिति भट्टामरौ।

—•—

56. अथ सुतरामुदराणि प्लुष्टारिगणान्यधः पुरामुदराणि।
दृष्ट्वा वरदेवर्षिव्रातैः पुष्पं प्रभौ च वरदेवर्षि।।

अर्थ–भवनभङ्गानन्तरं देवादयः स्तुतिमकुर्वन् पुष्पवर्षं च कृतवन्त इत्याह अथेति। अथ सुतरां उदराणि प्लुष्टारिगणानि अधः पुरां उदराणि दृष्ट्वा वरदेवर्षिव्रातैः पुष्पं प्रभौ च वरदे

अवर्षि। अथ पुरप्लोषानन्तरं वरदेवर्षिव्रातैः वरैः श्रेष्ठैः देवव्रातैः देवसमूहैः ऋषिव्रातैश्च अधः भूमौ पुरां पुराणां उदराणि अन्तःप्रदेशान् प्लुष्टारिगणानि प्लुष्टा दग्धाः अरिगणाः येषूदरेष्विति विग्रहः। एवं दृष्ट्वा सुतरामत्यर्थं भक्त्या सह उच्चैः उत्कटं वा उदराणि अराणि शब्दितम्। रण शब्दे इति धातोः भावे लुङ्।

स्रष्ट्रे नमः सर्वसुरासुराणां हर्त्रे च भर्त्रे जगतां विधात्रे। नेत्रे सुराणामसुरेश्वराणां दात्रे प्रशास्त्रे मम सर्वशास्त्रे।। इत्यदिवाक्यैः स्तुतमित्यर्थः। किञ्च प्रभौ सर्वकरणसमर्थे शिवे पुष्पमवर्षि वर्षितम्। कीदृशे– वरदे वरमभीष्टं ददातीति वरदस्तस्मिन्।

हृदय.–अथ हृष्टानां देवादीनां व्यापारमाह–अथेति। अथ त्रिपुरदाहानन्तरं वरदेवर्षिव्रातैः वराणां श्रेष्ठानां देवानामृषीणां च व्रातैः समूहैः प्लुष्टारिगणानि प्लुष्टो दग्धो अरिगणो येषु तानि। पुरां पुराणां उदराणि अन्तर्भागान् अधो दृष्ट्वा भूमौ पतितानि विलोक्य सुतरामत्यर्थं उदराणि भक्तिहर्षाभ्यां परवशीभूतैः सद्भिः, जय जय महादेव जगत्त्राणैकधुरन्धर पार्वतीवल्लभ, त्वमेव नः शरणं एवमेवास्मान् त्रायस्व इत्याद्युच्चैः रणितम् शब्दितं, प्रभौ जगत्स्वामिनि शिवे पुष्पमवर्षि च। कीदृशे–वरदे पुरत्रयदाहात् सर्वेषामभीष्टप्रदे।

स्पष्टार्था.–अथ सुतरां अतिशयेन। उदराणि अन्तराळानि। प्लुष्टारिगणानि दग्धशत्रुसमूहयुक्तानि। अधः अधस्तात्। पुरां त्रिपुराणां। उदराणि उत्कटतया अराणि शब्दितानि। रण् शब्दे इति धातोः भावे लुङ्। वरदेवर्षिव्रातैः उत्तमानां देवानां ऋषीणां च समूहैः। प्रभौ हरे। वरदे वरप्रदे। अवर्षि वर्षितम्। चतुर्दश पदानि। अथ वरदेवर्षिव्रातैः पुरां उदराणि अधः दृष्ट्वा सुतरां उदराणि, वरदे प्रभौ पुष्पं चावर्षीत्यन्वयः। पुरमथनं दृष्ट्वा देवाः जहृषुः, पुष्पवर्षं चक्रुरिति वाक्यार्थः।

प्रका.–अथानन्तरं सुतरामतिशयेन प्लुष्टारिगणानि दग्धशत्रुसमूहानि पुराणामुदराण्यन्तराळानि अधोऽधस्तात् पतितानि दृष्ट्वा वरदेवर्षिव्रातैः उत्तमसुरमुनिसमूहैः उदराणि उच्छब्दितम्। वरदे वरप्रदे प्रभौ ईश्वरे पुष्पं चावर्षि पुष्पवर्षः कृतः।

—•—

57. प्लुष्ट्वा पूर्वसुरसदः त्रिपुरघ्नः सुरगणाय पूर्वसुरसदः।
मुदमधिकामारौकः स्वं च न भक्तोऽत्र भवति कामारौ कः।।

अर्थ.–एवं भवो भवनभङ्गेन देवादीनां सन्तोषमुपपाद्य स्वमेवावस्थानं गतवानित्याह प्लुष्ट्वेति। प्लुष्ट्वा पूर्वसुरसदः त्रिपुरघ्नः सुरगणाय पूर्वसुरसदः मुदं अधिकं आर ओकः स्वं च न भक्तः अत्र भवति कामारौ कः। त्रिपुरघ्नः शिवः, इदानीं त्रिपुरदहनात् त्रिपुरघ्न इति नाम जातमित्यर्थः, पूर्वसुरसदः पूर्वसुराः दैत्याः तेषां सदः समूहः तद् प्लुष्ट्वा दग्ध्वा अधिकां मुदं आर प्राप। लोके दुष्करकर्मणि साधिते सन्तोषो भवति। तथा स्वं स्वकीयमोकः भवनञ्च आर इत्यन्वयः। कीदृशः– सुरगणाय देवसमूहाय पूर्वसुरसदः पूर्वस्य पूर्वतनस्य

असुरजनपरिभवात् प्राक्कालीनस्य सुरतस्य शोभनसुखस्य दाता। यद्वा पू: पुरं वसु धनं तयो: रसद:। पूर्वं असुरजनपरिभवात् गृहधनादिषु वैराग्यमेव जातम्। अत: एवमुक्तम्। एवमतुलभवभक्तिगुरुतरभारभरणभुग्नकण्ठदेवादिजनापेक्षया भगवान् भवो दुष्करमपि कर्म कृतवानित्यभिहितम्। इदानीमेतदवगम्य सर्वेषामपि भवभक्तिर्भवत्येवेत्याह न भक्त इति। अत्रभवति पूज्ये कामारौ क: पुरुष: न भक्त: न भक्तिमान् भवतीति शेष:। सर्वोपि जनो भक्तिमानेव भवति। 'अत्रभवान् भगवानिति शब्दौ विबुधै: प्रयुज्यते पूज्ये'। इति भट्ट:। यद्वा अत्र भवति इति पदद्वयं, अत्र लोके कामारौ को न भक्तो भवति। सर्वोपि जनो भक्तो भवत्येवेत्यर्थ:। यद्वा अत्रैवं सतीत्यर्थ: यतोऽयं भगवान् स्वानिष्टचेष्टावतां समूलोन्मूलनमेव कृतवान्, एवं सति क: कामारौ भक्तो न भवति। विपक्षे बाधकभीत्यापि सर्वो जन: भवत्येवेत्यर्थ:। कामाराविति विशेषणेन सुरोऽसुरो वा कश्चिद्यदि भवेऽनिष्टचेष्टापर: स्यात्तर्हि तस्यात्यन्तविनाशमेव करोतीत्युक्तम्।

हृदय.—अथ श्लोकद्वयेन पुरदहनमुपसंहरन् भगवत: प्रवृत्तिशेषमाह-प्लुष्ट्वेति। त्रिपुरघ्न: शिव:, तदानीं शिव: त्रिपुरघ्नवाच्यतां अध्यगच्छदिति त्रिपुरघ्नशब्देन निर्दिष्ट:। पूर्वसुरसद: पूर्वसुरा: असुरा: तेषां सद: समूह: प्लुष्ट्वा दग्ध्वा अधिकां मुदमार। साध्यस्य कर्मण: साधितत्वात् प्रभूतं प्रीतिमाप, स्वमात्मीयं ओक: स्थानं चार। कीदृश:- सुरगणाय पूर्वसुरसद: पू: स्वर्ग: वसूनि धनानि रत्नानि च रसं तज्जन्यं सुखं च ददातीति तथा। पूर्वमसुराहृतत्वात् पूरादिकं तदा भगवता दत्तमेवेत्यर्थ:। इत्थं भगवतो भक्तेष्वनुग्राहकत्वं अभक्तेषु नियामकतां च निरूप्य सर्वैरपि भगवति भक्त्यैव भवितव्यम् इत्युपदेष्टुं कविराह-नेति। अत्रेत्थं भक्तानुग्राहके भक्तिहीननिग्राहके चास्मिन् कामारौ शिवे क: पुरुषो भक्तो न भवति। सर्वोऽपि भक्तो भवत्येव। सर्वैरेव भक्तैरेव भवितव्यमित्यर्थ:।

स्पष्टार्था—प्लुष्ट्वा दग्द्धवा। पूर्वसुरसद: पूर्वसुरा: दैत्या: तेषां सदस्समूहं। त्रिपुरघ्न: शिव:। पूर्वसुरसद: शोभनसुरसस्य दाता। आर प्राप। ओको गृहं। स्व: स्वकीयं। नेति छेद:। अत्रभवति पूज्ये। ' 'अत्रभवान् भवानिति शब्दो वृद्धै: प्रयुज्यते पूज्ये'। इति भट्ट:। कामारौ कामशत्रौ क: आक्षेपे। न कोऽपीत्यर्थ:। अष्टादश पदानि। त्रिपुरघ्न: पूर्वसुरसद: प्लुष्ट्वा सुराणां पूर्वसुरसद: सन् अधिकमुदं आर, अत्रभवति कामारौ को न भक्त: इति द्विभागोऽन्वय:।

प्रका.—पूर्वसुरसद: दैत्यसभा: प्लुष्ट्वा सुरगणाय देवसमूहाय पूर्वसुरसद: पूर्वतनशोभनसुखद: त्रिपुरघ्न: शिव: अधिकां मुदं हर्षं आर प्राप्तवान्। स्वं स्वकीयमोक: स्थानं चार। अत्रभवति पूज्ये। अत्रभवान् भवानिति शब्दो वृद्धै: प्रयुज्यते पूज्ये इति भट्ट:। एवंविधे कामारौ महादेवे को न भक्तो भवति। सर्वे भक्ता: भवन्तीत्यर्थ:।

—•—

58. [1]**स हि तपनानलसोमस्फुरिताक्षित्रितयचुम्बनानलसोमः।**
कुर्वन्नस्तत्रासौ लोकाववसत्रिलोचनस्तत्रासौ।।

अर्थ.—अथ भगवांस्तत्र वासमकरोदित्याह स हीति। सः हि तपनानलसोमस्फुरिताक्षित्रितयचुंबनानलसोमः कुर्वन् अस्तत्रासौ लोकौ अवसत् त्रिलोचनः तत्र असौ। सोऽसौ त्रिलोचनः त्रिनेत्रः तत्र स्वगृहे अवसत् वासमकरोत् हि। कीदृशः– लोकौ भूमिस्वर्गौ अस्तत्रासौ नष्टभयौ कुर्वन्। तथा तपनः आदित्यः अनलः अग्निः सोमः चन्द्रः एते एव स्फुरितं ज्वलितं अक्षित्रितयं यत्तच्चुम्बने अनलसा अमन्दा उमा यस्य सः तथोक्तः। लोके हि स्त्रीणां वीर्यवत्सु पुरुषेषु विशेषतः कामिता भवति। अत इदानीं देव्याश्चुम्बनप्रवृत्तिरुपपद्यते।

हृदय—स हीति। सः कृतत्रिपुरदाहोऽसौ स्वावासं प्राप्तः त्रिलोचनः शिवः तत्र तस्मिन्नोकसि अवसद्धि। हिशब्दः ऐतिहासिकीं प्रसिद्धिं द्योतयति। कर्तव्यान्तराभावात् तत्रोषितवान्। त्रिलोचनं विशिनष्टि–कुर्वन्निति। लोकौ भूमिस्वर्गौ अस्तत्रासौ त्रिपुरवधान्नष्टभयौ कुर्वन्। इतरलोकानामुभयत्रान्तर्भावादेवमुक्तम्। तपनेति। तपनः आदित्यः, अनलोऽग्निः, सोमश्चन्द्रः तैः स्वरूपभूतैः स्फुरितं यदक्ष्णां त्रितयं तस्य चुम्बने अनलसा अमन्दा उमा पार्वती यस्य स तथा। कृतकृत्यस्य कामाधिकारित्वात् स्त्रीणां वीरकामित्वाच्च तदानीं तयोः कामे प्रवृत्तिरुपपन्नैव।

स्पष्टार्था—तपनानलसोमस्फुरिताक्षित्रितयचुम्बनानलसोमः तपनः आदित्यः, अनलोऽग्निः, सोमश्चन्द्रः,तैः स्फुरितं कृतं यदक्षित्रितयं तस्य चुम्बने अनलसा आलस्यरहिता उमा यस्याः। अस्तत्रासौ अस्तः निरस्तः त्रासो भयं ययोरिति। लोकौ भूमिस्वर्गौ। अवसत् उवास। त्रिलोचनः। तत्र देशे। असौ प्रसिद्धः। दश पदानि। लोकौ अस्तत्रासौ कुर्वन् असौ त्रिलोचनः तत्र अवसन्नित्यन्वयः।

प्रका.—तपनानलसोमस्फुरिताक्षित्रितयचुम्बनानलसोमः आदित्याग्निचन्द्रैः शोभितनेत्रत्रितयचुम्बनालस्यरहितपार्वतीकः सोऽसौ त्रिलोचनः महादेवः लोकौ द्यावापृथिव्यौ अस्तत्रासौ निरस्तभयौ कुर्वन् तत्र कैलासे अवसत्। हि प्रसिद्धौ।

—•—

59. **यद्वपुरोँकारो हि व्यधित यदङ्गं महेश्वरोऽङ्कारोहि।**
योगिभिरुरुचेतनया [2]गमनीया साप्यगस्य रुरुचे तनया।।

अर्थ.—अथ भगवतीमपि स्तौति यद्वपुरिति। यद्वपुः ओँकारः हि व्यधित यदङ्गं महेश्वरः अङ्कारोहि योगिभिः उरुचेतनया गमनीया सा अपि अगस्य रुरुचे तनया। या अगस्य

1. T8 reads this stanza after the stanza विपिनं
2. T7 and TPA read the stanza as या गमनीया नगस्य रुरुचे तनया

हिमवतस्तनया सुता अपि रुरुचे शोभते स्म। तां विशिनष्टि यद्वपुः यस्याः शरीरं ओङ्कारः प्रणवः हि . हिशब्दः पुराणादिप्रसिद्धिं द्योतयति। तथा यदङ्गं यस्याः शरीरं महेश्वरः अङ्कारोहि अङ्कारोहणशीलं व्यधित कृतवान्। सर्वदा हि भगवदङ्कसमारूढा हि भगवती। तथा या अगतनया योगिभिः शुकशकुर्निव्यसि शशादव्यासप्रभृतिभिः उरुचेतनया उर्व्या महत्या बुद्ध्या गमनीया प्रापणीया। भगवान् रुरुचे इत्युक्तं, अगतनयापि रुरुचे इत्यपिशब्दार्थः।

हृदय.—अथ, शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि। परब्रह्मणि पाषाणे परस्परविरोधिनि। विना विमर्शमीशस्य सद्भावो व्योमनी द्रुमाः। इत्याद्यभियुक्तोक्त्या शक्तिमन्तरेण शक्तिमतः स्वरूपलाभस्याप्यभावात् परशक्त्यात्मिकायाः पार्वत्याः स्वरूपं परामृशति यद्वपुरिति। नगस्य हिमवद्गिरेः तनया पार्वती रुरुचे भगवता संयुक्ता दीप्यते स्म। निष्कलरूपां परामृशन् तां विशिनष्टि यद्वपुरिति। यस्याः नगतनयायाः वपुः शरीरं ओङ्कारः निखिलवेदसारः प्रणवः हि। हिशब्दः शास्त्रीयां प्रसिद्धिं द्योतयति। तथा या योगिभिः सनकादिभिः उरुचेतनया उर्व्या महत्या सर्वव्याप्तया चेतनया चिद्रूपतया गमनीया ज्ञातव्या। उरुचेतनयेति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। योगिभिः समाधिदशायां अखण्डपरिपूर्णचिद्रूपतया अनुभूयते इत्यर्थः। केचित् उरुचेतनया उर्व्या महत्या चेतनया बुद्ध्या, इति व्याचक्षते। तदयुक्तम्। योगिनां समाधिदशायां यद् ज्ञानं तस्य निष्कलविषयत्वात् निष्कलायाः तस्याः अवाङ्मनसगोचरत्वाच्च। चिद्रूपस्यावाङ्मनसगोचरत्वं श्रुत्या किल प्रतिपाद्यते। उक्तं च भागवते-,

नैनं मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाण्यपि यथानलमर्चिषः स्वाः। इति। अथ सकळं रूपं परामृशन् तां विशिनष्टि- यदङ्गमिति। यस्याः नगतनयायाः अङ्गं वपुः महेश्वरः शिवः अङ्कारोहि, वामाङ्कारूढगौरीनिबिडकुचभराभोगगाढोपगूढम्, इत्याद्युक्तदृष्ट्या वामाङ्कारोहणशीलमपि व्यधित कृतवान्।

स्पष्टार्था—यद्वपुः यस्याः शरीरं। ओङ्कारः प्रणवात्मकः। हिः प्रसिद्धौ। व्यधित कृतवान्। यदङ्गं यस्याः शरीरं अङ्कारोहि अङ्कारोहणशीलयुक्तं। उरुचेतनया निशितबुद्ध्या। या तनया। नमनीया प्रणम्या। अपिः समुच्चये। अगस्य हिमवतः रुरुचे शोभते स्म। तनया पुत्री। च। पञ्चदश पदानि। यद्वपुः ओङ्कारः हि महेश्वरः यदङ्गं अङ्कारोहि व्यधित, या योगिभिः उरुचेतनया गमनीया सा अगस्य तनया रुरुचे इत्यन्वयः।

प्रका.—यद्वपुः यस्याः वपुः शरीरं ओङ्कारः हि, महेश्वरः यदङ्गं यस्याः शरीरं अङ्कारोहि उत्सङ्गारूढं व्यधित विहितवान् या योगिभिः उरुचेतनया गमनीया प्राप्या सा नगस्य पर्वतस्य तनया पार्वती रुरुचे शुशुभे।

—•—

60. विपिनं कैलासालङ्कारि विशन्ती सकेतकैलासालम्।
मदनरिपुं सामाद्यन्निर्दयमगजोपगूह्य पुंसामाद्यम्।।

अर्थ.—अथ उमा भगवन्तमुपगूह्यामाद्यदित्याह विपिनमिति। विपिनं कैलासालङ्कारि विशन्ती सकेतकैलासालम् मदनरिपुं सा अमाद्यत् निर्दयं अगजा उपगूह्य पुंसां आद्यम्। सा अगजा पार्वती मदनरिपुं पार्वतीशं निर्दयं दयारहितं गाढं यथा भवति तथा उपगूह्य आश्लिष्य अमाद्यत् जहर्ष। कीदृशी– कैलासालङ्कारि कैलासपर्वतस्यालङ्कारभूतं वनं विशन्ती प्रविशन्ती। विपिनं विशिनष्टि सकेतकेति। केतकैः केतकीवृक्षैः एलाख्यवल्लीविशेषैश्च सालैश्च वृक्षविशेषैः युक्तम्। मदनरिपुर्विशिष्यते पुंसां ब्रह्मादीनां आद्यं प्रथमजातम्। यद्वा लोके ये वीर्यादिशालिनः पुरुषाः तेषां मध्ये आद्यं प्रधानम्।

हृदय.—अथ सा तेन सम्भोगसुखमनुबभूवेत्याह–विपिनमिति। या समनन्तरमेवोपदर्शितस्वरूपा सा अगजा पार्वती मदनरिपुं शिवं निर्दयं निर्गता दया यथा भवति तथा उपगूह्य अतिगाढमाश्लिष्य उपगूहनोपलक्षितां रतिं प्राप्य अमाद्यत् आनन्दितवती। मदनरिपुं विशिनष्टि–पुंसामिति। पुंसां ब्रह्मादीनां आद्यं आदौ भवम्। ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानां भूतानां कारणभूतमित्यर्थः। अनेनाहो धन्यता भगवत्याः या तादृशं भगवन्तमुपगूढवती इति ध्वन्यते। अगजां विशिनष्टि– सकेतकैलासालं केतकैरेलाभिः लताविशेषैः सालैः वृक्षविशेषैः तदुपलक्षितैरन्यैरुद्दीपनभूतैः मल्लिकाशेफालिकाचम्पकाशोकादिभिश्च सह वर्तमानं अत एव कैलासालङ्कारि कैलासपर्वतालङ्करणशीलं विपिनं वनं विशन्ती प्रविशन्तीत्यर्थः।

स्पष्टार्था.—विपिनं वनं कैलासालङ्कारि कैलासपर्वतालङ्करणशीलं। सकेतकैलासालं केतकेन एलाभिः सालैश्च सहितं विपिनविशेषणम्। सा प्रकृता। अमाद्यत् जहर्ष। अगजा पार्वती। उपगूह्य आश्लिष्य। पुंसां ब्रह्मादीनां आद्यं प्रथमम्। द्वादश पदानि। विपिनं प्रविशन्ती सा अगजा मदनरिपुं निर्दयं उपगूह्य अमाद्यदित्यन्वयः।

प्रका.—कैलासालङ्कारि कैलासालङ्करणशीलं सकेतकैलासालं केतकैलासालसहितं विपिनं वनं विशन्ती सा अगजा पार्वती पुंसामाद्यं पुरुषं निर्दयं दृढमुपगूह्य आश्लिष्य अमाद्यत् हृष्टाभूत्। मदि हर्षे।

—•—

61. बबन्धुरेव बन्धुरे स्ववर्त्मनि स्थितिं जनाः।
पिनाकिनापि नाकिनाममोदि मोदकारिणा।।

इति त्रिपुरदहने तृतीयः आश्वासः। त्रिपुरदहनं समाप्तम्।

अर्थ.—एवं वर्तमाने काले सकलजगद्वर्तिनः सुखेनावस्थितिं कृतवन्तः इत्याह बबन्धुरिति। बबन्धुः एव बन्धुरे स्ववर्त्मनि स्थितिं जनाः पिनाकिना अपि नाकिनां अमोदि मोदकारिणा। जगद्वर्तिनो जन्तवः स्ववर्त्मनि स्वस्य विहिते मार्गे एव, न तु परविहिताचारमार्गे स्थितिमवस्थितिं

बबन्धुः स्वीकृतवन्तः। कीदृशे स्ववर्त्मनि– बन्धुरे निर्दोषे, परविहितमार्गो हि परस्य अबन्धुरो भवति। तथा पिनाकिनापि हरेणापि अमोदि मोदितम्। कीदृशेन– नाकिनां स्वर्गिणां देवानां मोदकारिणा इति।

व्याख्येयं पौरदहनी तृतीयाश्वासगा गता।
अर्थप्रकाशिका नाम्ना नीलकण्ठेन निर्मिता।।
हररुचिरकथायाः वर्णनेनाञ्जसा मे।
वचसि मनसि गात्रे पुण्यमायात्यगण्यम्।।
इति मम लघुबुद्धेरत्र काव्ये प्रयासः।
शुभधिय इह सन्तस्तन्न कुर्वन्तु हासम्।।
विदिताखिलसत्वानां व्यख्येयं सर्षपोपमा।
तथापि मादृशां लोके भवत्येव महीध्रवत्।।

तुहिनदीधितिखण्डलसज्जटं रविशशाङ्ककृशानुविलोचनम्।
वटतटीकृतरागमहं भजे रजतवर्णमनङ्गहरं हरम्।।

महिषप्रोथनिहितचरणं करणं महः।
मुक्तेर्मुक्तिस्थलस्थानं दौर्गं दुर्गं भजे मुहुः।।

वेवर्णःप्रथमं ततो द्विगुणितष्टः शेति तादृग्विध–
स्तत्र द्वित्रिपदान्ततोपि सहितश्शब्दोपि यद्वाचकः।
तद्धाम्नापि च नीलकण्ठवचसा ख्यातेन चेशानतो
गौरीगर्भधृतेन तेन रचिता व्याख्या यथाश्रुत्यसौ।।

शुभम्।

हृदय.–अथ प्रबन्धमुपसंहरति–बबन्धुरिति। जनास्त्रैलोक्यवासिनः स्ववर्त्मनि स्वस्मिन्नात्मीये वर्त्मनि मार्गे स्वाधिकृते कर्मणीत्यर्थः। स्थितिं च बबन्धुरेव। कृतवन्तः इत्यर्थः। अत्रैवकारः क्रियासङ्गतत्वादत्यन्तायोगं व्यवच्छिनत्ति। जनेषु स्वमार्गस्थितिरत्यन्तं बद्धैवेत्यर्थः। एवकारस्य त्रयोऽर्थाः–अयोगव्यवच्छेदः, अन्ययोगव्यवच्छेदः अत्यन्ता–योगव्यवच्छेदश्चेति। तत्र विशेषणसङ्गतः अयोगं व्यवच्छिनत्ति यथा देवदत्तो दण्ड्येव इति। विशेष्यसङ्गतोऽन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति यथा देवदत्त एव दण्डी इति। क्रियासङ्गतः अत्यन्तायोगं व्यवच्छिनत्ति यथा देवदत्तो दण्डी भवत्येव इति। पूर्वमसुरैर्बाधितत्वात् सर्वेषामपि स्वाधिकारे स्थितिरशक्यैवाभूत्। असुरेषु हतेषु बाधकाभावात् सर्वेपि स्वाधिकारेऽत्यन्तं स्थितवन्त इत्यर्थः। स्ववर्त्म विशिनष्टि–बन्धुर इति। बन्धुरे सुन्दरे स्वाधिकृतत्वात् शुभरूपे इत्यर्थः। 'बन्धुरस्तु द्वयोर्हंसे त्रिस्तु सुन्दरनर्मयोः' इति केशवः। यथोक्तं व्यासपादैः–स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः। विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः। इति। न केवलं जनैरेव शिवेनापि

स्ववर्त्मनि स्थितमित्याह पिनाकिनेति। पिनाकिना शिवेनापि अमोदि हृष्टम्। तत्र हेतुः नाकिनां मोदकारिणेति। नाकिनां देवानां मोदकारिणा हर्षकर्त्रा। नाकिनां मोदकारित्वं हि भगवतोऽधिकारः

इति त्रिपुरदहनव्याख्यायां हृदयग्राहिण्यां तृतीयः आश्वासः।

शुभम्।

स्पष्टार्था.—बबन्धुः कृतवन्तः। एव अवधारणे। बन्धुरे भद्रे। स्ववर्त्मनि स्वधर्ममार्गे। पिनाकिना हरेण एकादश पदानि। जनाः बन्धुरे स्ववर्त्मन्येव स्थितिं बबन्धुः। नाकिनां मोदकारिणा पिनाकिनापि अमोदीति त्रिभागोऽन्वयः।

त्रैपुरदहनी व्याख्या रचिता ---मृतेन मस्करिणा।
नाम्ना स्पष्टार्थेयं तृतीयमाश्वासस्समागमच्छान्तम्।।

शिवाय नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः। वेदव्यासाय नमः। महादेवाय नमः। श्री पद्मनाभाय नमः शुभमस्तु।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः। परमगुरवे नमः।।

प्रका.—जनाः सज्जनाः बन्धुरे रम्ये। बन्धूरबन्धुरौ रम्ये इति रत्नकोशः। स्ववर्त्मनि स्थितिं बबन्धुः। एवं बन्धवन्तः। एवं नाकिनां स्वर्गिणां देवानां मोदकारिणा पिनाकिना शिवेनाप्यमोदि मुदितमभूत्।

इति त्रिपुरदहनव्याख्याने तृतीयः आश्वासः।

नमः शिवं चन्द्रकलामरीचिमालालसच्चारुजटाकलापम्।
प्रणम्य देवासुरकम्रमौलिमालारजोरञ्जितपादपद्मम्।।

Select Bibliography

A. Sanskrit Books

1. Alaṅkāra Saṅgraha of Udbhaṭa Chowkamba Sanskrit Series.
2. Alaṅkāra Sarvaswa of Ruyyaka Kāvyamālā-35-Bombay 1931
3. Bhāgavata Purāṇa–Geeta Press, Gorakhpur
4. Bhattikāvya of Bhatti Sri Haridās Sanskrit Ganthamāla-1973
5. Bhramarasandeśa of Vāsudeva- Ed.K Sambaśiva Śāstry, T.S.S.125
6. Daśarūpaka of Dhananjaya Bhola Shankar Vyas, Chowkhāmba Vidyabhavan
7. Dhātukāvya of Nārāyaṇa Bhaṭṭa-Ed. Dr.S. Venkatasubra-moniaIyer, University of Kerela1970
8. Dhwanyāloka of Ānanda Vardhana Kāshi Samskrita Series.-135Banares-1940
9. Gajendramokṣa of Vāsudeva Ed.R. K.Pārthasārathi and M.P. Mukundan -Madras, 1965
10. Harṣacharita of Bāṇabhaṭṭa P.V. Kane 1918.
11. Kādambari of Bāṇabhaṭṭa Nirṇayasāgar Press-1912
12. Kāvyādarsha of Daṇḍin V. Rāmaswāmi Śāstrulu & Sons, Madras-1964.
13. Kāvyālaṅkāra of Bhāmaha -Ed. O.V. Nārāyaṇa Shāstri, Motilal Banarsi Dass i.1970
14. Kāvyālaṅkāra of Rudraṭa Chowkhamba Vidya Bhavan, VārāNasi-1966
15. Kāvyālaṅkāra Sūtra of Vāmana Nirṇayasagar Press, Bombay-1953.
16. Kāvyamīmāmsa of Rājashekhara Ed. C. D.Dalal and R.A. Shastri
17. Kāvyānuśāsana of Hemachandra Tukkaram Javaji, Bombay 1901
18. Kāvyaprakāsha of Mammaṭa Prof. S.V.Dixit. M.A-1959

19. Kīchakavadha of Nītivarman Ed. S.K.De.University of Dacca
20. Kirātārjunīya of Bhāravi Nirnayasagar Press, Bombay-1942
21. Kokilasandeśa of Uddaṇḍa Ed.Dr. N.P.Uṇṇi, College Book House T.V.M-1974
22. Liṅgapurāṇam - Kṣemarāja Śreekrişṇadas, Śri Venkaṭeswar - Steam Press-1963
23. Mahābhāratam - Viṣṇu. S. Sukhtankar and S.K.Belwalkar Vol.10-1954
24. Naiṣadhamahākāvyam of Śree Harṣa -Chowkhāmba Sanskrit Series -1977
25. Nalodayam of Vāsudeva- Jīvānanda Vidyāsagar, Calcutta-1873
26. Nāṭyaśāstra of Bharata - Ed. Paṇdit Kedarnath, Kāvyamāla No.42. Bombay- 1943
27. Raghuvamśa of Kālidāsa with Mallinātha's commentary
28. Rasagangādhara of Jagannātha - Kāvyamāla-12
29. Sāhityadarpaṇa of Viswanātha P.V. Kane-1951
30. Śiśupālavadha of Māgha Nirṇayasāgar Press
31. Skandapurāṇa Gurumaṇḍalī Granthamāla-20
32. Shivapurāṇa Chowkhāmba Sanskrit Series
33. Subhadrādhanañjaya of Kulashekhara- Ed. T. Gaṇapati Shāstri, T.S.S.13
34. Sūktimuktāvali of Jalhaṇa- Gaewards Oriental Series, Baroda-1938
35. Tripuradahana of Vāsudeva Sūranā D. Kunjan Pillai, TSS.181, 1957
36. Yudhiṣṭhiravijaya of Vāsudeva- Kāvyamāla Series-60, Bombay-1915
37. Vakroktijīvita of Kuntaka Ed. Dr. S.K.De. Calcutta 1961
38. Vālmīkirāmāyaṇa Geeta Press, Gorakhpur
39. Vāsudevavijayam of Vāsudeva Kāvyamāla-10, Bombay-1915
40. Vāyupurāṇam Sri Venkaṭeshwar Press, Bombay-1895
41. Vyaktiviveka of Mahimabhaṭṭa Ed. Devaprasād Dvivedi, Chowkhāmba Vidya Bhavan-1964

B. Nighṇṭus

1. Amarakośa of Amarasimha - Nirnayasagar Press, Bombay-1944

2. Kalpadrukośa of Keśava Gaekwards Oriental Series -1931
3. Lingānushāsana of Harshavardhana University of Madras -1931
4. Medinīkośa of Medinīkara Kāshī Samskrita Series,
5. Shāshwatakośa of Shaswata Oriental Book Agency1930
6. Viśwaprakāśa of Maheswara Chowkhāmba Sanskrit Series, Banares- 1911
7. Vaijayantīkośa of Yādavābhyudaya Chowkhāmba Prakāshan-1971

List of Manuscripts / Transcripts used

1. A.L.1. 68558. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Tripuradahana –text only. Adayar Library
2. A.L. 2. 68559. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Tripuradahana –text only-Adayar Library.
3. A.L. 3. 68557. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Tripudahana with Arthaprakāshika Adayar Library
4. K. Paper manuscript in the possession of late K. KuñññuNNi Rāja.of Arthaprakāshika in Devanāgari script.
5. M.1. R.1852.a. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Tripuradahana-text only. Govt. Oriental Manuscript Library, Madras.
6. M.2. R. 3353. Paper manuscript in Devanāgari script of Arthaprakāshika. Govt. Oriental Manuscript Library, Madras.
7. M.3. R.2711. Paper manuscript in Devanāgari script of Padārthadīpinī commentary in Govt. Oriental Manuscript Library, Madras.
8. T.1. T.429. Paper manuscript in Devanāgari script of Arthaprakāshika in Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
9. T. 2. T. 5437b. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Arthaprakāshika commentary –Govt Oriental Manuscript Library, Trivandrum
10. T. 1839. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Arthaprakāshika –extremely damaged-Govt Oriental manuscript Library, Trivandrum.
11. T3. 8383a. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Tripuradahana-text only-Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum.

12. T4. 8383b. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Spaṣṭārtha commentary –Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
13. T5. T993. Paper manuscript of Spastārtha commentary in Devanāgari script–Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
14. T6. 6185. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of an anonymnous commentary-Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
15. T.7. L.150A. Palm-leaf manuscript in Grantha script. of Hṛdayagrāhiṇi commentary -Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
16. T. 8. C.O.1004 Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Tripuradahabna –text only-Govt Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
17. T9. T196. Palm-leaf manuscript of Tripuradahana –text only-Malayālam script-Govt Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
18. T10. T. 10694. Palm-leaf manuscript in Malayālam script of Tripuradahana –Govt. Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
19. T.11. T2445. Palm-leaf Manuscript in Malayālam script of Tripuradahana with Prakāshika Commentary –Govt Oriental Manuscript Library, Trivandrum. –
20. T.11. 5556. Palm –leaf manuscript in Grantha script of Prakāshika commentary –Govt Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
21. T.12. T995. Paper manuscriptin Devanāgari script of Prakāshika commentary- Govt Oriental Manuscript Library, Trivandrum.
22. TPA. 921. Palm-leaf manuscript in Malayālam script –ParīkShit Tampurān Memmorial Manusript Library, Sanskrit College, TripuNithura.

C. English Books

1. Abhinava Gupta- A Historical and Philosophical study—Pandey.K.C.
2. A Critical Edition and Study of Nalodaya-K.K.Hariharan-thesis submitted to the University of Kerala
3. A History of Sanskrit Literature -Smt. Akshayakumārī Devi

4. A History of Sanskrit Literature -Macdonll.A.A.-Motilal Banarsidass, Delhi-1986
5. A History of Sanskrit Literature -Dr.V.Varadāchāri -2nd Edition-1960.
6. A History of Sanskrit Literature -Das Gupta.S.N.-1947.
7. A History of Sanskrit Literature -S.N.Das Gupta, S.K.De, University of Calcutta -1962 Classical period
8. Aspects of Sanskrit Literature - Dr. S.K.De –Chowkhamba Sanskrit Series-1959
9. Cochin State Manual - C. Achuta Menon
10. Contribution of Kerala to Sanskrit Dr. K. Kunnuṇṇi Rāja-1980 Literature
11. Dramas of Kulaśekhara-a study-Dr. N.P. Uṇṇi, Trivandrum-1977
12. Essays in Sanskrit Criticism -K Krishna Moorti –Karnataka University 1974
13. Figurative Poetry in Sanskrit Literature -Kalanath Jha –Motilal Banarsidas 1975
14. History of Indian Literature- Winternitz. M.
15. History of Sanskrit Literature A. B.Keith. –Oxford-1958
16. History of Classical Sanskrit Literature-M. Krishnamāchāriar-Motilal Banarsi Dass1974
17. History of Sanskrit Poetics S.K.De -1974
18. History of Sanskrit Poetics Kane.P.V.-Motilal Banarsu Dass, Delhi.,1971
19. Indian Kāvya Literature A.K.Warder-MotilalBanarsiDass-1972
20. India's Past - Macdonell. A.A.-1927
21. Introduction to Indian Textual Criticism -Katre.S.M. , Gode.P.K. Karnataka Publishing House,1941
22. Kerala District Gazetteer A.Sreedhara Menon-Quilon1964
23. Kerala Sanskrit Literature-A.Bibliography- Dr. S.Venkata subramonia Iyer, University of Kerala, 1976
24. Kerala Studies - Prof.P.K.Narayana Pillai, Trivandrum-1955
25. Kunjan Raja Commemmorial Volume Madras
26. Kuppuswāmishāstry Commemmorial Volume, Madras
27. Preceedings of the All India Oriental Conference

28. Sanskrit Literature Dr. Rāghavan V, New Delhi-1961
29. Sanskrit Literature of Kerala -Index E. Easwaran Nampootiri
30. Saurīkathodaya-A Yamaka Poem by Vāsudeva-Carl Suneson, Stockholm-1986
31. Some Aspects of Literary Criticism in Sanskrit-Sankaran. A-1973
32. Some Concepts of Alankāra Sāstra Dr. V. Rāghavan, Adayar Library-1942.
33. Studies in Kerala History Prof.Elamkulam Kunjan pillai
34. The Mahābhārata –A Study of the Critical Edition-Mahesh. M. Mehta-1976
35. The Subhadrāharana of Nārāyan, Dr. M.S.Menon, Calicut-1983
36. Travancore State Manual Nāgamayya. V.Trivandrum-1906

D. Malayalam Books

1. Aitihyamāla Koṭṭārattil Shankuṇṇi
2. Cherasāmrajyam - Prof. Elamkulam Kunjan Pillai, NBS, Koṭṭayam-1955
3. Cila Keralacharitra Praśnannal Prof Elamkulam Kunjan Pillai
4. Keralabhāṣāsāhityachariram R.Nārāyaṇa Paṇikkar -4thEdition
5. Keralacharitram Vol.1,Kerala History Assosiation, Ernakulam-1973
6. Keralacharitrattile Irula Tanja E Tukal- Prof.Elamkulam Kunjan Pillai, NBS-1957
7. Kerala Samskrita Sāhitya Charitram- Vatakkumkūr Rājarājavarma Rāja, M.E. 1113
8. Kerala Sāhitya Charitram -Ullūr.S.Paramehwara Iyer, Kerala University-1967
9. Malayālam Bhāṣācharitram - P.Govindan Pillai-1960
10. Vijnānadīpika Ullūr. S. Parameshwara Iyer
11. Yudhiṣṭhiravijayam - O.K.Vāsudeva Paṇickar, Madras-1955

E. Periodicals and Bulletins

1. Adayar Library Bulletin
2. Annals of Oriental Research-Madras
3. Annals of Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona
4. Journal of Oriental Research, Madras
5. Journal of Royal Asiatic Society, London

6. MatriBhoomi Weekly, Calicut
7. Indian Historical Quarterly-Calcutta
8. Bulletin of the Oriental and African studies-London
9. Bulletin of Rāmavarma Research Institute, Trichur
10. Sāhityaparishattraimāsikam
11. Kuppuswāmi Sāstri Commemmoration Volume, Madras
12. Travancore Archeological Series

F. Catalogues

1. A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Tanjore Saraswati Mahal Library
2. Alphabetical Index of Sanskrit Manuscripts in the Kerala University Manuscripts Library, Trivandrum
3. Alphabetical Index of Sanskrit Manuscripts in the Govt. Manuscripts Library, Madras
4. Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Adayar Library, Madras
5. Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Curator's Office Library, Trivandrum
6. Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Palace Library, Trivandrum
7. India Office Catalogue
8. New Catalogues Catalogorum, Madras
9. Triennial Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Govt. Manuscripts Library, Madras
10. List of Manuscripts in the Manuscripts Library in the Govt. Sanskrit College, Tripunithura

Index to Stanzas

अकृत गिरस्तदनु जनः	273
अकृत जपञ्चाक्षरतः	210
अघशतघस्मरहास	245
अङ्कार्धन्यस्तनग	228
अतिभीमं वरतोयं	96
अथ नन्दी प्रोवाच	234
अथ परमङ्गल्यन्ते	224
अथ परमे धामनि ते	254
अथ पुरतोऽमरपाता	129
अथ रतिमापुष्यन्तः	101
अथ विजयाशां भव्याः	209
अथ विजहारामेयं	80
अथ विभुरच्छशिखण्ड	263
अथ संरम्भान्वितत:	270
अथ सुतरामुदराणि	278
अथ हरिमापन्नत्वा	159
अद्वैतं परममलं	212
अधुनापि तथैव	222
अनितरसादृश्यत्वं	215
अपि चाम्बरवासाः यः	197
अपि तपसे विविधाय	179
अपि तेन प्रतिभवनं	121
अपि देवा गच्छथ मा	249
अभजत मानसमाधिः	139
अयि ललिता नार्यो हे	201
अर्चां रचयाञ्चक्रे	98
अव्यथितः सद्योद्धा	133
अश्नुवते न विनाशं	177
असुरैरुच्चक्रोऽधः	137
असुरैरुद्धतराग	142
अस्ति स कविलोकनतः	73
अहितान् वरदैते ये	161
आज्ञामीशाननतः	257
इति कृतपूर्व्यापारं	150
इति तरसा निध्याय	178
इति ते शैलादिवचः	237
इति बहुधा वाचारं	205
इति भासुरया च नतः	239
इति हरिनारदमततः	208
इत्थं तान्ततमानां	163
इत्थममेयज्ञाना	166
इत्थमसत्यध्वनिते	198
इत्थं वादे वचसः	250
इत्थं साधुतराः गाः	232
इत्थं सुरवाचारं	275
इत्यलघोरजवरतः	125
इन्दुसमाननदेश	229
उडुघटयामा सद्यो	153
उद्‌बणनानापणव	114
उद्यति नादे वाद्य	253

कतरन्नामानन्त	219	ते द्रुतमक्षमयेषु	199
का पुनरङ्गात्र मितिः	183	तेनैव समस्तारि	271
कुलिशं चक्रमुरुरसिः	69	ते शय्यासु समाल्याः	154
कृतदानवतापतति	277	तैः कामो देवारि	105
के न्वेतेऽवश्या ये	149	तौ च सदानवसानौ	171
क्रतुरुपसन्नामा यः	167	त्यक्तसुहृत् स्थविरोऽधः	207
क्रियते यत्तावदथ	186	त्रस्तरिपुं सारचितं	276
क्षुधितेनापि शितेषु	134	त्रिजगत् समरक्षोदः	221
क्षुधिताम्बुध्यालोके	131	त्वामवदातारम्भो	220
चलति ससत्वरवेऽधः	261	दानं परमाहारं	203
चूडाकेतकलेश	227	द्युगगनभूतलयाना	269
जगतां पाता यातः	235	द्युसदामुदया	156
जगतां मोदकर सदा	259	द्विषतां तोदे शंभोः	238
जगदहितोदग्राहंकृतिकृत्यै	242	धृतभासुरमालेयं	225
जय जय भो गजवदन	258	धृतमशनाय कपालं	83
जय वरदेशानन्त	226	नगरीर्भव तिस्रस्ताः	230
जित्वा देवप्रभृति	143	न पतति तं प्रत्यक्षं	191
ज्वलदनलोपमहस्त	266	नाथ बलादेवाद्य	230
तत्र च सरसा मकरोद्धूताः	119	नारदनामा ज्ञातः	201
तत्र च सा दिव्यापत्	136	निघ्नन् सोऽमरविघ्नं	261
तदनु कृताशावलय	268	निजया तन्वा नेत्र	79
तद्दहनसमायान्तु	231	निरतः परमोदे वः	164
तद्वचने शस्ये मे	189	निरतैर्जगदे कलये	107
तन्मा गच्छत मोहं	204	निश्शङ्कं पादानां	200
तल्लोकेश शिवद नः	162	पटुमनसा रूप्यायः	112
तस्मान्मानसमूहे	195	पदमपि मदनादरतः	256
तस्य पुरवधाय यतः	251	पदयोरापाशुपतन्	97
तस्यैवन्धन्यस्य	244	परमं धामानन्तं	243
तं स्थितमुपसद्याग	172	परमं धाम ध्येयं	82
तान्यपि वासवहानिप्रदानि	174	पुरत्रये मुदं दधुः	157
ताश्च विमानसमानाः	127	पृथगहितावध्यन्ते	108

पेतु: साध्यवसाया:	130
प्राप्तेनासुरसार्थं	180
प्रार्थ्योऽहिततोदे व:	165
प्रेक्ष्य पुरस्ता देव	126
प्लुष्ट्वा पूर्वसुरसद:	279
फलमपि न भवेदिष्टं	187
बबन्धुरेव बन्धुरे	283
बभ्रु करालं केशं	170
बुद्धिरजाबाधात:	216
मनस: सद्योगेहा	122
मनसा सुरसमुदायं	246
मम पुनरपरा गाव:	190
मुक्त्वा शम्भावयति	256
मुक्त्वा हासं सद्य:	173
यत्र न मन्दा: रागा:	118
यत्र च लोलम्बकुलं	117
यत्र सदानवलोक	113
यत्र हि सद्योगिरति:	168
यत्समवेता लाल्या:	91
यदि वो माने नमति	193
यदिहैवायात्यन्तं	182
यद्युधि नानापत्ति	116
यद्वपुरोङ्कारो हि	281
यद्वयमतसीदाम	162
यं वा काली नमति	89
यं विविधन्यङ्कुरुते	169
यस्य च विलसन्नेत्र	95
यस्य च वैकुण्ठेषु	88
यस्य मरुद्वाजगत:	265
यस्य विलोकनदीप्ता	86
या वागेकर्तारं	194
या हतसुरविप्रभया	264
युगमविजानानं	206
येऽखिलयोनिं दन्ति	214
येन च कालोऽलोपि	67
येन रिपूष्णोदन्त	93
येन सशङ्कालस्य	92
योगो भावी तरसा	262
यो ज्यायानेषु मत:	123
यो भासा भा वियत:	72
यो भुवने सौमनस:	152
योऽवति गामपि नाकं	87
रणभूमिषु चापादि	274
रामसमत्वादेव	78
लक्ष्मीर्वासन्तेने	145
वपुरतिगौरच्छायं	62
वरमादाय पुराणा	111
विकसितनलिनीकान्त	160
विकसितफलिनीजाता	148
विपिनं कैलासाल	283
विप्रततावध्याय	176
विरहिभिराशा बभ्रे	147
वृत्तौ राजस्यन्ते	104
वेदांश्चक्रे चतुर:	239
व्रतममलं कापालं	85
शक्तिरकम्प्रा सादि	175
शत्रुषु दाहन्तेषु	272
शिखिनिकरोपम मुञ्च	274
शुभकर्मा ना नियत:	211
शूरा: परमध्ये ये	102
श्राव्या मदवध्येयं	184
श्वान: कानकवलयं	135

स च हन्तेह न नेन	109
सज्ञानी चापाय	241
सत्फलकैरत्रासि	132
सत्वरगत्या यस्य	100
सत्सु सुरासज्येषु	236
समजनि तापश्चत्ते	252
स विधातेत्यर्थनतः	106
स हि तपनानलसोम	281
सा जनता परतापि	141
साधूनां पाता यः	75
सावयवत्वादेव	218
सुचिरमिहासावस्था	267
सोऽपि बली लाजाळी	260
स्त्रीघटयामा सरसी	151
स्फुरतु सरस्वत्यन्त	70
स्याद्यदि मोदनतोयं	188
स्वकरेऽभीशुन्यस्य	255
स्वगुणमपारं पर्याकर्षन्ती	144
स्वपदपयोजनते यं	76
स्ववशं राजत्यगात्	124
हरिरपि नानाहार	140

Word Index

Ānandavardhana-Dhwanyāloka 2, 3, 4, 6, 10, 11
Ānandatīrtha or Mādhwāchārya—Yamakabhāratam 15
Abhidhā 2
Abhinavagupta—Abhinavabhāratī, Ghaṭakarparakāvya 8, 9, 13
Acyuta-Vijayadarśika 32
Acyuta-Ratnapradīpikā 25
Agnipurāṇa 8
Anuprāsa 5, 6, 9
Appayyadīkṣita—Chitramīmāmsa, Kuvalayānanda 7, 8
Arthabhrama 5, 9
Arthaprakāshika, Nīlakaṇṭha 24, 31, 38
Ashwaghoṣa—Buddhacharita 9
Atiśaya 5
Avantivarman 10
Aihole Inscription 11
Āryaśūra 9
Arthabhramaka 10
Aupamya 5

Bāṇabhaṭṭa—Kādambarī, Harśacharita 12
Bandhakāvya 12
Bhāmaha-Kāvyālaṅkāra 1, 2, 3, 4
Bhaṭṭabhūma—Rāvaṇārjunīya 11
Bhaṭṭi—Rāvaṇavadha 9, 11
Bhāvakatwa 2
Bharataṅātyashāstra 1, 3, 29, 43
Bhāravi—Kirātārjunīya 9, 10
Bhaṭṭanāyaka-Hṛdayadarpaṇa 2
Bhoja –Śriṅgāraprakāsha 3, 8
Bhoja – Bhojasūtra 29
Bhojakatwa 2

Cakrabandha 11
Caul Suneson.Dr. 33
Citrakavi 13
Chāya 9
Chidambara—Shleṣachintāmaṇi 12
Chidambara Dīkṣita—Rāghavayādavapāṇdavīya 12
Citrakavi—Citraratnākara 12
Cokkānātha –Bāāalavyutpttikāriṇī 232, 25FN, 31

Daṇḍin-Kāvyādarsha 2, 3, 4
Dhanañjaya-Dasharūpaka 28
Dhanañjaya—Pārvatīrugmiṇīya 11, 13
Dhanañjayadhwani 29
Dharmaghoṣa—Yamakastuti, Srīshayamakashataka 15
Gaṇapatiśāstri.T. 28

George. K.M. 49
Ghaṭakarpara—Ghaṇakarpara-kulaka 8, 13
Gomūtrikā 5, 9, 10
Govindanātha—Gowrīkalyāṇa 17
Guṇa 2, 6
Guṇībhūtavyaṅgga 6
Gumbhana 9

Halāyudha—Kavirahasya 11
Haradattasūri—Rāghavanai-ṣadhīya 11
Hariharan. K.K. Dr. Hema-chandra-Kāvyamīmamsa 3, 7
Hemachandra –Kumārapāla-charita 11
Hṛidayagrāhiṇi 46, 47

Jagannātha Paṇḍita - Rasagaṅgā-dhara 3, 7, 9
Jalhaă - 30
Jayamaṅgala 29

Kalānāth Jha.Dr. 6
Kavirājasūri—Rāghavapaṇḍa-vīya 11
Kāvyapuruṣa 3
Kāvyaśarīra 2
Keith A.B. 25, 29
Keshavāditya- Abhinavakālidāsa 22
Kṛiṣaṇamohana—Rāmalīlāmrita 17
Kulaśekhara- Mukundamālā 26
Kulashekhara-dramātist 29, 31
Kuññan pillai –Elamkulam 23, 25, 26, 29
Kuññuṇṇi Raja K.D. 19, 26, 30
Kuññan pillai. Shūranād. 46
Kuññan Rāja. Dr. C 22
Kuntaka-Vakroktijīvita 3
Kurīri Bhaṭṭatiri—Rāghavavijaya 7
Kuṭṭamatt Rāmakkuruppu 17

Māgha—Shishupālavadha 9, 10, 11
Mahimabhaṭṭa—Vyaktiviveka 6, 7
Mammaṭa—Kāvyaprakāsha 3, 6, 7
Manaṅka—Vṛińdāvana, Meghā-bhyudaya- 15
Manukulāditya 14, 28
Mātriceṭa 9
Meghavijayakavi—Saptasandhā-nakāvya- 12
Mudra 9
Murajabandha 10
Muṇḍaka 9

Nārāyaṇa Sitaharaṇa 27
Nārāyaṇabhaṭṭa, Mepattūr—Dhātukāvya 11,12
Nārāyaṇīya 12
Nārāyaṇa—Sītāharaṇa 14
Nārāyaṇa-Subhadrāharaṇa 11
Nārāyaṇan Elayat, Maccāṭṭ 17
Nāarāyaṇan Elayatu—Rāmā-yaṇayamaka 17
Nalodaya 14, 22, 23
Nityāmṛitayati 33, 46, 52
Nītivarman—Kīchakavadha 13

Padārthadīpinī 46
Pāṇḍavacharita 27

Padabhedinī 32
Pañchakalyāṇachampu 12
Parāsharabhaṭṭa—Yamakaratnākara- 15
Parameshwara Iyer. Ullūr. S 25, 31, 49
Peterson 24
Pischel 24
Prakāshikā 32, 52
Pizhani 24
Prahelikā 5
Pravarasena—Setubandha 10, 14

Rāghava—Padārthachintana commentary- 25, 32
Rājachūḍāmaṇidīkṣita— 11
Rājānaka Ratnākaṇṭha 32
Rājarāja Varma Rāja 19, 24, 25, 28
Rājashekhara-Kāvyamīmāmsa 2
Rākṣasakāvya 14
Rāmanātha Iyer.A.S. 25, 29
Rāmapiṣhāroṭ l.K. 29
Rāmakuruppu, Kuṭṭamathu 17
Ratnākara—Haravijaya 10
Rama Varrier 17
Ravideva 16, 22, 27
Rīti 2, 5
Rudramishra—Commentary on Raghūdaya 16
Rudraṭa-Kāvyālaṅkāra 2, 5
Ruyyaka- Alaṅkārasarvaswa 7

Sadāsiva-Prakāśikā 32
Sarvānanda—Tīkāsarvaswa 28, 30
Samudgaka 9
Sarvajnātmamuni—Samkṣepaśārīraka- 14
Sarvatobhadra 5, 9
Sandhyākaranandin- 11
Śakti 9
Shaṅkuṇṇi Nair. M.P. 29
Śaṅkaranārayaṇa-Vivaraṇa 23, 25, 26, 30
Śivadāsa- Ratnapradīpikā 32
Śourīkathodaya 14, 24, 25
Śivaswāmi—Kappiṇābhyudayam 10
Śivaprasāda—Shleṣollāsa 12
Śobhanamuni—Chaturvimshatika 14
Somakuñjara—Chitrakāvya 12
Somaprabhāchārya—Shatārthakāvya 12
Spaṣṭārtha 57
Srīharṣa—Naiṣadhīyacharita 10
Srīkaṇṭha—Raghūdaya 14, 18
Srīkaṇṭha-Kavihṛidayadarpaṇa 25, 32
Śrīkaṇṭha-Kavikaṇṭhābharaṇa 28, 37
Srīkaṇṭha Varrier—Bālabodhinī commentary on Shishupālavadha 16
Śrīnivāsa—Sleśachūḍāmani 12
Śrīvatsāṅka—Pañchastavī 15
Sten konow 32
Sthānaniyama 5
Subandhu—Vasavadattā 11
Sūryanārāyaṇa—Prāsabhāratam 12
Sūryapaṇḍita—Rāmakṛṣṇaviloma 12

Taikkāṭṭu Nārāyaṇan Mūssatu—19
Tarishāppilli grant 23

Udbhaṭa-Alaṅkārasarvaswa 2, 5
Uṇṇi.N.P. Dr. 30

Vākovākyam 9
Vāmana-Kāvyālaṅkārasūtra 2, 5
Varṇaniyama 5
Vāstavya 5, 6
Vāsudeva-Payyūr 15, 21
Vāsudeva—Vāsudevavijaya 11, 12, 19
Vāsudeva-Devīcarita etc. 19
Vāsudevā-Rāmakathā 20
Vāsudeva—Viddhasālabhañjikā 18
Vāsudeva—Bhramarasandesha 19
Vāsudeva—Gajendramokṣa 20
Vāsudeva–Commentary on Arjunarāvaṇīya- 20
Vāsudeva–Bhaktapriya Commentary on Bhāgavata 20
Vāsudeva paṇikkar. O.K 19
Vakrokti 2, 3, 5
Vaijayantikośa 29, 30, 31
Veṅkaṭāchārya—Shleṣachampūrāmāyaṇa- 12
Veṅkaṭādhwarin—Lakṣmīsahasram- 12
Veṅkaṭasubramoṇia Iyer. Dr.S. 18
Veṅkaṭesha—Chitrabandharāmāyaṇa- 12
Veṅkataraja Śarma 19
Veṅkaṭesha—Rāmayamakārṇava 19
Vidyānātha—Pratāparudrīya 7, 8
Vidyādhara 7
Vilomakāvya or Gatapratyāgata 12
Vipralanbha 6
Vishwanātha—Sāhityadarpaṇa 7
Vyaṅgyavyākhyā 29, 30

Winternitz—A History of Travancore- 24, 29

Yādavaprakāsha 33
Yudhiṣṭhiravijaya 14, 24, 25, 35
Yukti 9